

ગુજરાત પુરાતત્વ મંદિર, ઐથ્યવીલી

ખુદ્દલીલા સૌર સંગ્રહ

પાલી ગ્રંથોના આધારે

લેખક

અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસરખી

અનુવાદક

નીલકંઠક પ્રધરદાસ મશરવાળા

ગુજરાત પુરાતત્વ મંદિર

અમદાવાદ

કિંમત રૂ. ૨-૮-૦

પ્રથમાવૃત્તિ : પ્રત ૧૦૦૦

પ્રકાશક

કિશોરલાલ ધ. મચરવાળા
મદામાત્ર, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ

મુદ્રક

રામદાસ મોહનદાસ ગાંધી
નવજીવન મુદ્રણાલય
અમદાવાદ

વિક્રમ સંવત ૧૯૭૯

नमो तस्स भगवतोऽरहत्तो सम्मासंबुद्धस्स

युद्धं सरणं गच्छामि ।

धम्मं सरणं गच्छामि ।

संघं सरणं गच्छामि ।

सब्बपापस्स अकरणं ।

कुसलस्स उपसंपदा ।

सचित्तरियोदपनं ।

एतं युद्धानं सासनं ॥

બે બોલ :

બુદ્ધ, ધર્મ, અને સંઘ એ વિષય ૮/૪૪ અધ્યાપક કોસમ્બીએ આપેલા વ્યાખ્યાનોનો અનુવાદ શ્રી. જીવણલાલ અમરશી મહેતાએ કેટલાક સમય પહેલાં પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. તે લઘુ ગ્રંથ બાદ કરતાં ગુજરાતી ભાષામાં બૌદ્ધ ધર્મ વિષે પ્રામાણિક માહિતી આપે એવા ગ્રંથની ખોટ હતી. આ ખોટ પૂરી પાડવા બૌદ્ધશાસ્ત્રસંપન્ન અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસમ્બીના મરાઠી ગ્રંથ ' બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ ' નો અનુવાદ પ્રકટ કરવાનું ગુજરાત પુરાતત્વ મંદિરે ઉચિત ધાર્યું; અને તે કામ શ્રી. નીલકંઠ ઇશ્વરદાસ મશરવાળાને સોંપ્યું. તેઓએ કરેલી સેવા માટે અમે તેમના આભારી છીએ. ગ્રંથનો અનુવાદ કરવાની રજા આપવા માટે અધ્યાપક કોસમ્બીના (હાલ-પુરાતત્વ મંદિર-ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ) તથા મૂળગ્રંથના પ્રકાશકના આભારી છીએ.

મરાઠી ગ્રંથ વિષે પ્રાચીન સંસ્કૃતિના બે મહાન વિદ્વાનોએ આપેલા અભિપ્રાય આગળ છાપ્યા છે. તે ઉપરથી ગ્રંથની અને ગ્રંથકારની યોગ્યતાનો ખ્યાલ આવશે એટલે તે વિષે અમે કંઈ લખતા નથી.

ચૈત્ર, વદ, ૧૪, રવિવાર } ૨. છા. પરીખ.
સંવત ૧૯૭૪. } મંત્રી. ગુ. પુ.મંદિર, અમદાવાદ

અભિપ્રાયો

કોઈ પણ વ્યક્તિના નામથી પ્રવૃત્ત થયેલા ધર્મનું ખરું સ્વરૂપ સમજવા માટે તે વ્યક્તિનું ચરિત્ર, તેણે કરેલો ધર્મ-સંસ્થાપનનો પ્રયત્ન અને વ્યવસ્થા, અને તેણે કરેલા ઉપદેશોનું જ્ઞાન થવું જોઈએ. બુદ્ધના નામથી ચાલેલા ધર્મનું આત્મી રીતનું જ્ઞાન મહારાષ્ટ્રની પ્રજાને થાય તે માટે આ ગ્રંથ બુદ્ધશાસ્ત્રસંપન્ન ધર્માનંદ કોસમ્બીએ રચેલો છે. બૌદ્ધધર્મનો તેમજ બ્રાહ્મણધર્મનો એવો મત છે કે પ્રાણીઓને ધણા જન્મ લેવા પડે છે; તેને અનુસરીને પંડિત કોસમ્બીએ બુદ્ધપદે પહોંચેલા સિદ્ધાર્થનું અનેક પૂર્વજન્મોનું વૃત્ત, તેમના ગ્રંથના બુદ્ધચરિત્ર નામના ભાગમાં અંતર્ભૂત કર્યું છે. આ રીતે ગ્રંથના ત્રણ ભાગ થયા છે. હવે કોઈપણ ધર્મના જ્ઞાનને માટે તે ધર્મમાર્ગમાં પ્રચલિત ગ્રંથોનો આધાર હોવો જોઈએ. આ તત્ત્વને અનુસરીને પંડિત કોસમ્બીએ પાલી ભાષાના ત્રિપિટક ગ્રંથસમૂહને આધારે આ ગ્રંથ લખેલો છે. આ ગ્રંથના પહેલા ભાગમાં બુદ્ધપદપ્રાપ્તિની યોગ્યતા સંપાદન કરવા માટે પૂર્વજન્મમાં કયા કયા સદ્ગુણોની પારમિતા એટલે પારંગતતા ભાવી બુદ્ધે સંપાદિત કરી એનું વર્ણન છે. તે સંબંધે કોસમ્બીએ આપેલી કથાઓ મનોવેદક અને ઉપદેશપ્રચુર છે. બીજા ભાગમાં અતિમ જન્મનું ચરિત્ર પણ રમ્ય છે. ત્રીજા ભાગમાં સૂત્રપિટકમાંથી લીધેલા શુદ્ધોપદેશ અને વિશેષતઃ વાદવિવાદ દ્વારા ઉપપાદિત કરેલા સિદ્ધિા ઉપયોગી અને મનોરંજક છે. આ સમગ્રગ્રંથ દ્વારા મરાઠી વાચકોને બુદ્ધધર્મની સાધાર અને સારી માહિતી મળે, અને તેથી કરીને બૌદ્ધધર્મ સંબંધમાં લોકોનું જે અજ્ઞાન

છે તે દૂર યશ અને તે ધર્મમાંનો શ્રાવ્ય એવો ધર્મો ભાગ લોકોમાં સદ્ધર્મની વૃદ્ધિ કરવામાં કારણભૂત યશ. આ માટે આ ગ્રંથ સર્વ લોકોએ આદર કરવા લાયક તેમજ સંપ્રદ કરવા લાયક છે.

કોઇપણ ધર્મના પ્રવર્તક અને તે સંબંધથી પ્રસિદ્ધ થએલા સાધુપુરુષોએ કરેલા અદ્ભુત ચમત્કારો વિષેની કથાઓ તેમના અનુયાયીઓમાં પ્રચલિત હોય છે અને ધર્મગ્રંથોમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ હોય છે; તેનો સર્વથા પરિત્યાગ કરવો ન જોઈએ. કેમકે, તેમાં કોઇ કોઇ વાર તથ્યાંશ હોય છે; અને તે ન હોય છતાં તે કથાઓ દ્વારા અનુયાયી વર્ગના મનની સ્થિતિ અને જે કાળે તે કથાઓ પ્રવૃત્ત થઇ તે કાળની રીત-ભાત વગેરેનું જ્ઞાન થવામાં તે ઘણી ઉપયોગી છે. ભગવાન, બુદ્ધ સંબંધે આવી કેટલીક અદ્ભુત વાર્તાઓનો તથ્યાંશ કાઢવાનો પંડિત કોસમ્બીએ પૂર્વે છાપેલા ‘બુદ્ધધર્મ અને સંઘ’ નામના ગ્રંથમાં યત્ન કર્યો છે. પરંતુ વિવેચક બુદ્ધિથી તથ્યાંશ શોધી કાઢવાનું કામ વાચકવર્ગને સોંપવું જોઈએ અને વાંચકને તે સામ્ય થાય તે માટે તે કથાઓ પૂરેપૂરી તેમની આગળ મૂકવી જોઈએ. તેમ પંડિત કોસમ્બીએ આ નવા ગ્રંથમાં કર્યું છે. જો આ અદ્ભુત કથાઓ સર્વથા સત્ય છે એમ કોસમ્બીએ પ્રતિપાદન કર્યું હોત તો આ પુસ્તક એ બાબતમાં હોય યુક્ત થયું હોત; પણ પંડિત કોસમ્બીએ તેમ કર્યું નથી, માટે સાંપ્રત કાળના વિવેચક બુદ્ધિસંપન્ન પંડિતો પણ આક્ષેપ કરે એવું આ ગ્રંથમાં ઠાંઈ પણ દેખાતું નથી.

રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકર

રા. ધર્માનંદ 'કોસમ્બીનું' 'બુદ્ધલીલાસારસગ્રહ' પુસ્તક
 મેં જોયું. આમાં બુદ્ધની લીલાઓ મૂળ પાલી ગ્રંથોને આધારે
 લખાએલી હોઈને તે કથાઓ પાલી ભાષા જેમને પરિચિત
 નથી તેઓને તે (પાલી) માં લખાએલા વાડમયની અંશતઃ
 અને સારરૂપે માહિતી આપશે. પહેલા ભાગમાં બુદ્ધ વિષે નાના
 તરેહની પ્રચલિત કથાઓ જેવીને તેવીજ આપેલી છે; બીજા
 ભાગમાં બુદ્ધનું ચરિત્ર આપેલું હોઈને ત્રીજામાં મુખ્યત્વે બુદ્ધનો
 ઉપદેશ આપેલો છે. રા. કોસમ્બી પાલી ભાષાના છેક હૃદયમાં
 પેસીને તેમાં રમભાણુ થયેલા હોવાથી બુદ્ધ વિષેની માહિતીનું
 સત્ત્વ તેમાંથી કાઢવાને તે જ યોગ્ય છે. બુદ્ધની કથાઓ, જન્મ
 અને પરિનિર્વાણ વગેરે જેવાં હોય તેવાંને તેવાંજ પોતે કંઈ
 દીકા અથવા વિવેચન ન કરતાં મહારાષ્ટ્રવાંચકોની આગળ
 મૂકવાનો જ માત્ર તેમનો સંકલ્પ હતો, અને તેમણે પ્રસ્તાવનામાં
 આમ સ્પષ્ટ કહેલું જ છે અને આ બાબતની યોગ્ય ચિદ્વિત્તા
 કરવાનું કામ તેમણે વાંચકોને જ સોંપેલું છે.

બુદ્ધ વિષે આપણા લોકોને બુદ્ધના નામ સિવાય, તથા તે
 'નિરીશ્વરવાદી હતો' એ સિવાય બીજી કંઈ વધુ માહિતી
 હોતી નથી. આવા સર્વ લોકોને પ્રસ્તુત પુસ્તકથી સારી મદદ
 થશે અને બુદ્ધના અનુયાયીઓની તેને વિષે શી દ્રષ્ટતા હતી,
 તેનો ઉપદેશ કેવો હતો, વગેરે સારી રીતે માલમ પડશે. માટે
 રા. કોસમ્બીનું પુસ્તક એકંદરે સંગ્રહણીય અને વાંચનીય છે.

પાંડુરંગ દામોદર ગુણે

અનુક્રમણિકા

પાનું

૧ પ્રસ્તાવના

૧૫

ભાગ પહેલો બોધિસત્ત્વની કથાઓ

૧ સુમેધકથા	૧
૨ વેરસંતરંગતક	૬
૩ મધની વાત	૨૦
૪ સુસ્લબોધિગતક	૩૧
૫ મહાજનકગતક	૩૫
૬ મહૌપધની વાત	૪૮
૭ તેમિય ગતક	૭૭
૮ સુતસોમ ગતક	૮૭

ભાગ બીજો બુદ્ધચરિત્ર

૧ જન્મ અને બાળપણ	૧૧૫
૨ મહાભિનિષ્ક્રમણ	૧૨૭
૩ તપશ્ચર્યા	૧૪૩
૪ માર સાથે બુદ્ધ	૧૫૯
૫ બુદ્ધપદની પ્રાપ્તિ અને પહેલો ધર્મોપદેશ	૧૬૮
૬ કાશી અને ઉરુવેલમાંની પ્રવૃત્તિ	૧૭૮
૭ રાજગૃહમાં આગમન	૧૮૯
૮ શુદ્ધોદન રાજાનો મેળાપ	૧૯૬
૯ સુદત ઉર્ફે અનાથપિંડિક શ્રેષ્ઠી	૧૯૯

૧૦ વિજ્ઞાપ્તિ મિત્રાર્થાત્	૨૦૩
૧૧ દેવદત્ત	૨૧૫
૧૧ માગન્દિયા બ્રાહ્મણ કન્યા	૨૨૭
૧૩ સુંદરી પરિવ્રાજિકા	૨૩૦
૧૪ મહાપ્રજ્ઞપતિગોત્રી અને મિત્રાણી સંધની રચાપના	૨૩૩
૧૫ વિદુષ્ઠ	૨૩૫
૧૬ ઉપસંહાર	૨૪૦

ભાગ ત્રીજો

બુદ્ધનો ઉપદેશ અને પરિનિર્વાણ

૧ ગૃહસ્થનાં કર્તવ્યો	૨૪૬
૨ ધાર્મિક અને અધાર્મિક ચર્ચા	૨૫૩
૩ આર્ય ઉપોસથ	૨૫૬
૪ આર્ય શ્રાવકે સાત પાપકર્મો વળ્ય કરવાં નોંધજો	૨૬૧
૫ સાત પ્રકારની ભાર્યા	૨૬૪
૬ ચિત્તનું જ રક્ષણ કરવું નોંધજો	૨૬૬
૭ સાત ધન	૨૬૮
૮ પાંચ વાતનું સતત ચિંતન કરવું.	૨૭૦
૯ ગયાનો શોક જુદા	૨૭૨
૧૦ બુદ્ધિનાં પાંચ આવરણ	૨૭૪
૧૧ બોધ્યજોની ભાવના	૨૭૭
૧૨ સત્કર્મનાં પ્રત્યક્ષ ફળ	૨૭૯
૧૩ વિચાર કરીને વિશ્વાસ રાખો	૨૮૨
૧૪ આશ્વધાયન બ્રાહ્મણકુમાર અને બ્રાહ્મણવણનું જૈરવ	૨૮૬

૧૫ જાતિભેદ નૈસર્ગિક છે કે ?	૨૯૪
૧૬ ચાંડાળ કેમ ચાપ છે ?	૨૯૭
૧૭ ત્રૈવિધ બ્રાહ્મણ અને બ્રહ્મસાયુજ્યતા	૩૦૦
૧૮ યજ્ઞયાગ	૩૦૬
૧૯ બારહાજ ખેડૂત	૩૧૩
૨૦ ગુરુસે યનાર બારહાજ	૪૧૫
૨૧ ખોટું ન ખોલવા વિષે રાષ્ટ્રકર્તા ઉપદેશ	૩૧૭
૨૨ બિશુએ કદી પણ ગુરુસો કરવો ન જોઈએ	૩૨૦
૨૩ ચાર સ્મૃત્યુપસ્થાનો	૩૨૫
૨૪ વિષયોની મીઠાશ, વિષયોથી દુઃખ અને તેમાંથી મુક્તિ	૩૩૦
૨૫ સાર ગ્રહણ કરવો જોઈએ	૩૩૪
૨૬ મારનું બીડ	૩૩૭
૨૭ મુખને દિવસ	૩૩૯
૨૮ માલુંકપ પુત્રની દૃષ્ટિ	૩૪૧
૨૯ વત્સજોત્ર પરિવાજક	૩૪૪
૩૦ આંધળાઓ અને હાથી	૩૪૫
૩૧ અંગુલિમાલ હુંટારો	૩૪૭
૩૨ ખેડૂત ક્યા ખેતરમાં પ્રથમ વાવણી કરશે ?	૩૫૪
૩૩ સિંહ સેનાપતિ	૩૫૬
૩૪ પસેનદિ કેસલ રાજાને ઉપદેશ	૩૫૯
૩૫ રાજા અજાતશત્રુ અને આમળ્યના રૂળ વિષે પ્રશ્ન	૩૬૪
૩૬ પરિનિર્વાણ	૩૭૧

મરાઠી ગ્રંથની પ્રસ્તાવના .

પાલી સાહિત્યના મુખ્ય ગ્રંથ ત્રિપિટકના મુત્ત, વિનય અને અભિધમ્મ એવા ત્રણ ભાગ છે. મુત્તપિટકમાં 'બુદ્ધના અને તેના પ્રમુખ શિષ્યોનો ઉપદેશ તથા ધર્મ પર સંવાદ સંગ્રહિત કરેલા છે; વિનયપિટકમાં ભિક્ષુઓના આચારવિચારોના તથા તે સંબંધી કથાઓનો વિસ્તારથી ઉલ્લેખ છે અને અભિધમ્મપિટકમાં બુદ્ધધર્મના મુખ્ય તત્ત્વોનો તે કાળની તાત્વિક પદ્ધતિથી વિચાર કર્યો છે. અભિધમ્મપિટકમાં બુદ્ધ પ્રત્યક્ષ ઉપદેશોનો ભાગ બિલકુલ નથી એમ કહીએ તો ચાલે અને મુત્ત તથા વિનયપિટકમાં પણ બુદ્ધના શિષ્યોએ ઘણા ભાગ રચેલા છે, તથાપિ મોટે ભાગે બુદ્ધના ઉપદેશ અથવા આગાઓનો જ આ ગ્રંથમાં સંગ્રહ થયેલો હોવાથી આ ગ્રંથોના મહત્ત્વને કાલ્પાયન જેવા પાલી વ્યાકરણકારોએ 'બુદ્ધવચન' એવું નામ આપ્યું છે. અર્થાત, જેને બુદ્ધ સંબંધી વિસ્તૃત માહિતી મેળવવી હોય, તેણે લગભગ બધા ત્રિપિટકોનું અવલોકન કરવું પડે તથા આવશ્યક છે.

આ ઉપરાંત પાલી સાહિત્યમાં બુદ્ધધોષ જેવા આચાર્યે લખેલી અદ્વૈતકથાઓ લગભગ ત્રિપિટક જેટલી જ મહત્ત્વની છે. ત્રિપિટકના અર્થસહિત કથા છે માટે તેને અદ્વૈતકથા કહે છે. આ અદ્વૈતકથામાં એ કોઈ વાક્યના અથવા શ્લોકનું વિશેષ મહત્ત્વ હોય તો તેનો અર્થ આપ્યા ઉપરાંત તે સંબંધે પ્રચલિત થયેલી એકાદ કથા આપેલી મળી આવે છે. આમાં ઘણી કથાઓ કેવળ દન્તકથાઓ જ છે. તોપણ કેટલીકનું મહત્ત્વ ઘણું હોવાથી બુદ્ધના ચરિત્રને પોષક એવી ઘણી વાતો આ અદ્વૈતકથામાંથી લેવા જેવી છે.

પણ આ સર્વ સાહિત્યનું મરાઠીમાં રૂપાન્તર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ હાલની પરિસ્થિતિમાં શક્ય ન હોવાથી ત્રિપિટક અને તેની અદ્વૈત્યામાંથી જે બાબતો બુદ્ધના ચરિત્રના સંબંધે મને વિશેષ મહત્ત્વની લાગી તે એકઠી કરી મરાઠી વાંચકો આગળ ‘બુદ્ધલીલાસારસંબંધ’ એ નામથી મૂકવાનો મેં આ અલ્પ પ્રયાસ કર્યો છે. એમાં માર્ક પોતાનું ખાસ કાંઈ નથી. શકત ‘ત્રિપિટક’ અને ‘અદ્વૈત્યા’ માંથી ઉપયોગી કથાનકોનો સાર કહાડી તે યથામતિ યોગ્ય સ્થાને મૂક્યો છે. ‘મધ’ની વાતમાં માત્ર થોડો વિસ્તાર કર્યો છે.

પહેલા ભાગમાંની આઠ વાતો જાતક અદ્વૈત્યામાંથી લીધેલી છે. બીજા ભાગમાં પંદર વાતોમાંની એકથી ચાર અદ્વૈત્યામાંથી લીધી છે અને ૧૦, ૧૨, ૧૩ અને ૧૫ ‘ધમ્મપદઅદ્વૈત્યા’માંથી લીધેલી છે. બાકીની બધી વિનયમંથમાંથી (મહાવગ્ગ અને મુલ્લવગ્ગમાંથી) લીધેલી છે. તેરમી વાત સુતપિટકના ઉદાનવગ્ગ નામના પ્રકરણમાં મળે છે. પહેલાં ચાર પ્રકરણો જે કે જાતકઅદ્વૈત્યામાંથી લીધેલાં છે, તેપણ વચમાં વચમાં સુતપિટકના કેટલાક સૂત્રોને આધારે તેમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે. પાંચ માનસિક શક્તિ સંબંધે જે વિવેચન કર્યું છે તે વિશુદ્ધિ માર્ગને આધારે કર્યું છે. ૬મું છેવટનો ઉપસંહાર મેં સ્વતંત્ર રીતે લખ્યો છે. ત્રીજો ભાગ મધો મજ્જીમ સુતપિટકમાંથી લીધેલો છે. આ પ્રસ્તાવનાના અન્ને આપેલી યાદી ઉપરથી કંઈ બાબત ક્યા સુતને આધારે લીધેલી છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે.

બુદ્ધચરિત્રના રૂપે પાલી સાહિત્યનું દિગ્દર્શન કરાવવાનો ઉદ્દેશ હોવાથી આ મંથની દ્રષ્ટાંતોની મેં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ

ચર્ચા કરેલી નથી. ડૉ. ઓસ્કેન જુર્ગેના 'બુદ્ધચાર્ય' કે પ્રસિદ્ધ ફ્રેન્ચ અંથકાર રેનાના 'ખ્રિસ્તચરિત્ર'ની માફક, મેં આ અંથ લખ્યો નથી, અને તેથી જ તેનું 'બુદ્ધચરિત્ર' એવું નામ ન રાખતાં 'બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ' એવું પૌરાણિક પદ્ધતિનું નામ રાખ્યું છે. આ અંથ વડે બૌદ્ધોના મૂળ અંથ સંબંધે આપણા શિક્ષિત વર્ગમાં પણ જે કેટલીક ભૂલભરેલી માહિતી રહેલી છે તે કેટલેક અંશે નષ્ટ થશે એવી આશા રાખવી અયોગ્ય નહિ મણાય.

આ પુસ્તકની ટીપોમાં જ્યાં કોઇ પાલી ગાથા છાપવામાં આવી છે ત્યાં ક્વચિત્ અશુદ્ધિ રહી ગઇ છે. પાલી વિદ્યાર્થીઓને આ ભૂલ સહેજે સમજાઇ જાય એવી હોવાથી અને મરાઠી વાચકોને ખાસ લાભ થશે એમ ન લાગવાથી શુદ્ધિપત્રક આપવાનો પ્રયાસ કર્યો નથી તે બદલ સુઘ વાચક ક્ષમા કરશે એવી આશા છે.

આરબ્યક કુટી,

ધ. કોસમ્બી

પુના: તા. ૧૦ માર્ચ ૧૯૧૪.

૧ સરકારે નીમેલા વર્નાક્યુલર ટેકસ્ટ બુક રીવીઝન કમીટી જેવા વિદ્વન્મંડલમાં પણ બૌદ્ધધર્મ સંબંધે કેટલી ભૂલ ભરેલી માહિતી છે, તે જોઈ દોષ તો મરાઠી સાતમી શાળામાંથી "બૌદ્ધધર્મ" અને તેના પુરસ્કર્તા" આ પાઠ જાંચવો. તે ઉપરથી એવો ભાસ થાય છે કે 'સદ્ધર્મપુંડરીક' આજ ભણે બૌદ્ધોનો પવિત્ર અંથ હોય પરંતુ 'સદ્ધર્મપુંડરીક', મૂળ અંથ નથી પણ મહાયાનપંથના લોકોએ લખેલો એક અંથ છે. પ્રો. મેક્સમુલરના ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ ફ્રેન્ચ પંડિત જુનેફે 'સદ્ધર્મપુંડરીક' નો બહુ વર્ષ પહેલાં ફ્રેન્ચ ભાષામાં અનુવાદ કરેલો હોવાથી તે જ અંથ બૌદ્ધોનો પવિત્ર અંથ હશે એવી ટેક્સ્ટ બુક કમીટીને ભૂલભરેલી સમજણ થઈ હશે.

જે પાલી કથાઓના કિંવા સુત્તોના આધારે
આ ગ્રંથ લખ્યો છે તેની યાદી:

ભાગ પહેલો

- ૧ નિદાનકથા (જાતકઅર્ફકથા)
- ૨ વેસ્સન્તર જાતક (૫૪૭ ફોસ્સોલની આવૃત્તિ)
- ૩ કુલાવક-જાતક (૩૧)
- ૪ સુલ્લભોધિ-જાતક (૪૪૩)
- ૫ મહાજનક-જાતક (૫૩૯)
- ૬ હિમ્મઝા-જાતક (૫૪૬)
- ૭ તેમિય-જાતક (૫૩૮)
- ૮ મહાસુતસોમ-જાતક (૫૩૭)

ભાગ બીજો

- ૧ નિદાનકથા (જાતકઅર્ફકથા)
- ૨ નિદાનકથા (જાતકઅર્ફકથા)
- ૩ નિદાનકથા, સુત્તનિપાત, અરિયપરિયેસનસુત્ત, મન્નિઝમ-નિકાય, અને વિસુદ્ધિમઝ્ઝા.
- ૪ નિદાનકથા અને પધાનસુત્ત (સુત્તનિપાત)
- ૫-૭ મહાવઝ્ઝા
- ૮ નિદાનકથા (જાતકઅર્ફકથા)
- ૯ સુલ્લભવઝ્ઝા
- ૧૦ ધમ્મપદ અર્ફકથા
- ૧૧ સુલ્લભવઝ્ઝા
- ૧૨ ધમ્મપદઅર્ફકથા
- ૧૩ ઉદાનવઝ્ઝા અને ધમ્મપદ અર્ફકથા

૧૪ સુલ્લવગ્ગ

૧૫ ધમ્મપદ અદ્વિતીયા

ભાગ ત્રીજો

૧ સિગાસોવાદસુત (દીધનિકાય, વગ્ગ ૩)

૨ સાલેવ્વકસુત (મન્નિઝમનિકાય પણ્ણાસક ૧, વગ્ગ ૫)

૩ ઉપોસથસુત (અંગુત્તરનિકાય, તિક્કનિપાત, પણ્ણા-

સક ૨, વગ્ગ ૨)

૪ વેણુદારેવ્વકસુત (સંયુત્તનિકાય, સોતાપત્તિસંયુત્ત,

વગ્ગ ૧)

૫ ભરિયાસુત (અંગુત્તર, સુત્તનિપાત, વગ્ગ ૬)

૬ કુટ્ટસુત (અંગુત્તર, તિક્કનિપાત, પણ્ણાસક ૩, વગ્ગ ૧)

૭ ધનસુત (અંગુત્તર સુત્તનિપાત, વગ્ગ ૧)

૮ કાનસુત (અંગુત્તર, પંચકનિપાત, પણ્ણાસક ૧,

વગ્ગ ૧)

૯ કોસલસુત (અંગુત્તર, પંચકનિપાત, પણ્ણાસક ૧,

વગ્ગ ૫)

૧૦ સંગારવસુત (સંયુત્ત. બોજ્જંગસંયુત્ત વગ્ગ ૬)

૧૧ અગ્ગિસુત (સંયુત્ત બોજ્જંગસંયુત્ત વગ્ગ ૬)

૧૨ અપણ્ણકસુત (મન્નિઝમ પણ્ણાસક ૨, વગ્ગ ૧)

૧૩ કાલામસુત (અંગુત્તર તિક્કનિપાત પણ્ણાસક ૨, વગ્ગ ૫)

૧૪ અરસલાયનસુત (મન્નિઝમ. પણ્ણાસક ૨, વગ્ગ ૫)

૧૫ વાસેદ્ધસુત (મન્નિઝમ. પણ્ણાસક ૨, વગ્ગ ૫ અને

સુત્તનિપાત વગ્ગ ૩)

૧૬ વસલ્લસુત (સુત્તનિપાત વગ્ગ ૧)

- ૧૭ તેવિન્નસુત (દીધ વગ્ગ ૧)
 ૧૮ કૂટદન્તસુત (દીધ વગ્ગ ૫)
 ૧૯ કસિભારહાજસુત (સુતનિપાત વગ્ગ ૧)
 ૨૦ અંકુકોસક-ભારહાજસુત(સંયુત. પ્લાહણસંયુત વગ્ગ ૧)
 ૨૧ અંબલદ્વિક-રાહુલોવાદસુત (મન્નિઝમ પણ્યાસક ૨ વગ્ગ ૨)
 ૨૨ કટચૂપમસુત (મન્નિઝમ પણ્યાસક ૧ વગ્ગ ૩)
 ૨૩ સતિપટ્ટાનસુત (મન્નિઝમ પણ્યાસક ૧ વગ્ગ ૧)
 ૨૪ મહાદુકખકખન્ધસુત (મન્નિઝમ પણ્યાસક ૧ વગ્ગ ૩)
 ૨૫ મહાસારોપમસુત (મન્નિઝમ-પણ્યાસક ૧ વગ્ગ ૩)
 ૨૬ નિવાંપસુત (મન્નિઝમ-પણ્યાસક ૧ વગ્ગ ૩)
 ૨૭ ભદ્દેરતસુત (મન્નિઝમ-પણ્યા ૩ વગ્ગ ૪
 ૨૮ ચૂલમાહુકપપુતસુત [મન્નિઝમ.પણ્યાસક ૨, વગ્ગ ૧]
 ૨૯ વચ્છગોતસુત [અખ્યાકતસંયુત]
 ૩૦ તિત્થિયસુત [કિદાનવગ્ગ ૬]
 ૩૧ અંગુલિમાલ સુત [મન્નિઝમ પણ્યા ૨ વગ્ગ ૪]
 ૩૨ અસિખંધકપુતસુત [ગામણિસંયુત]
 ૩૩ રેણીદસુત (અંગુત્તર-અર્હનિપાત, પણ્યા ૧ વગ્ગ ૨)
 ૩૪ કોસલસંયુત
 ૩૫ સામગ્ગારસસુત [દીધ વગ્ગ ૧]
 ૩૬ મહાપરિનિબ્બાન સુત (દીધ-વગ્ગ ૨)

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	કોટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૫	૨૨	પાડ	પાડવું
૧૭	૫	માનવત	મૌનવત
૧૮	૫	શુ	રશું
૨૦	૧	પૂર્વતા	પૂર્ણતા
"	૮	પાણીમ	પાણીમાં
૨૫	૧૬	વર્ધિ	વર્ધિ
૨૭	૭	રી જોતેઓ	કરી. જોકે તે પ્રાણી
૨૭	૮	અંતઃકરણને	પ્રેમભર્યા અંતઃકરણને
૩૦	૯	પૂર્વતા	પૂર્ણતા
૪૧	૧૧	આ લ	આવેલા
"	૧૨	વાધાના	વાઘોના
૪૪	૧૭	રણા	રણો
૫૫	૨૧	તરખડ	તરખટ
૬૩	૧૦	સદેશ	સદેશો
૧૨૪	૧૫	યોગમામ	યોગમાર્મ
૧૬૬	૨	દાનપરિમિતા	દાનપારમિતા
"	૪	"	"
"	૬	સર્વવ્યાપી	સર્વવ્યાપી
"	૧૮	ક્યાં ન	ક્યાંના
૧૧૭	૫	ચિત્ત	ચિત્ત
"	"	મજ્જામા	મજ્જામા
૧૭૦	૨૩	ભ	કામ

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૭૧	૧૦	ન્યાઓ	ન્યાઓ
"	૧૩	ધમ	ધર્મ
૧૯૪	૧૮	વહાર	વિહાર
૨૦૨	૧૪	મદદ ન સ્વીકારવી	મદદ સ્વીકારવાની
૨૨૬	૧	ક	કથું
૨૩૧	૮	અનેક ચરા	અને કચરા
૨૪૨	૬	કાતિ કરી	કાતિ મલીન કરી
૨૫૨	૨૨	ચએલાં	ગએલાં
૨૬૮	૧૫	!	?
"	૧૮	પડશે !	પડશે.
૨૮૯	૧	સ્વર્ગલોક	સ્વર્ગલોક.
"	૩	વણુ	વર્ણુ
૨૯૦	૧	આશ્વાસાપન	આશ્વાસાપન
૨૯૩	૧૨	બહલ	બદલ
		(દરેક જગ્યાએ)	
૩૧૨	૧૦	ગરીબ ગરબાઓને	ગરીબગરબાઓને
૩૧૮	૧૦	અપ. છુ.	અર્પણ
૩૨૨	૩	સવ	સર્વ
૩૨૪	૪	પૂણી	પૂણા
૩૨૮	૧૨૩	સાના	સૌના
૩૩૫	૧૯	ગવિ ત	ગર્વિત
૩૪૫	૧૧	માફૂત	માવત
૩૫૨	૨૨	અથ	અર્થ
૩૫૬	૬	નિમ્નથ	નિર્મનથ

પૃષ્ઠ	છાંદો	અશુદ્ધ નાયપુત્ર	શુદ્ધ નાયપુત્ર (દરેક જગાએ)
"	૭		પંથનો
૩૫૮	૧	પં	છત્રી યે
૩૬૧	૬	યે છત્રી	સુંદર
"	૨૧	સંદર	મનુષ્યો
૩૬૨	૨	મનુષ્યો	નીકળ્યા
"	૨૧	ન કળ્યા	સૌમ્ય
૩૬૫	૮	સમ્ય	દુર્ગતિ
૩૭૭	૨	દુર્ગતિ	વાલો
૩૮૭	૩	વાલો	

બોધિસત્ત્વની કથાઓ

(૧)

સુમેધકથા

લાખો વર્ષ પૂર્વે આ જંશુલીપમાં અમર નામના સમૃદ્ધિમાન નગરમાં સુમેધ નામનો એક કરોડાધિપતિ બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે જો કે મોટા કુળમાં જન્મેલો હતો, તોપણ આયતું ખાનારા આગસ્ટ માણસની જેમ તેણે પોતાનું તારુણ્ય વ્યર્થ ન ગુમાવતાં વેદ અને શાસ્ત્રોમાં પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરી હતી. સુમેધ બ્રાહ્મણને સાંસારિક સુખોની કોઈ પણ પ્રકારે ઉલ્લુપ ન હતી. વડિલોપાર્જીત ધનદોલતનો તે ઉપભોગ કરતો; અને વિદ્વાન તરીકે સર્વ લોકોમાં એની ખ્યાતિ હતી. તોપણ જન્મ, જરા, બ્યાધિ વગેરે કુદરતી દુઃખોના ચિંતનથી એનું મન સંસાર પરથી હટી ગયું. “મારી સંપત્તિમાંથી મારી જોડે શું આવવાનું છે? મારી કીર્તિ મારી સાથે આવશે કે?” ઇત્યાદિ વિચારોએ સુમેધના મનમાં દોહાદોહ મચાવી મૂક્યો. તે પોતાના મન સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો, “આ અત્યંત દુઃખમય પ્રપંચોથી મુક્ત જોવી એક સુખમય અવસ્થા હોવી જ જોઈએ કે જે સ્થિતિ સુધી પહોંચ્યા પછી પ્રાણી જન્મ, જરા અને મરણથી મુક્ત થાય.”

આ પ્રમાણે વિચાર કરી સુમેધે મુક્તિનો માર્ગ શોધવાનો નિશ્ચય કર્યો.

તે વખતના રિવાજ પ્રમાણે સુમેધે પોતાની માલ મિલકત ચાચકોને વહેચી આપી, અને તે હિમાલય પર્વત પર નીકળી ગયો. ત્યાં ધન્ધમક નામની એક ટેકરી પર તેણે પોતાની પર્ણકુટિ બાંધી; તે પર્ણકુટિ પાસે તેણે એક મુંદર ચંક્રમ* બનાવ્યો. આ ટેકાણે કેટલોક કાળ ગાળ્યા પછી સુમેધ તાપસનો વૈરાગ્ય એટલો બધો તીવ્ર થયો કે એને આ પર્ણકુટિનો પણ કંટાળો આવ્યો. તેનો ત્યાગ કરી તે એક જાડ નીચે રહેવા લાગ્યો, અને કંદમૂળ-ફળાદિ ઉપર રહી તેણે ખડતર તપશ્ચર્યા આરંભી. વૈરાગ્ય અને અભ્યાસના જોરથી સુમેધ પંડિત યોગની બધી પાયરીઓ ચઢી ગયો અને સમાધિસુખમાં નિમગ્ન થઈ ગયો.

તે સમયે જંશુકીપમાં દીપંકર નામનો છુદ્ધ ઉત્પન્ન થયો. તે જ્યાં ત્યાં પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવા લાગ્યો. ધ્યાન-મુખમાં લીન થએલો હોવાથી સુમેધને હિમાલય પર્વત પર દીપંકર છુદ્ધના ધર્મની વાત પણ સાંભળવામાં આવી નહિ. એક દિવસ યોગબળે આકાશમાંથી સંચાર કરતાં, તેણે

* ચંક્રમ એટલે ચાલવાની જગા. બૌદ્ધ સિંહુ વિદારમાં એકામતાથી અઢી તઢી ફરવાને માટે જે જગા તૈયાર કરે છે તેને ચંક્રમ કહે છે. હવે નીચે જમીન દોવી, વચર્મા વચર્મા જાડી દોવી, આસપાસ જંગલ દોવું, એવજે તે કરતાં જોઈ જગા અથવા જોઈજે તે કરતાં વધારે જગા એ ચંક્રમના પાંચ દોષ છે. સુમેધ તાપસના ચંક્રમમાં આ દોષ ન્હોતા તેથી એને મુંદર ચંક્રમ કહ્યો છે.

હિમાલયની તંજેડીમાં આવેલા રમ્મનગરના શોકોને અત્યંત ઉત્સુકતાથી જવા રસ્તા સાફ કરતા અને ધ્વજપતાકાથી સઘળું નગર સુશોભિત કરતા ગેયા.. આથી અતિશય અચંબો પામી તે આકાશમાંથી નીચે ઉતર્યો, અને આટલી જાદવી તૈયારી શા માટે થઈ રહી છે, એની તેણે તપાસ કરી. શોકોમાંથી એક જણ બોલ્યો, “ વાહ ! તાપસ મહારાજ ! આ પ્રદેશમાં રહેવા છતાં, તમને દીપંકર બુદ્ધની ખબર ન હોવી એ તો બારે આશ્ચર્ય ! દીપંકર બુદ્ધ પોતાના બિન્દુવર્ગ સહિત આપણા શહેરની પાસે આવી પહોંચ્યા છે અને આજે જોયે બિશ્વા પ્રદક્ષ કરવા તે આ શહેરમાં આવવાના છે. તેમનું સ્વાગત કરવાને અર્થે આ જાદવી તૈયારીઓ ચાલી રહી છે. ”

આ સાંભળી મુમેધ બોલ્યો, “ આ જગતમા બુદ્ધ એ શબ્દ પણ સંભળાવે દેખી છે, તો પછી પ્રત્યક્ષ બુદ્ધના દર્શન થવાં એ કેટલું દેખી છે, એ તો કહેવાનું જ રહેતું નથી. બાપ્તો ! તમે જે આ રસ્તો સાફ કરો છો તેમાનો થોડો ભાગ મને સોંપો. હું એ બુદ્ધની સેવામા બાગીદાર થવા ઇચ્છું છું. ”

આ પરથી તે શોકોએ સાફ કરવા માટે થોડીક જગા મુમેધને આંકી આપી.

મુમેધને નક્કી કરી આપેલી સર્વ જગા સ્વચ્છ થઈ ગઈ હતી, પરંતુ એક ન્હાનકડા ખાઓચીઆમાં કાદવ બેગો થયેલો હતો. એ ખાઓચીયું પૂરી નાંખવામાં મુમેધ તાપસ રોકાએલો

હતો એવામાં જ ભગવાન દીપંકર બુદ્ધ તે સ્થળે પોતાના બિશ્વસંઘ સહવર્તમાન ઉપવનમાંથી આવી પહોંચ્યા. હવે એ ખામોચીઈ પૂરી નાંખવાને બીજાકુલ અવકાશ રહ્યો નહિ. આથી મુમેઘ, બુદ્ધના પંગતે કાઢવ લાગે નહિ એ ઉદ્દેશથી, તે ખામોચીઆ પર ઉઘો પડ્યો. એવામાં દીપંકર ભગવાન એના માથા આગળ આવી ઉભા રહ્યા અને પોતાના બિશ્વસંઘ તરફ ફરી બોલ્યા, “અરે બિશ્વએ, અહિં ઉઘા પ્રડેલા આ તાપસને તમે જુઓ છો કે ? લાખો વર્ષ પછી કપિલવસ્તુ નગરીમાં શુદ્ધોદન રાજની માયાદેવી નામની રાણીને પેટે જન્મ લઈ ભારે પુરુષાર્થ કરી આ ક્રાંત્યવધિ લોકોને ઉદ્ધાર કરશે. મોગ્ગલાન અને સારિપુત્ર એ બે એના પદશિષ્ય થશે; અને બિશ્વણીસંઘમાં ખેમા અને ઉપલવણ્ણ એ બે બિશ્વણીઓમાં મુખ્ય થશે.”

આ બુદ્ધવાચ્ય સાંભળીને ત્યાં ભેગા થયેલા મનુષ્યોને અને દેવતાઓને અત્યંત આનંદ થયો.

દીપંકર બુદ્ધ કેટલેક અંતરે ગયા પછી મુમેઘ તાપસ ઉડીને પગ ઉપર પગ ચઢાવીને બેઠો, અને બોલવા લાગ્યો કે “ભગવાન બુદ્ધે ભવિષ્યમાં હું બુદ્ધ થઈશ, એવું ભવિષ્ય બાખ્યું છે. તો પણ બુદ્ધત્વ એ સામાન્ય મનુષ્યને સાધ્ય થતું નેવું નથી. અનેક જન્મમાં લોકહિત માટે હૃદયપારનો પ્રયત્ન કરીશ તો જ બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત થશે. પરંતુ આત્મ-પરહિત સાધનારા એવા કયા ગુણ હોવા જોઈએ ?” મુદ્ધમ વિચારો કરતાં મુમેઘ પંડિતને લોકહિતદારક એવા નીચેના દસ ગુણો જણાયા:-

૧ દાન.	૬ ક્ષાંતિ.
૨ શીલ.	૭ સત્ય.
૩ નૈષ્કર્મ્ય.	૮ અધિક્ષાન.
૪ પ્રજ્ઞા.	૯ મૈત્રી.
૫ વીર્ય.	૧૦ ઉપેક્ષા.

સુમેધ જોશ્યો, “ મહને જો બુદ્ધત્વ માત્ર થવાનું છે તો મારે આ દસ પારમિતાઓનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. પણ એ એક જન્મમાં સાધ્ય થશે શું? ના, અનેક જન્મના અભ્યાસથી જ આ દસ પારમિતા મહને સાધ્ય થશે. પરંતુ બીજા લાભો કરતાં બુદ્ધત્વ જ મહને પ્રિય હોવાથી આજ પછી હું પ્રતિજ્ઞાએ પારમિતાઓનો જ અભ્યાસ કરીશ ! ”

સુમેધ તાપસે જો બુદ્ધત્વ સંપાદન કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો, તે વખતથી ત્હને યોધિસત્ત્વ (ભાવિ બુદ્ધ) એ સંગા પ્રાપ્ત થઈ. યોધિસત્ત્વના અનેક જન્મના સત્કૃત્યોના વાતો જાતક ગ્રંથમાં વર્ણવેલી છે. એ સર્વનો તો અહિં ઉલ્લેખ કરી જવો પણ શક્ય નથી. તોપણ યોધિસત્ત્વે દાનાદિ પારમિતાઓનો અભ્યાસ કેવી રીતે કર્યો, એના દિગ્દર્શન માટે તેમાંની કેટલીક વાતો અહિં આપી છે.

(૨)

વેસ્સંતર જાતક

સુમેધ પંડિત ધ્યાનધારણાદિકમાં કાળ ગાળીને આ લોકનું કર્તવ્ય પૂરું કર્યા પછી દેહ વિસર્જન કરી ગયો. ત્યાર પછી જુદી જુદી યોનિયોમાં અનેક જન્મ લઈ એક વખતે તે શિખિરાજવંશમાં જન્મ્યો.

શિખિદેશની રાજધાનીમાં સંજય નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે પ્રજાપાલનમાં એટલો ચતુર હતો કે સર્વ લોક એને પોતાના પિતા પ્રમાણે માન આપતા. તેને એક સર્વગુણસંપન્ન પુત્ર થયો. એનું નામ વેસ્સંતર એવું રાખવામાં આવ્યું. આ જ આપણો યોધિસત્ત્વ હતો. વેસ્સંતરે અલ્પ વયમાં જ સર્વ વિદ્યાનું અને કળાનું ગ્ણાન મેળવવાનું કરી પોતાના પિતાની અને રાષ્ટ્રની પ્રીતિ સંપાદન કરી. રાજાએ પોતાના અમાત્યોની સલાહથી તહેને યુવરાજપદે સ્થાપ્યો. વેસ્સંતર પોતાની સંપત્તિનો દાનધર્મમાં ઉપયોગ કરવા લાગ્યો. દાનધર્મ એ જ એનું વ્યસન થઈ પડ્યું. થોડા દાગમા જ તેના દાનસૌર્યની વાર્તા ચારે દિશામાં ફેલાઈ ગઈ.

તે વખતે કલિંગ દેશમાં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. પીવાનું પાણી પણ મળવાની મારામારી થઈ. જ્યાં ત્યાં ચોરનો અને રોગનો ત્રાસ વર્તી રહ્યો. ત્યારે ત્યાંના રાજાએ દુષ્કાળ-

નિવારણના ઉપાય વિશે વિચાર ચલાવ્યો. તેને તેના અમાત્યોએ એવી સલાહ આપી કે, શિખિના રાજ્યમાં જે શ્વેતવર્ણો હસ્તી છે તેને આ રાષ્ટ્રમાં લાવવામાં આવે તો વરસાદ પડે અને સૌ સારાં વાનાં થાય. તે પ્રમાણે રાજાએ પોતાની પામેના કેટલાક બ્રાહ્મણોને શિખિદેશમાં જઈ, લાગ જોઈ, વેસ્સંતર પાસે એ હાથીની યાચના કરવી એવી વિનંતિ કરી. રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે તે બ્રાહ્મણો શિખિની રાજધાનીમાં આવી દેશેદેશના યાચકવર્ગને માટે વેસ્સંતરે બાંધેલી ધર્મશાળામાં ઉતર્યા.

એક દિવસ વેસ્સંતર તે શ્વેત હસ્તી પર બેસીને નગર-પ્રદક્ષિણા કરતો હતો. તે સમયે તે બ્રાહ્મણોએ પોતાનાં અંગ ધૂળથી રંગી અને પોતાનો જામણો હાથ આગળ કરી “વેસ્સંતરનો જયજયકાર હો !” એમ ઉચ્ચાર્યું. વેસ્સંતરે માવતને હાથી ઉભો રાખવાનો હુકમ કર્યો અને બ્રાહ્મણોને “તું જોઈએ છે ?” એવો પ્રશ્ન કર્યો.

બ્રાહ્મણો બોલ્યા, “અમને બીજી કોઈ વાતની જરૂર નથી, આ આટલો હાથી આપો એટલે થયું.”

વેસ્સંતર તૂર્તાતૂર્ત હાથી પરથી નીચે ઉતર્યો અને સર્વ અસંકાર સાથે તે હાથી બ્રાહ્મણોને હવાલે કરી ત્યાં ને ત્યાં તેમના હાથમાં પાણી મૂકી દાનસંસ્કાર કર્યો.

મુકાબ ગએલા અરણ્યમાં વાયુવેગથી પ્રસરનારા તીવ્ર દાવાનળ પ્રમાણે આ વાત શિખિની રાજધાનીમાં પ્રસરી.

શિબિનાં સંરદારથી લંઘન સાધારણ ખેદીત મુખી સર્વને અત્યંત
 દુઃખ થયું, એટલું જ નહિ પણ રાજકુમારથી તેઓ અતિશય
 નારાજ પણ થયા. તે જ વખતે શેકિંનો સમુદાય રાજમહેલ
 આગળ ભેગો થયો અને તેના આગેવાનોએ સંજય રાજને
 કાને પુરરાજના અપરાધની વાત નાખી. જનસંમાનને
 ઉસ્કેરાયલો કોઈ રાજ ગભરાઈ ગયો. તોપણ ધીરજ ખોવાનો
 ખાસ ન થયા દેતાં લોકો તરફ ફરી તે બોલ્યો, “ તમે ગમે
 તેટલું કહેશો તોયે હું મદારા પ્રિય પુત્રનો વધ કરવા તૈયાર નથી. ”

ત્યારે તેઓએ કહ્યું, “ અમે વેસ્સંતરનો વધ કરવાની
 વિનંતિ કરવાને અહિં બેગા થયા નથી, પરંતુ તેણે અમારા
 રાષ્ટ્રનું શુભ ચિન્હ એવો સ્વેત લાથી કોઈની પણ સત્તાદ
 વિના પોતાની જ ઇચ્છાથી દાન કરી દીધો, તે માટે તેને
 આજને આજ રાજ્યમાંથી કાઢી મૂકવો જોઈએ. તેણે
 અમારા દેશમાંથી જઈ વંક નામના પર્વત ઉપર તપશ્રયા
 કરવી. ”

સંજય રાજએ પુત્રને વનાંતર કરાવવાનું આશ્વાસન
 આપી શેકિંને પોતપોતાને ઘેર જવાની આજ્ઞા કરી અને
 પોતાનાં હજુરીઆને બોલાવી કહ્યું, “તું હાલને હાલ વેસ્સંતર
 પાસે જ અને શિબિની ઇચ્છા તેને જાણાવ. ”

ક્ષણ (મુખ્ય હજુરીયો) વેસ્સંતરના મહેલમાં ગયો અને
 બોલ્યો, “ વેસ્સંતર મહારાજ, તમારા મ્હોટા અપરાધથી
 સર્વ શિબિ સંકુલ થયું છે અને તમારે આ ક્ષણે જ

ગંજધાની છોડવી એમ કહે છે. સંજય રાગને એ કબુલ કરવું પડ્યું છે. ”

આ બોલતી વખતે ક્ષત્રાને કંઈ ભરાઈ આવ્યો અને તેની આંખમાંથી એકસરખી અશ્રુધારા ચાલી. વેસ્સંતરે શાંત ચિત્તે ક્ષત્રાને કહ્યું, “ એવો મારો કયો અપરાધ છે કે જેને લીધે શિખિના શોક મ્હારા પર આટલા બધા ગુસ્સે થયા છે ? ”

ક્ષત્રા બોલ્યો, “ આજ મુઘીત્વમે જે દાનધર્મ કયા, નેથી પ્રજાની તમારા પર હતરાઈ ન થતાં ભક્તિ વધતી ગઈ; પરંતુ બ્યારે તમે શ્વેત ગજ ચાચકોને આપી દીધો, ત્યારે તેમના મનમાંની તમારા વિષેની પૂજ્યશુદ્ધિ તેમના પ્રચંડ ક્રોધે ગાળી નાંખી, તેથી હવે આપ તાપસવેપ સ્વીકારી આ રાજ્યમાંથી ચાલી નીકળો. ”

આ સાંભળી વેસ્સંતરે તપોવનમાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

એક બે દિવસમાં વેસ્સંતરે પોતાની સંપત્તિ ગરીબોને ઢોચી આપી વંક પર્વત પર જવા માટે માતપિતાની આજ્ઞા લઈ તે પોતાની પ્રિય પત્નીના મહેલમાં ગયો. મહીને પોતાનો પતિ વનમાં જશે એ ખબર અગાઉથી જ મળી ગયા હતા, અને તેથી તે અત્યંત ખિન્ન થઈ હતી. વેસ્સંતરને જોતાંની સાથે જ તેનો શોક તેનાથી દાખી સકાયો નહિ. વેસ્સંતરે બોલ્યો, “ મહી, શિખિનો નિશ્ચય તારા જાણવામાં આવ્યો છે કે ? ”

“ હા દેવ ! ” એમ શોકશ્વસ્ત સ્વરે મદીએ ઉત્તર આપ્યો. પછી તે બોલ્યો, “ પ્રિયા ! તું શોક કરીશ નહિ. તારા પિતા અને મહારા તરફથી મળેલી સંપત્તિનો દાનધર્મમાં તું વિનિયોગ કર. જાલિકુમાર અને કુણ્દાગ્નિનાકુમારી એમનું તું ઉત્તમ રીતે પરિપાલન કરીશ એ બદલ મદને શંકા નથી. આ આપણા અતિશય બહાલા પુત્ર પર લક્ષ આપીને તું મહારા વિરદથી યનારો શોક વીસરી જા. ”

મદી બોલી, “ દેવ ! આ કંઈ પત્નીનો ધર્મ નથી. બન્યા પતિ ત્યાં જ પત્નીએ રહેવું એમ ધર્મ તો કહે છે; તો જે માર્ગે આપ જશો તે જ માર્ગે હું એ જઈશ. આપની સાથે મહેતાં મારું મૃત્યુ થશે તો મદને ઘણો આનંદ થશે; પરંતુ આપનો વિરદ બોગવી છુવવું મને મૃત્યુ કરતાંયે દુઃખદ થશે ! મને વનવાસથી ત્રાસ થશે એવી આપ જરાયે શંકા મનમાં લાવશો મા. જાલિકુમાર અને કુણ્દાગ્નિનાકુમારી તપોવનમાં આપણા ચિત્તનું રંજન કરશે, અને અમારા સહવાસથી અરણ્યવાસનો આપને કંટાળો ન આવતાં, આપના દિવસ શુભમાં જશે, અને આપની તપશ્રયા સફળ થશે ! ”

મદીના આગ્રહ પરથી વેરસંતરે તેને અને પોતાનાં બેઠ બાળકોને સાથે લીધાં. સંજય રાજ્યએ પોતાના પુત્ર, પુત્રવધ અને બાળકોને પહોંચાડવા માટે રથ આપ્યો, પરંતુ તેથે રસ્તામાં ચાચકોએ મળીને વેરસંતર પાસેથી લઈ લીધો. ત્યારે વેરસંતરે જાલિને અને મદીએ કુણ્દાગ્નિનાને કેડ પર લઈ લીધાં, અને બન્ને પગપાળાં આગળ ચાલ્યાં. વંક પર્વત પર પહોંચ્યા

પછી વેસ્ત્રાંતરે એક રમ્ય સ્થળ પસંદ કરી સુંદર પર્ણકુટિ બાંધી અને તે સ્થળે તે પોતાના કુટુંબ સાથે રહેવા લાગ્યો.

તે સમયે કલિંગ દેશમાં એવું બન્યું કે જૂજક નામના એક બ્રાહ્મણે બિશ્વકર્મા-વૃત્તિ પર ૧૦૦ કાર્યાપણ રણી તે એક ઓળખીતા બ્રાહ્મણને સોંપ્યા. અને પોતે દેશાંતર ગયો. પછી ઘણાં વર્ષો સુધી એનો પત્તો ન મળ્યો, એટલે જેની પાસે એની થાપણ હતી તે ગૃહસ્થે તે સઘળી આપદાગમાં ખર્ચી નાખી. એવામાં જૂજક આવીને પોતાની થાપણ માગવા લાગ્યો; પરંતુ થાપણ આપવાનું સામર્થ્ય તે ગૃહસ્થમાં ન હોવાથી તેને બદલે તેની એક તરુણ પુત્રી જૂજકને આપવી એમ હતું. તે પ્રમાણે જૂજકનાં તે છોકરી સાથે લગ્ન થયા. પછી તે તેને લઈ પોતાને ગામ ગયો. જૂજક જોડે વૃદ્ધ હતો. તેણે તેની તરુણ પત્નીને પ્રિય હતો. તે ઘણા પૂજ્યભાવે તેની સેવા કરતી. તે જોઈ ગામમાંના સર્વ લોકો પોતાની સ્ત્રીઓને કહેતા કે, “જૂઓ, જૂજક આટલો વૃદ્ધ અને કુરૂપ છતાં તેની પત્ની તેની મેવામાં તત્પર હોય છે. તે કદી પણ તેના ઉપર ગુસ્સે થતી નથી. અને તમે સ્હેજ કંઈક ઓછું પડ્યું કે પોતાના પતિ પર નારાજ થાઓ છો. પતિ જોડે કંઈકો ક્યાં સિવાય તમારો એક પણ દિવસ ગયો ખરો? તે જૂજકની તરુણ પત્નીથી તો તમારે શરમાવું જોઈએ.”

ગામમાંની સ્ત્રીઓને જૂજકની પત્ની અભિવ્રતાપના શત્રુ જેવી લાગવા માંડી, અને એમાં આશ્ચર્ય પણ શું? તેમણે

“ હા દેવ ! ” એમ શોકમસ્ત સ્વરે મદીએ ઉત્તર આપ્યો. પછી તે બોલ્યો, “ પ્રિયા ! તું શોક કરીશ નહિ. તારા પિતા અને મહારા તરફથી મળેલી સંપત્તિનો દાનધર્મમાં તું વિનિયોગ કર. જાલિકુમાર અને કણ્ઠાજિનાકુમારી એમનું તું ઉત્તમ રીતે પરિપાલન કરીશ એ બદલ મને શંકા નથી. આ આપણા અતિશય બહાલા પુત્ર પર લક્ષ આપીને તું મહારા વિરહથી યનારો શોક વીસરી જા. ”

મદી બોલી, “ દેવ ! આ કંઈ પત્નીનો ધર્મ નથી. જ્યાં પતિ ત્યાં જ પત્નીએ રહેવું એમ ધર્મ તો કહે છે; તો જે માર્ગે આપ જશો તે જ માર્ગે હું એ જઈશ. આપની સાથે ગ્હેતાં મારું મૃત્યુ થશે તો મહેને ધણો આનંદ થશે; પરંતુ આપનો વિરહ બોગરી જીવવું મને મૃત્યુ કરતાંયે દુઃખદ થશે ! મને વનવાસથી ત્રાસ થશે એવી આપ જરાયે શંકા મનમાં લાવશો મા. જાલિકુમાર અને કણ્ઠાજિનાકુમારી તપોવનમાં આપણા ચિત્તનું રંજન કરશે, અને અમારા સહવાસથી અરણ્યવાસનો આપને કંટાળો ન આવતાં, આપના દિવસ સુખમાં જશે, અને આપની તપશ્ચર્યા સદૃશ થશે ! ”

મદીના આગ્રહ પરથી વેરસંતરે તેને અને પોતાનાં બેઠ બાળકોને સાથે લીધાં. સંજય રાત્રીએ પોતાના પુત્ર, પુત્રવધૂ અને બાળકોને પહોંચાડવા માટે રથ આપ્યો, પરંતુ તેણે રસ્તામાં યાત્રકોએ મળીને વેરસંતર પાસેથી લઈ લીધો. ત્યારે વેરસંતરે જાણીને અને મદીએ કણ્ઠાજિનાને કેડ પર લઈ લીધાં, અને બન્ને પગપાળાં આગળ આજ્યાં. વંદ પર્વત પર પહોંચ્યા

પંડી વેસ્સંતરે એક રમ્ય સ્થળ પસંદ કરી સુંદર પર્ણકુટિ
ખાંધી અને તે સ્થળે તે પોતાના કુટુંબ સાથે રહેવા લાગ્યો.

તે સમયે કલિંગ દેશમાં એવું બન્યું કે જૂજક
નામના એક બ્રાહ્મણે બિશુકી-વૃત્તિ પર ૧૦૦ કાર્યાપણ રળી
તે એક ઝાળખીતા બ્રાહ્મણને સોંપ્યા. અને પોતે દેશાંતર
ગયો. પંડી ઘણાં વર્ષો સુધી એનો પત્તો ન મળ્યો, એટલે
જોની પાસે એની થાપણ હતી તે ગૃહસ્થે તે સઘળી આપઠાગમાં
ખર્ચા નાખી. એવામાં જૂજક આવીને પોતાની થાપણ
માગવા લાગ્યો; પરંતુ થાપણ આપવાનું સામર્થ્ય તે ગૃહસ્થમાં
ન હોવાથી તેને બદલે તેની એક તરણ પુત્રી જૂજકને આપવી
એમ થયું. તે પ્રમાણે જૂજકનાં તે છોકરી સાથે લગ્ન થયા.
પંડી તે તેને લઈ પોતાને ગામ ગયો. જૂજક જોડે વૃદ્ધ
હતો. તેણે તેની તરણ પત્નીને પ્રિય હતો. તે ઘણા
પૂજ્યભાવે તેની સેવા કરતી. તે જોઈ ગામમાંના સર્વ લોકો
પોતાની સ્ત્રીઓને કહેતા કે, “જૂઓ, જૂજક આટલો વૃદ્ધ
અને કુરૂપ છતાં તેની પત્ની તેની સેવામાં તત્પર હોય છે.
તે કદી પણ તેના ઉપર ગુસ્સે થતી નથી. અને તમે સહેજ
કંઈક ઓછું પડ્યું કે પોતાના પતિ પર નારાજ થાઓ છો.
પતિ જોડે કહ્યો ક્યાં સિવાય તમારો એક પણ દિવસ ગયો
ખરો? તે જૂજકની તરણ પત્નીથી તો તમારે શરમાવું
જોઈએ.”

ગામમાંની સ્ત્રીઓને જૂજકની પત્ની અભિનતાપના
શત્રુ જેવી લાગવા માંડી, અને એમાં આશ્ચર્ય પણ શું? તેમણે

અભિત્રતાપનાને ત્યાંથી હાંપી કાઢવાનું કાવતરું રચ્યું. બ્યારે અભિત્રતાપના પાણી માટે નદી પર આવતી ત્યારે જો તે બાઈ તેને કહેતી, “હાય રે આપ! આનાં માખાપ દેટલાં કર હોવાં જોઈએ. નહિ તો તેઓ આવી દોંડરી જૂજક જેવા વૃદ્ધને કેમ વેચે ?”

બીચારી અભિત્રતાપનાએ પોતાનાં માખાપની નિંદા દેટલી સહન કરવી? એક દિવસ નદી પરથી રડતી રડતી તે ઘેર આવી અને જાજકને કહેવા લાગી, “મ્હને જો તમે એક ચાકર અને એક ચાકરડી લાવી આપશે તો જ હું તમારે ઘેર રહીશ, નહિ તો મ્હારે પિયર ચાલી જાય !”

ગરીબ બિચારો જૂજક પોતાની તરણ પત્નીની ડરામણીથી અતિશય ગભરાયો. તે બોલ્યો, “હું ગરીબ બ્રાહ્મણ; શાસ્ત્રાદિકનું ચે મ્હને ગાન નથી; તો હું તે તારે માટે દાસદાસી ક્યાંથી લાવી આપવાનો? પણ તું કાંઈ ચિંતા કરીશ નહિ. આવતી કાલથી હું જ પાણી લાવવાને જાશ એટલે તારા વડિલોની નિંદા સાંભળવાનો પ્રસંગ તારે આવશે નહિ.”

અભિત્રતાપના બોલી, “તમને નદી પર મોકલી હું ઘેર બેસું તો આપણને બેઢને ગામના સર્વ લોક દસશે અને જોઓ આજ સુધી પતિવ્રતા તરીકે મારી સ્તુતિ કરતાં આખ્યાં છે. તેઓ જ હું પતિ પાસે કામ કરાવું છું અને પોતે નિરાંતે બેસી રહું છું, એવી મ્હારી નિંદા કરશે! હવે,

આપણે મરીત છીએ એ મ્હારે કબજા છે, તોયે નિરાશ થવાનું કાંઈ કારણ નથી. વેસ્સંતર રાજની ખ્યાતિ તમે સાંભળી જા હસો. હાથમાં તે પોતાનાં બે બાગક સહવર્તમાન વંક પર્વત પર પર્ણકુટિમાં રહે છે. ત્યાં જઈ તમે તેની પાસે યાચના કરો તો તે પોતાનાં બેક બાગકો તમને આપશે. તેને તમે દાસ અને દાસી તરીકે મ્હારે હવાલે કરો, એટલે થયું. ”

જૂજકે ઘણી આનાકાની કરી પરંતુ તરુણ પત્નીના હુકમ આગળ બિચારા રૂઢ જૂજકને પોતાની મુંઝ નીચી કરવી પડી. પીક પર શિખેરી બાંધી, અને હાથમાં લાકડી લઈ જૂજકે વંક પર્વતનો રસ્તો લીધો. પર્વત પાસે આવ્યો ત્યારે અરણ્યમાં તેને એક બાધ મળ્યો. તેને એણે વેસ્સંતરના આશ્રમ વિશે પૂછ્યું. પેલા બાધે ચીઠાઈને કહ્યું, “ તારા જેવા દુષ્ટ આદમણે તો વેસ્સંતરને રાજ્યબ્રહ્મ કરી તપોવનમાં મોકલ્યો. હવે ફરી તેની પાસે રાની યાચના કરવાનો છે ? ”

જૂજક ચમક્યો અને બોલ્યો, “મ્હારે કથાનીયે યાચના કરવાની નથી. સંજય રાજાએ મોતાના પુત્રના સમાચાર માટે મ્હને મોકલ્યો છે. વેસ્સંતરના કુશળ સમાચાર પૂછીને તે તેના આપને જણાવવા એટલું જ મ્હારું કામ છે. ”

ત્યારે તે બાધ સંતુષ્ટ થયો અને જૂજકનો આદર-સત્કાર કરી વેસ્સંતરના આશ્રમ તરફ જનારો પાસેનો રસ્તો તેણે તેને બતાવ્યો.

મહી દેવી પોતાના પતિને ફળમૂળાદિ લાવવા માટે જવા દેતી નહિ. સવારના પ્દોરમાં પોતે જ જઈને ફળમૂળાદિ આદારની વસ્તુઓ આપતી. વેરસંતર આશ્રમમાં જ રહી પોતાનાં બાળકની સંભાળ લેતો. મહી દેવી અરણ્યમાં ગયેલી હતી ત્યારે જૂનજ વેરસંતરના આશ્રમમાં આવ્યો. વેરસંતરે ત્વેનો યોગ્ય આદરસત્કાર કર્યો અને એટલે દૂર આવવાનું કારણ પૂછ્યું.

જૂનજ બોલ્યો, “મદારાજ ! આપની શુભ કીર્તિએ મને અહિં સુધી આપ્યો છે. હું તદ્દ આજણ છું. મારી તરણ પત્નીને મદદ કરે એવાં કુટુંબમાં બીજાં માણસ નથી. આથી એનો આગ્રહ થયો કે એક દાસ અને એક દાસી રાખવાં. પણ હું પડ્યો ગરીબ. દાસ અને દાસી વેચાતાં લેવાને પૈસા લાવવા ક્યાંથી ? એટલે તમારી પાસે દોડ્યો આવ્યો છું. આપ જો આપનાં આ પુત્ર અને પુત્રી મને આપશો તો મારું ધડપણ સુખમાં જશે. આપ મોટા દાનશર છે, તો મારા પર આટલો હિપકાર કરતાં ડગમગશો નહિ, એવી ખાતી છે.”

વેરસંતર બોલ્યો, “મારાં આ બે બાળકો હમણાં ને હમણાં જ હું તમને આપું છું, પરંતુ તેમની મા આવતા સુધી તમારે અહિં થોભવું એવી મારી વિનંતિ છે.”

જૂનજ બોલ્યો, “સ્ત્રીવૃદ્ધિઃ પ્રલયં પાતઃ !” સ્ત્રી તો દાનધર્મમાં વિઘ્ન નાંખવામાં પહેલે નંબરે. માટે આપની પત્નીની વાટ ન જોતાં આ ઠગે જ આ બાળકોને મને અહિંથી લઈ જવા દો.”

વેસ્સંતર બોલ્યો, “જેવી આપની મરજી. તોપણ બીજી એક વિનંતિ કર્યા વિના મારાથી રહેવાનું નથી. આપ આ બાળકોને લઈ મારા પિતાની પાસે જાઓ. તે તમને અનેક દાસદાસીઓ તથા ઘણી સંપત્તિ આપી આ બાળકોને તમારી પાસેથી વેચાતાં લેશે. તેમાં તમને મોટા ફાયદો થશે.”.

જૂજકે કહ્યું, “આપ મને સિંહના મોઢામાં મ્હારું ડોકું ધાલવાનું કહેો છો; આ બાળકોને લઈ જો હું આપના પિતાના રાજ્યમાં જાઉં, તો મને ઉત્તમ અધિકારમાં કારાવાસ અથવા દેહાંતદંડ જ મળે. માટે મને આપના પિતાના રાજ્યમાં જવાનો આશ્રય કરશો નહિ. આ બાળકોને મારી મૃદિણીને સ્વાધીન કરી મને એક વાર તો એના પગમાંથી છુટવા દો.”

વેસ્સંતરે આનો કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. બાળકોને લઈ જવાને બ્રાહ્મણ ઉત્સુક થયો હતો. પરંતુ જાણી અને કુર્ણાજના પોતાના પિતા સાથેના બ્રાહ્મણનો સંવાદ સાંભળીને જ આશ્રમની નજીકના જંગલમાં દોડી ગયાં હતા. જૂજકે વેસ્સંતરને કહ્યું, “આપનાં બાળકો ક્યાં છે? હું લઈ જઈશ એ બપોથી સંતાડી દીધાં કે શું?”

જૂજકને ઉત્તર ન આપતાં વેસ્સંતર આશ્રમ બહાર આવ્યો અને મોટા ગંભીર સાદે બોલ્યો, “બાળકો! તમારા પિતાનું વચન સત્ય પાડ એ પૂરેપૂરું તમારા હાથેમાં છે.

આમ સંતાઈ જોસરો નહિ. તમારું આ કૃત્ય આપણા ઉચ્ચ ક્ષત્રિય કુળને શોભે નહિ ! ”

ત્યારે તે બે બાળકો જંગલમાંથી બહાર આવ્યાં અને પોતાના પિતા સામે ઉભાં રહ્યાં. વેસ્સંતરે તેમને બ્રાહ્મણને હવાલે કરી તેના હાથમાં પાણી મૂક્યું. તેના કમંડળમાંનું પાણી તો બ્રાહ્મણના હાથ પર મહા મહેનતે પડ્યું; પરંતુ તેનાં નેત્રોમાંથી તો પાણી આપોઆપ વહેતું હતું !

બાળકો ફરી નાસી જશે એ ભયથી જૂનકે એક વેત્રા વડે તેમના હાથ બાંધ્યા અને પોતાની લાકડીથી તેમને ધમકાવી લઈ જવા લાગ્યો. ત્યારે કણ્ડહાનિતા પોતાના બાપને કહેવા લાગી, “બાપુ ! બાપુ ! બ્રાહ્મણ તો અતિશય ક્ષમાવાન હોય છે, એવું અમે સાંભળ્યું છે, પણ આ તો ભારે ઘાતકી છે. આ બ્રાહ્મણ તો વેપધારી રાક્ષસ હોવો જોઈએ ! બાપુ ! આ અમને ખાવા માટે લઈ જાય છે માટે તમે અમને એને આપી દો મા ! ”

જલિકુમાર બોલ્યો, “આ બ્રાહ્મણ લાકડીથી મારે છે, એ બદલ મ્હને ખેદ થતો નથી; પરંતુ માને જોયા વિના જવું પડે છે માટે મને દુઃખ થાય છે. ”

વેસ્સંતરે પોતાનાં બાળકોનું બોલવું સાંભળ્યું તોપણ તેમને કંઈ ઉત્તર ન આપતાં, કાષ્ઠવત્ તટસ્થ રહ્યો ! તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા વહેતી હતી એ જ એકે એનાં શ્વતાપણાનું ચિન્હ હતું !

જાગડોને લઈ ગયો પછી સાયંકાળે મહાદેવી કમળામૃગ લઈ આશ્રમ બણી વળી. તે દિવસે તેના રસ્તામાં વાઘ આવવાથી તેને મોટું યુધ્ધ ! આશ્રમમાં જાગડોને જ્ઞેયાં નહિ એટલે “જાગડો ક્યાં ગયા ?” એમ તેણે પતિને પૂછ્યું. વેસ્સંતરે પોતાનું મેનવત છોડ્યું નહિ ત્યારે આક્રંદ કરતી તેણે આસપાસના અરણ્યમાં પુષ્કળ શોધ કરી, પરંતુ વ્યર્થ ! વેસ્સંતરનો શોધ અંદરને અંદર જ ધમાતો હતો; પરંતુ મહીના વિસાપથી તો અરણ્યવાસી પશુપક્ષીઓનાં હયાં પણ કંપી ઉડ્યાં.

મીઠે દિવસે સવારે વેસ્સંતરે મહીને કહ્યું, “મહી, તું જાગડો મારે નિલકુલ શોધ કરતી નહિ. તારાં જાગડો ખુશીમાં છે; કાલે અહીં એક વાચક બ્રાહ્મણ આવ્યો હતો તેણે તેમની વાચના કરી, એટલે મેં તે બ્રાહ્મણને તેમનું દાન કર્યું છે. તું મારા આ કૃત્યને અનુમોદન આપ, અને પુણ્યની બાગીદાર બન.”

મહી બોલી, “આપે જાગડોનું દાન કર્યું, તેમા મારી મૂર્ખા અનુમતિ છે; પરંતુ આ વાત આપે મને કાલે જ કેમ કહી નહિ ?”

વેસ્સંતર બોલ્યો “મહી ! આ વાત જ્ઞે મેં તને કાલે જ કહી હોત, તો જાગડોનું દાન કર્યા બદલ તને અતિશય ખોટું લાગ્યું હોત અને તું પુણ્યની બાગીચણ ન બની હોત.”

મહાદેવીએ આનો કાંઈ જ જવાબ વાલ્યો નહિ.

વેસ્સંતર બોધિસત્તવનું આ દાનશૌર્ય જોઈ ઇન્દ્રને અતિશય ભય પેડો કે કોઈ વાર આ પોતાની પતિવ્રતા પત્નીનું પણ દાન કરી દેશે. આથી તાપસવેશ ધારણ કરી ઇન્દ્ર રાજ્ય વેસ્સંતરના આશ્રમમાં આવ્યો અને વેસ્સંતરને કહેવા લાગ્યો, “આપની પાસે હવે કંઈ રહ્યું નથી, તોપણ આ આટલી ગુણવંતી સ્ત્રી છે તેનું મને દાન કરશો તો હું મોટા આભારી થઈશ.”

વેસ્સંતરે તે ક્ષણે જ તાપસવેશધારી ઇન્દ્રના હાથમાં પાણી મૂક્યું ! ઇન્દ્રે તાપસવેશ કહાડી નાંખી પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું અને વેસ્સંતરને કહ્યું કે “મહારાજ, આ વસ્તુ—મદીદેવી હવે મારી થઈ; પરંતુ એક અનામન વસ્તુ તરીકે એને તમારી પાસે મૂકી જાઉં છું, તેનું પૂર્વવત્ પાત્રન કરવું. માત્ર આ વસ્તુ બીજાને આપવાનો અધિકાર તમને રહેલો નથી.”

આ પ્રમાણે કહી વેસ્સંતરને વર આપી ઇન્દ્ર સ્વર્ગસોફ બણી ચાલ્યો ગયો.

હવે પેલો જૂજકે આહાણુ વેસ્સંતરનાં બાળકોને લઈ જતાં જતાં રસ્તો ભૂલી શિખિના રાજ્યમાં પેડો. ત્યાં એક રાજપુરુષે વેસ્સંતરનાં બાળકોને ઓળખ્યાં, અને તે આહાણુને પકડી બાળકો સહિત તેને સંજય રાજ્ય સમક્ષ રજુ કર્યો. સંજય રાજ્ય તરફથી “આ બાળકો તમને કેમ મળ્યાં ?” એવો પ્રશ્ન થતાં, જૂજકે બનેલો સર્વ વૃત્તાંત નિવેદન કર્યો. સંજય રાજ્યએ આથી ગુસ્સે ન થતાં ધણા નોકર ચાકર અને ધન આપી તેનું સ્વાગત કર્યું. પોતાના પુત્રને વનવાસ મોકલ્યો.

માટે રાગને અતિશય પશ્ચાત્તાપ થયો. શિગિરાદ્વાસીએને પણ મુશીબ વેદસંતરને અરણ્યવાસનાં દુઃખો ભોગવાયા માટે અનુતાપ થયો હતો. સંજય રાગને શિમિના આગેવાનોની સલાહ બોધાવી, વેદસંતરને પાછો આગ્રવાનો કરાવ કર્યો, અને પોતાના પ્રધાન સાથે વંદ પર્વત પર જઈ પુત્રને અને પુત્રવધૂને ઘેર આરંધ્યાં. શિમિની સંમતિથી વેદસંતરની કરી પુત્રરાજપદે નીમણૂક કરવામાં આવી.

આ પ્રમાણે વેદસંતર બોધિસત્ત્વે પોતાની પ્રિય પત્ની અને આગેવાનું દાન કરી દાનપારમિતાનો અભ્યાસ કર્યો.

(૩)

મધની વાત

હવે યોધિસત્તરે શીલપારમિતાની પૂર્તતા કેમ કરી એનું એક કિસ્સાનું આપું છું.

હજારો વર્ષ પૂર્વે આપણે યોધિસત્તર મગધ દેશમાં મચ્છ નામના એક ગામડામાં એક ખેડૂતના કુટુંબમાં જન્મ્યા. તેનું નામ તેના માનપિતાએ મધ એવું રાખ્યું હતું. મધ જ્યારે ઉમર સાપડ થયો ત્યારે પોતાના ગામના લોકોનું સ્વાર્થપિણું જોઈ મનમાં ખુશ ખિન્ન થયો. તે પોતાના ગામના રસ્તા સાદ કરવાનું, ગંદવાડ લઈ જઈ જલાર નાખવાનું, પીવાના પાણીમ ગંદુ પાણી જાલ નદિ માટે કુવાને પાળ બાંધવાનું વગેરે એવા જ બીજાં લોકોપયોગી કામો કરતો. પરંતુ તેનાં આ કામથી રાજ્ય થવાને બદલે ગામના લોકો તેને દોષ દેતા. તેઓ ચચુતરા પર કે દારૂના પીણ પર ભેગા થઈ કહેતા કે “અરે, આ પેલો ગાંડીઓ મધ ! પોતાના ધનું કામ છોડી ! આલ્યો નકામી માથાકોડ કરવાને ! એકલાથી તે કદી આખા ગામનું હિત થયું છે કે ? આપણે બસા ને આપણું કામ બહુ, તેને બદલે આ તો ગામનું હુનું કરવા નીકળ્યો છે ! શું કરવું છે આપણે આખા ગામને ? મધને પોતાની મુર્ખાઈ સાર કોઈકે દિવસ પચાત્તાપ કરવો પડશે !”

મધના હચોક નિંદા થતી, એટલું જ નહિ પણ તેનાં સગાંઓ પણ તેની વિરૂદ્ધ હતાં, નોપણુ તેણે પોતાનું દર્નવ્ય છોડી દીધું નહિ. મધ એક દિવસ એકાદ રસ્તો સાફ કરે અને બીજે જ દિવસે આસપાસનાં ઘરમાંથી સ્ત્રીઓ કચરો નાખે. કોઈ વૃદ્ધ કહે કે, “આ મંદવાડ શું કામ કરે છે?” નો તેઓ કહેતી, “નમારે શું ? જેણે મધ મુજો છે ને ? ને આવશે અને કરશે સાફ !”

મધ ફરી એવાર દિવસ પાછો તેને ને જગાએ જાય અને સાફ કરી નાંખે. મધના આ આત્મસંયમનું પરિણામ જૂના જમાનાના શોક ઉપર તો કંઈ પણ થયું નહિ; પરંતુ, મધનો આ માર્ગ સારો કેમ ન હોય ? એવી એક બે તરફોને શંકા આવવા લાગી. મધ પોતાના ઘરકામમાં કાંઈ પણ અડચણ આવવા દેતો નહિ. ઘરનું ખેતીનું કામ આંટાપી લઈ વચક્ષે વખત તે જનનેવામાં ગાગતો. ગામના બીજા શોક ફરસદને વખતે દારૂના પીણ પર અથવા ચોંટામાં બેગા થઈ ગળ્યા મારવામાં પોતાનો વખત ગાગતા. એટલું જ નહિ, પણ દારૂના વ્યસનથી તેમનું ઘરકામ પણ ફીક થતું નહિ. તે ઉપરાંત મારામારીમાં અને ઠંટાકિસાદમાં તેમના વખતનો અપવ્યય થતો તે તો જૂરો જ.

ઉપર કહી ગયા તેવા બે તરફોમાં એક દિવસ આવો સંવાદ થયો. પહેલો તરણુ બોલ્યો, “કેમ કે, ગામગાના બધા શોક તો આ મધનો દોષ કહાડે છે. પરંતુ મને લાગે છે કે આપણા ગામમાં જો કોઈ સારો માણસ હોય તો તે મધ જ

છે. મધનં મેં કદિ દારને પાડે કે ચાવડી પર તો નેયો જ નથી; દદી કોઈ સાથે તે ટંઠા બખેદા કરતો નથી; તેના ઘરમાં નો મૂર્તિમંત શાંતિ વાસ કરે છે. આવા માણસને આપણા કોઈ મૂર્ખ ગણે છે, એ આશ્ચર્ય નથી શું? મને તો લાગે છે કે આપણે ગુરુ કરવા હોય તો તપોવનમાં ગુરુ શોધવા ન જતાં આને ગુરુ કરવા એ સારું.”

બીજાએ કહ્યું, “આજ, અમઘડી આપણે મધ પામે જઈએ. તે આ વખતે કંઈ પણ કોઈએવાનું કૃત્ય કરતો હશે.”

આ પ્રમાણે વાનચીન થયા પછી તે બંને તરણ, મધ બ્યાં કામ કરતો હતો, ત્યાં ગયા અને મધને કહ્યું, “આજ મુઠ્ઠી અમે તારી ઉપેક્ષા કરી, એ માટે અમને અત્યંત દુઃખ થાય છે. અબાગીને પોનાને ઘેર પડેલી ચાપણની જેમ ખખર ન હોય તેમજ તારા સહગુણ, તું અમારી પાસે હોવા છતાં, અમને ખખર પડ્યા નહિ. આજથી અમે તારા શિષ્ય થઈ તારું અનુકરણ કરી સત્કૃત્યમાં કાળગાળવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.”

મધ બોલ્યો, “મિત્રો, સદાયરૂબમાં કાળનો સદ્વ્યય કરવાની તમારી હચ્છા વખાણવા જેગ છે, પરંતુ આ માટે મારું શિષ્યત્વ સ્વીકારવાનો આવશ્યકતા નથી. મારા જેવા તો મર્ત્ય નાશકન છે, એ તમે જાણો જ છો. માટે આવા કાળુ-બંસુર પ્રાણીનું શિષ્યત્વ ન સ્વીકારતાં, આપણે બધા ધર્મનું શિષ્યત્વ સ્વીકારીએ એ સારું. કારણ ધર્મ સાધન છે, તે

અનાદિ છે; તેને આપણી પાસેથી કોઈ પણ દૂર દૂરી થઈ એમ નથી. ”

તે તરફ બોલ્યા, “ પણ ધર્મનું જ્ઞાન તમારા જેવા સંત વિના અમ જેવા અનુ જનોને કેમ થાય ? ”

મગ્ બોલ્યો, “ ધર્મ ચઢન વસ્તુ છે. તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થવું આપણા જેવા સંસારી જનોને શક્ય નથી. તોપણ એક વાન ખરી છે કે ધર્મની સ્થાપના શીલના પાયા પર થયેલી છે. અર્થાત્ શીલ વિના ધર્મપ્રાપ્તિ થવાની નહિ. ”

તરફે પૂછ્યું. “ શીલ એટલે શું ? ”

“ કુમારેથી નિવૃત્તિ અને સત્કર્મમાં પ્રવૃત્તિ એને સાધુ-લોકે ‘શીલ’ કહે છે. પ્રાણીનો ધાન ન કરવો, ચોરી ન કરવી, બ્યભિચાર ન કરવો. અસત્ય બાપણુ ન કરવું. અને માદક પદાર્થનું મેવન ન કરવું. એ પાંચ નિયમ એકનિશ્ચયી પાળીએ તો આપણે કુકર્મથી બચી જઈએ અને પરાપકારાદિ સંવૃત્યમાં આપણા દાળનો ઉપયોગ કરી શકીએ.

તરફે બોલ્યા, “ આજથી આ પાંચ નિયમ અમે બરાબર શ્રદ્ધાપૂર્વક પાળીશું. અને ધરકામથી બચેલો દાળ સંકર્મમાં ગાળીશું. ”

આમ ધીરે ધીરે મધને ત્રીસ અનુયાયી મળ્યા. તે સૌએ મળી રોગી લોકો માટે અને અનાથ અપંગ લોકો માટે એક ધર્મશાળા સ્થાપન કરી. આસપાસના ગામના રસ્તા સાફ થયો, ન્હાના ન્હાના પૂજો માંધ્યા, તળાવ ખોદ્યાં અને

એવાં બીજાં લોકોપયોગી કામો કર્યાં. આ ઉપરાંત તેઓ પોતાના પરગણાના લોકોને પંચશીલનો ઉપદેશ કરતા. આ તેમના કૃત્યનું આખા પરગણા ઉપર એવું પરિણામ થયું કે થોડા અપવાદ બાદ કરતાં ત્યાંના બધા લોક મદાચારી બન્યા. દારૂના પીડાવાળાને પોતાની દુકાનો બંધ કરવી પડી, અને ત્યાંના આમબોજક (ન્યાય અને વસુલી કામદાર)ને દંડના રૂપમાં ઘણી જ મહેતરી પ્રાપ્તિ થતી, તે નહિ જોવી થઈ ગઈ.

આ પરગણાના લોકોમાં પહેલાં એટલા ટંટા થતા કે તેનો નિકાલ કરતાં આમબોજકને જમવાને સુદાં પ્રુરસદ મળતી નહિ; પણ હવે આમબોજકે આખો દિવસ તકિયાને અડેલી વાતો કરતાં બેસવું, અને કચેરીનો વખત પૂરો થતાં ઘેર જવું એવો પ્રકાર શરૂ થયો. પોતાના પરગણામાં સ્થિતિ આવી કેમ પણટાઈ ગઈ એની ચોકસી કરતાં, મધ અને તેના ત્રીસ અનુયાયીઓએ આ બધી કાંતિ કર્યાનું આમબોજકને જણાવ્યું. આ ત્રીસેને આ પ્રદેશમાંથી ઉચકી લીધા સિવાય લોકો પહેલાંના જોવી સ્થિતિમાં આવશે નહિ એમ વિચારી, કાંઈ જરૂરી કામ માટે પોને મગધ દેશના રાજાને મળવા બંધ છે એમ પોતાના હાથ નીચેના લોકોને જણાવી તેણે રાજધાનીનો રસ્તો પકડ્યો.

મગધ દેશનો તે રાજાનો રાજા ધણો વિલાસી હતો. તેનો મેળાપ થયો મહા કંડાલુ કામ હતું. તોપણ આમબોજકે પોતાની સાથે આણેલું મોટું નજરાણું રાજાને બેટ કરી મદાપ્રવર્તે એક મુલાકાતનો લેગ સાધ્યો. રાજાએ આમબોજકના આગમનનું દારણ પૂજતાં તે બોલ્યો, “મદા-

રાજ, શું કહેવું ? અમારા દેશમાં ત્રીસ તોફાનીઓ અને તેમના નાયકે ઘણા જ ઉત્પાત મચાવી મૂક્યો છે. બધા લોક ગામ છોડી બાગે છે અને આ હરામખોરોના દરથી અમારા પ્રદેશમાં ખીજા લોક આવતા નથી. આ પ્રમાણે ખેતી, વેપાર રોજગાર અધું બંધ પડી ગયું છે. હવે આપને અમારાં પરગણામાં જ નહિ, પણ આસપાસના સહુ પ્રાંતમાં પણ દર વસ્તુત્ત કરવો અશક્ય થઈ પડશે. ”

રાજ અનિશ્ચય સંતાપ પામી બોલ્યો, “ આ વાત તમે મને જણાવી એ બહુ સારું થયું. તમારી સાથે હું નાની ફાજ આવું છું, તેની સાદાથથી તમે ને તોફાનીઓને પકડી લાવો. ”

ગ્રામભોજકે પોતાના પરગણામાં જઈ મધ અને તેના સાથીઓને પકડ્યા. તેઓએ ગ્રામભોજકનો કંઈ પણ વિરોધ કર્યો નહિ. “ તમને પકડ્યા માટે રાજનો દુકમ છે એમ કહેતાંની સાથે જ તમો પોતાની મેળે સ્વાધીન થયા. ગ્રામ-ભોજકે તેમના હાથપગમાં બેંડીઓ ઘાસી દીધી અને તેમને પકડી આપણની વર્ડી રાજને આપી. તે વખતે રાજ અંતઃપુરમાં હતો. આ દરોડાખોરોને જોવાની તેને ધ્રુસદ ન હતી. તેણે ત્યાંથી જ દુકમ છોડ્યો કે “ તોફાનીઓને મહેસૂલના આંગણામાં ઉઘા મુવાડી તેમના શરીર પરથી હાથી ચલાવો. ”

રાજના દુકમ પ્રમાણે મધ અને તેના સાથીઓને મુસ્કેટાટ બાંધીને ઉઘા મુવાડવામાં આવ્યા. પછી હસ્તિશાળામાંથી એક મદોન્મત હાથી તેમના પર છોડવાને સજ્જ કરવામાં આવ્યો.

મથે ગાતાના અનુયાયીઓને કહ્યું, “ બાપ્તિસ્મા, આજ ગૃધી આપણે સદાચારમાં કાળ ગાળ્યો છે. હવે આપણામાંના કોઈકને એમ લાગવાનો સંભવ કે જે સદાચરણથી મનુષ્ય મુખી ન થાય છે એમ નથી. અમે અમારું જીવન સત્કર્મમાં ન ગાળ્યું છે છતાં અમારા પર આ સંકટ કેમ આવ્યું? પણ મિત્રો, આ સમયે એવા વિચારનો સ્પર્શ પણ નમારા દિલને થવા દેશો નહિ. આ લોકમાં ન્યાયયુક્ત વ્યવહાર નહિ હોય, છતાં પરલોકમાં આપણાં કર્મોનું ચોખ્ખું ફળ આપણને મળવાનું છે. આ લોકમાં કોઈ કુચ્છો માણસ પુષ્ટિ સંપત્તિ મેળવે છે અને કોઈ સત્પુરુષ દારિદ્ર્યમાં દળાય છે. એટલે આ લોકમાં તો માણસને ચોખ્ખું ન્યાય મળતો નથી એ હિચ્કારું છે. પરંતુ આપણાં કર્મોથી આપણે એટલા ગદા ગદનમાં આવી નહીંએ છીએ કે તેને લીધે પરલોકમાં આપણો છૂટકારો થવો અત્યંત અશક્ય થઈ પડે છે. માટે આપણાં કર્મો ન આપણા રક્ષક અને આપણાં કર્મો ન આપણા ન્યાયાધીશ થશે, એ પક્કું ધ્યાનમાં રાખો. વળી તમારા મનને ખોટું લાગતું હોય તે વખતે જો તમારું મરણ થશે, તો તેનું પરિણામ અત્યંત અનિષ્ટ આવવાનું, કેમકે મનુષ્યનું મન અસ્થિર હોય તેવે વખતે જો તેનું મરણ થાય તો પુનર્જન્મમાં તે હીન યોનિમાં જન્મે છે, એવાં ઋષિમુનિઓનાં વચન છે. તેથી આ પ્રસંગે તમારી મૈત્રીભાવના દૃઢ કરો. જો તમારો લોક પર પ્રેમ હતો તેવો ન તમારી હિપર ફરીવાર કરનાર આમઓગ્ધ પર, તમને મારવાનો હુકમ કરનાર રાજા પર અને તમને મારવાને પ્રવૃત્ત થયેલા આ હાથી પર તમારો પ્રેમ થવા દો.

શત્રુ, મિત્ર, તટસ્થ અને હું આ બેઠો મનમાંથી કાઢી નાખી સર્વની ઉપર સરખી મંત્રી થવા દો. એક દેહનાં જેમ બિન્ન બિન્ન અંગો હોય છે તેમજ આપણે એક વિશ્વનાં અંગ છીએ, એ સમજ લીધી પડવા દેશો નહિ. આજ પર્યં કદેશાં મત્સ્યેભ્યોનું તમે આ સમે ચિંતન કરો. ”

મધનાં વચન પ્રમાણે તે સર્વેએ તે હાથી પર, રાજા પર અને આમભોજક પર મંત્રીની ભાવના કરી. જોકે તેઓ તેમના દેહને અપાય કરનારા હતા, તોપણ તેમના અંતઃકર્ણને તે દિનકર્તા જ લાગ્યા. ‘આ આમભોજક, આ રાજા અને આ હાથી એ આપણને આ નશ્વર જગત્માંથી મુક્ત કરે છે, તો પછી તેમને આપણે આપણા શત્રુ કેમ ગણીએ ?’ એમ તેઓ કહેવા લાગ્યા.

હાથી એ મહા બુદ્ધિમાન પ્રાણી છે. માણસ કદતાં પણ બીજાં પ્રાણીનું મન ઝોળખતા તેને વધારે આવડે છે. જ્યારે મધ અને તેના સાથીઓને મારવા માટે આવડે હાથીને આગળ આપ્યા ત્યારે તે મોટેથી છીછીયારી પાડી એકદમ પાછળ હડયા. કેમે કયાં તે તેમના શરીર પર ટગદે જ નહિ ! કરી ખીજો, ત્રીજો, એમ બે ચાર હાથી આપ્યા, પરંતુ તે સર્વ આવનના અકુશના મારની દરકાર ન કરતા છીછીયારી કરી પાછળ હડયા. એક હાથીએ મધને અને તેના સાથીઓને હિપ્ત્ય કયાં નહિ !

આ સમાચાર રાજાને અગતાં જ તે યોધો, “ આ લેણા હાથીનો મંત્ર જાણતા હોવા જોઈએ કે તેમની પાસ

કંઈ ઔપધ હોવું જોઈએ, જેના શેઠે હાથી તેમની પાસે જવાને હિંમત કરતો નથી.”

રાજાની આજ્ઞા થતાં બોધિસત્તવને અને તેના સાથીઓને સિંપાઈએએ રાજા સમક્ષ લઈ જઈ ઉભા કર્યા. રાજાએ તેમની પાસે ઔપધ છે કે કેમ એ જોવા માટે તેમની ઝડતી ફેવડાવી. પણ કશું મળ્યું નહિ; ત્યારે રાજાએ તેમને પૂછ્યું, “તમને હાથીનો મંત્ર આવડતો હોવો જોઈએ, નહિ તો હાથી તમારાં શરીર પરથી ચાલવાને ના પાડે એ જાને જ કેમ?”

બોધિસત્તવ બોલ્યો, “મહારાજ, અમારો મંત્ર કહીએ, તો આજ સૂધી અમે એકેનિષ્ઠાથી શીઝતું પાલન કરતા આગ્યા છીએ; જાણીજીવે અમે કોઈ પણ પ્રાણીનો ધાન કર્યો નથી; પરસ્ત્રીને અમે મા સમાન માનીએ છીએ; અસત્ય બાવણુ અમે કદીરે કર્યું નથી; અને મદ્યાદિ માદક પદાર્થોથી અમે અશિષ્ટ રહ્યા છીએ. આ સિવાય આપની પ્રજાની જેવા અમે યથામતિ કરતા આગ્યા છીએ. અમારા પર એકાએક જ્યારે આ પ્રસંગ આજે ત્યારે મ્હેં મહારા મિત્રોને હિંમતથી કહ્યું કે “આપણને પકડનાર ગ્રામભોજક પર, મારવાનો હુકમ આપનાર મહારાજ પર અને મારનારા હાથી પર આપણે બધાએ મૈત્રીની બાવના રાખવી, કોઈ પણ પ્રકારે દ્રેષ્ટો સ્પર્શ આપણાં મનને થવા ન દેવો. અમારા આ શીઝતો અને મૈત્રીનો પ્રભાવ એ જ અમારો મંત્ર છે.”

રાજાએ પોતાના ફત ‘મોક્ષીને મધના ગામની અને આસપાસનાં ગામની ખરી સ્થિતિ શી છે એની ચોક્કસ કરી

ત્યારે તેને જણાયું કે યોધિસત્ત્વ અને એના સાથીઓએ તે પ્રાંતની ઉત્તમ સુધારણા કરી છે ; ત્યાંના લોક સુખી હોઈ પરસ્પર અત્યંત પ્રેમથી વર્તે છે; ચોરી, મારામારી, ટંટાકિસાદ વગેરે વસ્તુઓ તે પ્રાંતમાં નામશેષ થઈ છે. આ જાણીને રાજાએ ખોટી કશિયાદ કદનારા પેલા આમભોજકને પકડીને એકદમ કાંસી દેવાનો હુકમ આપ્યો અને તેની જગ્યાએ મધને નીમવામાં આવ્યો. ત્યારે યોધિસત્ત્વ રાજા પામે ગંધા અને આમભોજકને માછી આપવાની વિનંતિ કરી. તે બોલ્યો, “ મહારાજ, આ આમભોજક ન હોત તો અમને આપના દર્શનનો યોગ ન મળ્યો હોત. અમારા મીલને અને મંત્રીને ક્ષોભીએ ચલાવી જોવાની સંધિ એણે મેળવી આપી તેથી તે અમને પ્રિય છે. માટે મહારાજે એને છવતદાન આપવું એવી અમારી નમ્ર વિનંતિ છે. ”

યોધિસત્ત્વની વિનંતિને માન આપી રાજાએ આમ-ભોજકને છોટી મૂક્યો.

યોધિસત્ત્વે તે જન્મના સર્વ કર્મ પૂરા થતા દેહ છોડ્યો અને દેવલોકમાં તે દેવોનો રાજા થયો. એક દિવસ દેવ દાનવ વચ્ચે યુદ્ધ થયું તેમાં યોધિસત્ત્વનો પરાજય થયો. અને તે દેવોની રાજધાની તરફ પોતાના રથમાં આકાશમાર્ગે ભાગી નીકળ્યો. સમુદ્રકિનારે શીમળાનાં ઝાડ પર નાનાભોટાં પક્ષી-ઓના ઘણા માળા હતા. યોધિસત્ત્વનો રથ વેગથી જતો હતો તેના ઝપાટાથી તે ઝાડો વૂટી સમુદ્રમાં પડવા લાગ્યાં અને તે પરના માળામાંથી પક્ષીઓનાં બચ્ચાંઓનો આર્ત દિલકિલાટ શરૂ થયો. ત્યારે યોધિસત્ત્વે (દંદે) માનત્રિ સારથિને કથ

“હે માનસિ, આપણા વેગથી આ ઝાટ કબડીને સમુદ્રમાં પડે છે અને તેથી પક્ષીઓનાં બચ્ચાંનો સંહાર થાય છે. અમુરો મહાશે પ્રાણુ લે તોયે હરકત નહિ. તું રથ પાછો ફેરવ.”

માનસિ સારથિએ ઇંદ્રની યાના અનુસાર રથ પાછો ફેરવ્યો. એટલે દૈત્યોને લાગ્યું કે ઇંદ્રની મદદ માટે બીજા દેવ આવ્યા હશે. તેઓ દશે દિશામાં નાસી છૂટ્યા; આ પ્રમાણે અમુરો પરાજય પામ્યા અને દેવોનો જય થયો.

બોધિસત્ત્વે મરણના જન્મમાં શીલપારમિતાની અને મૈત્રીપારમિતાની પૂર્ણતા કરી, એ આ વર્ણન પરથી મહેજ સમજવા જેવું છે. બીજા પણ અનેક જન્મોમાં બોધિસત્ત્વે શીલપારમિતાનો અને મૈત્રીપારમિતાનો અભ્યાસ કર્યો; વિસ્તારમયથી તે સર્વ કથાઓ અહીં આપી શકાય એમ નથી.

(૪)

સુદસભોધિબાતક

અતીત કાળમાં કાઝીરાટમાં બોધિસત્ત્વ એક બ્રાહ્મણ-
કુળમાં જન્મ્યો. સુદસભોધિ એવું એનું નામ રાખવામાં આવ્યું.
બોધિસત્ત્વ નાનપણથી વિરક્ત હતો, તોપણ માતાપતા આશ્રયથી
તેણે લગ્ન કર્યું. તેની પત્ની પણ અત્યંત સુગીર દત્તી.
તેનું લગ્ન થયું તોપણ તેણે પોતાના બ્રહ્મચર્યનો ભંગ થવા
દીધો નહિ. આગળ જનાં જ્યારે તેના માતાપ નિર્વાણ પામ્યા
ત્યારે તેણે પત્નીને કહ્યું, “ભદ્રે, અમારા પરિજ્ઞેની
આ અપાર સંપત્તિ તું લે અને દાનાદિ પુણ્યકર્મો કરીને
આ ઘરમાં સુખેથી કાલક્રમણ કર. મને મૃદસ્થાશ્રમનો હવે
કંટાળો આવ્યો છે. હું પરિવાજકવેશે હિમાવન પર વાસ
કરવા ઇચ્છું છું.”

તેની પત્ની બોલી, “આર્યપુત્ર, પુરુષોએ જ પ્રવ્રજ્યાવેશ
ધારણ કરવો, સ્ત્રીઓએ કરવો નહિ, એવો નિયમ છે શું ?”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “એવો કાંઈ નિયમ નથી. તોપણ
તું મોટા કુળમાં જન્મેલી મુકુમાર સ્ત્રી છે. તારાથી અરણ્ય-
વાસનાં દુઃખો સહ્યાં જશે નહિ. તેથી હું કહું છું કે તારે આ
ઘરમાં જ રહી દાનાદિ પુણ્યકર્મ કરવાં.”

ઔધિસત્ત્વે બાપાને પોતાની સાથે ન આવવાને ધાગી સમજાવી, પરંતુ તે સત્ત્વશીલ સ્ત્રીએ બાપિ દુઃખોને ન ગળાડાઁનાં તાપસવેશ સ્વીકારી પતિનો માર્ગ મદદ કર્યો. તે બંને હિમાલય પર્વત પર જઈ કેટલોક દાગ રહ્યાં. તે દાગે તાપસ સોડાકોનો એવો એક પરિપાક (રિવાજ) હતો કે કેટલોક દાગ ફગમૂગનું બદાયું કરી અરણ્યમાં રહ્યા પછી તે ખારા ખાટા પદાર્થોનું મેવન કરવા લોકવસ્તીમાં આવતા અને કેટલોક દાગ તે પદાર્થોનું મેવન કરી કરી અરણ્યમાં પ્રવેશ કરતા. આ પરિપાકને અનુસરી ઔધિસત્ત્વ એક વખત પોતાની બાપા સહ હાગીરાષ્ટ્રમાં સચરતો હતો. તે ફરતો ફરતો ધાનાણુસી નગરમ. આગ્યો અને ત્યાં રાજાના એક હિવાનમાં ફગારો કર્યો.

એક દિવસ રાજા હિવાનહીટા માટે ત્યાં આવેલો. તેણે એક વૃંદ નાચે ઔધિસત્ત્વને અને પામે જ બીગન વૃક્ષ નીચે તેની પત્નીને જોયા. સ્ત્રીનું રૂપ જોઈ રાજા મોહિત થયો અને ઔધિસત્ત્વની પાસે આવી પૂછ્યું, “ઓ તાપસ, આ સ્ત્રીનું અને તારું શું સગપણ છે ?”

ઔધિસત્ત્વ બોલ્યો, “એ મ્હારી ધર્મપત્ની છે.”

રાજા બોલ્યો, “શું આ ચેલછા ! તમે તમારી આ સુત્ત્વરૂપ સ્ત્રીને સાથે લઇને ફરો છો અને શું કહેવું ? વાર, સમજો કે કદાચ તમારા કોઈ શત્રુ હિમા થયા. ત્યારે તમે રહ્યા તપસ્વી; તમારાથી તમારા શત્રુનો પ્રતિકાર થશે ખરો ?”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “ મ્હારે ચતુ ઉદ્ભવશે, પરંતુ તે મ્હારા હાથમાંથી છૂટશે નહિ. મહાભેદ જેમ ધૂળને જ્યાંની ત્યાં જ દાગી દે છે તેમ હું મારા ચત્રુને એની જગાએ જ ઠડોગાર કરી નાંખીશ. ”

બોધિસત્ત્વનાં આ વચન સાંભળી રાજા અત્યંત ક્રોધાયમાન થયો અને તેણે પોતાના સેવકોને કહ્યું, “ અરે! અહીં આવો અને આ સ્ત્રીને પકડી મ્હારા અંતઃપુરમાં લઇ આવો. આ બાવો મોટો ઢોંગી જણાય છે. ‘હું મ્હારા ચત્રુનો સંહાર કરીશ, આમ કરીશ, તેમ કરીશ’ એવો એણે બડબડાટ ચલાવ્યો છે. પોતાની સ્ત્રીને સાથે લઇ ફરતા એને શરમ આવતી નથી. એના તપનું બળ કેટલું છે તે મને જોવા દો. ”

રાજાસેવકોએ બોધિસત્ત્વની પત્નીના આક્રોશને (આક્રંદ) ન જણકારતાં તેને પકડીને રાજાના અંતઃપુરમાં આણી. રાજાએ તેને ઘણી વીનવી જોઈ પરંતુ તે તેનું મન મનાવી શક્યો નહિ; ત્યારે તેણે વિચાર કર્યો કે આ તાપસીને આપણા અંતઃપુરમાં રાખવામાં કંઈ માલ નથી. આના પર બળાત્કાર કરીશ તો મ્હારી પ્રજા મ્હારા પર ખીજવાશે. વળી એનો પતિ સાચો તપસ્વી નહિ હોય એમ પણ શા પરથી કહેવાય ?

રાજાના અંતઃકરણમાંથી વિકારનાં વાદળ ધીરે ધીરે નહ થયાં અને તેમાં વિવેકસૂર્યનો પ્રકાશ પડવા લાગ્યો. તેને પોતાના કૃત્યની લાજ આવવા લાગી અને પોતાનું કૃત્ય ઉધાડું ન પડે તેને માટે તે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તે પોતાના પરિવાર સહ ઉદ્યાનમાં બસા બોધિસત્ત્વ પોતાની કંથા સીવતો બેઠો હતો ત્યાં ગયો અને તેને કહેવા લાગ્યો, “બો તાપસ, તેં મોટી મોટી

વાતો કરી. તેં કહ્યું કે મ્હારે શત્રુ ઉદ્ભવશે, પરંતુ તે મ્હારા હાથમાંથી છૂટશે નહિ; પણ જ્યારે હું તારી સ્ત્રીને ઉપાડી ગયો ત્યારે તો તું મ્હને કશું કરી ન શક્યો; અને હવે પાછો કંથા સીવતો સ્વસ્થ બેટો છે ! ”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “ મ્હેં કાંઈ વૃથા વલ્ગના (બકવાદ) કરી નથી. મ્હારે જે શત્રુ ઉદ્ભવ્યો તે મ્હારા હાથથી છૂટ્યો નથી. મહામેધ જેમ ધૂળને દાબી નાંખે છે તેમ મ્હેં ત્યાં ને ત્યાં જ તેને દાબી નાંખ્યો છે.”

રાજાએ પૂછ્યું “ એવો તારો શત્રુ કયો ? ”

બોધિસત્ત્વે કહ્યું, “ જે ઉદ્ભવતાં મનુષ્યની વિવેકશુદ્ધિનો ધ્વંસ થાય છે; જે ઉપરિચિત્ત યતાં આપણા હિતશત્રુને આનંદ થાય છે, મનુષ્ય પોતાનું હિત સમજતો નથી, તેને પરજોક્તની ઇચ્છા રહેતી નથી, તે ક્રોધ રૂપી શત્રુએ આપ મારી સ્ત્રીને લઈ જતા હતા ત્યારે મ્હારા પર હક્કો કર્યો. પરંતુ ક્ષાન્તિ (ક્ષમા)ના બળથી મ્હેં તેનો તત્ક્ષણે જ નાશ કર્યો. તે ક્રોધ રૂપી મ્હને જરાયે ઉપદ્રવ થયો નહિ.”

બોધિસત્ત્વનું આ બોલવું સાંભળી રાજાને અત્યંત આનંદ થયો, અને તેણે પોતાના અપરાધ સારૂ બોધિસત્ત્વની નમ્રપણે ક્ષમા માગી. આગળ ઉપર એ જ ઉદ્યાનમાં તે બંને રહેવા માટે રાજાએ એક સુંદર આશ્રમ બંધાવી આપ્યો.

આ પ્રમાણે શુદ્ધબોધિ તાપસના જન્મમાં બોધિસત્ત્વે ક્ષાન્તિપારમિતાનો અભ્યાસ કરી આત્મપરહિત સાધ્યું.

(૫)

મહાજનકગતક

પ્રાચીન કાળમાં વિદેહરાષ્ટ્રની મિથિલા નામક રાજધાની-માં મહાજનક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને અરિષ્ટજનક અને પૌલજનક એ બે પુત્રો હતા. મહાજનકના મરણ પછી અરિષ્ટજનકને ગાદી મળી. પોતાના નાના ભાઈને તેણે યુવરાજ બનાવ્યો. યુવરાજને અને પ્રધાનમંડળને કાંઈક કારણસર બનતું ન આવ્યું, એટલે તેઓએ યુવરાજ અને રાજા વચ્ચે અણબનાવ કરવાની એક યુક્તિ રચી. રાજાને તેમણે એવું બરાબરું કે યુવરાજ તમારી ગાદી પચાવી પડવા માગે છે. અરિષ્ટજનકનો સ્વભાવ ઉતાવળિયો હોવાથી અને તેને લાંબો વિચાર કરવાની ટેવ ન હોવાથી પ્રધાનના કહેવા પર વિશ્વાસ રાખી તેણે પૌલજનકના પગમા બેડીઓ ધાલી તેને અધારી કોટડીમાં પૂરાવી દીધો.

પૌલજનક દુરંગમાંથી ઘણી યુક્તિએ નાસ્તી છૂટ્યો અને તેણે જંગલનો આશ્રય લીધો. ત્યાંના લોકોને વશ કરી લઈ તેણે રાજાની વિરુદ્ધ મોટું બંડ ઉભું કર્યું. આસપાસનો મુલક કબજે કરી પોતાનું સૈન્ય વધારતાં વધારતાં તેણે ખુદ મિથિલા નગરી પર સવારી કરી. અરિષ્ટજનક પોતાના ભાઈને શાસન

દેવાને પોતે જાતે રણ્યાંગણમાં ગયો. પરંતુ લડાઈમાં પૌલ-
જનકના યોદ્ધાઓને હાથે તેનું મરણ નીપજ્યું. આ સમાચાર
તત્ક્ષણ આખા નગરમાં ફેલાઈ ગયા. અરિષ્ટજનકની રાણી.
ગર્ભિણી હતી. પૌલજનક પોતાના ભાઈના દુષ્ટત્વનો બદલો
લેવાને મ્હને ડાર મારશે એમ ધારી તેણે નાસી જવાનો વિચાર
કર્યો. પરંતુ તેને પોતાની દાસીઓનો સુદ્ધાં વિશ્વાસ આવ્યો.
નહિ. આથી તેણે કોઈ પણ માણસને જાણવા ન દેતાં પોતાના
દરદાગીના એક ટોપલીમાં ભરી તે પર ચોખા પાચર્યા, અને
પોતે જૂનાં પુરાણાં લૂગડાં પહેરી હીનવેષે મિથિલામાંથી બહાર
નીકળી પડી. લોકો તરત જ થયેલી રાજ્યક્રાંતિની ગડબડમાં
હોવાથી કોઈએ તેને ઓળખી નહિ.

નગર બહાર નીકળ્યા પછી તેને એક ગાડીવાનનો ભેટો
થયો. તેની ગાડીમાં બેસી તે અંપાનગરમાં ગઈ. ત્યાં એક
નામાંકિત ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણને મળી તેને પોતાના સર્વ
વૃત્તાંતથી વાકેફ કર્યો. બ્રાહ્મણે લોકોને આ મ્હારી બહેન છે
એમ કહી, તેનું પોતાની સગી બહેન પ્રમાણે પાલન કર્યું. નવ
માસ પૂર્ણ થયે તેને એક પુત્ર થયો. તેને તેના દાદાનું
મહાજનક એ જ નામ આપવામાં આવ્યું. તે બ્રાહ્મણે તેને
વેદમાં તથા ઈતર શાસ્ત્રોમાં પારંગત કર્યો. મહાજનક પોતાના
ગાડીઆઓ સાથે રમતો ત્યારે તેને ચીડવવા તેઓ કહેતા
કે, “ આ વિધવાપુત્ર બડો તોફાની છે.” મહાજનકને પોતાનો
આપ કોણ એની ખબર ન હતી. એક દિવસ મા પાસે જઈ
પોતાના આપનું નામ જાણવાની તેણે બારે હડ લીધી. માએ
તેને સાચી વાત કહી દીધી. ત્યારથી વિધવાપુત્ર કહે તે

પોતાના સોજતી પર ચીડાતો નહિ, પણ આપણે મિથિલાની ગાદી કોણે વખતે તો ક્યને કરશું જ એવી પ્રશ્ન મહત્વાકાંક્ષા તેના મનમાં એકસરખી વૃદ્ધિગત થતી ચાલી.

મહાજનક કમરલાયક થયા પછી પોતાની માને કહેવા લાગ્યો, “બા, મારા પિતાની ગાદી મેળવવાની મને ઉત્કંઠા યથા છે. તારી પાસે આણેયું કંઈ જરૂરવાહીર હોય તો તે મને આપ. તે વેચી એ મૂડી ઉપર હું ઘણા પૈસા કમાઈશ અને મોટું સૈન્ય ભેગું કરી કાકા પાસેથી મારા પિતાનું રાજ્ય પાછું લઈશ.”

રાણીએ પોતાની સાથે આણેલા દાગીનામાંથી કેટલાક દાગીના બોધિસત્ત્વને (મહાજનકને) સ્વાધીન કર્યાં. તે વેચી ને પૈસા આપ્યા તે લઈ કેટલાક વેપારી મુવર્ણભૂમિ (બ્રહ્મદેશ) વેપાર માટે જતા હતા તેમની સાથે તે એક વહાણ પર ચડ્યો. વહાણ એક અડવાડીયું સુખરૂપ ચાલ્યું, પરંતુ એક અડવાડીયા પછી ભયંકર તોફાન ચતાં તે કૂટ્યું અને કૂટમાથી હડહડાટ પાણી અંદર દાખલ થવા લાગ્યું. તે પ્રસંગે સર્વ ઉતારાઓ ગભરાટમાં પડી ધુમાધુમ કરવા લાગ્યા. પરંતુ બોધિસત્ત્વે પોતાનું હૈયું ઠગવા દીધું નહિ. તે વહાણની કોઠીમાં પેટા અને ત્યાં પડેલા પદાર્થમાંથી સાકર અને ધી લઈ તેણે પેટ ભરીને ખાઈ લીધાં, (ધી ખાધું હોય તો માણસથી સમુદ્રનાં પાણીમાં દિવસોના દિવસ સુધી ઉપવાસી રહી શકાય છે એવી માન્યતા હતી.) અને તેલથી પોતાનાં વસ્ત્રો બીંજવી તે બરોબર પહેરી લીધાં. જ્યારે વહાણ ડૂબવાની અણી પર આવ્યું ત્યારે બોધિસત્ત્વ સદના ચાંબલા પર ચઢીને બેઠે વહાણ ડૂબ્યા પછી માંહેના

લોકો પરં સમુદ્રમાંના મોટા મોટા મગરમચ્છોએ હસ્યો કર્યો. પોતાની સાથેનાં ઉંતાંર મગરના ભક્ષ થઈ પડે છે એ જોઈને બ્રાહ્મિસત્ત્વે થાંભલા ઉપરથી દૂર સમુદ્રમાં ભૂસકો માર્યો. તેના તે ભૂસકાના અવાજથી મચ્છોનો સમૂહ જહીને જ્યાં ત્યાં ભાગી ગયો. બ્રાહ્મિસત્ત્વનાં હાથમાં વહાણનું એક પાટીયું આવ્યું, તેના આશ્રય લઈ પોતાનો જીવ બચાવવાને તે સમુદ્રમાં તરવા લાગ્યો.

બ્રાહ્મિસત્ત્વ એક અઠવાડીયા સુધી પાણી પર તરતો રહ્યો. તે સમયે મણિમેખલા નામની દેવતાને દેવોએ સમુદ્રમાં રક્ષણના કામ માટે નિયુક્ત કરી હતી. પરંતુ કંઈક કામને લીધે તે દેવતા પોતાના કામ પર હાજર રહી શકી નહોતી. એક અઠવાડીયા પછી એકાએક તેને પોતાના કામનું સ્મરણ થવાથી તે ઉતાવળી ઉતાવળી જે જગાએ મહાજનક હતો ત્યાં આવી. મહાજનક એકસરખો તર્યા કરતો હતો તે જોઈ તે ધણો અચંબો પામી અને બોલી, “આ સમુદ્રનો કિનારો કઈ બાજુએ છે એ ખબર ન હોવા છતાં તે તરવાની આટલી બધી ખટપટ આદરી છે એનો અર્થ શું?”

મહાજનક તેની તરફ વળીને બોલ્યો, “પુરુષાર્થ કરવો એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે એમ સમજ, હે દેવતા, આ સમુદ્રમાં કિનારાની માહિતી ન હોવા છતાં પણ હું રાતદિવસ તરું છું.”

દેવતા બોલી: “પરંતુ આ વિશાળ સાગરમાં તારો પ્રયત્ન વ્યર્થ છે. તું કિનારે પહોંચ્યા વિના જ મરશે.”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “ચાહે તે કેમ ન અને ? જે પોતાનું કર્તવ્ય કરે છે તે પોતાનાં સગાંઓના અને પિતૃઓના ઋણમાંથી મુક્ત થાય છે અને તેને પશ્ચાત્તાપ કરવાની વારી આવતી નથી.”

દેવતા બોલી, “પરંતુ જે કર્મમાંથી ફળ ન નીપજતાં ત્રાસ માત્ર ઉપજવાનો છે, અરે, મરણ આવવાનું છે તેવાં કર્મ કરવાથી શો લાભ ?”

બોધિસત્ત્વે જવાબ દીધો, “આપણે પુરુષાર્થ ટ્રાઈ કરી પાર પડવાનો સાંભવ ન હોય તોપણ અને ત્યાં સુધી પ્રાણનું રક્ષણ કરવું એ આપણું કર્તવ્ય છે. લોકસ્વભાવ જ એવો છે. મનુષ્યનાં સર્વ કામ પાર પડે છે એવું નથી. ખેતી, વ્યાપાર વગેરે સર્વ કાર્યોમાં મનુષ્ય સર્વદા યશસ્વી થાય જ છે એવું નથી. દરે મહારા પ્રયત્ન વિષે તું પૂછશે, તો એવું કળા એ છે કે, મહારી સાથેના બીજા લોકો પાણીમાં ડૂબી મરી ગયા છે ત્યારે હું તારા જેવી મહાનુભાવ દેવતાનું દર્શન કરવા અચ્ચો છું. તેથી હે દેવના, હું યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરવાનું કદી નહિ છોડું. આ સમુદ્રની પાર જવાનો ઉદ્યમ કરી હું મહાદ્ પૌરુષ પ્રગટ કરીશ.”

બોધિસત્ત્વનાં આ વચન સાંભળી દેવતા પ્રસન્ન થઈ અને તેણે બોધિસત્ત્વને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે મિથિલા નગરીમાં પહોંચાડ્યો.

જે દિવસે બોધિસત્ત્વ મુવર્ણભૂમિ જવાને નીકળ્યો તે જ દિવસે ચૌલજનક મરણ પામ્યો. તેને સીવલી નામની એકની

એકે કન્યા હતી. પૌલકજનકની એવી ઇચ્છા હતી કે સીવલી જે પુરુષને, વરે તે જ પોતાની પાછળ રાજ્ય થાય. પરંતુ સીવલીનો પ્રેમ સંપાદન કરવાને કોઈ જ સમર્થ થયું નહિ. રાજ્યના મોટા મોટા અધિકારીઓએ તેની પસંદગી પામવાને અનેક પ્રયત્ન કર્યા, પણ તે સર્વ વ્યર્થ ગયા. જે અધિકારી તેનો પ્રેમ મેળવવાને રાજમહેલનાં આવતા તેમને તે કહેતી કે “ તું મારું પાદસંવરણ કરે તો હું તારા પર પ્રસન્ન થાઉં ” અને પાદસંવરણ-વિધિનો આરંભ કરતાની સાથે “ તારા અંગમાં કાંઈ જ દુઃખ નથી, તું તદ્દન અશક્ત છે. તું રાજ્ય થવાને યોગ્ય નથી ” એમ બોલી તેને લાત મારી ઉઠાડી તે રાજમહેલમાંથી હાંપી મુકતી.

રાજા સિવાય રાજ્યવ્યવસ્થા ઠીક ન ચાલી એટલે સીવલીની અનુમતિ વિના જ કોઈકને રાજ્ય કરવો એવો નાગરિકોએ નિશ્ચય કર્યો. જૂદી જૂદી શરતો રાખીને તે શરતોમાં જે જીતે તેને રાજપદ આપવું એવો ઠરાવ થયો. પણ તે શરત જીતનાર કોઈ નર મળ્યો નહિ. હવે રાજા કોને બનાવવો એની લોકોને બારે ચટપટી પેઠી. ત્યારે રાજાના વૃદ્ધ પુરોહિતે લોકોને કહ્યું, “ તમે ચિંતા કરશો મા. અમે એક મંગળ રથ તૈયાર કરી તેને મંગળ અશ્વે બેઠી છૂટા મુકશું. તે જે જગાએ જઈને ઉભો રહેશે તે જગાએ અમને રાજપદને યોગ્ય એવો મનુષ્ય મળશે. ”

પુરોહિતનો આ વિચાર સૌને ગમી ગયો. તે પ્રમાણે પુરોહિતે રથ તૈયાર કર્યો અને તેને ચાર શ્યામદર્ણ અશ્વ

જોડીને છૂટા મુકી દીધો. તેની પાછળ પાછળ પુરોહિત, રાજના પ્રધાનો વગેરે નગરનજ અને મોટી ફોજ નીકળી પડી.

નગરની પ્રદક્ષિણા કરી રથ છેક રાજના ઉદ્યાનમાં પેટા. તે વખતે મહારાજનકે ત્યાં એક મંગળા શિલા પર સૂતો હતો. રથે તે જગ્યાએ જઈ તે શિલાની પ્રદક્ષિણા કરી અને ત્યાં જ થંભી ગયો. પુરોહિતે ત્યાં સૂતેલા યોધિસત્ત્વને જોયો અને પોતાના લોકોને કહ્યું, “ગૃહસ્થો, આ જો સત્પુરુષ હશે તો ગાંભીર્યથી વર્તશે; નહિ હોય તો આપણાથી ડરી જઈ આમ તેમ ક્યાંક નારી છૂટશે. સઘળાં વાઘ સાથે વાગે એવી વ્યવસ્થા તમે કરો. અમે આ માણસની પરીક્ષા કરીશું.”

પુરોહિતનું કહેવું સાંભળીને મુખ્ય પ્રધાને સાથે આ લ વાદકોને એકદમ સર્વ વાઘો વગાડવાનો દુક્રમ આપ્યો. વાઘના એવો મોટો અવાજ થયો કે એ ઠેકાણે સામાન્ય મનુષ્ય હોત તો જરૂર બાવરો બની ગયો હોત; પરંતુ યોધિસત્ત્વે માથા પર ઓઢેલું વસ્ત્ર ઉતારી આ મોટા જનસમૂહ બહારી એકવાર નજર નાંખી અને જમણે પડખેથી ડાબે પડખે ફરીને ફરી આંખ મીચી દીધી. પુરોહિતે પામે જઈ ધીરથી તેના પગ ઉઘાડા કરી જોયા. પગ પરનાં લઠાણા જોઈ પુરોહિતે પોતાના માણસોને કહ્યું, “ગૃહસ્થો, આ સામાન્ય મનુષ્ય નથી. આ તો સાર્વભૌમ પદને પણ ચોગ્ય છે !”

યોધિસત્ત્વ ઉઠીને બેઠો થયો અને આસપાસના ભેગા થયેલા લોકોને ઉદ્દેશીને બોલ્યો, “તમે મારી આસપાસ શા સારું એકલા થયા છો ?”

પુરોહિતે જવાજ દીધો, “અમે મિથિલાના નગરજન છીએ. અમારા રાજા પૌલજનક પરસોટવાસી થયા છે તેમને ઠેકાણે બીજા રાજાની સુઠણી કરવા અમે બધા નીકળ્યા છીએ. અમારો મંગળ રથ અહિં આવી ઉભો રહ્યો; માટે અમારી બધાની મનીષા એવી છે કે આપ આ દેશનું રાજ્ય સ્વીકારો.”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “તમારી ઇચ્છાને માન આપવા હું નૈયાર છું.”

પછી કોંકોએ ત્યાં જ તેનો અભિષેક કર્યો, અને મોટી ધામધુમથી એને લઇને નગરમાં પ્રવેશ કર્યો.

રાજકુમારી સીવલીએ મહાજનકને બોલાવવા બે ત્રણ વખત તેનું મોકલ્યું, પણ મહાજનક પોતે જરૂરના કામમાં રોકાયેલા હોવાનું કારણ આપી તેના મહેલમાં ગયો નહિ. છેવટે સીવલીનો સતત આગ્રહ જોઇ તે તેને મળવા ગયો. તેનું ધીરોદાત વર્તન જોઈ સીવલી તેના પર અતિશય પ્રસન્ન થઈ. કેટલોક વખત માદ સીવલીનું મહાજનક સાથે લમ થયું. તેને દીર્ઘાંબુ નામનો પુત્ર થયો. તે વયમાં આવ્યે મહાજનકે તેને મુવરાજ્ય આપ્યું. જનકરાજાએ પોતાના પ્રધાનમંડળની સાદાખર્ચા રાજ્યકારનાર એવો હિતમ રીતે ચસાવ્યો હતો કે આસપાસના પ્રજાહિતદશ રાજાઓને તે ગુરુ સમાન ધર્મ રજા દત્તો. તેના પોતાના રાજ્યમાંથી જ નહિ પરંતુ બીજાં રાજ્યોમાંથી પણ અનેક વિદ્વાન બાવિંક જમો તેની જાતિ માંજળી તેના દર્શનાર્થે મિથિયા આવતા.

એક દિવસ જનકરાજા ઉદ્યાનમીડા મારે જતો હતો ત્યાં તેણે કળના બારથી લચી ગયેલું એક આમ્રવૃક્ષ જોયું. રાજાને તેનું કળ ખાવાની ઇચ્છા થતાં તેણે એક સેવકને એક પાકેલી કેરી તોડી લાવવાની આજ્ઞા કરી. સેવકે તોડી આણેલી કેરી રાજાને અહુજ બાવી. તે જાડનાં વખાણુ કરી રાજા આગળ આપ્યો. રાજાને આ આંખાની કેરી ગમી ગઈ એવું માલમ પડતાં લોકોનાં ઝુંડનાં ઝુંડ તે ઉપર ઉલટયાં અને આંખા પર એક પણ કળ રહેવા દીધું નહિ. જનકરાજાએ ઉદ્યાનમાંથી પાછા વળતાં કરી તે જાડ બણી નજર નાખી તો જાડ પર એક પણ કળ જણાયું નહિ! “આટલા થોડા વખતમાં આટલો ફેરફાર કેમ થઈ ગયો?” એમ જનકે પોતાના માણસોને પૂછ્યું. તેઓએ જવાબ આપ્યો કે મહારાજા આ જાડના વખાણુ કર્યાં એટલે લોકોએ તેનાં કાયાં કળ મુદ્દાં તોડી ખાધાં! રાજાને તે જાડની સ્થિતિ જોઈ હોઠે ઉપજ્યો. તે મનમાં વિભાસવા લાગ્યો, “અરેરે! શી આ સંપત્તિની ટાલુબગુરતા! હું જતો હતો ત્યારે આ વૃક્ષ કળના બારથી લચી જતું હતું; પણ હવે જોઈ હું તો એ જ જાડ પર એક પણ કળ જણાયું નથી! આ દુનિયાનાં ધન દોલતની પણ આ જ સ્થિતિ છે. કેઈ માણસ પારાવાર શ્રમ વેડી, ઠાડ, તડકો, પવન વગેરે સહન કરી ધન મેળવે છે; પરંતુ અદ્ય-કાળમાં જ તે ધન તેની પાસેથી ચોર અથવા અન્યાયથી રાજા દરી લે છે. હીક, તો મહારી રાજ્યસંપત્તિ ચે દૃઢ છે ખરી? મહારા પિતાએ પોતાના માઠીબયા બાકને પણ એ રાજસંપત્તિમાં વિદ્ય નાખશે એવી બીકથી કારાગૃહમાં નાંખ્યો, પરંતુ એ

“મહાજી મારા પિતાના મરણનું કારણ જાણ્યો. આવી આ રાજ્યલક્ષ્મી ચંચળ છતાં હું એને કેવળ વશ થઈ રહ્યો છું!”

જનકરાજ ઉદ્યાનમાંથી રાજધાનીમાં ગયો; પણ તેને રાજમહેલનાં સર્વ સુખ તુચ્છ લાગવા માંડ્યાં. જે નોકરો સિવાય બીજાને પોતાના મહેલમાં આવવાની તેણે મનાઈ કરી અને એકાન્તમાં તે પરમાર્થનું ચિન્તન કરવા લાગ્યો. ત્રણ મહિના આ પ્રમાણે વીતાડ્યા પછી એક દિવસ તેણે વિચાર કર્યો કે “મહારા પ્રજાજનને ઉપયોગી ન થતાં તેમનું અજ માત્ર હું ખાયા કરું છું! આ રાજમહેલના કારાગૃહવાસથી મારા મનને સુખ કેમ થશે? હિમાલય પર જઈ પ્રુણવાન ઋષિમુનિઓના આશ્રમમાં રહેવાનો સુદિન ક્યારે ઉગશે?”

રાજની અરણ્યવાસની ઉત્કંઠા એટલી તો વધી ગઈ કે એક દિવસ કાપાયવસ્ત્ર (ભગવાં) ધારણ કરી તે રાજમહેલમાંથી બહાર નીકળી પડ્યો અને પાસેના એક ઉદ્યાનમાં જઈ એક ઝાડ નીચે રહ્યો.

રાજએ સંન્યાસ લીધો એ સાંભળી સીવલીદેવીના દુઃખનો પાર રહ્યા નાહ. પોતાની દાસીઓ સાથે રાજ એડા હતો ત્યાં જઈ તેણે તેને અદ્ધ રીતે વીનવ્યો; પણ રાજનું મન તે રતિપૂર પણ ફેરવી શકી નહિ. આથી તેણે રાજનું મન ફેરવવાને એક યુક્તિ રચી. પોતાના નોકરોને મોકલી મિથિલાના બાંચાં વૃટ્ટાં ઘરોને તેણે આમ લગડાવી અને ઘર સંગઠવા લાગ્યાં એટલે તે રાજને કહેવા લાગી, “મહારાજ, આપે જે મિથિલાની અભિવૃદ્ધિ કરી તેની આપ ત્યાંથી નીકળ્યા પછી

શી દુર્દશા યદ રહી છે તે જુઓ. તમારી આ નગરી અરાજક થવાથી તેનો અભિધી નાશ થાય છે ! તમે મેળ-વેલા સર્વ ધનનો આ અગ્નિપ્રલયમાં નાશ થશે; માટે મહારાજ, જલદી પાછા ફરી આ નગરીનું રક્ષણ કરો. ”

રાજા બોલ્યો, “ દેવી, હવે આગળનો જનક રહ્યો નથી. મહારા મને પૂર્ણ વૈરાગ્ય ધારણ કર્યો છે. સારી મિથિલા નગરી બળીને ભસ્મ થાય તો યે માફ આ નવીન ધન નષ્ટ થનાર નથી. ”

ત્યારે સ્ત્રીવલીએ ગજને વાળવાનો ખીન્ને એક ઉપાય શોધી દાઢ્યો. કેટલોકોને શહેરમાં જ્યાં ત્યાં નાસબાગ કરવાનું હતું, કેટલોકોના ઘરીર પર લાક્ષારમ રેડી બાજુ તેમનાં અંગ પર રક્ત જ વહેતું હોય એવો દેખાવ ઉત્પન્ન કર્યો, અને એ લોકોને રાજા પાસે લઈ જઈ તે રાજાને કહેવા લાગી, “ મહારાજ, જે પ્રજાનું તમે પુત્રવત્ પાલન કર્યું તે પ્રજાની આ વિપત્તિ જુઓ ! આપની મિથિલા નગરીમાં હાલમાં અંડખોરો પેડા છે અને તેમણે આ લોકો પર પ્રહાર કરવાથી તેમના આ હાલ થયા છે. આ જુઓ—પણે કેટલાક લોકો અંડખોરોનો બેસુમાર માર પડવાથી રમદોળાતા પડ્યા છે. ખીજા કેટલાક નાગરિકો પેલી તરફ ચોપાસ નાસબાગ કરી રહ્યા છે. માટે હે દયાળુ મહારાજ, આપ પાછા ફરો અને આ લોકોનું રક્ષણ કરો. ”

જનકે જવાબ આપ્યો, “ મિથિલાનું રક્ષણ કરવા જોઈએ મિથિલાના તરુણોને મેં શિક્ષણ આપ્યું છે એટલે

આવે સમયે બંડખોરોને તેઓ દાખી દેશે જ, પરંતુ જે તેઓ એટલા અદ્ય સમયમાં જ નામદર્દ બની ગયા હશે તો તેમના શહેરનું રક્ષણ હું એકલો શી રીતે કરીશ ? ”

સીવલીદેવીએ અને મિથિલાના નાગરિકોએ જનક રાજને પાછા ફરવાને બહુ બહુ તરેહની આજીજી કરી, પણ તેનો નિશ્ચય ડગ્યો નહિ. તે બોલ્યો, “ મિત્રો, તમારા મારા પર આટલો પ્રેમ છે એ યોગ્ય જ છે, કેમકે રાજ્યાભિષેક થયો તે દિવસથી આજ સુધી હું તમારા હિત માટે સતત મથ્યો છું. મારી કારકીર્દીમાં તરુણ વર્ગને મેં એવી જાતનું શિક્ષણ આપેલું છે કે વિદેહરાષ્ટ્ર આજે સૌ બાબતમાં આગળ છે. વિદેહની નવી પેઢી શત્રુ સામે ખોતાનું રક્ષણ કરવા સમર્થ છે. હવે મારું કર્તવ્ય કંઈ બાકી રહ્યું નથી. મારી આ ઉત્તર વય ધર્મચિન્તનમાં ગાળવી મારે માટે અત્યંત ઇષ્ટ છે. સામાન્ય માણસ પ્રમાણે ધન અને સત્તાની તૃષ્ણા છોડ્યા વિના જ મિથિલાના રાજને મોત આવશે તો તેમાં તમને શો ફાયદો થનાર છે ? પરંતુ ઉત્તર વય ધર્મચિન્તનમાં ગળાય અને તૃષ્ણાનો સમૂળ ઉચ્છેદ કરતાં કરતાં મગ્ધ આવે એવો હું દાખલો બેસાડી દઈ તો જુદા અને તરુણ પેઢીમાં ધન અને સત્તાની તૃષ્ણાને લીધે જે કલહો મચે છે તે બંધ પડશે અને સર્વ મનુષ્યોની આ લોકની સંસારયાત્રા સુખરૂપ થશે; તેથી તમે હવે મારી પાછળ ન પડતાં હીર્યાયુને રાજગાદી આપો અને એકમતે રાજ્યકારભાર ચલાવો. ” આટલું કહી જનક રાજએ પ્રજાજનોને પાછા વાળ્યા અને પોતે હિમાલયનો ભાગ લીધો.

આ જન્મમાં ઘણા શૌર્યથી સમુદ્ર તરી જઈ અને
 ન્યાર બાદ પોતાની પ્રજાનું અદ્ભુત દક્ષતાથી કલ્યાણ કરી,
 યોધિસત્ત્વે વીર્યપારમિતાનો અભ્યાસ કર્યો. પછી રાજ્યનો
 ત્યાગ કરી અને ઉત્તર વયના લોકોને વૈરાગ્યનો દાખલો બેસાડી
 નૈષ્ઠર્થપારમિતાનો અભ્યાસ કર્યો. મિથિલા બજે છે,
 મિથિલાના લોકોને અંડખોરો લૂટે છે એમ સીવલીએ કહેવા
 છતાં પોતાની સાર્વિક ઉપેક્ષા ચળવા ન દઈને યોધિસત્ત્વે ઉપેક્ષા-
 પારમિતાનો અભ્યાસ કર્યો. માત્ર આ જન્મમાં જ નહિ, પરંતુ
 બીજા કેટલાયે જન્મોમાં યોધિસત્ત્વે આ પારમિતાઓનો
 અભ્યાસ કર્યો. હવે યોધિસત્ત્વે પ્રજાપારમિતાનો અભ્યાસ
 શી રીતે કર્યો એનું એક ઉદાહરણ આપું છું.

(૬)

મહાપદ્મની વાત

મથિલા નગરીમાં એક કાળે વૈદેહ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. સેનક, પુક્રુસ, કાવિંદ અને દેવિંદ એ ચાર એના વિદ્વાન અમાત્ય હતા. એક દિવસ રાજાને એવું સ્વપ્ન આવ્યું કે “ રાજાંગણમાં જાણે ચાર મોટા અગ્નિકુંડ પ્રજ્વલિત થયા છે, એવામાં ત્યાં એક આગીયા નેવડો ભભુકે! ઉત્પન્ન થયો અને તે ચારે અગ્નિકુંડને વીંટળાઈ વળ્યો. ”

પ્રાતઃકાળે જ્યારે અમાત્યો રાજાના દર્શને આવ્યા ત્યારે રાજાએ તેમને કહ્યું, “ રાત્રે મને સારી ઉંઘ આવી નહિ. મેં એક ભયંકર સ્વપ્ન જોયું. ”

સેનકે રાજાને ‘શું સ્વપ્ન આવ્યું?’ એમ પૂછતાં રાજાએ તે કહી બતાવ્યું. સેનકે કહ્યું, “ મહારાજ, ગજરાવાનું કંઈ કારણ નથી. આ સ્વપ્નાનો અર્થ સારો છે. આજે જો અમે ચાર અમાત્યો આ રાજભવનમાં પોતાના સુદ્ધિતેજથી પ્રકાશીએ છીએ તેમાં અપ્રસિદ્ધ કુળમાંથી એક માણસ આગળ આવશે અને તે પોતાના સુદ્ધિપ્રભાવથી અમને સૌને પાછળ પાડશે, એવું આપના આ સ્વપ્ના પરથી ભવિષ્ય બાંધી શકાય છે. ”

મિથિલાથી કેટલાક અંતર ઉપર પ્રાચીનયવમધ્યક નામનું એક ન્હાનું સરખું શહેર હતું. ત્યાં શ્રીવર્ધન નામનો એક મુશીલ ગૃહસ્થ રહેતો હતો. જે દિવસે વંદેદ રાગને ઉપરનું સ્વપ્ન આપ્યું તે જ દિવસે શ્રીવર્ધનની સાધ્વી સ્ત્રી ગર્ભવતી થઈ. નવ માસ પૂર્ણ થયે તેને એક દાન્તિમાન પુત્ર થયો. આ જ આપણો બોધિસત્વ. નામકરણને દિવસ આ બાળકનું નામ ‘મહૌપધ’ એવું રાખવામા આવ્યું. મહૌપધ ન્યારે ઉંમરલાયક થયો ત્યારે પોતાના બુદ્ધિબળે કરીને શહેરના સર્વ યુવાનોનો તે આજેવાન થયો.

એક દિવસ સેંકડો છોકરાઓ સાથે તે ક્રીડામંડપમા રમતો હતો. તે વેળાએ એકાએક વરસાદનું મોટું ઝાપડું આવ્યું અને સૌ છોકરાઓનાં કપડા બીજામુને તરબોળ થયા. બોધિસત્વ બોલ્યો, “બાઈઓ, આવો, આપણે વરસાદ પડે ત્યારે રમવાને માટે એક ક્રીડાશાળા બાંધીએ. તમે તમારા વટીકો પામેથી એક એક કાર્યાપણ * લાવો.”

છોકરાઓએ બોધિસત્વના કહેવા પ્રમાણે કાળો બેગો કરીને તેને સોંપ્યો. મહૌપધે શહેરના મુખ્ય સુતારને બોલાવીને તેને એક ઉત્તમ શાળા તૈયાર કરવાને કહ્યું. પરંતુ સુતારે કરેલો નકશો મહૌપધને પસંદ પડ્યો નહિ. તેણે પોતે નકશો તૈયાર કરીને પોતાની દેખરેખ નીચે તે સુતાર પાસે એક ઉત્તમ શાળા બંધાવી. આ શાળાને એક છેડે તેણે વરસાદ વખતે રમવાની સગવડ પણ કરી હતી. પરંતુ શાળાના મુખ્ય

* કાર્યાપણ તે વખતનો એક સીકકો હતો.

વિભાગમાં 'લુદા લુદા' રાંક અઘ્યાગત લોકોને માટે 'સગવડ કરવામાં' આવી હતી. 'એક ભાગ મુસાફરોને માટે અલગ રાખવામાં' આવ્યો હતો; બીજા એક ભાગમાં ગરીબ સ્ત્રીઓ માટે એક પ્રસંતિગૃહ બાંધવામાં આવ્યું હતું; ત્રીજે ઠેકાણે 'ધર્મોપદેશગૃહ' બાંધવામાં આવ્યું હતું અને તેની જોડાજોડ એક ન્યાયસભા રચી હતી.

બોધિસત્ત્વે બાંધેલી આ અપૂર્વ શાળાથી તેની કીર્તિ તે નગરમાં અને આસપાસનાં ગામોમાં પ્રસરી. દૂરદૂરના લોકો ખાસ તે શાળા જોવા માટે આવવા લાગ્યા. થોડા જ વખતમાં બોધિસત્ત્વે બીજો ફાળો એકઠો કરી શાળાની પાસે જ એક સુંદર તળાવ બાંધ્યું.

એક દિવસ બોધિસત્ત્વ પોતાના સોબતીઓ સાથે શાળાની પાસે રમતો હતો તેવાંમાં 'બે' ખેડૂતો એક બળદની જોડ વિષે લડતા લડતા નંતા હતા. બોધિસત્ત્વે તેમને બોલાવીને પૂછ્યું, "તમે શા માટે લડો છો?" ત્યારે તેમાંના એક જણે જવાબ આપ્યો, "હે પંડિત, હું તારા તળાવનું પાણી પીને અને બળદોને પાણી પાછને એક ઝાડ નીચે વિશ્રાન્તિ લેતો પડ્યો હતો; મારા બળદ પાસે જ ચરતા-હતા. એટલામાં મારી આંખ મંળી ગઈ અને બળદો ઢાંધુ જોણે ક્યારે જંગલમાં ચાલ્યા ગયા. ત્યાં આ માણસે તેમને ઝાળખ્યા અને હવે એ પોતાના જ હોવાનો દાવો કરે છે!"

બીજો બોલ્યો, "અરે પંડિત, હું આ માણસ કંપર-બિલકુલ વિશ્વાસ રાખ મા. એ ખડો લુચ્ચો છે. હું મારા

ઘરના આ બગદ લઈને વેચવા માટે બજાર તરફ જતો હતો ત્યાં આ માણસ મને વાટમાં મળ્યો અને આ બગદ મારા છે એમ કહી ટટા કરવા લાગ્યો.”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “મારો આપેક્ષો ન્યાય તમને પસંદ પડશે કે ?”

તે બંનેએ બોધિસત્ત્વનો આપેક્ષો સુકાદો માન્ય રાખવાનું કબુલ કર્યું. પછી બોધિસત્ત્વ એકને ત્યાં રાખી બીજાને બીજા ઠેકાણે લઈ ગયો અને ત્યાં બેગા ચલેલા સર્વ લોકો સમક્ષ ફરી એક વાર સર્વ હકીકત પૂછી લીધી. તે માણસે પણ પોતે એ બગદ બજારમાં લઈ જતો હતો વગેરે પૂર્વવત્ કહ્યું. ત્યારે તેને બોધિસત્ત્વે પ્રશ્ન કર્યો કે “આ બગદોને તેં આજે શું નીકું છે ?” તે બોલ્યો, “મિ એમને તલનો બોળ અને ચોખ્ખાની રાખડી નીરી છે.”

બોધિસત્ત્વે પાસે ઉભેલા સંધને તેનું કહેવું બરાબર ધ્યાનમાં રાખવા કહ્યું અને ત્યાંથી તેને બીજા ઠેકાણે મોકલી તેના પ્રતિપક્ષીને ત્યાં બોલાવ્યો. પોતે જાડ નીચે મૂતો હતો ત્યાંથી બગદો જંગલમાં બાગી ગયા વગેરે હકીકત તેણે કહ્યા પછી બોધિસત્ત્વે તેને પૂછ્યું, “પણ તેં આજે આ જનાવરોને શું શું નીકું છે ?” તે બોલ્યો, “હું તેમને બીજું શું નીરવાનો હતો ? સવારના તેઓ કેવળ જંગલના ઘાસ પર જ છે.”

બોધિસત્ત્વે સભાસ્થાનમાંના લોકોને તેનું આ કહેવું બરાબર ધ્યાનમાં રાખવા કહ્યું; અને પ્રિયશ્રુ વક્ષીનાં પાંદડાં મંગાવી

જારીક ફરીને તેનું પાણી તે બળદોને પાવું. તેના બેરથી બળદોએ થોડા જ વખતમાં મળત્યાગ કર્યો. પણ છાણમાં ખોળેના બિલકુલ અંશ દેખાયો નહિ ત્યારે બોધિસત્ત્વે તે બંનેને ત્યાં બોલાવી કહ્યું, “ જે ગૃહસ્થ પોતે ઉધતો હતો ત્યારે બળદ જંગલમાં જતા રહ્યાનું જણાવે છે તે આ બળદનો ખરો માલિક, અને જે ખોળ ખવડાવ્યાનું કહે છે તે દંભી છે.”

બોધિસત્ત્વે આપેલો ન્યાય સભાગૃહમાંના સર્વ લોકોને પસંદ પડ્યો. દંભીએ પોતાનો ગુન્હો કબુલ કર્યો. બોધિસત્ત્વે તેને ફરીથી આવું ખરાબ કામ ન કરવાને શીખામણ આપી અને પછી બળદોને તેના ખરા માલિકને હવાસે કર્યા. ત્યાં મળેલા સધળા માણસો બોધિસત્ત્વની બુદ્ધિનાં વખાણ કરતા કરતા પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા.

એક દિવસ એક સ્ત્રી પોતાના બાળકને લઇને ન્હાવા આવેલી. તે બાળકને પાળ પર મુકી નીચે ન્હાવા ઉતરી એટલામાં એક યક્ષિણી ત્યાં આવી અને બોલી, “ બહેન આ તારો બાળક છે શું? અહો, તે કેવો સુંદર દેખાય છે! હું તેને જરા ધવડાવું?”

બાળકની માતા બોલી, “ કશી હરકત નથી.”

યક્ષિણીએ તે બાળકને ધવડાવીને થોડી વાર રમાડ્યો અને ત્યાર પછી તેને લઇને જવા લાગી, એટલે તેની અને બાળકની માતા વચ્ચે ગાળાગાળા ચાલી. ત્યાં મળેલા લોકોએ તે બંનેને બાળક સહવર્તમાન બોધિસત્ત્વ સમક્ષ લાવીને ઉભી કરી.

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “ મારો કહ્યો તમે બંને કશું કરશો ને ? ”

તેઓએ ‘હા’ કહેતાં જ તે બોલ્યો, “ તમે બંને આ બાળકના હાથપગને ખેંચો. જે આ બાળકને ખેંચીને લઈ જઈ શકે તે જ આ બાળકની ખરી માતા. ”

તે બંને જણીઓ તે બાળકને ખેંચવા લાગી. તેથી તે બાળક ધણે જ મ્હોટેથી રડવા લાગ્યો. તેની ખરી માએ તેને તરત જ છોડી દીધો અને એક બાજુ પર જઈને કરુણ સ્વરે રુદન કરવા લાગી. પરંતુ યક્ષિણીના મુખ પર પોતાને મળેલી ક્ષતેહને લીધે સ્મિત છવાઈ રહેલું દેખાતું હતું.

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “ ગૃહસ્થો, બાળકને છોડી દેને બાજુ પર રડે છે તે જ સ્ત્રી બાળકની ખરી માતા છે. પોતાના બાળકના રડવાથી તેનું અંતઃકરણ કંકળી ઉઠ્યું, અને તેણે બાળકને તરત જ છોડી દીધો. પરંતુ આ યક્ષિણીના ચહેરા પર એના બાળકને માટે દુઃખ થયું હોય એવું રહેજ પણ ચિન્હ દેખાતું નથી. ”

સભાગૃહના લોકોને બોધિસત્ત્વે આપેલો ન્યાય પસંદ પડ્યો. યક્ષિણીએ પોતાનો ગુન્હો કશું કર્યો, અને બાળકને તેની માતાને સ્વાધીન કરી તે ચરમની મારી નીચું ધાલી ત્યાંથી ચાલતી થઈ.

બોધિસત્ત્વના ચાતુર્યની કીર્તિ વૈદેહ રાજના કાન સુધી ફેલાઈ પહોંચી ગઈ હતી. પોતાના દરબારમાં એને

બોલાવી રાખવાનો વિચાર રાજાના મનમાં અનેકવાર આવ્યો, પરંતુ આ કામમાં અમાત્યોની સંમતિ ન મળવાથી રાજાથી તે વિચાર અમલમાં મૂકી શકાયો નહિ. તોપણ રાજા વારંવાર યોધિસત્ત્વની ખબર લેતો. જૂદા જૂદા ઉપાયોથી તેણે યોધિસત્ત્વના ચાતુર્યની કસોટી કરી જોઈ અને જ્યારે તેની ખાતરી થઈ ત્યારે અમાત્યોને પૂછવા ન રહેતાં યોધિસત્ત્વનાં માથાપની સંમતિ લઈને તેણે યોધિસત્ત્વને પોતાના મહેલમાં લાવીને રાખ્યો.

યોધિસત્ત્વ તરફ હેવાથી રાજાના દરબારમાં એકદમ તેનો પ્રભાવ પડ્યો નહિ. તોપણ પોતાના શુદ્ધિમળ વડે તેણે સર્વ અમાત્યોમાં અચર્યાન મેળવી લીધું. અલગત રાજાના ચારે અમાત્ય તેની બારે અદેખાઈ કરવા લાગ્યા. તેમણે યોધિસત્ત્વને ઝાંખો પાડવાને પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યા, પરંતુ યોધિસત્ત્વે પોતાના ચાતુર્યથી તેમના પ્રયત્નને સફળતા મળવા દીધી નહિ.

તે કાળમાં પાંચાલ દેશમાં ચૂલનિ બ્રહ્મદત્ત નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. કેવટ નામનો બ્રાહ્મણ તેનો મુખ્ય પ્રધાન હતો. કેવટની સલાહથી બ્રહ્મદત્તે આખા ભરતખંડ પર એકજગે રાજ્ય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે પોતાના સैन્યને લઈને ન્હાના ન્હાના દેશોને પાદાક્રાન્ત કર્યા, અનેક રાજાઓને પોતાના માંડલિક બનાવ્યા અને પોતાની આજ્ઞાને ન માનનારા રાજાઓને પદચ્યુત કરી તેમની ગાદી પોતાની આજ્ઞા માનનારા તેમના બાયાતોને આપી.

અહલદત્તે આટલી હચલપાયલ કરી, પણ વૈદેહના રાજ્ય પર સ્વારી કરવાનું સાહસ કર્યું નહતું. મિથિલા હસ્તગત કર્યા વિના બીજા રાજ્યો તેને સર્વાંશે ચરણ આવવાને તૈયાર નહોતા તેથી તેણે મહેતી ફાળ લેતી કરીને વિદેહ પર હલ્લો કર્યો.

વૈદેહ રાજ્યની અંદર પોતાના શત્રુનો પરાભવ કરવાનું સામર્થ્ય ન હતું. તેણે પોતાના પ્રધાનોને બોલાવીને હવે શું કરવું એ વિષે મસલત ચલાવી. સૌનું કહેવું એમ થયું કે અહલદત્ત સામે આપણું કશું વળવાનું નથી; પરંતુ બોધિસત્ત્વે રાજ્યને ધીરજ આપીને કહ્યું, “મહારાજ, આપ ગમરાશે નહિ. ચૂલની અહલદત્ત જોતજોતામાં આપણા રાજ્યમાંથી નાસી જશે.”

આ વાત સાંભળી રાજ્યએ યધો બાર બોધિસત્ત્વ ઉપર નાંખ્યો.

બોધિસત્ત્વે મિથિલામાં એકદમ બદામસ્ત કરવા માંડ્યો. શહેરમાં ત્રણ ચાર વર્ષ ચાલે એટલી સામગ્રી જૂદા જૂદા કોડારોમાં સંઘરી. મિથિલાની આસપાસ જે કોટ હતો તેને સમરાષ્ટ્રને દુરસ્ત કર્યો; અને ઠામ ઠામ શહેરના રક્ષણ માટે યુનંદી ફાળ જોડવી દીધી.

અહલદત્તે વિદેહના ન્હાનાં ન્હાના ગામો કબજે કરવાની તરખાટમાં ન પડતાં એકદમ મિથિલા પર સ્વારી કરી અને મિથિલાને ઘેરો પાળ્યો. કેવલનું એમ કહેવું હતું કે મિથિલાના લોકો સાથે લડાઈ કરી આપણી ફાજનો નાશ કરવામાં કશો

લાંબ નથી. શહેરમાં ધાન્યસંચય ખૂટી જતાં વાર તે આપો-આપ આપણા હાથમાં આવશે. આથી બ્રહ્મદત્તનું આખું સૈન્ય મિથિલાની આસપાસ ઘેરો ઘાલીને પડ્યું. ઘણાય મહિના ગયા, પરંતુ મિથિલામાંની અન્નસામગ્રી ખૂટ્યાનું ચિન્હ દેખાયું નહિ.

બ્રહ્મદત્ત ત્રણ વર્ષ સુધી ઘેરો ચાલુ રાખત તોયે મિથિલાના લોકોને ભૂખે મારવાનો વખત ન આવત; પરંતુ વૈદેહ રાજાને બ્રહ્મદત્તના ભયથી ઉંઘ આવતી બધે થઈ. બોધિસત્ત્વને બોલાવીને તેણે કહ્યું, “હે પંડિત, તે મહારા શહેરનો સારો બદોબસ્ત કયો એ માટે મને ઘણા જ આનંદ થાય છે, પરંતુ આ બ્રહ્મદત્તની સમુદ્ર સરખી અદાદ મેના તરફ નજર ફેંકતાં તો મારી જાતી ધડકવા લાગે છે. મને હવે ઉંઘ તો મુદ્દલે આવતી નથી.”

બોધિસત્ત્વે કહ્યું, “મહારાજ, બ્રહ્મદત્તને અદિત્યી કાંઠી કહાડવાના જ વેંતમાં હું છું, પણ પ્રયત્નને સફળ થતાં કેટલોક દાળ લાગે છે. ઝાડનું ખીજ વાવી ખીજે જ દિવસે ફળની અપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી. મહારા પ્રયત્ન જલદી યશસ્વી થશે એવી મહારી ખાતરી છે ત્યાં સુધી આપ ન ડગમગતાં નિશ્ચિત રહેજો.”

મહૌષધને અનુકેવદ નામનો એક મિત્ર હતો. તે નગરના કોટ ઉપરથી મેવા મીઠાઈ બ્રહ્મદત્તનાં માણસો પામે ફેંકતો અને તેમને કહેતો કે “તમે હમણાં ઘેરો ઉઠાવશો મા. વૈદેહરાજા એ મૂર્ખ મહૌષધ સાથે ઘણાં જ થોડા સમયમાં તમારે શરણે આવશે. શહેરમાં દાણાપાણી થઈ રહેવા આવ્યાં છે.”

છેવટે અનુકેવટનાં આ વચન એક દિવસ વૈદ્યરાજના કાઠ સૈનિકે સાંભળ્યાં. તે તેને પકડીને મહૌપધે પાસે લઈ ગયો. મહૌપધે તેને ગંધેડે બેસાડી શહેરમાંથી હાંકી કઢાડવાનો દુકમ કર્યો. તે પ્રમાણે તેની હજમત કરી, ગામમાં ફેરવી તેને હાંકી કઢાડવામાં આવ્યો. તે બ્રહ્મદત્ત રાજના સિપાઈઓ પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો, “તમને મદદ કર્યાનું આ ફળ છે! એ દુષ્ટ બેકુતના છોકરાએ—મહૌપધે—મારી આ શી દુર્દશા કરી છે તે જુઓ!”

બ્રહ્મદત્તના સિપાઈઓ તેને પોતાના રાજ પાસે લઈ ગયા. તેની સર્વ હકીકત સાંભળી લીધા પછી બ્રહ્મદત્ત ખૂબ હરખમાં આવી બોલ્યો, “મહૌપધે તારી આવી ફજોલી કરી તે માટે મનને દુભાવા દઈશ નહિ. હું તને મારા રાજમાં મોટી પદવીએ ચઢાવીશ. તું મહારી પાસે રહે.

બ્રહ્મદત્ત રાજનો અનુકેવટ પર ધીરે ધીરે પૂર્ણ વિશ્વાસ બેઠો.

આ તરફ બોધિસત્ત્વે રાજના કાઠારમાંથી સુંદર સુંદર વસ્ત્ર અને આભૂષણ કઢાડી તે ઉપર પોતાનો સીકકો માર્યો અને તે બ્રહ્મદત્તના સૈન્યમાં વેચવાને મોકલ્યાં. તે જોઈને બ્રહ્મદત્તના સરદારોને અને અધિકારીઓને ખૂબ લોભ છૂટ્યો. તેઓ બોધિસત્ત્વે મોકલેલા વેપારીઓને પૂછવા લાગ્યા, “તમે આ ચીજો અહિં વેચવા માટે કેમ લાવ્યા છો?”

વેપારીઓએ જવાબ દીધો, “મિયિલામાં તો હાલમાં બૂખમરો ચાલેલો છે. ત્યાં આમાંનું એકાદ વસ્ત્ર ચા તે એકાદ

દાગીનો આપીએ તોપણ એક દિવસ એક જ માણસ ધરાઈ રહે એટલી જે અન્નસામગ્રી મળી શકતી નથી. તમે તમારા રાજાને ન જણાવ એવી રીતે થોડું ધાન્ય મિથિલામાં લઈ જવાની પરવાનગી આપો, તો આ સર્વ જણસો અમે તમને આપી દઈએ.

બ્રહ્મદત્તા અધિકારીઓ અને સરદારોએ વિચાર કર્યો કે આટલી અલુમોલી જણસો અમને આપીને આ લોકો પોતાને બે દિવસ ચાકે એટલી સામગ્રી શહેરમાં લઈ જાય તો અમારા રાજાનું તેથી કાંઈ બારે અહિત થઈ જવાનું નથી. બહુ થશે તો અમને બે દિવસ વધારે લાગશે, બે દિવસ વધારે ઘેરા ઘાલીને બેસશું તો આ લોકો આપોઆપ જ શરણ આવશે. ” આમ વિચાર કરી થોડુંક ધાન્ય બદલામાં આપી વેપારીઓ પાસેથી તેમણે જણસો ખરીદી લીધી. અને સૌએ તે આપસમાં વહેંચી લીધી.

બ્રહ્મદત્ત રાજાએ એક દિવસ એકાંતમાં અનુકેવટને પૂછ્યું, “મિથિલામાં અન્ન મળવાનાં સાંસાં પડ્યાં છે એમ તમે કહેો છો, પણ તમારો પેલો બેકુતનો છોકરો હજી પણ કેમ શરણ આવતો નથી ? ”

અનુકેવટ બોલ્યો, “ મારા કાન પર એક અતિ ઉદ્દેગ જનક બાતમી આવી છે. મિથિલાના લોકો હજી શરણ આવતા નથી એ જોઈ એ બાતમી ખરી હોવી. જોઈએ એવો મને બારે શક જાય છે. આપ જે સરદારોનું આદર્શ ગૌરવ કરો છો તે જ સરદારો મદાપદ પાસેથી અમુક વસ્ત્ર અને અન્ન

દાર અક્ષિસ તરીકે લઈ આપ ન જાણે એવી રીતે મિથિલા શહેરમાં ધાન્ય જવા દે. છે. આપના આ સૈન્યમાં મદૌપધ પામેથી લાંચ ન ખાધી હોય એવો એક પણ અધિકારી નથી રહ્યો, નહિ તો મિથિલાના લોકોને અજસામથી શી રીતે મળે એ આપણને ક્યારનું યે સમજાયું હોત. ”

બ્રહ્મદત્ત બોલ્યો, હે અનુકેવટ્ટ, તું જ એક મહારો દ્વિતકર્તા છે એમ કીમે છે. હવે મહારા સરદાર અને અધિકારીઓ દગાબોર બન્યા છે એ વાતની પરીક્ષા શી રીતે કરવી એ કહે. ”

અનુકેવટ્ટ બોલ્યો, “ એ કામ મહેલું છે. આપ આવતી કાલે એક દરબાર ભરો અને તેમાં સર્વ હજુરીયાઓ અને સરદારોને બોલાવો. તેમના કંઠલાકનાં શરીર પર મદૌપધે આપેલા વસ્ત્રાલંકાર દેખાઈ આવે તો જરૂર સમજાશે કે એ લોક મદૌપધને મળી ગયા છે. ”

અનુકેવટ્ટની યુક્તિ બ્રહ્મદત્તને ગહુ જ ગમી. તેણે બીજે દિવસે એક મોટો દરબાર ભરી સરદાર અમલદાર વગેરે લોકોને પોતપોતાના ઉત્તમોત્તમ વસ્ત્રાલંકાર સજીને ત્યાં આવવાનો હુકમ કર્યો. સરદારોએ અને હજુરીયાઓએ તરતમાં જ વેચાતાં લીધેલા કપડાં શરીર પર ધારણ કરીને દરબારમાં ગયા. બ્રહ્મદત્તની નજર તેમનાં કપડાં અને દાગીના પર જ લાગેલી હતી. દરેક સરદાર અને હજુરીયાઓનાં અંગ ઉપર પૂર્વે કદી ન લેએલા વસ્ત્રાલંકાર તેણે તે દિવસે જોયા. એટલું જ નહિ પણ અનેક વસ્ત્ર અને અલંકાર પર મદૌપધની છાપ તેના જોવામાં આવી. હવે તેના મનની ખાત્રી થઈ કે મદૌપધે

મોટામોટા બક્ષિસો આપી સૈન્યમાંના સર્વ અધિકારીઓને ફાડ્યા છે. અનુકેવટના કહેવાની પ્રતીતિ થવાથી તેના પર બ્રહ્મદત્તનો પૂર્ણ વિશ્વાસ બેડો.

એક દિવસ અનુકેવટ હાંફળો. ફાંફળો બ્રહ્મદત્ત પાસે આવી બોલ્યો, “ મહારાજ, આપ અહિંથી આજ ને આજ નાસી જાઓ તો ! આપના સરદારોએ અને હજુરીયાઓએ એવું એક ગુપ્ત કાવતરું રચ્યું છે કે આવતી કાલે સવારે આપને મહૌપધના હાથમાં સ્વાધીન કરવા; અને એક વખત આપ એ બેકુતના છોકરાના તાળામાં ગયા એટલે આપની છાંદગીની આશા મૂકી જ દેવી. ”

આ સમાચાર સાંભળીને બ્રહ્મદત્ત રાજ બેબાકળો બની ગયો. હવે શું કરવું એ જ એને સૂઝે નહિ. તેણે અનુકેવટને કહ્યું, “ આ સંકટમાંથી મને પાર હિતારનાર તારા સિવાય બીજો કોઈ નથી ! ”

અનુકેવટ બોલ્યો, “ મહારાજ, તમે આમ ગભરાશો નહિ. તમારા સરદારોએ અને હજુરીયાઓએ રચેલા કાવતરાની જાણ તમને છે એમ તમારી સાશંક ચર્ચા ઉપરથી જણાઈ આવશે તો તેઓ તમને આજ ને આજે પકડીને મહૌપધને સ્વાધીન કરશે. તેથી આજનો દિવસ તમારે અત્યંત ગાંભીર્ય-થી વર્તવું જોઈએ. આજ રાત્રે આપણે અહિંથી નાસી જઈ રાત્રીએ એવી હું વ્યવસ્થા કરું છું. ”

અનુકેવટે કોઈને ન જણાવતાં પોતાના વિશ્વાસુ સિપાઈ-ઓ પાસે રાત્રે બે ઉત્તમ ઘોડા તૈયાર કરાવ્યા અને મધ્ય-

રાત્રિને સુમારે બ્રહ્મદત્ત પાસે જઈને બોલ્યો, “ મહારાજ, અહિંથી ચાલી નીકળવાની આ જ વેળા છે. પેલી બાંજુના આંગાવાડિયામાં બે ઘોડા તૈયાર છે, ત્યાં સુધી કોઈને જાણ ન થાય તેમ આપણે ચાલ્યા જઈશું અને ત્યાં ઘોડા પર સવાર થઈ નાસી છૂટશું.”

પછી બ્રહ્મદત્ત અને અનુકેવટ ઘોડા ઉપર સવાર થઈ કોઈને ખબર ન પડે તેમ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા.

કેટલેક ગયા પછી અનુકેવટ બોલ્યો, “ મહારાજ, એ દુષ્ટ ખેડુતના છોકરાનો મને બારે ભય રહે છે. તેના જનસુસ રાતદહાડે આપણા સૈન્યમાં ફર્યા કરે છે. આપણે જાને નાસી ગયા એ વર્તમાન એણે અત્યાર સુધીમાં જાણ્યા જ હશે અને આપણી પાછળ પાછળ તેણે આપણને પકડવાને ઘોડેસ્વાર મોકલ્યા હશે. મારી છાંદગીની મને પરવા નથી; પરંતુ આપને જ્ઞે તેણે પકડ્યા તો મેં આપને બચાવવા માટે કરેલી આ બધી ખટપટ પાણીમાં જશે. એટલે હું કહું છું કે આપ પાંછળ ન જ્ઞેતા સીધો આપની રાજધાનીનો રસ્તો લેજો. હું અહિં જ ઉભો રહું છું, અને આપને પકડવાને ઘોડેસ્વાર આવશે તો તેમને કંઈ પણ થાપ દઈ આડો જ રસ્તો બતાવી દઈશ. મને તે પકડી જશે એમાં શક નથી. પરંતુ મારે માટે આપ ચિન્તા કરશો મા. હું એ ખેડુતના છોકરાને ઝોળખું છું. એ મને પકડશે તોપણ યુક્તિપ્રયુક્તિથી તેના હાથમાંથી સટકી ઘોડા વખતમાં હું આપના દર્શને આવીશ.”

બ્રહ્મદત્તને આ વખતે પોતાનો જ ઊંચ બચાવવાની પંચાત હતી. એ આવે વખતે અનુકેવટની ચિન્તા કરવા સાતો

બેસે? તેણે અનુકેવદને ત્યાં જ મૂકી પાંચાલ દેશનો રસ્તો લીધો? અનુકેવદ ત્યાંથી જ પાછો ફર્યો અને વહાણું વાતા પહેલાં જ બ્રહ્મદત્ત નાંસી ગયાની ખબર તેણે મહાપદને આપી.

મહાપદે પોતાના સુનંદા સૈન્યને લઈ પહોં ફાટતાં એકાએક બ્રહ્મદત્તના સૈન્યને ઘેરા લાગ્યો. બ્રહ્મદત્તના સૈન્યમાં જ્યાં ત્યાં ભારે ગડગડ મચી રહી. સરદાર અને અધિકારીઓ રાખના રહેઠાણ તરફ દોડ્યા. ત્યાં તો રાખ નાસી ગયાની ખબર અનુકેવદે આગળથી જ ફેલાવી રાખી હતી. તે ખબર સંભળતાં જ જે તે અવ્યવસ્થિતપણે દોડવા લાગ્યા. બ્રહ્મદત્તના સૈન્યનો પૂર્ણ પરાજય થયો. મહાપદે જય મેળવ્યો. એટલું જ નહિ પણ બ્રહ્મદત્તના નાસી ગએલા સૈન્યે નાંખી દીધેલાં શસ્ત્રાસ્ત્રો, વસ્ત્ર, આભૂષણ વગેરે પણ મેળવ્યું. બોધિસત્તવના ચાતુર્યની વૈદેહ રાજ્યે ઘણી તારીફ કરી અને સર્વ નાગારક્ષા સમક્ષ તેને ઘણું માન આપ્યું.

બ્રહ્મદત્ત અને તેનું સૈન્ય પાંચાલ દેશમાં નાસી ગયા પછી સૌ કોઈ બ્રહ્મદત્તના પરાજયનું કારણ શોધવા લાગ્યા; પરંતુ પોતે કેમ નાસી ગયો એ કહેવાને બ્રહ્મદત્ત તૈયાર ન હોવાથી એ કારણ કોઈના કળ્યામાં આવ્યું નહિ. માત્ર બ્રહ્મદત્ત મનમાં ને મનમાં ખૂબ ધુંધવાયો. અનુકેવદ એ મહાપદને જસુસ હતો તે વિષે ધીરે ધીરે તેની ખાત્રી થતી ગઈ. ગયેલો દેશ ફરી પ્રાપ્ત કરવા માટે પોતાના કેવદ બાઈશ્વર સાથે એકાંતમાં તે અનેક મસલતો કરવા લાગ્યો. છેવટે કેવદે અને તેણે વૈદેહ રાજ્યને પોતાને હાથ કરવાની એક નવી યુક્તિ શોધી કઢાવી.

બ્રહ્મદત્તને એક લાવણ્યવતી કન્યા હતી. તે તરુણ અવસ્થામાં હોવાથી યોડા વખતેમાં તેનું લગ્ન કરવાનું ઈર્ષ્ય હતું. બ્રહ્મદત્તે પોતાના રાજ્યના નામાંકિત કવિઓને બોલાવી તેના સૌન્દર્ય વિશે કવિતા રચાવી અને બાટો પાસે તે દેશે દેશમાં ફેલાવી. ત્યાર બાદ તેણે કેવદ બ્રાહ્મણ સાથે વૈદેહ રાજાને સંદેશ મોકલ્યો કે “મારી એકની એક કન્યા તમને આપી તમારી સાથે કાયમની મૈત્રી બાંધવાની મારી કલકટ મુઠ્ઠા છે.”

કેવદ બ્રાહ્મણે વૈદેહ રાજાને મ્હોટમ્હોટાં નગરાણા આપી તેના દરબારમાં પોતાના રાજાનો સંદેશ તેને જણાવ્યો. વૈદેહ રાજાએ પોતાના અમાત્યોની આ કાર્યમાં સલાહ લીધી. તેના જુના પ્રધાનોએ આવો સંબંધ બાંધવો ઠગ છે એવો મત આપ્યો. પરંતુ ઓધિસત્ત્વ બોલ્યો, “મહારાજ, પોતાની કન્યાની લાલચ લગાડી બ્રહ્મદત્ત આપને જીલ્લાપ આપવા માગે છે. આપ જો તેના જીલ્લાવ્યા જીવશે તો માછલી જેમ ગંલને વગળી નાશ પામે છે તેમ આપ નાશ પામશે. આપ બ્રહ્મદત્તની મીઠી મીઠી વાતોથી ભોળવાઈ જો પાંચાત્ર દેશમાં જશે તો પોતાને જ હાથે પોતાનો નાશ વહોરી લેશે.”

વૈદેહને ઓધિસત્ત્વનાં વચન સાંભળી અત્યંત સંતાપ થયો અને તે બોલ્યો, “આવા નાણુક કામમાં મ્હેં તારા જેવા ખેડુતની સલાહ પૂછી એ મ્હારી જ મૂર્ખતા. આ બાજતમાં મારા જુના પ્રધાન મને જેવી સલાહ આપી શકશે એવી તું નહિ આપી શકે એ મારે પહેલાંથી જ

જાણવું જોઈતું હતું. મ્હોટાં મ્હોટાં કુળો સાથે સંબંધ
જોડવા એ કામ હીન કુળમાં જન્મેલા માણસને ક્યાંથી
આવડે ? ”

વૈદેહ પોતાના નોકર તરફ વળી જોઈયો, “ અરે, આ
મૂર્ખ મહૌપધને ધોલ લગાવી અહિંથી કહાડી મૂકો. મને
રૂપવતી સ્ત્રી મળે છે તેમાં એ પોતાની મૂર્ખાઈથી અંતરાય
નાંખવાનો ધરાદો રાખે છે ! ”

મહૌપધે પવન ઠઈ દિશામાં વાય છે, એ વરતી લીધું.
પોતાનો રાગ કામાન્ધ જન્યો છે અને તેને સારાસારનો
વિવેક રહ્યો નથી એમ જાણી તે ત્યાં એક ક્ષણ પણ રહ્યો
નહિ. આપણે ત્યા રહીશું, તો રાગ આપણને ધોલ લગાવી
બહાર કહાડશે એ તે જાણતો હતો. તેથી ચુપકીથી રાગ-
મહેલમાંથી નીકળી તે પિતાને ઘેર ગયો.

અહીં વૈદેહ રાગએ પોતે બ્રહ્મદત્તની કન્યા સાથે
વિવાહ કરશે એવું કેવટ બ્રાહ્મણને અભિવચન આપ્યું. માત્ર
વિવાદનું મુદ્દત્ ક્યારે છે, તે હાતમ જ્યોતિષીઓની સલાહથી
કરાવી પાછળથી જણાવું છું એમ કહેવડાવ્યું.

કેવટ પાછા ફરી સર્વ વૃત્તાંત બ્રહ્મદત્તને નિવેદન કર્યો.
પોતાની મસલતના ખીજને ક્ષણે પુટે છે એ જોઈ બ્રહ્મદત્ત
દરખથી પુલાવા લાગ્યો.

મહૌપધ રાગથી દૂર ગયો હતો તો પણ રાતદહાડે
તેને એના હિતની ચિન્તા તો હતીજ. પોતાનો માલિક

કામાંધ બેની બ્રહ્મદત્તા પાશમાં ફસાઈ રહ્યો છે એ જોઈ તેના ચિત્તને બહુ ક્ષોભ થયો. તેણે રાજાને કહાવ્યું કે “બ્રહ્મદત્તાની કન્યા સાથે લગ્ન કરવાનો મહારાજાનો જો નિશ્ચય જ થયો હોય તો ઉતાવળ ન કરતાં લગ્નવિધિનું મુહૂર્ત જરા આધું ઠેસો. હું પાંચાલ દેશની રાજધાનીમાં જઈ વિદેહરાજાને યોગ્ય એવું એક નિવાસસ્થાન તૈયાર કરું છું. એ સ્થાન તૈયાર થયે મહારાજા ત્યાં આવવું. આમ કરવાથી આપણા દેશની આગર રહેશે.”

વેદેહ રાજાને મહૌપધને કહાડી મૂક્યા માટે અત્યંત દુઃખ થયું હતું. સંકટ સમયે મહૌપધનો કેવો ઉપયોગ થાય છે એ તે જૂઠી ગયો નહોતો. મહૌપધ પોતાની સાથે પાંચાલ દેશમાં આવે એવી એની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. આથી મહૌપધના આ સંદેશાથી તેને ધણે આનંદ થયો અને તેણે મહૌપધને તેડાવી પાંચાલ દેશમાં જઈ પોતાના આગમનની સર્વ તૈયારી કરવાને આજ્ઞા આપી.

રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે મહૌપધ પોતાના સુનંદા માણુસોને સાથે લઈ પાંચાલ દેશમાં ગયો. જતાં વાટમાં એક એક યોજનને અંતરે તેણે ચોક્કીઓ બેસાડી. આ ચોક્કીઓ ઉપર કેટલાક ઘોડેસ્વાર અને હાથા મૂકવામાં આવ્યા હતા. પાંચાલની રાજધાની ગંગાને કાંઠે હતી. મહૌપધે પોતાના રાજાને માટે ઉતારાનાં ઘર બાંધવામાં જરૂરી લાકડા સામાન વગેરે લાવવાને બહાને ગંગામાં ત્રણસો હોડીઓ સંઘૂં કરી રાખી.

આ સઘળો બદોબસ્ત કર્યા પછી તે મોટા હાકમાં સાથે
 'બ્રહ્મદત્ત રાજ પામે ગયો અને તેને કહ્યું કે "મહારાજ, મારા
 સ્વામીએ મને અહીં મોકલ્યો છે. આપની કન્યા સાથે લગ્ન
 કરવા માટે તે અહીં આવવાના છે; પરંતુ તે પહેલાં તેમના
 દરજ્જાને જાજો એવો એક ઉતારો તૈયાર કરવાને મને તેમણે
 મોકલ્યો છે. આપ જો પરવાનગી આપો તો વિના વિલંબે
 હું આ કામે લાગું."

વૈદેહ રાજ પોતાના રાજ્યમાં આવે છે એ સમાચાર
 સાંભળી બ્રહ્મદત્તે અત્યંત હર્ષ થયો. તેણે મદોપધને કહ્યું,
 "વૈદેહ રાજ્યએ તમને આગળ મોકલ્યા એ ઘણું જ 'સારું
 કર્યું'. તમારા જેવા બાહોશ નર વિરલા છે. તમે તમારા
 રાજ્યની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરશો એની મને ખાતરી છે. મારી
 તરફથી પણ તમારા રાજ્યનું અભિનંદન કરવાને હું તમને જ
 પ્રતિનિધિ નીમું છું. તેમનો મોભો! જળવાય એવી વ્યવસ્થા
 કરવામાં જે કંઈ મદદની જરૂર પડશે તે આપવાને હું
 તૈયાર છું."

મદોપધ બોલ્યો, "મહારાજ, હાલ મને બીજા કશાની
 જરૂર નથી. અમારા વૈદેહ રાજના ઉતારા માટે એકલી
 સગવડવાળી જગા આપો એટલે થયું. કડીઆ, મન્નૂર વગેરે
 સૌ માણસો મેં સાથે આણેલા છે. જંગલમાંથી લાકડાં
 આણવા માટે અમારી હોડીઓ ગંગા નદીમાં ફરે છે. અમને
 જરૂર પડે તો તેટલી ઈટા માત્ર આપના લોકો તરફથી અમને
 પુરી પાડવામાં આવે."

બ્રહ્મદત્તે મદૌપધને જોટલી છોટા જોધએ તેટલી પૂરી પાડવાનો તાબડોળા દુકમ કર્યો અને યોગ્ય લાગે એ જગા પસંદ કરવાની મદૌપધને પરવાનગી આપી. મદૌપધે ગંગાની અને બ્રહ્મદત્તના મહેલની વચમાં એક જગા પસંદ કરી પોતાના રાજ માટે અને તેની સાથે આવનાર ઇતર લોકો માટે ઘર બાંધવાની શરૂઆત કરી. પ્રથમ તો મદૌપધે પોતે પસંદ કરેલી જગાની આસપાસ કોટ બાંધ્યો અને પછી અંદરનાં ઘર તૈયાર કર્યાં. આ કામ પૂરું થયા બાદ તેણે રાજને સંદેશો મોકલ્યો અને તે પ્રમાણે વૈદેહ રાજ પોતાના પ્રધાન સહવર્તમાન મોટી ધામધુમ સાથે પાંચાલની રાજધાનીમાં આવી દાખલ થયો.

બ્રહ્મદત્તે વૈદેહ રાજનો આદરસત્કાર રૂઢી રીતે કર્યો. શુભ મુહૂર્તમાં વિવાહવિધિ કરવાનું નક્કી થયું. એ દિવસ બ્રહ્મદત્તની પરોણાગત સ્ત્રીકારતો વૈદેહ રાજ મદૌપધે બાધેલા બવનમાં ઘણા ચેનથી રહેતો હતો. પરંતુ ત્રીજે દિવસ રાત્રે જુએ છે તો પોતાના મહેલને બ્રહ્મદત્તના સૈન્યે એકાએક ઘેરા ધાલેલો. એ સમુદ્ધના જેવી અદ્રાટ સેના જોઈ વિદેહ-રાજનું ધૈર્ય ગળી ગયું. બ્રહ્મદત્ત રાજને કસાવીને મને અહીં આણ્યો એ હવે તેના લક્ષમાં આવ્યું. આ સંકટમાથી કેમ છૂટાય એ એને સૂઝે નહિ. તેણે પોતાના મંત્રીઓને તાબડોળા બોલાવી આ આદતમાંથી ઉગરવાનો ઉપાય શોધી કાઢવા કહ્યું.

તેમાંનો એક જજુ બોલ્યો, “ મહારાજ, આ સૈન્ય સાથે યુદ્ધ કરવા ગયે આપણા મહીબર લોકો ટક્કર ગ્રીલી

ચક્રશે નહિ. માટે આપણે આ બધાં મકાન સંગઠાવી બળી
મરવું એ સાફ. ભોગભોગે બે આપણે. પ્રસદતના હાથમાં
આવ્યા તો તે આપણને હાલહાલ કરીને ઠાર કરશે.”

બીજે બોલ્યો, “મહારાજ, આગમાં બળી મરવા કરતાં
આપણે એકમેકને મારીને મરીએ.”

ત્રીજે કહે, “આપણે બધા એકદમ ઝેર પીએ.”

ચોથો બોલ્યો, “મહારાજ, આ પ્રસંગે અમારા જેવાને
સંકટમાંથી ઉગરવાની કશી જ તદખીર સૂઝશે નહિ. આપણે
બધા મદૌપધને શરણે જઈએ; કાંઈ ઉપાય હશે તો તેને જ
સૂઝશે.”

રાજ પોતાના ચારે અમાલ્યો સાથે મદૌપધ હતો તે
ઠેકાણે ગયો અને તેને કહેવા લાગ્યો, “મદૌપધ, તું ધણે
જીદિમાન છે. ગમે તેવો વિકટ પ્રસંગ આવે તોયે તારું ધૈર્ય
ખૂટતું નથી. અમારા પર આ અચાનક ધાત આવી છે.
આમાંથી પાર પાડવાની તારા સિવાય કોઈનામાં શક્તિ નથી.

મદૌપધ બોલ્યો, “હું રહ્યો ખેડુતનો છોકરો ! આવી
મોટી ગંભીર વાતો મને ક્યાંથી સમજાય ? મારા જેવા મૂર્ખને
આપે લપડાકે લગાવી કાઢી ન મૂકતાં આપની એવામાં રાખ્યો
એ જ આશ્ચર્ય !”

વેદેહ બોલ્યો, “મદૌપધ, બની ગયું તે બની ગયું.
હાલમાં માણસો ગદ્ય ગુજરી સંભારીને વાદ કરતા બેસતા નથી.

મે તને કંઈ કહ્યું હશે, તારું અપમાન કર્યું હશે, પણ તેનું
 વેર વાગવાનો આ સમય નથી. સવાર થતાં પહેલાં બ્રહ્મદત્ત
 અમારો બધાનો નાશ કરવાનો છે! માટે પ્રથમ અમને આ
 સંકટમાંથી હુમાર અને પછી તને બૂચમાં જે કંઈ બોલાઈ
 ગયું હોય તેને માટે અમારો જે કંઈ શીટકાર કરવો હોય તે
 કરજો.”

મદૌપધ બોલ્યો, “ મહારાજ, આપના પર વેર શ્રેવાની કે
 શીટકાર કરવાની મારી ઇચ્છા નથી, પરંતુ માણસનાં પાછલા કર્મો
 એવાં વિદ્યત હોય છે કે સંભારેા યા ન સંભારેા તોપણ તેનું ફળ
 તો મળવાનું જ! આપ જે આ બ્રહ્મદત્તની પુત્રી પર લુબ્ધ થયા
 તેનું ફળ મોગવ્યા સિવાય આમાથી કેમ કરી છૂટશો ?”

રાજા અને તેના ચારે પ્રધાન વિચારમૂઢ થઈ બાગકની
 પેરે રહવા લાગ્યા. મદૌપધને પોતાના રાજાની દયા આવી. તે
 બોલ્યો, “ મહારાજ, સંકટ સમયે આવો શોક કરવો આપના
 જેવા રાજકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા હૃદયને ઉચિત નથી. આપ
 જો ધીરજ રાખશો તો સૌને થોડા જ વખતમાં હું આ
 સંકટમાંથી પાર ઉતારું છું.”

મદૌપધે પોતાના નોકરોને જમીન નીચે તૈયાર કરેલા
 બોંયરાનો દરવાજો ઉઘાડવાનો હુકમ કર્યો. બ્રહ્મદત્ત
 રાજાની પોતાના ધણીને ફસાવવાની યુક્તિ બણી જઈને તેણે
 આ 'નિવાસસ્થાનથી બે બોંયરાં તૈયાર કર્યા હતાં. મોટું
 બોંયરું ગંગાના કાંઠા સુધી લઈ જવામાં આવ્યું હતું અને

ન્હાનું અલ્લદત્ત રાજના રાજમહેલમાં લઈ જઈ માગ પર ચઢવાના દાદર નીચે લાવી રાખ્યું હતું.

અલ્લદત્તે પોતાના ઉતારાને ઘેરે ઘાલ્યો એમ ત્યારે મદોપધને માલમ પડ્યું ત્યારે તેણે પોતાના છુપા જનસુસ રાજમહેલમાં મોકલ્યા. તેઓ ન્હાના બોંયરાં વાટે રાજમહેલમાં પેહા અને મદોપધે શીખવી રાખેલું તે મુજબ તેમણે એક સરખી ધમાત્ર શરૂ કરી. અલ્લદત્તની મા, પત્ની, વૈદેહ રાજને આપવાની છોકરી અને એકનો એક છોકરો, એટલાં માણસો રાજમહેલમાં હતાં. મદોપધના જનસુસોએ મચાવેલી ગરબડથી જાગી તેઓ એકઠાં થયાં. પછી પેલા જનસુસ અલ્લદત્તની માને કહેવા લાગ્યા કે, “ મહારાણી સાહેબ, તમારી પુત્રવધૂને તથા પૌત્રપૌત્રીને હમણાં ને હમણાં જ આડીંથી નીકળવું જોઈએ. અમારા રાજને (અલ્લદત્તને) વૈદેહ રાજએ પકડ્યા છે. આપણાં માણસો ભેકે પુષ્કળ હતાં તોપણ મદોપધના શરૂ સીપાઈઓ એકાએક ઘેરે ઘાલી રાજને પકડી ગયા. હવે તેઓએ તમને સૌને પકડવા માટે પોતાના સીપાઈઓને અને મોકલ્યા છે. માટે હવે પળેપળે વિલંબ ન કરતાં અમારી સાથે ચાલો. અમે તમને ગ્રામ માર્ગે ખીન્ને ટેકાણે લઈ જઈએ છીએ.”

મદોપધના જનસુસ અલ્લદત્તના નોકર છે એમ માનીને અલ્લદત્તની મા પોતાની વધુને અને પૌત્રપૌત્રીને લઈ તેમની સાથે નીકળી. તેઓ તે સૌને ન્હાના બોંયરામાંથી મોટા બોંયરામાં લઈ ગયા અને ત્યાંથી તેમણે મદોપધની આગા અનુસાર ગંગાને કાંઠે બોંયરાની અંદર જ તેમને રાખ્યાં.

આ તરફ મદૌપધે પોતાના ધણીને અને તેના ચારે જૂના પ્રધાનને બોંયરામાં ઉતાર્યા અને કહ્યું, “હું ચાર પાંચ મહિનાથી અહીં આવી બેઠો હતો તે મોજને ખાતર બેઠો હતો એમ તમને લાગે છે શું? મિથિલામાં હતો ત્યારથી જ હું બ્રહ્મદત્તનું કપટ કળી ગયો હતો. તમને સૌને તે સકળમાં લેનાર છે એમ હું જાણતો હતો, અને તેથી જ ગયા ચાર મહિનામાં અહીં આવી મ્હેં અવિશ્રાન્ત મહેનત કરી. આ બાગી છૂટવાની ચોરવાટ છે એમ સમજીને વાંકાચૂકા ન જતા. આ બોંયરા વાટે થોડા પર બેસીને સુદ્ધાં તમારાથી સહેજે જઈ શકાય એવું છે.”

બોધિસત્ત્વના આતુર્યથી તે સઘળા જલ્દી ચક્રિત થઈ ગયા. મદૌપધ કેવળ રાજનીતિમાં જ નહિ પણ કળાકૌશલ્યમાં સુદ્ધાં અતિ નિપુણ હતો. આ કુન્માર્ગની (બોંયરાની) તેણે જે રચના કરી હતી તેવી ત્રિષ્પક્ષાનિષ્ણાત માણસને પણ કરતાં આવડત કે કેમ તે વિષે શંકા જ રહે છે. આ બોંયરાને અંદરથી છો કરી બેઠે બાજુએ મુંદર ચિત્રો કઢાડ્યાં હતાં; થોડે થોડે અંતરે સુગંધી તેલના દીવા ટંગાવવામાં આવ્યા હતા; જમીન પર કાશ્મીરી પાયાણીની ફરસમંથી કરી હતી અને તે પર મુંદર ગાલીચા પાથવા હતા. વચમાં વચમાં ફોગ વગેરે વસ્તુઓ ગોઠવી રાખી હતી; અને સુરાસિત પુષ્પમાળાઓથી એ બોંયરાનો ઉપરનો ભાગ શણગારવામાં આવ્યો હતો.

રાજા અને પ્રધાન આ શોભા નિહાળવામાં જ ગરક થઈ ગયા એ જોઈ બોધિસત્ત્વે તેમને કહ્યું “હવે આ બોંયરામાં

વધારે વખત રહેવું આપણે માટે સહીસલામત નથી. આપણે અહીંથી સવેળા નીકળી જવું જોઈએ.”

એ સર્વ મંડળને લઈ મહાપદ્મ ગંગાતટે આવ્યો અને ત્યાં રાખેલા બ્રહ્મદત્ત રાજાના કુટુંબને પોતાના રાજાને હંવાલે કરી બોલ્યો, “મહારાજ, આ બ્રહ્મદત્ત રાજાનાં માતા એ આપને દાદી સમાન છે. આ બ્રહ્મદત્ત રાજાનાં પત્ની એ આપનાં બાવિ સાસુ છે; એમનું આપ માતા પ્રમાણે પાલન કરજો; આ બ્રહ્મદત્ત રાજાનાં એકનાં એક પુત્રી અને આપનાં બાવિ પત્ની છે; એમની સાથે આપ સુમુદ્ધર્તે વિવાહ કરજો. આ એમનો ભાઈ, તેનું આપ ભાઈ પ્રમાણે રક્ષણ કરજો. આ હોડીઓ આપને માટે તૈયાર રાખવામાં આવી છે. મહારાજ શરૂ હોડીવાળા આપને આજે જ રાત્રે વિદેહ દેશમાં પહોંચાડી દેશે. ત્યાંથી આગળ મિથિલા સુધી યોજને યોજને ચોક્કી બેસાડી ઘોડા અને હાથી રાખવામાં આવ્યા છે. તેની સહાયથી આપ અતિ ત્વરાથી મિથિલા જઈ શકશો. આપના મિથિલા પહોંચ્યાના સમાચાર મહારાજ દૂત તરતોતરત મળે આપણે.”

વૈદેહ બોલ્યો. “ત્યારે તેં અમને સંદેહમાંથી છોડાવ્યા અને તને અમારે અહીં છોડી જવો કેમ? તું જે અમારી સાથે જ ચાલ.”

મહાપદ્મ બોલ્યો, “મહારે એમ કરવું યોગ્ય ન ગણાય. આપણા સૈન્યને પાછળ છોડી હું એકલો આવવા ઇચ્છતો.”

નથી. આપ મ્હારી ચિંતા કરશો ના. બ્રહ્મદત્તના સૈન્યે ધાકેલા ઘેરામાંથી આપણા આખા સૈન્યને છોડાવી તેને સાથે લઈ દુર્ગ તાપ્ત્રીદે આપનાં દર્શને આવીશ.”

આમ કહી મદૌપથે પોતાના ધણીની રજા લીધી અને તે પાછો ફર્યો.

વૈદેહ રાજ્યે પોતાના પ્રધાન અને બ્રહ્મદત્તના હુકમ સહવર્તમાન મદૌપથે તૈયાર રાખેલી હોદીઓમાં બેસી બિચિલાને માર્ગ લીધો.

આ તરફ બ્રહ્મદત્ત વૈદેહના મહેલ પાસે આવી પહોંચ્યો અને પેરાડ થતાં વેંત મહેલમાં પેસી વૈદેહ રાજ્યને અને તેના પ્રધાનોને જીવતા પકડી લાવવાનો તેણે પોતાનાં માણસોને હુકમ આપ્યો. મદૌપથ પહોં કાટતાં હુકમો અને સ્નાન વગેરે કરી માન પરના દીવાનખાનામાં આવી બેઠો. બ્રહ્મદત્ત રાજ્યે કહેલા હુકમ સાંભળી તે અગાસીએ ચઢી બ્રહ્મદત્તને કહેવા લાગ્યો, “મહારાજ, આપ આ નાહક વલખાં મારી રહ્યા છો. આપનું ધનુષગાણ નીચે મૂકી દો. આપના કવચનું ચે અહીં કામ નથી.”

બ્રહ્મદત્ત બોલ્યો, “તારો ચહેરો પ્રપ્રુલ્લિત દેખાય છે અને તું હસતો હસતો બોલે છે. કદાચ મરણ પહેલાં માણસની આવી સ્થિતિ થતી હશે!”

બોધિસત્ત્વે જવાબ દીધો “આપની ગર્જના અર્થ છે! વૈદેહ રાજ્ય રાંતોરાંત ગંગા કિનારોને પોતાને દેશ આલતા

થયા છે. હવે આપ ગમે તેટલી ઉતાવળ કરશો તોયે એમનો પીછો પકડી શકવાના નથી.”

બ્રહ્મદત્તને નખશીખ ક્રોધ ચડી ગયો. તેણે પોતાનાં માણસોને કહ્યું, “પહેલાં આને પકડી એના હાથપગ અને નાકકાન કાપી નાખો. આણે જ હરામખોરે વૈદેહ રાજાને અહીંથી ભગાડી મૂક્યો.”

મહાપદ્મ બોલ્યો, “આપ જો હાથપગ કાપી મહારા બેહાલ કરશો તો વૈદેહ રાજા આપના કુટુંબના એવા જ હાલ કરશે! પ્રથમ આપ રાજમહેલમાં જઈ ત્યાં આપનું કુટુંબ છે કે નહિ તે જુઓ. આપના કુટુંબને રાત્રે જ વૈદેહ રાજાને હવાલે કર્યું છે!”

બ્રહ્મદત્તને મહાપદ્મનાં વચન સાંભળી બારે અચંબો થયો. અમે આને ચારે બાજુએ ઘેરેલો છતાં મહારા કુટુંબ એના હાથમાં શી રીતે જઈ પડ્યું? તોપણ મહાપદ્મનું વચન છેક જ ખોટું ન કહી શકાય. કેમકે મહાપદ્મ બારે ચોક્કસ માણસ છે. એ પોતાની જુદીના જોરે સામાન્ય માણસને અત્યંત વિલક્ષણ બાસનારી વાતો યે પાર પાડી શકે. આવો વિચાર કરી બ્રહ્મદત્તે પોતાના દૂતોને રાજમહેલમાં ખજર કાઢવા મોકલ્યા. દૂતો ખજર લાવ્યા કે આપના કુટુંબનાં ચારે માણસ ગભરાઈને રાત્રે જ રાજમહેલમાંથી નાસી ગયાં છે.

આ સાંભળી બ્રહ્મદત્તનો ક્રોધ ત્યાં ને ત્યાં જ સમી ગયો. ધનુષબાણ હેઠે મૂકી તેણે મહાપદ્મને પૂછ્યું, “તારી બાહોશી

વિગે મ્હારી ખાતરી ચવામાં કરું બાકી રહું નથી, પણ
રાજામહેલમાંનું મ્હારું કુટુંબ તારા હાથમાં થી રીતે આવી
પડ્યું એ મને કહે.”

બોધિસત્ત્વ મેડા પરથી નીચે ઉતરી અબ્બદતને પોતે
કરેલા બોંયરામાં લઇ ગયો અને ત્યાંની સધળી શોખા બતાવી
બોલ્યો, “મહારાજ, આજ એ વ્રજ મહિના સતત પરિશ્રમ
કરીને વંદેહ રાજાને અને આપના કુટુંબને મુરક્ષિતપણે નીકળી
જવા માટે આ માર્ગ મ્હેં તૈયાર કર્યો છે.”

અબ્બદત બોધિસત્ત્વની ચોક્કસાદૃશી જ નહિ પણ
શિશ્વકળાવિજ્ઞાનથી પણ ચક્રિત થઇ ગયો. તેણે બન્ને
બોંયરા તપાસી જોયા અને તેમાંની રચના જોઇ આશ્ચર્યચકિત
થઈ મંદાપદને કહેવા લાગ્યો કે, “હે મંદાપદ, તને હું
અહીંથી જવા દેનાર નથી. તારે હવેથી મ્હારી પાસે જ
રહેવું પડશે. હું તને મુખ્ય પ્રધાનની જગા આપું છું. તારા
જેવો ચતુર માણસ પાસે હોવો એ રાષ્ટ્રનું મ્હોટું સહભાગ્ય
ગણાય.”

મંદાપદ બોલ્યો, “વંદેહ રાજા જીવે છે ત્યાં સુધી
મ્હારાથી બીજા રાજાની સેવા ન થઈ શકે, કારણ એમનું અજ
હું ઘણા દિવસથી ખાતો આવ્યો છું. છતાં આપને કરી
આડચણુ પડશે ત્યારે ત્યારે હું આપની મદદે આવતો રહીશ.
હવે વંદેહનું અને આપનું સગપણ બધાયું જ છે, એટલે
આપણા સંબંધ નિકટ થશે અને તેથી વિદેહની અને
પાંચાલની મૈત્રી વૃદ્ધિગત થતી જશે એવી હું આશા રાખું છું.”

બ્રહ્મદત્તે મહૌપધને કિંમતી ભેટ આપી અને બારે
 હાડમાઠ સાથે પાછો ભયિક્ષા મોકલ્યો. વૈદેહ રાજાએ પણ
 મહૌપધને ખુબ માન આપ્યું. મહૌપધ મુખરૂપ આવ્યો તે
 નિમિત્તે મિથિલામાં સાત દિવસ મુખી મહેલો ઉત્સવ કરવામાં
 આવ્યો. આ પ્રમાણે વૈદેહ અને બ્રહ્મદત્ત એ બન્ને રાજાની
 કૃપા સંપાદન કરી બોધિસત્ત્વે ઉબય રાષ્ટ્રનું અપરિમિત
 કલ્યાણ કર્યું.

આ જન્મમાં શોકહિત માટે પોતાની બુદ્ધિનો સદ્વ્યય
 કરીને બોધિસત્ત્વે પ્રજાપારમિતાનો અભ્યાસ કર્યો.

(૬)

તેમિયજાતક

પ્રાચીન કાળમાં વારાણસી નગરીમાં કાશીરાજ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની રાણીને અનેક મનો ને માનતાઓના કાળ રૂપે પુત્રપ્રાપ્તિ થઈ; ત્યારે રાજાએ અતિશય પ્રસન્ન થઈ પોતાની પટરાણી ચંદાદેવીને વર માગવાને કહ્યું. તેણે રાજાનો વર સ્વીકાર્યો, પરંતુ મનોવાંછિત વર તે જ સમયે ન માગતાં, આગળ હવે પ્રસંગ આવ્યે માગીશ એમ કહ્યું. રાજાને આ વાત પસંદ પડી.

ત્યારબાદ રાજાએ પોતાના રાજ્યના જ્યોતિષી બ્રાહ્મણોને બોલાવી પોતાના બાળકનું જાતક વર્તવાને કહ્યું.

બ્રાહ્મણે પોતાના પંચાંગ કાળગણપૂર્વક જોઈને બોલ્યા, “આપનો આ પુત્ર મોટો પુણ્યશાળી થનાર છે. એ ચક્રવર્તી રાજા થવાને યોગ્ય છે. આવો સર્વશુભસંપન્ન પુત્ર આપને પ્રાપ્ત થશે જોઈ અમને ઘણો આનંદ થાય છે.”

રાજાએ સંતુષ્ટ થઈ તે બ્રાહ્મણોને અનેક દાન આપ્યાં, અને તેમના કહેવાં પ્રમાણે પુત્રનું નામ તેમિય રાખ્યું.

તેમિય ન્હાનો હતો ત્યારે રાજસભામાં પિતાના બેઠામાં રમતો. એક દિવસ કાશીરાજ્યએ પોતાના સિંહાસન પર બેસી ચાર માણસોને બચકર શિક્ષા કરાવ્યા. તે જોઈને તેમિય કુમારના મનને હલેગ થયો. તે મનમાં જ કહેવા લાગ્યો, “આ સિંહાસન એટલે પાપની ભૂમિ જ છે. ચોરે સહેજ ચોરી કરી હોય તો તેને સિંહાસન પર બેસી રાજ લોક બારે બારે દંડ કરે છે, અને પોતે લોકોના હિતકર્તા છે એમ સમજે છે. પરંતુ પેટ માટે સહેજસાજ ચોરી કરનાર માણસનો ન્યાય કરવા વજ્જકડિત ચોનાના સિંહાસન પર બેસનાર અને મોટા આલેશાન રાજમહેલોમાં વિહાર કરનાર રાજાને અધિકાર છે ખરો? ગણના લોકોનું દારિદ્ર્ય વધવામાં રાજાના આ મોજશોખ જ કારણરૂપ નથી થતા શું? દારિદ્ર્યથી પીડિત યજ્ઞ કોષ જિયારો ચોરી કરે તો તેને દંડ કરવાનો અધિકાર રાજાને કે રાજકુટુંબના મનુષ્યને શી રીતે હોઈ શકે?”

તેમિયકુમારને રાજમહેલ તુરંગ સમાન લાગવા માડ્યો અને અહીંથી ક્યારે બાગી છૂટું એમ એને થવા લાગ્યું. પણ પાખાપની આજ્ઞા તોડવા સિવાય આ કારાગૃહમાંથી મુક્ત થવાનો ઉપાય તેને સૂઝ્યો નાહો.

રાજમહેલમાં રહેનારી દેવતા પૂર્વજન્મે તેમિયકુમારની મા હતી. તેમિયકુમારને દુઃખથી બહીલાએલો જોઈ તેને બહુ દુઃખ થયું. તેણે કુમારને કહ્યું, “કુમાર, તું આટલો શોકાકુલ કેમ દેખાય છે?”

તેમિયકુમારે પોતાના શોકનું કારણ કહેતાં તે બોલી, “તું ગમરાઇશ મા. શાણપણ અતાવવાને બદલે ઘેલછાથી વર્તીશ તો તારા આમર્ષિ પોતાની મેળે જ તને અહીંથી કાઢી મૂકશે.”

તેમિય બોલ્યો, “હે દેવતા, તારાં વચન પર. વિશ્વાસ રાખી હું એ રીતે વર્તું છું. આં રાજમહેલમાં તું જ એક મહારી દિતચિંતક છે.”

ત્યારથી તેમિયકુમારે ઘેલછાનો ઢાંગ શરૂ કર્યો. તે શું બોલે છે એ ટાઇનેય સમજતું નહિ. માત્ર “હા હા હા” એવો શબ્દ કર્યો; કોઈવાર હાથ પગ અકડાઈ ગયા જેવા કરી પાયરણા પર પડી રહેવું; કશું કારણ ન હોય તોપણ ખૂંસો પાડવી, એવો ક્રમ એણે ચલાવ્યો. કાશીરાજને પોતાના એકના એક પુત્ર માટે બહુ ચિંતા થવા લાગી. તેણે પોતાના રાજ્યના જ્યોતિષી બ્રાહ્મણોને બોલાવી મન્ત્રનન્ત્ર, હોમહવન વગેરે બધું કરાવ્યું, પરંતુ તેમિયની પ્રકૃતિ મુઘરી નહિ ! ઉત્તમ વૈદ્યો બોલાવી રાજ્યે પોતાના પુત્રના વ્યાધિને ઉપચાર કરવાને કહ્યું; પણ વૈદ્યો તેમિયનો રોગ શો છે તે જ સમજી શક્યા નહિ !

આવી સ્થિતિમાં કેટલાંક વર્ષો વીત્યાં પછી તેમિયની આસ્થાવસ્થા પૂર્ણ થઈ અને તેણે તરુણાવસ્થામાં પ્રવેશ કર્યો. તેના રૂપમાં કંઈયે મળ્યા નહોતી. યૌવનના જોસમાં હોવાથી તે ઘણો જ તેજસ્વી જણાતો હતો. પરંતુ તેની ઘેલછાથી રાજને તે અગપ્પામણા થતો ચાલ્યો. તોપણ રાજ્યે તેને સાજો કરવાના ઉપાય છોડી દીધા નહિ.

એક દિવસ પ્રધાનમંડળમાંનો એક જાણુ રાજાને કહે,
 “મહારાજ, યુવરાજની ઘેલછા મટાડવાને અમે અનેક ઉપાય
 કર્યા, પણ એમાં અમારું કંઈ વળ્યું નહિ. વૈદ્યોએ, જ્યોતિ-
 પીઓએ અને માંત્રિકોએ પણ હાથ હેઠા મૂક્યા છે! હવે મ્હને
 એક નવો ઉપાય સૂઝ્યો છે. યુવરાજ યૌવનમાં આગ્યા હોવાથી
 તેમની આસપાસ સંખ્યાબંધ સુંદર સ્ત્રીઓ રાખવામાં આવે
 તો કદાચ તેઓના સહવાસથી યુવરાજની ઘેલછા દૂર થવાનો
 સંભવ છે.”

રાજાએ તાજડતોળ યુવરાજની સેવામાં પુષ્કળ તરુણ
 ઉપવતી સ્ત્રીઓને ગોઠવી દીધી.

તેમિયે બીજા ઉપાયોની જેમ આ ઉપાયને પણ દાદ
 દીધી નહિ! પેલી તરુણ સ્ત્રીઓ તેની પાસે જઈ શૃંગાર-રસપૂર્ણ
 મનોવેષક સંભાષણો કરે, પણ તેમિય તો “હા હા” “હૂ હૂ”
 સિવાય બીજા શબ્દો ઉચ્ચારે જ નહિ.

રાજાને પુત્રની પ્રકૃતિ મુઘરવાની આશા હવે રહી નહિ.
 તેણે પોતાના જ્યોતિષી બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા અને પૂછ્યું,
 “બૂદ્ધેવો, આ પુત્ર જન્મ્યો ત્યારે તમે એવું બિચ્ચ બાખ્યું
 હતું કે આ મ્હોટો પુરુષશાળી થનાર છે; પરંતુ આટલાં
 બધાં વર્ષોના અનુભવે એમ લાગવા માંડ્યું છે કે આ છોકરો
 સાવ જ જંડમૂઢ છે. આવા આ પરચરને રાજમહેલમાં
 રાખવો કે ન રાખવો એનો જ હું વિચાર કરું છું!”

• • બ્રાહ્મણ બોલ્યા, “મહારાજ, જ્યોતિ:શાસ્ત્રીથી અંજાણુ
 એવી એકે વાત નથી. પ્રાચીન આર્યોએ પોતાની દિવ્ય દ્રષ્ટિથી

જ્યોતિઃશાસ્ત્રના સિદ્ધાંત બાંધેલા છે. આ છોકરો ઘેરો થશે એમ અમે પહેલેથી જ જાણી ગયા હતા. પણ તે સમયે આપને એમ કહીએ તો પુત્રજન્મનો આનંદ આપ નહિ માંગી શકો એમ અમને જાગ્યું. વળી ગ્રહોને દાન વગેરે આપવાથી એ જરાક સુધરશે એવી અમને આશા હતી. પરંતુ આનો ગ્રહયોગ એવો વિલક્ષણ છે કે ગ્રહસાંતિથી આનો સુધારો થવો તો બાહ્ય એ રહ્યો પણ હૃદયનો એ ખગડતો જાય છે ! હવે અમારે આપને એ કહેવાનું કે આ અભાગી પ્રાણીને આપ રાજમહેલમાં ન રાખશો. એને જો અહીં રાખશો તો આપના રાજ્ય પર મોટું સંકટ આવવાનો સંભવ છે ! ”

કાશીરાજએ જ્યોતિષી બ્રાહ્મણોની અને પ્રધાનમંડળની સલાહથી તેમિયકુમારને અરણ્યમાં મોકલી ત્યાં દાટી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

આ સમાચાર અંદાદેવીને મળ્યા ત્યારે તેને અત્યંત દુઃખ થયું ! રાજાનું મન વાળવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જવાથી તેણે રાજાને કહ્યું, “ મૂકને આપે એક વર આપ્યો છે તે હું આ પ્રસંગે માગી લઉં છું. ”

કાશીરાજએ લે એમ કહેતા અંદાદેવી બોલી, “ મહારા પુત્રને રાજ્ય આપો. ”

કાશીરાજ બોલ્યો, “ એમ કહું તો મહારી પ્રજા ખળભળી ઉઠશે; માટે આ વર મહારાથી નહિ અપાય. ”

ચંદાદેવીએ પોતાના પુત્રને અનુક્રમે સાત વર્ષ, સાત મહિના, વધુ નહિ તો એક મહિનાએ રાજ્ય આપવું એવી પ્રાર્થના કરી. પણ રાજાને તેનું કહેવું પસંદ પડ્યું નહિ. છેવટે ચંદાદેવીએ તેમિયને ઓછામાં ઓછા સાત દિવસ તો રાજ્ય આપો જ એવી હક પકડી. રાજાએ તેના આગ્રહને વશ થઈ એક અડવાડિયું તેમિયને રાજા કર્યો છે એવું જાહેરનામું બહાર પાડ્યું.

ચંદાદેવીએ પુત્રને ઉપડાવીને અંબાડીમાં બેસડાવ્યો. પણ પુત્ર તો બેસે જ શક્તો? તે ઢગલાની માફક હાલ્યા ચાલ્યા વિના અંબાડીમાં પડી રહ્યો. ચંદાદેવીએ તેને આખા નગરમાં બારે ઠાકથી ફેરવી લાવવાનો હુકમ આપ્યો.

તેમિય સર્વ પ્રકારની સાલ્યથી અનુભવતો હતો, છતાં પોતાની ઘેલછામાં તેણે ફરક પડવા દીધો નહિ.

છ દિવસ સુધી પુત્રને રાજ્યસુખની લાલચ ખતાવી નેવા પછી ચંદાદેવીએ તેને કહ્યું, “તેમિય, આવતી કાલે તારો મ્હારો વિજેગ ચલાવો છે. તને દૂર અરણ્યમાં લઈ જઈ દાટી દેવાનો ઠરાવ થયો છે. આજ સુધી મ્હને બરોંસો હતો કે તારી ઘેલછા સાચી નથી. પણ હવે મ્હને પૂરેપૂરી નિરાશા ઉપજી છે !”

પછી ચંદાદેવીએ એટલો તો વિલાપ કર્યો કે, તેના શોકથી પાપાણુને વાયા સ્પુરી હોત. પણ તેમિયની ઘેલછા તો અચળ જ રહી. તે જોયો ને તેવો જડભરત રહ્યો !

બીજે દિવસે કાશીરાજ્યએ મુનંદ સારથિને બોલાવી તેમિયને અમંગળ રથમાં બેસાડી દૂર એક અરણ્યમાં લઈ જઈ દાટી દેવાની આજ્ઞા કરી.

તે પ્રમાણે મુનંદે કાળા રથને કાળા ઘોડા જોડી તેમાં તેમિયને બેસાડી અરણ્યમાં લઈ ગયો અને ત્યાં તેમિયને રથમાં જ રાખી મુનંદ તેને દાટવા માટે એક ખાડો ખોદવા લાગ્યો.

આ જોઈ તેમિય તેને કહેવાં લાગ્યો, “હે સારથિ, તું આટલી હતાવળથી આ ખાડો શા માટે ખોદે છે?”

મુનંદે તેની તરફ વળી ન જોતાં તેને કહ્યું, “અમારા રાજ્યને એક મૂગો, બહેરો, અને જડબરત એવો પુત્ર થયો છે. તેને આ ખાડામાં ધાણી દાટી દેવાને રાજ્યએ મ્હારે સ્વાધીન કર્યો છે.”

તે સાંભળી તેમિય બોલ્યો, “હું બહેરો નથી, મૂગો નથી, પાંગળો નથી, કે જડમૂઠે નથી! મ્હને તું આ ખાડામાં દાટીશ તો તારે હાથે મ્હોટો અનર્થ થશે! હાથમાંથી કોદાળા નીચે મૂકી જરા મ્હારા ભણી જો! મ્હારા હાથપગ સાખત છે અને મ્હારા બોલ તો તું સાંભળે જ છે! માટે મ્હને આ ખાડામાં નાંખીને તું અધમાચરણ કરીશ મા!”

સારથિને બોધિસત્ત્વનાં આ વચન સાંભળી ધણો જ અચંબો થયો. રાજના પ્રધાનમંડળે, વૈદ્યોએ અને જ્યોતિષીઓએ જને જડમૂઠે ડરાવી દાટી દેવા માટે પોતાને હવાફે કર્યો તેને

એકાએક વાચા ફૂટી ક્યાંથી ? આ કંઈ પણ અમાનુષ ચમત્કાર હોવો જોઈએ એમ ધારી તે બોલ્યો, “તું આ અરણ્યમાં વાસ કરનારી દેવતા છે, કે ગંધર્વ છે, રાક્ષસ છે, કે છે કોણ એ જ મને સમજાતું નથી !”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “હું બીજો કોઈ નહિ, પણ જોને માટે તું આ ખાડો ખોદે છે તે જ—કાશીરામનો પુત્ર છું.”

મુનંદ સારથિને બોધિસત્ત્વના બોલ સાંભળી અતિશય આનંદ થયો. તે બોલ્યો, “તારી વાણી આટલી મધુર છે છતાં તું તારા માતૃપિતા સાથે એક શબ્દ પણ કાં બોલ્યો નહિ ?”

બોધિસત્ત્વે જવાબ આપ્યો, “હે સારથિ, મહારા સાંધા બકડાયા હતા માટે હું લંગડો હતો એમ નથી. મહારી કર્ણોન્નિય નષ્ટ થઈ હતી માટે હું બહેરો હતો એમ નથી. મહારે છબ નહોતી માટે હું મૂંઝો હતો એમ નથી. પરંતુ પૂર્વજન્મમાં મહેં એક દેશના રાજા થઈને વીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને તેને લીધે યજ્ઞી ઝોંશી હજાર વર્ષ નરકમાં પડ્યો ! આ વાતનું સ્મરણ થતાં, મને બહેલું મોહું રાજ્યપદ દષ્ટ દેશે એ ખેડીકથી હું લૂંટો ન હોવા છતાં લૂંટો થયો, બહેરો ન હોવા છતાં બહેરો થયો અને મૂંઝો ન હોવા છતાં મૂંઝો થયો ! હવે મહારા પિતાએ આપખુશીથી જ મને વનમાં કાઢી મૂક્યો છે. હવે હું અહીં તપશ્ચર્યા કરી મુખેથી કાલકમળ કરીશ !”

સારથિ બોલ્યો, “હે રાજપુત્ર, તને ધન્ય છે ! તારા જોવો મહાન સત્પુરુષ મહેં જન્મારામાં જોયો નથી. તારા દૃઢ

નિશ્ચયને કમાલ છે! તારા સહવાસમાં દાગ ગાગરો એના નેત્રી બીજી દરી વસ્તુ મ્હને પ્રિય લાગતી નથી. માટે તાપસરેય સ્ત્રીકારી તારો શિષ્ય થવાની પરવાનગી તું મ્હને આપ !”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “ જો તારે અહીં રહેવું હોય તો આ રથ પાછો આપી રાજનના ઝગ્ગુમાંથી મુક્ત થઈને આવ.”

સારથિ બોલ્યો, “ હું તારા દેવે પ્રભાવે વર્તવાને નૈયાર છું, પણ મ્હારા પાછા આવના સૂચી તારે અહીં જ રહેવું પડશે.”

બોધિસત્ત્વે ત્યાં રહેવાનું દૃઢપ દયાં પછી સારથિ ચારાણુમી પાછો ગયો. ત્યાં તેને પહેલ વહેલો ચંદાદેવીએ જોયો. તે બોલી, “ મ્હારા પુત્રનું તેં શું કર્યું? તેને ખાડામાં દાટ્યો ત્યારે એણે જૂઓ ન પાડી? હાથપગ હલાવીને મ્હને દાટીય મા એવી એણે સાન ન કરી? આ શબ્દો ઉચ્ચારતા ચંદાદેવીના કંઠ બરાછ આવ્યો. અને તેની આખ વાટે એકતરખી અશ્રુધારા વહેવા લાગી.

સારથિ બોલ્યો “ દેવી તારો પુત્ર અહેરો, જુલો કે મૂળો નથી! કેવળ પોતાને રાજગાદી પર બેસાડશે એ બયથી તેણે આ વ્રત સ્વીકાર્યું હતું.”

પછી વનમાં બનેલો આખો પ્રસંગ તેણે રાજા અને રાણી આગળ વર્ણવી બતાવ્યો. રાજાએ તામડતોળ રથ સજ્જ કરાવ્યો અને ચંદાદેવી સહવર્તમાન ભારે દમદમા સાથે મુનંદ સારથિએ બતાવેલા માર્ગે તે તેમિય હતો ત્યાં ગયો.

પિતાને જોઈ ઓધિસત્ત્વ તેની સામે ગયો અને બોલ્યો,
“હે તાત, આપની પ્રકૃતિ સારી છે ને ? આપની સર્વ રાજ્ય-
વસ્થા ઠીક ચાલી રહી છે ને ?

કાશીરાજ્યએ જવાબ આપ્યો “અમારું, બધું ઠીક ચાલે
છે.” ઓધિસત્ત્વે કહ્યું, “આપના આગમનથી મ્હને અતિશય
આનન્દ થયો છે !”

આ પ્રમાણે ઓધિસત્ત્વે પિતાનું સ્વાગત કર્યા પછી
રાજા બોલ્યો, “દીકરા, તેં દદ નિશ્ચયની હદ કરી છે ! હવે
તું ફરી રાજપદ સ્વીકાર. વનમાં તપશ્ચર્યા કરવાનો આ મ્હારો
કાળ છે, તારો નથી. તું તરુણ છે, એટલે રાજ્યબાર વહન
કરવાને તું સર્વથા સમર્થ છે.”

ઓધિસત્ત્વે પૂછ્યું, “મહારાજ, આમે મ્હને બધી
રાજસંપત્તિ તો આપી, પણ આગળ પર આવનારા બચપ્રદ
જરામરણથી મ્હને બચાવી શકશે ખરા ? આ નશ્વર તારુણ્ય
પર વિશ્વાસ રાખી મોજમજનમાં દિવસ ખોવાને ક્યો શાણો
પુરુષ તૈયાર થશે ?”

રાજાએ અને અંદાદેવીએ પુત્રને પાછો લઈ જવાનો
ધોળો પ્રયાસ કર્યો, પરન્તુ ઓધિસત્ત્વનો દદ નિશ્ચય તલપૂર
મુદ્દાં ડાળ્યો નહિ. તેણે ત્યાં જ બાંધેલી પર્ણદ્વરીમાં વાસ કરી,
આખી જીંદગી મોગાખ્યાસમાં ગાળી.

આ પ્રમાણે ઓધિસત્ત્વે પિતાનો નિશ્ચય ડગવા ન દેતાં
અધિજ્ઞાનપારમિતાનો અભ્યાસ કર્યો.

મુતસોમજાતક

આપણે ધોધિસત્ત્વ એક વખત કુરુ દેશમાં ઇન્દ્રાસ્થ નગરમાં કૌરવ્ય નામના રાજાની પટરાણીને પેટે જન્મ્યો. તેનું નામ મુતસોમ રાખવામાં આવ્યું. તે વયમાં આવ્યા પછી કૌરવ્ય રાજાએ તેને તક્ષશિલા નગરીમાં શાસ્ત્રાભ્યાસ માટે મોકલ્યો. તે જ સમયે કાશીના રાજાનો પુત્ર બ્રહ્મદત્ત વિદ્યાભ્યાસ માટે તક્ષશિલા જવાને નીકળ્યો હતો. માર્ગમાં આ બે રાજકુમારો એક ધર્મશાળામાં મેળાપ થયો. પરસ્પર એકબીજાની ઝોળખાણ થયા બાદ બેની મૈત્રી જામી. તક્ષશિલા મુધી તેમણે સાથે પ્રવાસ કર્યો અને પછી તેઓ એક જ આચાર્યગૃહે વિદ્યાભ્યાસ માટે રહ્યા.

બોધિસત્ત્વનો આચાર્ય બહુ પ્રસિદ્ધ હોવાથી તેની પાસે બીજા પણ ઘણા રાજકુમાર વિદ્યાભ્યાસ માટે રહેતા. મુતસોમે થોડા જ વખતમાં તે સર્વમાં અગ્રપદ પ્રાપ્ત કર્યું. આચાર્ય તેની પ્રવીણતા જોઈ તેને પોતાનો સહાયકારી બનાવ્યો. બોધિસત્ત્વ પોતાના સહાધ્યાયીઓને ખૂબ હિમજ્ઞાથી બાળાવતો. જતાં તે સૌમાં બ્રહ્મદત્ત પર તેનો વિશેષ પ્રેમ હતો.

મુતસોમે અભ્યાસ પુરો થયા પછી ગુરુદક્ષિણા આપી પિતૃગૃહે જવાને આચાર્યની રજા લીધી. તેની સાથે ઈતર રાજકુમારોએ પણ આચાર્યની યોગ્ય સેવા કરી તેની આજ્ઞા લીધી. તે સર્વ બોધિસત્ત્વની સાથે જ ગુરુગૃહ છોડીને નીકળ્યા. બોધિસત્ત્વ પર તેમનો અતિશય પ્રેમ હતો. તેઓ તેને આચાર્ય જેવો જ માનતા હતા. તેને છોડીને જતાં તેમને બહુ દુઃખ થયું. તેઓ બોલ્યા, “ મુતસોમ ! તું જો કે અમારામાંનો જ એક છે, તોપણ તારી શુદ્ધિમત્તાથી અને સદ્ગુણથી તું અમારે ગુરુ જેટલો પૂજ્ય છે. તેથી તારા હિપકારમાંથી મુક્ત થવા માટે અમારે તને કાંઈ પણ ગુરુદક્ષિણા દેવી ઘટે છે. ”

મુતસોમ બોલ્યો, “ બાઈઓ, હું કાંઈ ગરીબ બ્રાહ્મણ નથી. અહીંથી ગયા પછી મદારા પિતા મદને સુવરાજ બનાવનાર છે. એટલે સંપત્તિની બાબતમાં મદારે કોઈ જાતની કમીના રહેશે નહિ. પરંતુ મદારા સ્મરણ માટે જો તમે કંઈક આપતા હો તો હું તમારી પામે એક જ વસ્તુ માગું છું. ”

તે સૌ રાજકુમાર એકદમ બોલ્યા, “ અવસ્થ માગ ! અમારે હાથે શાય એવી સેવા કરવાને અમે તૈયાર છીએ. ”

બોધિસત્ત્વ બોધ્યો, “તમે પોતપોતાના રાજ્યમાં ગયા પછી મ્હાંડે સ્મરણુ રાખવા માટે ઉપોસથ વ્રતનું પાલન કરજો.”

રાજકુમારોએ આ વ્રત પાળવાનું કષ્ટ કર્યું અને બોધિસત્ત્વની આજ્ઞા લઈ પોતપોતાનાં રાજ્યમાં ગયા.

અશ્વત્થ કુમારને તેના પિતાના મરણ પછી રાજ્યપદ મળ્યું. છતાં બોધિસત્ત્વને આપેલા વચન પ્રમાણે તે ઉપોસથ વ્રત પાળતો. ઉપોસથને દિવસે ગોતાની રાજધાનીમાં કોષપણુ પ્રાણીનો વધ ન કરવો, એવો હુકમ તેણે કર્યો હતો. પરંતુ રાજમહેલમાંના મુખમાં ફળી જવાથી ગુરુગૃહે પ્રાપ્ત થએલી સાદાર્થ અશ્વત્થની અંદર રહી નહોતી. તેને ધીરે ધીરે માંસ-ભક્ષણનો એટલો ચસકો લાગ્યો કે ઉપોસથને દિવસે સુદાં

* જાંને અષ્ટમી, પૂર્ણિમા અને દુષ્યંત્વર્ણી આ ચાર દિવસને ઉપોસથ દિન કહે છે. આ દિવસે જે પુરુષ અને જે સ્ત્રીઓ ધર્માચરણમાં કાળ ગાળે છે તેમને ઉપાસક અને ઉપાસિકા કહે છે. ઉપાસકોને અને ઉપાસિકાઓને આ દિવસે પાળવા માટે બુદ્ધ આઠ નિયમ કરી આપ્યા છે. તે આ પ્રમાણે—

૧. પ્રાણહાત ન કરવો; ૨. ચોરી ન કરવી; ૩. અશ્વલચર્ય ન કરવું (અશ્વચારી રહેવું); ૪. ખોટું ન બોલવું; ૫. મદ્યાદિક માદક પદાર્થનું સેવન ન કરવું; ૬. મધ્યાહન પછી ન જમવું; ૭. મનોવિકારનું ઉદ્દીપન કરનાર નૃત્યગીતાદિ વસ્તુઓ ન જોવી અને ગંધમાલ્યાદિ વિલાસના પદાર્થ ધારણ ન કરવા; ૮. કંગી અને ગદોટી પથારી પર ન સૂવું.

આ આઠ નિયમ પૂર્વના બુદ્ધોના કાળમાં પણ પ્રચારમાં હતા એમ બૌદ્ધ લોકો માને છે.

તેનાથી માંસ વિના અન્ન ખવાય નહિ ! રસક નામનો તેનો એક મુખ્ય રસોધ્યો હતો, તે ઉપોસથને આગલે દિવસે જ રાજા માટે માંસ વેચાતું આણી રાખતો અને તે ઉપોસથને દિવસે રાંધી રાજાને પીરસતો.

એક દિવસ રસકે આણેલું માંસ રાજાનો પાળેલો કુતરો ખાઈ ગયો. રસકને ઉપોસથને દિવસે માંસ ક્યાંથી આણવું એની પંચાત પડી. માંસ નહિ હોય તો રાજા અન્ન શ્રદ્ધ કરશે નહિ અને મૃતને બારે શિક્ષા કરશે એવી પણ એને બીક લાગી. લાંબા વિચારને અન્તે તેને એક ભયંકર યુક્તિ સૂઝી ! ઉપોસથને આગલે દિવસે એક લઠુ ચોરને ફાંસી દેવામાં આવેલી તેનું ત્રેત સ્મશાનમાં ખુદ્દી જગામાં નાંખવામાં આવ્યું હતું. રસકે ત્યાં જઈ તેનું માંસ આણી સંતાડી રાખ્યું અને બીજે દિવસે રાજાને તેનું ઉત્તમ પકવાન બનાવી પીરસ્યું !

બ્રહ્મદત્ત રાજા આગલે ભરે મનુષ્યમાંસભક્ષક યક્ષ હતો, તેથી તેને રસકે તૈયાર કરેલું પકવાન બહુ જ જાણ્યું. તેણે રસકને પૂછ્યું, “હિ રસક ! આજ પર્યંત મ્હેં આવી જાતનું માંસ ખાધું નથી. આ કયા પ્રાણીનું માંસ છે તે કહે. ”

રસકે ભયથી થરથર કાંપવા લાગ્યો. તેના મ્હોમાંથી રાજા નીકળે જ નહિ. બ્રહ્મદત્તે તેને કહ્યું “અરે આટલો ગમરાય છે શાને ? જે કંઈ ખઈ બન્યું હોય તે કહે. તને હું અભયદાન આપું છું. ”

રાજા પાસેથી અભય મળ્યા પછી રસકે બનેલી સાચી વાત રાજાને કહી. પછી રાજા બોલ્યો, “રસક, આજથી તું

મ્હને બીનું કંઈ પણ ન પોરસનાં મનુષ્યમાંસ જ આણી
 આવ ! પરન્તુ રાજ મનુષ્યમાંસનું બસણ કરે છે એ ખમર
 ; રાજને પણ મ્હણતા દર્શિ નહિ. ક્યાંય પણ આ વાત રી
 નજી નો દું તને દેહાન્તકંટી ચિણા કરીય. ”

રસકે કહ્યું, “ મહારાજ, આપની આજા પ્રમાણે
 વર્તવાને દું તૈવાર હું; પણ રાજ મનુષ્યમાંસ આજનું ક્યાંથી ? ”

રાજ બોલ્યો, “ અરે તુરંગમા પુકળ કેરીઓને કાંસી
 દેવામાં આવે છે. ત્યાંથી તું માસ લાવતો જ. ”

ચાલના દુકમ પ્રમાણે રસકે, કેદખાનામાંથી કોઈ ન જાણે
 એમ નરમાંસ લઈ આવતો; પણ ત્યાંના ગુન્દેગાર યોડા
 વખતમાં ખલાસ થયા. રાજને તો નરમાંસનો એવો ચસો
 લાગ્યો હતો કે એક દિવસ પણ તે ન મળતાં તેના જીવને
 ગમરામણ થતી.

એક દિવસ રસકે રાજને કહ્યું, “ હવે આજથી
 તુરંગમાંથી આપને રાજનું માંસ મળવાનો સંબંધ નથી. તો
 આગળ શું કરવું ? ”

રાજ બોલ્યો, “ રસકે, આટલી બધી ચિન્તા કરવાનું કરું
 હામ્મ નથી. સન્ધ્યાકાળે ચોપડીયાં શરૂ થયા પછી તું એકાદ
 નાનકડી ગલીમાં જઈ બરાઈ બેસ અને ત્યાં એકાદ લઠું
 પુરવ કે સ્ત્રી મળે એટલે તેને મારીને માંસ લઈ આવવાનું
 ચાલુ કર. ”

ત્યારથી રસકે રાજના પ્રમાણે રાત્રે માણસોને મારી રાજને તૃપ્ત કરવાનું શરૂ કર્યું. પણ રસકના આ કૃત્યથી શહેરમાં એકદમ હાહાકાર મચી રહ્યો. કોઈ કહે, 'ગઈ રાત્રે મ્હારો ભાઈ માર્યો ગયો,' તો કોઈ કહે, 'મ્હારી બહેન મારી ગઈ.' કોઈ કહે, 'કોઈ વાધ, શહેરમાં આવતો હોયો જોઈએ,' નો બીજો કહે, 'આ કામ સિંહનું હશે!' છેવટે કેટલાક વિચારવંત માણસોએ રસ્તામાં પડેલાં ત્રેત તપાસી જોયાં અને તેમનાં અંગ પર જણાતાં જખમો પરથી એવું અનુમાન કર્યું કે આ કામ વાઘનું કે સિંહનું નહિ પણ કોઈ નરમાંસમક્ષક ચોરનું જ હોયું જોઈએ.

બીજો દિવસે બધા નાગરિકો રાજમહેલ સામે ભેગા થયા અને આ ચોરને પકડી દાર મારવાની રાજને અરજ કરી.

રાજ બોલ્યો, "હું ચોરને કેમ પકડી શકીશ ? હું કાંઈ નગરરક્ષકનું કામ કરતો નથી !"

લોકોને રાજના બોલ સાંભળીને અદુ માહું લાગ્યું. રાજ પોતાની પ્રજાની લેવી ઘટે એટલી સંભાળ લેતો નથી એમ સૌ કોઈ કહેવા લાગ્યું.

પછી તે સધળા લોકો કાલદસ્તી નામના રાજનો સેનાપતિ હતો તેની પામે ગયા અને પોતાની ફરિયાદ તેની આગળ રજુ કરી. તેણે ચોરનો તાજડતોય તપાસ કરવામાં આવશે એવું વચન આપી તેમને સંતોષ પાડ્યા. કાલદસ્તી મ્હોટો ટેકીલો માણસ હતો. તેથી તેના વચનથી નાગરિકોમાં ધીરજ આવી અને તેઓ પોતપોતાને ઘેર ગયા.

કાલહસ્તીએ તે જ દિવસે રાત્રે પોતાના છુપા બસસ આખા શહેરમાં પાથરી દીધા. તેમણે રસકને એક માણસનું ખૂન કરી તેનું માંસ ટાપડીમાં બરીને જતાં પકડ્યો અને તાજડતોજ પોતાના ઉપરી સામે લઈ જઈ ઉભો કર્યો.

કાલહસ્તીએ પૂછ્યું, “ અરે રસક ! તું તો રાજાનો ખાનીતો રસોધયો છે ને તેં આ શો ગજબ કરવા માંડ્યો છે ? ”

રસકે જવાબ આપ્યો, “ સેનાપતિ મહારાજ, હું મહારા પેટનો ખાટો બરવા સારૂ કે કુકુંજના પોપણુ સારૂ આ કામ કરતો નથી. મહારાજાધિરાજના હુકમથી મહારે આ કર્મ કરવું પડે છે. મહારા માલિકથી એક દિવસ પણ નરમાસ સિવાય અન્ન ખવાતું નથી.

સેનાપતિએ કહ્યું, “ રસક, આવતી કાલે હું તને લઈને રાજમહેલમાં આવીશ. ત્યાં રાજા સામે આ વાત તારે કહેવી પડશે. ”

બીજે દિવસે સવારે રસકને લઈ કાલહસ્તી રાજમહેલમાં ગયો અને રાજાને કહ્યું, “ મહારાજ, આ રસકને મોકલીને આપ નગરવાસી સ્ત્રીપુરુષોના ખૂન કરાવો છો એ વાત સાચી છે ? ”

રાજાએ કહ્યું, “ રસકે જો કહ્યું છે તે સાચું છે. મહારે માટે તે આ કામ કરે છે. ”

રાજા પોતાના રસોધયાને મોકલી લોકોનાં ખૂન કરાવે છે અને તેમનું માંસ ખાય છે એ ખાતમી સવાર થતાં

પહેલાં જ આખી રાજધાનીમાં ફેલાઈ ગઈ. સેનાપતિ રસકને લઈ બહાર આવ્યો. તે જ વખતે બહારની બાજુએ, પોતાના રાજ્યની શી વ્યવસ્થા કરવી એનો વિચાર કરવાને મુખ્ય નાગરિકોની મોટી સભા બરાઈ હતી. સેનાપતિએ રાજ સાથે અનેક દલીલો કરી નરમાંસમાંથી નિવૃત્ત થવાનો પ્રુષ્ઠળ ઉપદેશ કર્યો; પણ રાજના અન્તઃકરણ ઉપર એની કશી અસર થઈ નહિ.

તે બોલ્યો, “ સેનાપતિ, તું બીજા કોઈ પણ વાત કહે તો તે કબૂલ કરવાને હું તૈયાર છું; પણ નરમાંસ છોડી દેવું એ મહારાજા પ્રાણાન્તે પણ થવાનું નથી ! ”

સેનાપતિએ રાજનો નિશ્ચય બહાર બેગા થએલા નાગરિકોને જણાવ્યો. તેઓ બોલ્યા, “ સેનાપતિ મહારાજ, આ નરમાંસભક્ષ્ય ચોરનું મન ફેરવવાનો પ્રયત્ન તમે શા માટે કરો છો ? તેને આ જ પડીએ આ રાજમાંથી બહાર ટાલી મૂકો, નહિ તો અહીં એની માફી દશા થશે ! ”

ફરી સેનાપતિ રાજ પાસે જઈ બોલ્યો, “ મહારાજ, આપના આ અમાનુષ કૃત્યથી સર્વ નાગરિકો ખૂબ ખગમળી હોયા છે. આપને જો નરમાંસ છોડવું સમ્ય ન હોય, તો આ ક્ષણે જ આપ નીકળી જાઓ એ સાઈ ! આપ હવે અહીં રહેશો તો સર્વ નાગરિકો મહારી પણ ઉપરવટ થઈને અહીં ને અહીં જ આપને ઠાર કરશે ! ”

અહમદ ખૂબ ગમરાયો અને સેનાપતિને કહેવા લાગ્યો, “ હું હમણાંને હમણાં જ ચાલ્યો જાઉં છું; પરંતુ મહારા

રસકને માત્ર મ્હારી સાથે આપો. મ્હને મ્હારાં ચત્વાચ અને મ્હારો રસક મગશે એટલે પછી મ્હારે આ રાજમહેલમાંની બીજી દશાથે સંપત્તિ નથી લેઈતી ! ”

સેનાપતિએ તે જ દિવસે રાજ્યને અને રસકને તેમનાં ચત્વાચ સહિત વારાણસી નગરમાંથી હાંકી કાઢ્યા. બ્રહ્મદત્ત એક મ્હોટા અરણ્યમાં પેડો અને ત્યાં એક વડના ઝાડ નીચે રહેવાની જગા તૈયાર કરી. વડનું ઝાડ એવડું મ્હોટું હતું કે પોતાનું રહેઠાણ તૈયાર કરવા માટે નીચેની જમીન સાદસુદ કરવા ઉપરાંત બ્રહ્મદત્તને વિશેષ મહેનત કરવી પડી નહિ.

આ ઝાડથી થોડે દૂર કાશી દેશમાંથી બીજા દેશમાં જવાનો રસ્તો હતો. આ રસ્તે વટેમાર્ગ અને વ્યાપારીઓ પ્રવાસ કરતા. બ્રહ્મદત્ત કોઈ ઝાડની આડે સંતાઈ એસે અને એ રસ્તે મુસાફર લોક જવા લાગે એટલે એમાંથી એકાદ લઠ્ઠ માણસને મારી અથવા જીવતો પકડી પોતાના વડ તરફ ચાલતો થાય, અને ત્યાં રસક પોતાના ઘણીએ આજીવો શિકાર લઈ પકવાન તૈયાર કરી શેડને ખવડાવે, એવો ક્રમ ચાલતો હતો.

બ્રહ્મદત્તની આખા ભરતખંડમાં ‘મનુષ્યમશ્ક ચોર’ એ નામથી પ્રસિદ્ધિ થઈ. તે માર્ગે જનારા વટેમાર્ગ અને વેપારી બધીવા લાગ્યા. છતાં અરણ્યમાંથી પસાર થવાને બીજા સગવડબરેલો રસ્તો ન હોવાથી નિરુપાયે જવનું લેખમ ખેડીને પણ લોકો એ જ માર્ગે જતા.

એક દિવસ રસ્તામાં માણસનો શિકાર કાચ ન લાગવાથી બ્રહ્મદત્તે પોતાના રસકને મારી તેનું જ માંસ ખાધું અને ત્યારથી તે એકલો જ રહેવા લાગ્યો.

એક દિવસ એક ધનાઢ્ય બ્રાહ્મણ ત રસ્તે જતા હતા. તેણે પોતાના રક્ષણ માટે પુષ્ટ્ય ધન આપી પોતાની સાથે કેટલાક શરવીર સિપાઈઓને લીધા હતા. બ્રહ્મદત્તે તેના પર એકદમ તરાપ મારી ! ‘હું મનુષ્યજાતિ ચોર છું’ એવી તેની ત્રાટ સાબળતાં વેંત બ્રાહ્મણના સિપાઈઓનાં હાત્તં ગગડી ગયાં અને તેઓ ગર્ભગગિત થયા. બ્રહ્મદત્ત બ્રાહ્મણને ખાંધે નાખી પોતાના રહેઠાણ બધી જગા લાગ્યો. પાછળથી તે શરૂ સિપાઈ એકખીજને કહેવા લાગ્યા, “હી આપણી નામદાંઈ ! આપણે મ્હોટમ્હોટી લડાઈઓ લડેલા ચોદા તે એક ચોરને જોઈ ગભરાઈ ગયા એ આશ્ચર્ય નહિ તો શું ? આણે આપણે તેના પીછે પકડીએ ને બ્રાહ્મણને છોડવી લાવીએ.” તેમણે બ્રહ્મદત્તને કેડો લીધો. તેમને બૂલાવામાં નાખવા માટે આડે રસ્તે ઢોડતા બ્રહ્મદત્તના પગમાં એક બાયગની સૂજ વાગી. તેણે બ્રાહ્મણને ત્યાં જ નાંખી દઈ પોતાનો જીવ માડમાંડ બચાવ્યો. સિપાઈઓને બ્રાહ્મણ મળ્યા પછી ચોરને પકડવાથી તેમની ઈચ્છા રહી નહિ. તેઓ બ્રાહ્મણને લઈ પાછા ફર્યા અને પોતાને રસ્તે પડ્યા.

આ તરફ બ્રહ્મદત્ત ખોડગતો ખોડગતો પોતાના રહેઠાણ પાસે આવ્યો અને તે વડ પર રહેનાર દેવતાની તેણે એવી બાધા રાખી કે, “જો મહારો આ જખમ જલદી રૂઝાઈ જશે તો મો રાજપુતના લોહીથી હું તને સ્નાન કરાવીશ અને મ્હોટો નરયણ કરીશ.”

સાત દિવસ સુધી પથારીના પડી રહેવાની કસબ પડવાથી બ્રહ્મદત્તનો જખમ આપોઆપ રૂઝાવા લાગ્યો; પણ

હવે દેવનાના ઋણમાંથી મુક્ત શી રીતે થવું એ તેને સ્પષ્ટ થું નહિ !

એક દિવસ તે પોતાના શિકાર માટે નીકળેલો ત્યાં તેને એક યક્ષ મળ્યો. એ તેનાં પૂર્વજન્મનો સોજતી હતો. બ્રહ્મદત્તે પોતાની વાત તે યક્ષને કહી એટલે તે બોલ્યો, “ મિત્ર, તું મ્હારો આગલા જન્મનો દોસ્ત છે. તું મ્હારી સાથે આવતો હોય તો ચાલ, આપણે બેક એક જ ઠેકાણે રહીએ. ”

બ્રહ્મદત્ત બોલ્યો, “ હું તારી સાથે આવત તો ખરો, પણ મ્હારી એક બાધા છે તે પૂરી કર્યા વિના મ્હારાથી આ જગા છોડાય એમ નથી. ”

યક્ષ બોલ્યો, “ એવી તે તારી બાધા શી છે ? ”

બ્રહ્મદત્તે બનેલી વાત કહ્યા પછી યક્ષ બોલ્યો, “ સો રાજકુમારોને પકડી આણવામાં હું તને મદદ કરના; પણ જરૂરના કામને લીધે મ્હારે મ્હારા નિવાસસ્થાન તરફ આજ ને આજ જવું જોઈએ. તોપણ હું તને એક મંત્ર શીખવું છું, તે મંત્રના સામર્થ્યથી ચાહે તે ઠેકાણે વાયુવેગે જઈ શકાશે. ”

બ્રહ્મદત્તે તે મંત્ર બરાબર મ્હોડે કર્યો. પછી યક્ષે તેને આલિંગન દીધું અને તેની વદાય લીધી.

તે દિવસથી ભરતખંડના રાજકુમારોને પકડી આણવાનો બ્રહ્મદત્તે સપાટો ચલાવ્યો. દિવસમાં પાંચ દસ રાજકુમારોને તે પકડી આણતો અને તેમની હથેળીમાં કાણું પાડી તેમાં દોરી પરોવી વડવાઈઓ સાથે બાંધી દેતો. આ પ્રમાણે એક

અહવાડિયામાં જ તેણે સો રાજકુમાર તે વડના ઝાટ નીચે ભેગા કર્યા. છતાં સુતસોમ રાજકુમારને ન્હાનપણમાં તેણે કરેલા ઉપકાર સંભારી પકડી આપ્યો નહિ.

બીજે દિવસે તેણે પકડી આણેલા રાજકુમારને મારી મહાયજ કરવાનો વિચાર કર્યો; એટલે પેલી વટવૃક્ષવાસી દેવતા પર તો મોહું સંકટ આવ્યું. તે મનમાં કહેવા લાગી, “આ ચોરના પગમાં કાંરો વાગ્યો ત્યારે એ કંઈક બળડી ગયો, કંઈક બાધાઓ રાખવા લાગ્યો એમ મને લાગ્યું હતું. એનો જન્મમ આપોઆપ રૂઝાઈ ગયો. છતાં આજે એ મ્હારે માટે સો રાજકુમારને મારી યજ કરવાને તૈયાર થયો છે ! આ રાજકુમારોની હયાતું પાપ મ્હારા ઉપર પાડવા આવે છે ! પણ એને આ કમથી નિવૃત્ત કરવાનો મને ઉપાય સૂઝતો નથી. હું પ્રગટ યજ્ઞ આ વૃક્ષ પર રહેનારી દેવતા છું એમ કહું તોપણ એને મ્હારા પર વિશ્વાસ આવશે નહિ. હવે ઈન્દ્રલોકમાં જઈ આ વાત ઈન્દ્રને જણાવું તો તે કદાચ આ ચોરને આ પાપકર્મમાંથી નિવૃત્ત કરી શકશે.”

આ પ્રમાણે વિચાર કરી તે દેવતા એકદમ ઈન્દ્રલોકમાં ગઈ અને ઈન્દ્રને મળીને તેને આ સમાચાર જણાવ્યા. ઈન્દ્રે તેને કહ્યું, “એ ચોરને કૂર કર્મમાંથી નિવૃત્ત કરવાનું સામર્થ્ય મ્હારામાં નથી. ચોર પાપથી તેની જ્ઞાનદષ્ટિ એટલી તો મંદ થઈ છે કે મને ઝાળખવાની શક્તિ તેનામાં રહી નથી. આ પાપકર્મમાંથી તેને વાળવાનો એક જ ઉપાય મને સૂઝે છે; તે એ કે સુતસોમ રાજકુમારનો અને તેનો મેળાપ કરાવી

દેવો. મુતસોમ પોતાના શીલતેજથી તેની પાપમુદ્ધિ બાળી નાંખશે અને પુણ્યમુદ્ધિ પ્રકાશિત કરશે.”

ઈંદ્રનાં આ વચન સાંભળીને દેવતા તે જ ક્ષણે પોતાને સ્થાનકે આવી અને બિશ્નુવેષે બ્રહ્મદત્ત પાસે ગઈ. બ્રહ્મદત્ત પોતાની તલવાર લઈ તેને મારવા ધસ્યો, પરંતુ તેના કોડે તેનાથી લઈ સકાયો નહિ, ત્યારે તે બોલ્યો, “ અરે બિશ્નુ, મહારાથી બ્હીને આમ બાગે છે શાને ? તું જો ખરેખરો સંન્યાસી હોય તો શુંદગીની તને આટલી બધી પરવા નહોતી જોઈએ ! ”

બિશ્નુવેષધારિણી દેવતા બોલી, “ અરે ચોર, હું તો ન નાસતાં સ્થિર જ છું. પણ તારા પેલા પાપકર્મે કરીને તું જ અસ્થિર છે. તું જ અહીં તહીં દોડતો જણાય છે ! ”

તે બિશ્નુના આ શબ્દો સાંભળી બ્રહ્મદત્ત જરા ખંચાયો અને બોલ્યો, “ હું ભલે પાપી હઉં, તોપણ મહાદેવ વચન હું પાળતો આવ્યો છું. મહારી દેવતાની કરેલી માનતા પ્રમાણે આવતી કાલે હું સો રાજકુમારને મારી મૃત કરનાર છું. ”

બિશ્નુ બોલ્યો, “ આ બાબતમાં જે તે લુચ્ચાર્ધ કરી છે ! દેવતાને પોતાની પ્રિય વસ્તુને બળિ આપવો એવો રિવાજ છે. પરંતુ તારા માનીતા મુતસોમને ટાળીને આછીના રાજકુમારોનો તું બળિ આપે છે ! આ તારા કૃલથી તારી દેવતા કદી જે પ્રસન્ન થવાની નથી ! ”

આમ બોલીને દેવતા ત્યાં જ અંતર્ધાન થઈ ગઈ.

બ્રહ્મદત્તને તે બિશુનું કહેવું ખરૂં લાગ્યું. બિશુવેળે પોતાની દેવતા જ પ્રગટ થઈ હોવાની જોઈએ એમ એને શંકા આવી. તે મનમાં કહેવા લાગ્યો, “ મહેં મુતસોમને મૂકી દીધા એ દીકરું નહિ. દેવતાની તૃપ્તિ કરવા માટે સાચા બકતો પોતાના દીકરાનું પણ બળિદાન આપે છે ! તો પછી મુતસોમે બાળપણમાં મ્હારા પર થોડો ઘણો ઉપકાર કર્યો હતો એમ કરીને એનું બળિદાન ન આપું એ મ્હારી દેવતાને પસંદ કેમ પડે ? ”

તે જ દિવસે મુતસોમને પકડી આણવાનો બ્રહ્મદત્ત વિચાર કર્યો; પણ રાજમહેલમાંથી મુતસોમને પકડી અણવાય એમ હતું નહિ. હવે શી યુક્તિ લગાવવી એની ચિંતા કરતો બ્રહ્મદત્ત બેઠો હતો તેવામાં તેનું લક્ષ આકાશમાંના તારા બણી ગયું. જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં તેની દીકરું પહોંચ હોવાથી આકાશમાંના તારા બણી જોતાં બીજે દિવસે સવારે પુષ્યનક્ષત્રનો યોગ આવવાનો છે એ તેને સમજાયું. પુષ્યનક્ષત્રનો યોગ આવે ત્યારે રાજા લોક પોતાના તળાવ પર કે નદી પર સ્નાનાર્થે જતા. મુતસોમ તળાવમાં સ્નાન માટે ઉતરે તેની સાથે જ તેને પકડી આણવો એનો નિશ્ચય કરી બ્રહ્મદત્ત પ્હોં ફાટતાં ઈંદ્રપ્રસ્થ નગરની બહાર મુતસોમે પોતાને માટે બાંધેલા તળાવમાં એક કમલિની નીચે બરાઈ બેઠો.

મુતસોમ યુવરાજ વિદ્યાનો અનન્ય ભક્ત છે એવી કીર્તિ સાંભળી તદ્દશિલા નગરીનો એક બ્રાહ્મણ પ્રાચીન કાળમાં કરચપ બુદ્ધે કહેલી ચાર ગાથા (શ્લોક) મ્હોડે કરી ઈન્દ્રપ્રસ્થ નગરમાં .

આવ્યો. પુષ્પનક્ષત્રના યોગને આગશે દિવસે ઈન્દ્રપ્રસ્થ નગરની પાસેના ગામમાં તે આવી પહોંચ્યો. રાત્રિ ઘણી ગયેલી હોવાથી અને થાક લાગેશે હોવાથી તેણે વિચાર કર્યો કે આજની રાત અહીં જ મુકામ કરી આવતી કાલે સવારે યુવરાજના દર્શને જવું.

મુતસોમ પુષ્પનક્ષત્રના યોગને સમયે સ્નાનાર્થે જતો હતો ત્યાં રસ્તામાં આ બ્રાહ્મણનો ભેટો થયો. બ્રાહ્મણે હાથ ઉઠા કરી યુવરાજને આશીર્વાદ દીધો. “મુતસોમ રથમાંથી નીચે હિતર્યો અને બ્રાહ્મણ ક્યાંથી અને કેમ આવ્યો છે એની પૂછ-પરછ કરી.

બ્રાહ્મણ બોલ્યો, “ મહારાજ, આપ વિદ્યાના અનન્ય બક્ષત છો એવી આપની કીર્તિ સાંભળી તત્ત્વશિક્ષાર્થી હું અહીં મુઢી ચાલતો આવ્યો છું. મહેં મહારી સાથે મો મો કાર્યાપણની કિંમતના ચાર શ્લોક આપ્યા છે, તે આપ સાંભળી લો અને આપને પસંદ પડે તો મહને યોગ્ય પારિતોષિક આપજો.”

મુતસોમ બોલ્યો, “ હું હમણા સ્નાન માટે જાઉં છું. પુષ્પનક્ષત્રનો યોગ હોય ત્યારે સ્નાન કરવું એવો શાસ્ત્રનો નિયમ છે. તેથી તમે હમણાં હું આવું ત્યાં મુઢી હું કહું તે કેકાણે વિશ્રાન્તિ લો.”

મુતસોમે પોતાના એક હજુરીઆને બ્રાહ્મણ સાથે મોકલી એક કિતમ મહેલમાં તેની સઘળી વ્યવસ્થા કરી.

મુતસોમ પોતાના તળાવને કાંઠે આવી સ્નાનાર્થે તળાવમાં કિતરે છે કે તરત નરબક્ષકે તેને પકડ્યો. મુતસોમને પીઠ પર નાખી

બ્રહ્મદત્તને તે બિશ્નુનું કહેવું ખરૂં લાગ્યું. બિશ્નુવેગે પોતાની દેવતા જ પ્રગટ થઈ હોવી જોઈએ એમ એને શંકા આવી. તે મનમાં કહેવા લાગ્યો, “ મહેં મુતસોમને મૂકી દીધો એ દીકરું નહિ. દેવતાની તૃપ્તિ કરવા માટે સાચા બકતો પોતાના દીકરાનું પણ બળિદાન આપે છે ! તો પછી મુતસોમે બાળપણમાં મહારા પર થોડો ઘણો ઉપકાર કર્યો હતો એમ કરીને એનું બળિદાન ન આપું એ મહારી દેવતાને પસંદ કેમ પડે ? ”

તે જ દિવસે મુતસોમને પકડી આણવાનો બ્રહ્મદત્ત વિચાર કર્યો; પણ રાજમહેલમાંથી મુતસોમને પકડી આણાય એમ હતું નહિ. હવે શી યુક્તિ લડાવવી એની ચિંતા કરતો બ્રહ્મદત્ત બેઠો હતો તેવામાં તેનું લક્ષ આકાશમાંના તારા બણી ગયું. જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં તેની દીક પહોંચ હોવાથી આકાશમાંના તારા બણી જોતાં ખીજે દિવસે સવારે પુષ્પનક્ષત્રનો યોગ આવવાનો છે એ તેને સમજાયું. પુષ્પનક્ષત્રનો યોગ આવે ત્યારે રાજા લોક પોતાના તળાવ પર કે નદી પર સ્નાનાર્થે જતા. મુતસોમ તળાવમાં સ્નાન માટે ઉતરે તેની સાથે જ તેને પકડી આણવો એવો નિશ્ચય કરી બ્રહ્મદત્ત પ્હો ફાટતાં દ્વિપ્રસ્થ નગરની બહાર મુતસોમે પોતાને માટે બાંધેલા તળાવમાં એક કમલિની નીચે બરાઈ બેઠો.

મુતસોમ યુવરાજ વિદ્વાનો અનન્ય બક્ત છે એવી છાત્રિ સાંબળા તક્ષશિલા નગરીનો એક બ્રાહ્મણ પ્રાચીન કાળમાં કરમપુત્રે કહેલી ચાર ગાથા (શ્લોક) મ્હોડે કરી ઇન્દ્રપ્રસ્થ નગરમાં .

આવ્યો. પુષ્પનક્ષત્રના યોગને આગસે દિવસે ઈન્દ્રપ્રસ્થ નગરના પાસેના ગામમાં તે આવી પહોંચ્યો. રાત્રિ ઘણી ગયેલી હોવાથી અને થાક લાગેલો હોવાથી તેણે વિચાર કર્યો કે આજની રાત અહીં જ મુકામ કરી આવતી કાલે સવારે યુવરાજના દર્શને જવું.

મુતસોમ પુષ્પનક્ષત્રના યોગને સમયે સ્નાનાર્થે જતો હતો ત્યાં રસ્તામાં આ બ્રાહ્મણનો ભેટો થયો. બ્રાહ્મણે હાથ ઉઠા કરી યુવરાજને આશીર્વાદ દીધો. “મુતસોમ રથમાંથી નીચે ઉતર્યો અને બ્રાહ્મણ ક્યાંથી અને કેમ આવ્યો છે એની પૂછ-પરછ કરી.

બ્રાહ્મણ બોલ્યો, “મહારાજ, આપ વિદ્યાના અનન્ય બક્ષા છે એવી આપની કીર્તિ સાંભળી તક્ષશિલાથી હું અહીં સુધી ચાલતો આવ્યો છું. મહેં મહારી સાથે મો સો દાર્પાપણની કિંમતના ચાર શ્લોક આપ્યા છે, તે આપ સાંભળી લો અને આપને પસંદ પડે તો મને યોગ્ય પારિતોષિક આપજો.”

મુતસોમ બોલ્યો, “હું હમણા સ્નાન માટે જાઉં છું. પુષ્પનક્ષત્રનો યોગ હોય ત્યારે સ્નાન કરવું એવો શાસ્ત્રનો નિયમ છે. તેથી તમે હમણાં હું આવું ત્યાં સુધી હું કહું તે કેકાણે વિશ્રાન્તિ લો.”

મુતસોમે પોતાના એક હથુરીઆને બ્રાહ્મણ સાથે મોકલી એક હિમ મહેલમાં તેની સથળી વ્યવસ્થા કરી.

મુતસોમ પોતાના તળાવને કાંઠે આવી સ્નાનાર્થે તળાવમાં દત્તરે છે કે તરત નરબલ્કે તેને પકડ્યો. મુતસોમને પીડ પર નાખી

તેના અંગરક્ષકોની પરવા ન કરતાં નરબક્ષક વાયુવેગે જવા લાગ્યો. કેટલેક દૂર ગયા પછી મુતસોમને નીચે મૂકી ડબો રહ્યો ત્યાં નરબક્ષકે મુતસોમની આંખમાંથી આંસુ નીકળતાં જોયાં. તેણે મુતસોમને કહ્યું, “આ તું મુત માણસને ન છાજે એવું કૃત્ય કરે છે. સત્યુરુપો ગમે તેવો પ્રસંગ આવે છતાં શોક કરતા નથી. તને પણ અમે નાનપણમાં ધૈર્યશાળી સમજતા હતા. પણ આ પ્રસંગે તું શોકથી વ્યાકુળ થએલો દેખાય છે ! તારાં મુગાંવહાલાંતું અથવા પુત્રપત્નીનું રમરણ થવાથી તને દુઃખ થાય છે કે શું ? ”

બોધિસત્ત્વે જવાબ આપ્યો, “હું મહારે માટે, મહારાં સ્ત્રીપુત્ર માટે કે મુગાંવહાલાં માટે શોક કરતો નથી; પણ એક બ્રાહ્મણને તારા શ્લોક સાંભળી લઈશ એવું વચન આપી હું સ્નાન માટે આવ્યો અને મહારું વચન પળાયું નહિ એનો મહને અત્યંત ખેદ થાય છે. તું જો મહને છોડી દે તો બ્રાહ્મણનો શ્લોક સાંભળીને અને એને યોગ્ય વિદાયગિરી આપીને હું પાછો આવું. ”

નરબક્ષક બોલ્યો, “આવી વાત પર ભરેંસો રાખવા જોઈએ. હું મૂર્ખ નથી ! મૃત્યુના મુખમાંથી છૂટીને મુખરૂપ પોતાને ઢેકાણે પહોંચેલો માણસ શરીરે રાહજીવની પોતાના શત્રુને તાબે જાય, એ સંભવિત પણ છે ખરું ? હે કેરુથેક, તું મહારા હાથમાંથી છૂટતાંની સાથે તારા અન્તઃપુરમાં જઈ નાના પ્રકારની વસ્તુઓનો ઉપભોગ લેવા લાગીશ અને અનિ મધુર તથા પ્રિય જીવંતી બચ્ચાનો તને હરખ થશે; અને પછી તું આવવા બેઠો છે. મહારી પાસે ! ”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “ હે નરબક્ષક, અસત્યમાયણનું
 શાપ વહોરીને છવવા કરતાં હું ઘણી ખુશીથી મરણ સ્વીકારીશ.
 જે કેવળ પોતાનો છવ અચાવવા ખાતર જન્મું બોલે છે તે
 શત્રુના પંજમાંથી કદાચ જમશે, પણ દુર્ગતિમાંથી કદિ છટવાનો
 નથી. હે પુરુષાદ, ચંદ્ર અને સૂર્ય કદાચ પૃથ્વી પર પડશે અને
 સર્વ નદી કદાચ મૃગ બણી વહેવા લાગશે, પણ મ્હારા મ્હોં-
 માંથી અસત્ય કદિ નીકળનાર નથી ! આટલું જનાં તને જે
 મારી પતીજ પડતી ન હોય તો આ તારી તલવારના સોગન
 ખાઈને હું કહું છું કે બ્રાહ્મણના મ્હણમાંથી મુક્ત થઈ હું
 જલદી તારી પાસે આવીશ. ”

નરબક્ષક મોટી મૂંઝવણમાં પડ્યો. ક્ષત્રિયો સદસા ખાય નહિ
 એવા સોગન મુનસોમ ખાય છે, તો તેને છોડી દેવો કે નહિ
 એનો તેને વિચાર પડ્યો. છેવટે તે એવા નિશ્ચય પર આવ્યો કે
 મુનસોમ મ્હાસી જાય તોપણ હરદન નહિ, એકવાર એની
 પરીક્ષા તો લેવી. પછી તેણે મુનસોમને કહ્યું, “ ક્ષત્રિયો સદસા
 ખાય નહિ એવી જાનના તલવારના સોગન તે ખાધા છે.
 તેથી તારા પર વિશ્વાસ રાખી હું તને છોડી દઉં છું. બ્રાહ્મણને
 વિદાય કરીને તું પાછો આવશે જ. તારા વિના મારો મગ પૂરો
 થવાનો નથી એ લક્ષમાં રાખજો. ”

મુનસોમ નરબક્ષકના હાથમાંથી છટીને હેઠ પોતાના મહેલમાં
 ગયો. તેને જોઈ સૌ લોકને આનન્દ થયો. રાજપુત ભારે ઉહા-
 પણથી નરબક્ષકના હાથમાંથી છટ્યો એમ જે તે કહેવા લાગ્યું.
 પરંતુ બોધિસત્ત્વે પોતાના પરિજનના કહેવા તરફ ઝાઝું

લક્ષ ન દેતાં, પહેલાં શ્લોક લઈ આવેલા બ્રાહ્મણની તપાસ કરી અને તેને તાબડોતોળ બોલાવી તેના શ્લોક ગાઈ બતાવવા કહ્યું.

બ્રાહ્મણ બોલ્યો, “ મહારાજ, મહારા આ શ્લોક કસ્યપ બ્રુહ્ના મુખમાંથી નીકળેલા છે, તેથી તેનું સાદર શ્રવણ કરો.”

સકિદેવ સુતસોમ સન્નિ હોતિ સમાગમો ।

મા નં સંગતિ પાલેતિ નાસન્નિ વહુ સંગમો ॥

મન્નિરેવ સમાસેથ સન્નિ કુચ્ચેથ સંયવં ।

સતં સદ્દમ્મમઙ્ગાય સેટથો હોતિ ન પાપિયો ॥

જીરન્તિ ષ્વે રાજરથા સુચિત્તા અથો સરીરંડપિ જરં ઉપેતિ ।

સતં ચ ધમ્મો ન જરં ઉપેતિ સન્તો હવે સન્નિ પવેદયતિ ॥

નમં ચ દૂરે પઠવી ચ દૂરે પારં સમુદ્ધસ તદાહુ દૂરે ।

તતો હવે દૂરતરં વદન્તિ સતં ચ ધમ્મો અસતં ચ રાજાડતિ ॥

ભાષાર્થ:—(૧) જો એકવાર સમ્મનનો સંજ થાય તોય તે માણસને તારીને પાર ઉતારે છે. દુર્લભનો સમાગમ હંમેશાનો હોય તોપણ તે નકામો છે.

(૨) જો હંમેશાં સાધુજનના સંજમાં રહે છે અને તેમની શ્રેમથી મૈત્રી કરી તેમનો ધર્મ રક્ષા જાણી લે છે તે માણસ મુખ પામે છે અને તેનું દુઃખ નાશ પામે છે.

(૩) રાખના ચિત્રવિચિત્ર રથો છાઈ પાય છે. માણસનાં શરીર સદેજમાં વજ્ર બને છે, અને સમ્મનનો ધર્મ જ્ઞાતો થતો નથી એમ સમ્મન હંમેશાં કહે છે.

(૪) આકાશથી પૃથ્વી દૂર છે, અને સાગરનો કિનારો તો તેથી વે દૂર છે; તેવી જ રીતે સમ્મનનો ધર્મ અસહર્મથી અદેખર બળે દૂર છે.

આ બ્રાહ્મણને શ્લોક સાંભળીને બોધિસત્વ બદલ સતો ૧ પામ્યો અને તેણે બ્રાહ્મણને એકદમ ચાર દળર કાર્પાપણ બધીસ આપ્યા. આ ખખર કૌરવ્ય રાજાને મળી ત્યારે તે બોધિસત્વ પર ખૂબ જ ગુસ્સે થયો અને બોલ્યો, “અરે મુતસોમ ! શ્લોક દીક પાંચ, પચાસ કે સો કાર્પાપણ આપ્યા એટલે હદ આવી..તો એકદમ એક શ્લોકના એક દળર કાર્પાપણ આપ્યા એ શું કહેવાય ?”

મુતસોમ બોલ્યો, “મહારાજ ! વિદ્યાની અભિવૃદ્ધિ થાય એ જ મહારા હેતુ છે. સાધુસન્તના બોધવચન સાંભળતાં હું કદી ચે ધરાતો નથી. મહારા દાસ પાસેથી પણ હિતોપદેશ સાંભળવાને હું તૈયાર રહું છું, તો આટલે દૂરથી મુદ્દામ આવેલા બ્રાહ્મણને હું વિમુખ કેમ કહું ? જે કારણથી તેનો ઉપદેશ મ્હેં સાંભળી લીધો છે તે જ કારણે તેની યોગ્ય વિદ્યાભિગિરી કરવી ઘટિત હતી. આપ કહે છે તેમ પાંચ, પચાસ કે સો કાર્પાપણ આપું તો તે એના વાટખરચ માટે પણ પૂરતા ન થાય. હવે પૈસાનો દુરુપયોગ કર્યા માટે આપને મહારા પર ગુસ્સે થવાનું કારણ નથી. હવે પછી મહારા હાથે આવેો અપચ્ચય થવાનો નથી. મ્હેં નરભક્ષકને આવેલા વચન પ્રમાણે હું તેની પાસે જઈ છું. ત્યાંથી જીવતા આવવાની આશા જ નથી !”

કૌરવ્ય રાજા ચક્રિત થઈ બોલ્યો, “આ તું ગમે તેમ શું બોલે છે ? એકવાર તું એ દુષ્ટના હાથમાંથી છૂટી આવ્યો અને ફરી તેના મ્હેંમાં વર્તી પડે છે, એને શું કહેવું ?”

બોધિસત્ત્વે જવાબ આપ્યો, “ મહારાજ, એ બંને અત્યંત કૂર હોય તોપણ એણે મહારા પર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. બ્રાહ્મણના ઝણમાંથી મુક્ત થવાની એણે મદને સંધિ આપી એ તેનો ઉપકાર હું કેમ બૂઠું ? તેનો હું વિશ્વાસઘાત કરું તો મહારા જેવો નીચ અને કૃતધ્વી કોણ ? ”

મુતસોમ આશ્ચર્ય કરીને પોતાના પિતાની આજ્ઞા લઈ નરબક્ષક બ્રહ્મદત્તનો પત્નો મેળવતો તે જે ઠેકાણે રહેતો હતો તે વડના ઝાડ નીચે ગયો. બ્રહ્મદત્ત મોટો વિશાળ હોમકુંડ સળગાવી મહાનરયણની તૈયારી કરવામાં રોકાયો હતો. મુતસોમને જોઈ તેને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. તે એકી ટસે તેની સામે જોઈ રહ્યો.

મુતસોમે પાસે જઈ તેને કહ્યું, “ હે નરબક્ષક ! હું બ્રાહ્મણને આપેલું વચન પાળીને આવ્યો છું. હવે તું મને મારી યજ્ઞ કર અથવા મહારું માંસ ખા. તને ગમે તે કર ! ”

બ્રહ્મદત્ત બોલ્યો, “ હોમકુંડ હમણાં જ સળગાવ્યો છે, અને તું કંઈ બાગી જતો નથી; પરંતુ તે બ્રાહ્મણ પાસે જે શ્લોક સાંભળ્યા તે સાંભળવાની મહારી વણી ઇચ્છા છે, માટે તારી તે બહુમૂલ્ય ગાથાઓ (શ્લોકો) મને ગાઈબતાવ. ”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “ નિહવાણપટ થઈ તે તારું રાત્ર્ય ગુમાયું છે ! પછી તારે આ ધાર્મિક ગાથાઓનો ઉપયોગ શો ? અત્યંત કૂર કર્મો કરનાર અને લોહીથી ખરડાએલા હાથવાળા તારા જેવા અધાર્મિક મનુષ્યને સત્ય ક્યાંથી જાણે ? અને જેની પાસે સત્ય નથી તેને સુભાષિનની શી ઇચ્છા ? ”

અશ્વત્થ બોલ્યો, “હું નરમાંસ ખાઉં છું એ જ એક વ્હારો મ્હેણો મુન્દો છે ખરો ને ? અને તેથી જ તું મ્દને અધાર્મિક કહે છે ને ? પરન્તુ હું તને પાકું છું, કે મૃગવા રમવા વાળી ગરીબ બિચારાં પશુઓને મારીને ખાવાં અને માખણોને મારીને ખાવાં એમાં બેઠ રો !”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “અશ્વત્થ, પાંચ નખવાળાં પાગ જ પ્રાણી ધર્મિયે બક્ષણ કરવાં એવી શાન્તિની અનુગ્રા છે; પણ તારૂં આ કર્મ શાસ્ત્રનિષિદ્ધ હોવાથી તું અધાર્મિક કહે છે.”

અશ્વત્થે આ સંવાદ એટલેથી જ છોડી દીધા, કારણ પોતાનો મુન્દો કબજ કરવાની તેનામા હિંમત ન હતી. તેણે બોધિસત્ત્વને કહ્યું, “હું અધાર્મિક છું કે ધાર્મિક છું એ વિષે મ્હારે વાદ નથી કરવો. પણ મ્દને તું પાછો આવ્યો કેમ એ કહે. મ્દને લાગે છે કે તું ધર્મિયનીની બૂલી ગયો; નહિ તો યુના દાયમાથી જેમ તેમ કરીને છટકા પછી રહી રાહજુગીથી તું મ્હારી પામે આવ્યો ન હોત !”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “રાજનીતિ કરવાં સત્ય શ્રેષ્ઠ છે. સત્ય જેવી બીજી નીતિ આ જગમાં નથી. તે સત્યનો ભંભ ન થાય માટે હું રાહજુગીથી આ ફેંકાણે આવ્યો છું.”

અશ્વત્થ કહે, “રાજમહેલમા ખટરસ અગ્રતું બોજન કરવાનું અને શૃંગારરસનું આકંઠ પાત કરવાનું મળે છે, તે છોડી સત્યનું જ નાકું ઝાલી બેસવું એ કેવળ મુર્ખપણું છે !”

બોધિસત્ત્વ કહે, “આ જગમાં સત્ય જોવા બીજો મધુર રસ નથી. સત્યરસનો જોણે આસ્વાદ લીધો છે, તે જ સાધુસન્ત સંસારસમુદ્ર તરી જવાને સમર્થ થાય છે.”

શ્રદ્ધાદત્ત બોલ્યો, “પરંતુ ઇવિનભય સૌથી મોટો છે ને ! પોતાના ઇવનું રક્ષણ કરવાને જૂઠું બોલણું એવું રાજનીતિનું વચન છે. છતાં તું તારી છંદગી વિષે સાવ બેધિકર દેખાય છે, એનું કારણ શું ?”

બોધિસત્ત્વે જવાબ આપ્યો, “મહેં આજ સૂત્રીમાં અનેક લોકો પર ઉપકાર કર્યો છે, અનેક શુભ કર્મો કર્યા છે, માયાપત્ની સેવા કરી છે, આત્મજનોને મદદ કરી છે, દ્વંદ્વમાં દહું તો ગૃહસ્થનાં જે કર્તવ્ય છે તેમાં મહેં ચૂક પડવા લીધી નથી. એટલે હવે મહને પશ્ચાત્તાપ થવાનું કશું કારણ રહ્યું નથી. બેશક મરણભયથી હું મુક્ત છું એમાં નવાઈ પામવા જેવું નથી.”

શ્રદ્ધાદત્તને બોધિસત્ત્વનાં વચનથી ખૂબ સંતોષ થયો. આવા મહાન પુરુષને મારી યજ કરવો એ ભરતખંડને ઘણી જ મોટી હાનિ કરવા બરાબર છે એવી તેની પાકી ખાતરી થઈ તે બોલ્યો. “તારા જેવા સત્પુરુષને મારી યજ કરવા કરતાં હજાહજ વિષ ખાધને મરી જવું એ જ બહેતર ! પણ તારી ગાથા તો મહને કહે. હું અનધિકારી હર્ષિ તોપણ તારા જેવા સાધુપુરુષ પાસેથી તે સાંભળાશ એટલે એનો અર્થ મહને સમજાશે.”

તેનો આશ્રદ જોઈ બ્રાહ્મણ પાસેથી સાંભળેલી ચારે ગાથાઓ મુતમેમે તેને ગાર્ગ બનાવી; એટલે તે બોધિસત્ત્વને કહેવા લાગ્યો, “હે નરશ્ચેષ્ઠ ! આ તારી અર્થપૂર્ણ સુંદર ગાથાઓ સાંભળી મને બહુ આનન્દ થયો છે. આ ચાર ગાથા બદલ હું યજ્ઞ સત્રપથી તને ચાર વર આપું છું. ”

બોધિસત્ત્વે કહ્યું, “હે બ્રહ્મદત્ત ! પોતાનું દિવાલિન ન જાળનાં કેવળ ગિહ્વાલીત્વથી તું કુદ્દમ કરવાને પ્રવૃત્ત થયો હતો. તારામાં વર દેવાનું સામર્થ્ય ક્યાંથી હોય ? ધાર કે એ તારી પાસે વર માગ્યો અને તે તારા સ્વભાવ પ્રમાણે નહિ આપું એમ કહ્યું તો પછી એવે વખતે ટટા સિવાય ખીજનું શું પરિણામ આવે ? અને ક્યો શાળો પુરુષ તારા જેવા માણસ સાથે જાળીજીજીને ટટા કબો કરે ? ”

બ્રહ્મદત્ત બોલ્યો, “હે કુરુશ્ચેષ્ઠ !” શંકા ભાવ છોડી દે. મારા વચનનો ભંગ હું કદી બે કરનાર નથી. પ્રાણ જતાં બે તારા માગેલા વર આપ્યા સિવાય હું નાહ રહું. ”

આ પ્રમાણે બ્રહ્મદત્તે વર માગવાનો ખૂબ જ આગ્રહ કર્યો ત્યારે બોધિસત્ત્વે તેને કહ્યું, “હીક છે; પહેલો વર હું એ માગું છું કે તને મો વર્ષ સુધી નીરોગી અને સુખી જીવાને હું સમર્થ થાઉં. ”

આ સાંભળીને બ્રહ્મદત્તને ખૂબ આનન્દ થયો. આ અસૌક્યિક પુરુષ વર માગે છે તેમાં પણ ખીજના જ કલ્યાણ બખી

અધિક લક્ષ્મી રાખે છે. “એ! જોઈએ તો બોધિસત્ત્વને કહ્યું,
“આ વર મહેં તને આપ્યો છે. હવે બીજો ભાગ.”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “આ જે રાજકુમાર તે પકડી
આપ્યા છે તેમને હવિતદાન આપ, એ હું બીજો વર માગું છું.”

બ્રહ્મદત્તે એ વર પણ ઘણા સન્તોષથી આપ્યો. પછી
બોધિસત્ત્વે એ સૌ રાજકુમારોને મુક્ત કરી પોતપોતાની રાજ-
ધાનીમાં પહોંચાડવા એવો ત્રીજો વર માગ્યો.

બ્રહ્મદત્તે ઘણા આનંદથી તે વર પણ આપ્યો. અને
બોધિસત્ત્વને ચોથો વર માગવા કહ્યું.

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “જે કૃત્યથી તારા રાષ્ટ્રને ઉપદ્રવ
થયો અને ઇતર રાષ્ટ્રના લોકોને પણ જેનાથી અત્યંત સંતાપ
થયો તે નરમાંસબક્ષણનું કર્મ તારે છોડી દેવું એ હું ચોથો
વર માગું છું.”

બ્રહ્મદત્ત બોલ્યો, “આને બદલે તું બીજો કોઈ પણ વર
માગ. જે નરમાંસને માટે મહેં રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો, તે
આવાનું છોડવું મહારાષ્ટ્રી શી રીતે જની શકશે?”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “મહેં તને પહેલેથી જ કહ્યું હતું કે
તું વર આપવાની બાંજગડમાં પડીશ મા! કારણ હું વર
માગીશ તે તારાથી અપાશે નહિ, અને તેથી વિનાકારણ
માત્ર ઈટા ઉભો થશે.”

બોધિસત્ત્વનાં આ વચન સાંભળીને બ્રહ્મદત્ત ચરમાયો અને બોલ્યો, “મનુષ્યમાંસ નોટલી મ્હને બીજી ટોર્ક પણ વસ્તુ પ્રિય નથી. છતાં મ્હારે મનુષ્યમાંસબક્ષણુ ઠોડું એવી જ ન્હે તારી હદ હોય તો તે વર પણ હું તને આપું છું.”

બોધિસત્ત્વે પોતે જઈ વડવાઠ્ઠેને આધેલા રાજકુમારોને કહ્યું કે “હું તમને છોડવા માટે અહીં આવ્યો છું. પણ તમને છોડી દેતાં પડેલાં તમારે કલ્માપપાદે (બ્રહ્મદત્તના પગમાં ખેરની સૂળ બરાઈ જળમ થવાથી મુતસોમે અહીં તેને કલ્માપપાદ કહ્યો હતો) અમને ત્રાસ આપ્યો, અમારી હથેળીઓ ફાડી એમાં કાણાં પાડી અમને અહીં બાંધી મૂક્યા એમ કરીને એના પર વેર વાળવાનો વિચાર મનમાં આણ્યો ન બોધે. એનો કેઈ પણ પ્રકારે બક્ષો લમ્પણું નહિ એવી ન્હે તમે પ્રતિજ્ઞા કરતા હો તો હું તમને છોડી દઈ છું.”

રાજકુમારોએ બ્રહ્મદત્ત પર વેર વાળાશું નહિ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી, એટલું જ નહિ પણ અમે તેના પર પોતાના માથાપની નોટતો જ પ્રેમ રાખીશું એવું વચન આપ્યું. પછી બોધિસત્ત્વે એ સૌને છૂટા કરીને પોતપોતાને ઠેકાણે મોકલ્યા અને પોતે કલ્માપપાદને લમ્પતે વારાણસી નગરીમા ગયો. ત્યાં કલ્માપપાદનો તરણ પુત્ર સેનાપતિ કાલહસ્તીની મદદથી રાજ્ય કરતો હતો. તે બનેને બોધિસત્ત્વે શીખામણના બે બોલ કહીને કલ્માપપાદનું પાલન કરવાને એમનાં મન મનવ્યાં.

બ્રહ્મદત્તે નરમાંસ તજી દીધું છે અને હવેથી સદર્મથી ચાલવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો છે વગેરે સમાચાર સાંભળી તેના

પુત્રને અને સેનાપતિને ખૂબ સન્તોષ થયો. તેમણે બ્રહ્મદત્તને રાજમહેલમાં આપ્યો અને સૌ નાગરિકો સમક્ષ યોધિસત્ત્વનું ભારે સન્માન કર્યું. યોધિસત્ત્વ એક મહિનો વારાણસીમાં રહ્યા અને બ્રહ્મદત્ત પાપકર્મથી પૂર્ણપણે નિવૃત્ત થયો છે એવી ખાત્રી થયા પછી પોતાને દેશં પાછો ગયો.

યોધિસત્ત્વે પોતાના સત્યાચરણના બળે કરીને કલ્યાણપાદનું દમન કરી તેને સન્માર્ગે ચડાવ્યો, એ વાત આખા ભારતખંડમાં ફેલાઈ. યોધિસત્ત્વ ઈન્દ્રપ્રસ્થ નગરમાં આવ્યો ત્યાં કૌરવ્ય રાજાએ અને સૌ નાગરિકોએ સાત દિવસ સૂંઘી કૃતિસવ કરી તેનું ભારે સન્માન કર્યું. દરદરના દેશોમાંથી મુતસોમ રાજકુમારને મળવાને અનેક બાવિક લોક આવવા લાગ્યા.

આ બાબતુ બ્રહ્મદત્ત જે વડના ઝાડ તળે પોતે વાસ-કર્યો હતો ત્યાં આગળ એક નાનકડું શહેર વસાવ્યું અને તેનું નામ કલ્યાણદમ્ય રાખ્યું.

આ જગ્યાએ યોધિસત્ત્વે પોતાનું વચન પાળીને સત્ય પારમિતાનો અભ્યાસ કર્યો.

ભાગ બીજો

બુદ્ધચરિત્ર

(૧)

જન્મ અને પારમિત્ત

દીપંકર બુદ્ધ પછી બિન્ન બિન્ન ક્ષેત્રોમાં કુંડિણ્યાદિ તેવીસ બુદ્ધ થયા. એ સઘનાની કારકીર્દીમાં આપણે ઓધિ-સત્ત્વ દસ પારમિતાઓમાંથી એક એક પારમિતા પૂર્ણ કરવામાં રોકાયેલા હતા. આ પારમિતા પૂર્ણ કરવા માટે ઓધિસત્ત્વે અનેક જન્મ ધારણ કર્યા અને તે પૂર્ણ થયા પછી હેવરન જન્મે તે સુધિ નામના દેવલોકમાં જન્મે.

આ વેળાએ જૂતળા પર બુદ્ધ કૃત્ય થવો જોઈએ એવી સર્વ દેવોને તાલાવણી લાગી રહી હતી. અનેક ચક્રવાલમાંથી દેવો એકઠા થયા અને તેમણે ઓધિસત્ત્વને મનુષ્યલોકમાં જન્મ લેવાને ખૂબ આગ્રહ કર્યો. તેમણે કહ્યું, “હે મિત્ર! તું જે આજ મુંધી દસ પારમિતાના અભ્યાસ કર્યો, એ પારમિતાને તું જે પૂર્ણત્વે પહોંચાડી, તે જન્મમાં અદ્યક્ષ સંપત્તિ મેળવવાની મુશ્કેલી નહિ; ઈન્દ્રપદ કે બ્રહ્મપદ મેળવવાની લાલસાથી નહિ; પણ મનુષ્યલોકમાં જન્મ લઈને બુદ્ધપદ પ્રાપ્ત કરવું અને તે દ્વારા દેવમનુષ્યનો ઉદ્ધાર કરવો એ માટે અનેક જન્મ લઈને તે દસ પારમિતામાં પારંગતતા સંપાદન કરી છે. સ્વે બુદ્ધ થવાનો સમય નજીક આવ્યો છે, માટે નન્દનવતનાં મુખમાં ન રમતાં મનુષ્યલોકનાં દુઃખ ભોગવવાને તૈયાર થા!”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “ મિત્રો, મહેં આજ સૂધીમાં સદગતિ પ્રાપ્તિયોનીમાં જન્મ લઈ અનેક દુઃખ સહન કર્યા છે. લોકોદ્ધાર માટે દુઃખ સહન કરવામાં મહને જોરસો આનન્દ આવે છે તેટલો તો આ તુષિતભવનના નન્દનવનમાં પણ મળતો નથી ! પરન્તુ મનુષ્યલોકમાં જન્મ લેના પહેલાં મ્હારે કેટલીક વાતોનો વિચાર કરવો જોઈએ. મ્હારો શો નિશ્ચય થાય છે તે હું થોડા જ વખતમાં તમને જણાવીશ.”

સૌ દેવો પોતપોતાને સ્થાનકે ગયા પછી બોધિસત્ત્વ તુષિતભવનના નન્દનવનમાં એકાન્ત સ્થળમાં બેસી વિચારમાં મગ્ન થઈ ગયો. તે મંત્રમાં કહેવા લાગ્યો. “ મનુષ્યલોકમાં જન્મ લેવાને માટે અત્યારનો વખત યોગ્ય જણાય છે. જે વખતે મનુષ્યનું આયુષ્ય હજારો વર્ષનું હોય છે તે વખતે તેને જન્મજરાદિ દુઃખોનું પૂરું ભાન નથી હોતું; પણ હવે મનુષ્યના આયુષ્યની અવધ સો વર્ષની છે, તેથી સદ્ધર્મપ્રસારને માટે આ જ સમય મહને યોગ્ય લાગે છે; પણ આ વિચાર અવનીતલ ઉપર કયા ખંડમાં જન્મ લેવો ? વિચાર કર્યા પછી અન્તે મહને લાગે છે કે ભરતખંડ જ બુદ્ધોત્પત્તિને માટે યોગ્ય સ્થાન છે. આ ભરતખંડમાં વિન્ધ્ય અને હિમાલય એ પર્વતોની વચ્ચેના પ્રદેશમાં—મધ્યદેશમાં પ્રાચીન કાળમાં મોટા સાધુસન્ત ઉત્પન્ન થયા છે; પણ આ દેશમાંયે સદ્ધર્મનો પ્રસાર કરવા સારું મ્હારે ઉત્તમ કુળમાં જ જન્મ લેવો જોઈએ. આ હિમાલયની તળેટીમાં રહેનાર શાક્યરાજા બહુ સ્વાભિમાની છે. પ્રસિદ્ધ ઇન્દ્રવાકુ રાજા એમના પૂર્વજ હોવાથી સકળ

જગતમાં એમના કુળની બારે પ્રતિષ્ઠા છે. તેથી આ બે કુળમાં હેવડનો જન્મ લેવો મ્હારે માટે યોગ્ય છે. હવે કર્મ અને પેટે જન્મ લેવો એ દરાવવાની પંચાત રહી નહિ. શુદ્ધાદન રામની સાધ્વી સ્ત્રી મ્હારી માતા ચવાને યોગ્ય છે. માટે દેવોએ કરેલી ચિનન્તિને માન આપવા 'સાર મ્હારે હવે ઠીક કરવાનું' કારણ રહ્યું નથી. "

બોધિસત્ત્વે શાક્ય કુળમાં શુદ્ધાદન રામની પત્નીને પેટે જન્મ લેવાનો પોતાનો નિશ્ચય દેવાને જાણ્યાએ. જે દેવોની આપુલ્યમર્વાદા પૂરી થઈ હતી તેમણે પણ બુદ્ધતા શિલ્પ ચવાની સન્ધિ જ્યાં ન દેવી એવા વિચારથી મધ્યદેશમાં જન્મ લેવાનો નિર્ધાર કર્યો.

આપાઢી પૌર્ણિમા પહેલાં સાત દિવસ પર કપિલવસ્તુ નગરમાં એક મોટા ઉત્સવ શરૂ થતો. તે ઉત્સવ સાત દિવસ ચાલી પૌર્ણિમાને દિવસે સમાપ્ત થતો. માયાદેવી સાત દિવસ મૂંઝી ચન્દનપુષ્પથી શરીર શણગારી અને આનન્દથી ઉત્સવમાં બાગ લેતી; પણ પોતાના નિયમને અનુસરીને તેણે દાડને કદીયે સ્પર્શ કર્યો ન હતો. ખીર્મ કાત્રિય સ્ત્રીપુરુષો એ કાળના શિવાજ મુજબ એ ઉત્સવમાં મઘપાન કરતા, પણ માયાદેવી સર્વ પ્રકારના માદક પદાર્થોથી અલિપ્ત રહેતી.

એક વરસ આ પૌર્ણિમાને દિવસે માયાદેવીએ આંધળાં પાંગળાં વગેરે અનાથ માણસોને અને શ્રમજી-આહારોને પુષ્કળ દાન દીધાં અને રાત્રે ઘણા વખત ધર્મશ્રવણમાં ગાળા સૂઈ ગઈ.

એ રાત્રે તેણે નીચે પ્રમાણેનું એક સ્વપ્ન જોયું:—

ચારે દિશાના રક્ષક દેવો તેને ઉચકીને હિમાલય પટ લઈ ગયા અને ત્યાં રમણીય જગામાં એક બધ્ય શાલવૃક્ષની નીચે મૂકી દીધા. પછી એ ચારે દેવોની સ્ત્રીઓએ આવીને માયાદેવીને દિવ્ય ગન્ધાદ્રવ્યો સ્નાન કરાવ્યું અને દિવ્ય વસ્ત્રાલંકારથી તેને શણગારી એક કનકવિમાનમાં ઉત્તમ પદ્મગ પર પૂર્વમાં માથું કરીને મૂકાડી. પછી એક ધોળો હાથી પાસેનાં સુવર્ણપર્વત પરથી નીચે ઉતરી માયાદેવી સૂતી હતી તે જગાએ આવ્યો અને પોતાની રૂપેરી રંગની સુંદમાં એક સ્વેત કમળ ઘાલી તેણે માયાદેવીની ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરી અને માયાદેવીની જન્મણી દૃષ્ટમાં ચક્રને ધીરે ચક્રીને તેના પેદમાં પેડો !

બીજો દિવસે સવારે માયાદેવીએ પ્રકુલિત વદને પોતાનું સ્વપ્ન શુદ્ધોદ્ગત રાજને જણાવ્યું. રાજને પોતાના રાજ્યના મુખ્ય આદ્યજ્ઞોને બોલાવી સભામાં તેમને આ સ્વપ્નનો અર્થ પૂછ્યો.

આદ્યજ્ઞો બોલ્યા, “મહારાજ, આ સ્વપ્ન અત્યંત શુભ-મુચક છે. રાણીને પેટે એક મહાન સત્પુરુષ જન્મવાનો છે. એ જો ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેશે તો ચક્રવર્તી રાજ થશે. સંન્યાસી થશે તો બુદ્ધ થઈને જગતનું અજ્ઞાન દૂર કરશે.”

રાજને આદ્યજ્ઞનું કહેવું સાંભળી સન્તુષ્ટ થિતે તેમનું બારે સન્માન કર્યું અને તે દિવસથી પોતાની પત્નીની તે વિશેષ સંભાળ લેવા લાગ્યો.

માયાદેવીની ઇચ્છાઓ કંઈ વિશેષ નહોતી. પ્રાણી-

માવને માટે તેના અન્નઃકરણમાં પહેલેથી જ દયા બરેલી હતી. બોધિસત્ત્વ ગર્ભમાં આવ્યો ત્યારથી તે એ દયા શુદ્ધિ જ પામતી ગઈ. માયાદેવીના મનમાંથી વિષયવાસના નિર્મૂળ થઈ ગઈ. શુદ્ધોદન રાત્રિ પર તેને ધણો જ પ્રેમ હતો, અને તે આ સ્થિતિમાં ખૂબ વધ્યા; પરંતુ પહેલાં એ પ્રેમમાં વિષયવાસના બનેલી હતી તે આ અભિનવ પ્રેમમાં રહી નહિ. આ પ્રમાણે માયાદેવીને નવ માસ પૂરા થયા.

એક દિવસ માયાદેવીએ શુદ્ધોદન રાત્રિને કહ્યું, “મહારાજ, મહને પિયર જવાનું મન થયું છે. માટે મહને તાકીદે મહારી માને ઘેર મોકલવાની વ્યવસ્થા કરો.”

શુદ્ધોદન રાત્રિએ આ નવ મહિનામાં પોતાની સ્ત્રીનું મન કંદી પણ દુભવ્યું નહોતું. તેના કહેવા પ્રમાણે વર્તવાને તે નિરંતર તત્પર રહેતો. તેણે નાખડોતોય એક હગ્ગર માણસનું લશ્કર સાથે આપીને દેવદહ શહેરમાં માયાદેવીનો પિના રહેતો હતો ત્યાં એને મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી. કપિલવસ્તુથી માંડીને દેવદહ સુધીના આખા રસ્તો સાદસજ કરાવીને માયાદેવીને એક સુંદર પાલખીમાં બેસાડી રવાના કરવામાં આવી.

કપિલવસ્તુ અને દેવદહ એ બે શહેરના વચ્ચે હુમ્મિના નામનું એક સુંદર ઉદ્યાન હતું. કપિલવસ્તુના શાક્ય અને દેવદહના કોલિય એમણે પોતાની સરહદ પર બનેલા વિહાર માટે આ ઉદ્યાન તૈયાર કર્યું હતું. માયાદેવી કપિલવસ્તુથી નીકળી આ ઉદ્યાન પાસે આવી ત્યાં તેને ઉદ્યાનમાં થોડો વખત લસામો લેવાની કલકટ ઇચ્છા થઈ આવી. તેના

મુકમ પ્રમાણે 'તેની પાલખી ઉદ્યાનમાં લઇ જવામાં આવી. તે નીચે-જતરી' અને આમતેમ ધરવા લાગી. એ ઉદ્યાનમાં એક અત્યંત સુંદર શાલવૃક્ષ તે વખતે નીચેથી ઉપર સુધી એકસરખું ફૂલથી છવાઈ ગયેલું હતું. માયાદેવી એ વૃક્ષ નજીક જઈને કબી રહી ત્યાં જ એક ડાળા વાંટી વળીને તેના લાઘમાં આવી. એટલામાં તેને ગર્ભવિદના થવા લાગી. તેના ઘસીમંડળે ચારે આગ્રુ પડેલે જાંધી માયાદેવીને અંદર રાખી. ત્યાં જ આપણા યોધિસત્ત્વનો જન્મ થયો.

તે વડીએ બ્રહ્મલોકમાંથી ચાર બ્રહ્મદેવ* ત્યાં આવ્યા અને માયાદેવીને કહેવા લાગ્યા, "દેવિ, તારો આ પુત્ર જગતનો ઉદ્ધાર કરવાનો છે. આવા પુત્રને જન્મ આપ્યાનો તને ભારે આનંદ થવો જોઈએ."

યોધિસત્ત્વ ધનિર પ્રાણીઓ પ્રમાણે ગર્ભમળથી ખરડા-એસો જન્મ્યો નહોતો. રેશમી વસ્ત્ર પર, મૂકેલા કુંચા પાણીદાર મોતી જેવો તે નિર્મળ હતો. છતાં પણ તેનું સન્માન કરવા સાર આકાશમાંથી ઉદકધારાએ નીચે આવી અને તેમણે યોધિસત્ત્વ અને માયાદેવીનાં શરીર પખાળી નાખ્યાં.

ભુદ્ધનો જન્મ થતાં ચાર જ્યાં ત્યાં આનંદ આનંદ વરતી રહ્યો. મૂમાઓને વાચા ફૂટી; આંધળા દિવ્ય રૂપ મુદ્દાં દેખવા લાગ્યા; પાંગળા સડસડાટ ચાલવા લાગ્યા; વાયુ મંજુલ વાવા લાગ્યો; નાનાં નાનાં ખાખોચીઆંમાં પણ પાણી નિર્મળ

* બ્રહ્મલોકમાં અસંખ્ય બ્રહ્મદેવ છે એવી કલ્પના હતી.

થઈ ગયું; વ્યાઘ્રાદિ દિવસ પશુઓએ પોતાની ફરતે તથા હીંધી; એ રીતે બીજા પણ પુષ્કળ ચમત્કાર થયા ! .

શુદ્ધોદન રાજાને પુત્રજન્મની ખબર મળતાં વેંત તેણે મોટા હાહમાહથી માયાદેવીને પુત્ર સહિત કપિસવસ્તુમાં આગી.

તે વેળા કપિસવસ્તુની પામેના અરણ્યમાં અસિત દેવસ નામના ઋષિ રહેતા હતા. તેમણે અન્નરક્ષિમાં ધનપતાકા વગેરે આંધી દેવો મોટા કિસવ કરે છે એમ જાણ્યું. તેમણે દેવોને કહ્યું, “ હે દેવો, આજ તમે આવડો મોટો કિસવ કરો છો એનું કારણ શું ? અમુરો પરાજય પામ્યા અને તમારો વિજય થયો તે વેળા પણ તમે આવો કિસવ તો નહોતો કર્યો ! ”

દેવોએ કહ્યું, “ તું આટલો નજીક છે છતાં શુદ્ધોદન રાજાને પુત્ર થયો છે એની તને ખબર નથી પડી શું ? શુદ્ધોદનનો આ પુત્ર જગતનો કિદાર કરનાર પુરુષ થવાનો છે અને તેથી જ આજ અમે અતિ આનંદથી કિસવ કરીએ છીએ ! ”

દેવોનાં આ વચન સાંભળી અસિત ઋષિ અન્નરક્ષિમાંથી શુદ્ધોદન રાજાના મહેલમાં કિર્યા અને ત્યાં મેળા થએલા ગ્રામ્યોને કહેવા લાગ્યા, “ શુદ્ધોદન રાજાના પુત્રને જોવાની મહારી કમિશ છે. ”

અસિતે સર્વલક્ષણસંપન્ન એવા આ ગાળકને જોયો ત્યારે તેની આખમાંથી એકસરખી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. તે જોઈને ગ્રામ્ય લોકો અચળો પામ્યા. તેઓ બોલ્યા, “ હે ઋષિશ્રેષ્ઠ, આ અમારા રાજાના પુત્રને જોતાં તપસ્યાથી

તેજસ્વી ચએલાં તમારાં ચક્ષુમાં આંસુ કેમ આવ્યાં ? આ અમારા રાજપુત્રને કશો ભો તો નથી ને ? ”

અસિતે કહ્યું, “ હે શાક્યો, તમારા કુળમાં આ રત્ન જન્મ્યા માટે તમે દરખે બરાએ. એના અંગ પરનાં લક્ષણ પરથી એ ધુદ્ધ થઇને અનેક જીવોનો ઉદ્ધાર કરનાર છે એમ સ્પષ્ટ દીમે છે. પણ મહારી આવરદા હવે બહુ યોડી છે. એના અમૃત-તુલ્ય ધર્મનું શ્રવણ કરવાને હું જીવવાનો નથી એનું મને ધણું દુઃખ થાય છે, અને તેથી જ મહારો શોક ”

અને મહારી આંખમાંથી આંસુ નીકળ્યાં ! તમારામાંથી ને કોઈ એનો ધર્મ સાંભળવાને જીવશે તે ધન્ય થશે. ”

એટલું બોલી બોધિસત્ત્વને નમસ્કાર કરીને અસિત ઋષિ પોતાને આશ્રમે ગયા.

તે વખતે શુદ્ધાદન રાજના દરબારમાં રામ, ક્ષેત્ર, લક્ષ્મણ, મન્ત્રી, કૌંડિલ્ય, ભોજ, સુયામ અને સુદત એ નામના પદગવેશધારી આઠ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ હતા. તેમને બોલાવીને રાજાએ રિવાજ પ્રમાણે પોતાના પુત્રના જન્મભક્ષર કરવાનું કહ્યું. આઠમાંથી સાત બ્રાહ્મણોએ બે આંગળી આગળ ધરી દ્વિધા બિચિત્રકથન કર્યું. તેઓ બોલ્યા, “ મહારાજ, આ છોકરો ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેશે તો ચક્રવર્તી થશે; સંન્યાસી થશે તો સમ્યક્ સંધુદ્ધ થઇને જગતનો ઉદ્ધાર કરશે. ”

પણ કૌંડિલ્ય બ્રાહ્મણ એક જ આંગળી આગળ ધરીને બોલ્યો, “ મહારાજ, આ છોકરો જરૂર ધુદ્ધ થવાનો છે. ”

નામકરણને દિવસે, શુદ્ધાદને પુત્રલાભથી પાતાના મનોરથ પૂરા થયા એમ કરીને પુત્રનું નામ સિદ્ધાર્થ પાડ્યું.

સિદ્ધાર્થ સાત દિવસનો થયો એટલામાં જ માવદેવીનો પરલાકવાસ થયો ! એટલે તેનો સપજો બાર તેની સાવધી માતા અને માસી મહાપ્રેમપત્ની જાનમી પર પડ્યો. જાનમીએ સિદ્ધાર્થને પેટના દીકરાથી પણ અધિક લાડ લડાવ્યાં. સિદ્ધાર્થ તેને પ્રાણપ્રીયે અદકે વહાણે ચઢી પડ્યો.

કપિલવસ્તુમાં પ્રતિર્ષ વપ્રમંગલ (ખેતર ખેડવાનો કિત્સવ) થયો હતો. તે દિવસે શાક્યરાજા પોતે ખેતર ખેડેના. શુદ્ધાદન રાજા સિદ્ધાર્થને સાથે લઈને મોટી ધામધૂમથી કિત્સવને દિવસે ખેતરમાં ગયો. સિદ્ધાર્થને એક જાંબુના ઝાડ તળે બેસાડીને અને તેની રક્ષા માટે દાઢઓને રાખીને શુદ્ધાદન પોતાની પ્રગતની સાથે ખેતર ખેડવાના કામમાં પરોવાયો. અહીંયાં ગેલી દાઢઓ સિદ્ધાર્થને સુંદર ખીજાના પર સુવાડીને કિત્સવ જેવા માટે ત્યાંથી બીજો ફંકાળે મઠ. કિત્સવની જગાએ સંખ્યાબંધ ફેરીવાળા પોતાનો માલ લઈને વેચવા માટે ષરના હતા. કેટલાક દુકાનદારોએ તંબુ નાખીને એટલા વખત પૂરતી દુકાનો ખોલી હતી. સિદ્ધાર્થની દાઢઓ આ દુકાનથી તે દુકાને ષરતી ફરતી અને જો તે નવીન વસ્તુ જેતી જેતી જતી હતી. તેમને સિદ્ધાર્થની યાદ ન રહી. સિદ્ધાર્થ જાઓ અને પાસે ફાઈ નથી એમ જોઈને વજાસન વાળા ધ્યાન લગાવીને બેઠા.

જે ત્રણ કલાક કિત્સવમાં શુભાખ્યા પછી એક દાઢને સિદ્ધાર્થ યાદ આવ્યો. તે દોડતી દોડતી પેલા જાંબુઝાડ પાસે

આવીને જુએ છે તો સિદ્ધાય તો ધ્યાનમાં બેઠો છે ! મધ્યાહ્નકાળ થઈ ગએલા હોવાથી બીજાં જાડોની હાથ પૂર્વ તરફ વળી હતી, છતાં એ જાડોની હાથ જોમની તેમ નિશળ હતી. આ ચમત્કાર જોઈને દામ દોડતી દોડતી શુદ્ધાદત્ત રાજ પામે ગઈ અને રાજને આ સમાચાર જણાવ્યા. રાજ પોતાના અમાત્યોને લઈને એકદમ એ જગાએ આવ્યો અને આ આશ્ચર્ય જોઈને વિસ્મય પામ્યો. અસિન ઋષિએ વરતેલું ભવિષ્ય ખડું પડવાનું છે એવી એને બારે શંકા ઉપજી. સિદ્ધાર્થ ધ્યાનમાંથી જડતાં શુદ્ધાદત્તે તેને અત્યંત પ્રેમથી આલમન દીધું.

જેસવ પૂરો કરીને શુદ્ધાદત્ત રાજ રાજમહેલમાં આવ્યો અને તરત જ સાત બ્રાહ્મણોએ સિદ્ધાર્થ ચક્રવર્તી અથવા બુદ્ધ થવાનો છે એવું દ્વિવિધ ભવિષ્ય બાખ્યું હતું તેમને બોલાવીને કહ્યું, “ ભદ્રેવો, અત્યારથી જ મહારા પુત્રની પ્રવૃત્તિ ધ્યાનધારણા તરફ વળેલી જણાય છે ! પરંતુ યોગમાય છોડી દેહને એ ચક્રવર્તી ગમત થાય એવી મહારી ખુબ ઈચ્છા છે.

બ્રાહ્મણ બોલ્યા, “ મહારાજ, સિદ્ધાર્થની સામે વૃદ્ધ, વ્યાધિત અને મૃત મનુષ્ય આવશે તો તેમના દર્શનથી તેને ચૈરાગ્ય ઉપજશે અને તે ગૃહત્યાગ કરશે. માટે એવા માણસો એની નજરે પડીએ પડે નહિ એવો અદોષગત કરો. ”

શુદ્ધાદત્તે બ્રાહ્મણોના કહેવા પ્રમાણે સિદ્ધાર્થને રહેવા માટે ત્રણ મોટા મોટા પ્રાસાદ બાંધ્યા. એમાંનો એક ચોમાસામાં રહેવાના ઉપયોગમાં આવે એવો બાંધેલો હતો. બીજો

શિયાળા માટે અને ત્રીજે ક્લાસ માટે હતો. શિદ્યાર્થીના સવળા મોજની તગણ અને જોરાવર હતા. કોઈ માદો પડે તો તેને તત્કાળ બીજે સ્થળે લઈ જવામાં આવતો. આ મહેલમાં શિદ્યાર્થીના મનનું રંજન કરવાને સંખ્યાબંધ વૃત્તાંગનાઓ રાખવામાં આવી હતી. તે વિવિધ વાદ્યો વગાડી તથા નૃત્ય કરી શિદ્યાર્થીનું મનરંજન કરતી.

શિદ્યાર્થી યુદ્ધકળાનો અભ્યાસ ન કરતાં કેવળ મોજ-શોખમાં દિવસ ગાળતો; રાત્રી પર સંકટ આવશે તો તે શત્રુનો પરાબલ કેમ કરીને કરશે એમ મૈા કોઈ કહેવા લાગ્યું. શુદ્ધાદત્ત રાજાને કાને આ વાત આવી ત્યારે તેણે શિદ્યાર્થીને બોલાવીને કહ્યું, “કુમાર, તું યુદ્ધકળા ન શીખતાં આગસમાં દિવસ ગુમાવે છે એવો આપણા આપ્તવર્ગના તારા પર આરોપ છે. માટે કેવળ નાટ્યરંગમાં દિવસ ન ગુમાવતા રાત્રીપુત્રને અનુરૂપ એવી કળાનો તારે અભ્યાસ કરવો બેઠકએ.”

શિદ્યાર્થી બોલ્યો, “મહારાજ, આપ આપના રાત્રીમાના સવળા યુદ્ધકળાનિષ્ણાત શોદાઓને બેગા કરો. તેમની સમક્ષ મ્હારી ધનુર્વિદ્યાની નિપુણતા દાખવવાની મ્હારી ઈચ્છા છે. આજ મુઠ્ઠી મહેા આગસમાં દિવસ ગુમાવ્યા છે કે કોઈ અભ્યાસ કર્યો છે એની પરીક્ષા આ જ વખતે થઈ જશે.

યુવરાજ અમુક દિવસે પોતાનું ધનુર્વિદ્યાનું કૌશલ્ય દેખાડનાર છે માટે તે દિવસે જ લોકો એ કળામાં નિષ્ણાત હોય તેમણે રાજાના કથાનમાં એકલા થવું એવો શુદ્ધાદત્ત રાજાએ ઠરેરા પીઠાવ્યો. તે પ્રમાણે કરેલે દિવસે મોટા મોટા શોદાઓ

સિદ્ધાર્થનું કૌશલ્ય જોવા ફરફરનાં ગામથી કપિસવસ્તુમાં આવ્યા. સિદ્ધાર્થે તે સૌની સમક્ષ પોતાનું કૌશલ્ય દેખાડ્યું. તે જોઈ તેઓ તો ચક્રિત થઈ ગયા કે સુવરાજે આટલા અત્ય સમયમાં યુદ્ધકળાનાં સર્વ અંગો પર પ્રભુત્વ મેળવ્યું શી રીતે !

તેમણે રાજાને કહ્યું, “ મહારાજ, સુવરાજ અદ્વિતીય છે ! અમે ધનુષિઘાનો આટલાં વરસથી અવ્યાસ કરીએ છીએ, છતાં એમના જોટલી કુશળતા મેળવી શક્યા નથી ! આમણે આટલી નાની વયમાં આટલીની પુણતા શી રીતે સંપાદન કરી એનું અમને બહુ આશ્ચર્ય થાય છે ! ”

(૨)

મહાભિનિષ્ક્રમણ

કેટલાક દિવસ પછી શુદ્ધાદન રાજાએ યશોધરા નામની રૂપવતી કન્યા સાથે સિદ્ધાર્થનું લગ્ન કર્યું. સિદ્ધાર્થને યશોધરાદેવી પર અગાધ પ્રેમ હતો. તેને સાથે રાખીને પોતાને માટે બાંધેલા રાજમહેલમાં સિદ્ધાર્થે બારે આનન્દથી યૌવનના દિવસ ગાળ્યા. પણ તેના ૨૫ મા વર્ષે તેને પિતાની રાજધાની જોવાનું અને રાજોદ્યાનમાં યરી આવવાનું મન થઈ આવ્યું.

સિદ્ધાર્થ ઉદ્યાનમાં ફરવા જવાનો છે એ ખબર શુદ્ધાદન રાજાને મળતાં વેંત તેણે રસ્તા વગેરે સારસૂત્ર કરાવ્યા અને બાંધણા, પાંગળા, ધરડા વગેરે દુર્ભંગ લોકોએ તે દિવસે રસ્તા પર ફરવું નહિ એવો દુક્રમ કર્યો. પણ સિદ્ધાર્થ રથમાં બેસી ઉદ્યાન બહાર જતો હતો ત્યાં રસ્તામાં ઘડપણથી વાકો વળી ગએલો એક માણસ તેના જોવામાં આવ્યો. તેને જોઈને સિદ્ધાર્થે પોતાના છન્ન નામના સારથીને પૂછ્યું, “છત્ર, આ જે સામે પ્રાણી બચ છે તે મનુષ્ય છે કે કોણ છે? એ મનુષ્ય જેવું તો દેખાય છે, પણ મેં જોયેલાં માણસ કરતાં આની સ્થિતિ સાચ જુદી જ છે. એના વાળ ધોળા થઈ ગયા છે. દાંત તો બિલકુલ છે જ નહિ; ડોળા ઉંડા ઉતરી ગયા છે; હાથમાં લાકડી લઈને કાંપતો કાંપતો ચાલે છે; અને એની પીઠ તો છેક જ વાંકી વળી ગઈ છે!”

છન્ને જન્માત્મ દીધો, “આર્યપુત્ર, કદાવરથા કહે છે તે
 યો! આ કોઈ વ્હુદી જાતનું પ્રાણી નથી પણ તમારા મારા
 જેનું મનુષ્ય પ્રાણી જ છે. આ માણસ ત્યારે તમારા જેવો
 તમણુ હતો ત્યારે તેના વાળ તમારા જેવા જ કાળા હતા.
 ત્યારે તમારા જેટલો યૌવનમદ એના અંગમાં હતો. એણે
 કદાચ અનેક મહત્ત્વપુદ્ધ કરીને જાય મેળવ્યો હશે; કદાચ સંગ્રામમાં
 ઉતરી મોટા મોટા યોદ્ધાઓનો પરાબલ કર્યો હશે; પોતાની
 યૌવનથીને બજે અનેક તરુણીઓનાં ચિત્તનું આકર્ષણ કર્યું હશે.
 પણ હવે એમાંનું કશું રહ્યું નથી. એ પોતાના પરાક્રમની
 વાત કરશે તો નાનાં છોકરાં મુઠ્ઠાં એની મરકરી કરશે! આ
 અવસ્થામાં તરુણીઓના ચિત્તનું આકર્ષણ કરવાની વાત તો
 બાળુએ રહી પણ ઉલટું સ્ત્રીઓ એનો તિરસ્કાર કરવા લાગશે.
 તે રાજપુત્ર, આપણું યૌવન પણ એનું જ અંચળ છે. જે
 આપણે હજુ થોડાં વરસ છવીશું તો આપણી પણ આ દશા
 થયા વિના રહેવાની નથી!”

સિદ્ધાર્થ બોલ્યો, “છત્ર! અહીંથી જ મ્હારો રથ પાછો
 વાળ. હું મ્હારા મહેલમાં પાછો ફરવા ઇચ્છું છું. હવે ઉદ્યાનમાં
 કીડા કરવાની મ્હારી ઇચ્છા રહી નથી.”

સિદ્ધાર્થ ઉદ્યાનકીડાએ ન જતાં પાછો ફર્યો એ
 સમાચાર શુદ્ધોદન રાજાને મળતાં તેણે છત્ર સારથીને બોલાવી
 સિદ્ધાર્થના પાછા ફરવાનું કારણ પૂછ્યું. જરાજર્જરિત મનુષ્યને
 જોઈ પોતાનો પુત્ર પાછો ફર્યો એ ખખેર સાંભળી, રાજા
 બારે ચિન્તામાં પડ્યો. પોતાનો પુત્ર ઉદાસીન થઈ ગયેલાગ
 કરશે એ ચિન્તાએ તેનું મગજ ઘેરી લીધું. પછી તેણે કામ-

હાન સિદ્ધાર્થ પર દેખરેખ રાખવા પહેરા મૂક્યા અને સિદ્ધાર્થના મહેલમાં જો વારાંગનાઓ રાખવામાં આવી હતી તેમની સંખ્યામાં વધારો કર્યો. છતાં રાજના પ્રયત્નની સિદ્ધાર્થના મન પર લેશ પણ અસર ન થઈ. તેની આંખ આગળ પેલા વૃદ્ધ મનુષ્યને રૂપે મૂર્તિમન્ત જરા ઉભી રહેવા લાગી.

ફરી એક દિવસ તે ઉદ્યાનમાં ફરવા નીકળ્યો. ત્યાં વાટમાં તેને એક રોગી માણસ મળ્યો. તેને જોઈ સિદ્ધાર્થે છત્ત સારથિને પૂછ્યું, “આ માણસ કોણ છે ? એને વૃદ્ધ કહીએ તો એનાં વાજ ધોળા થયા નથી કે એના દાંત પણ પડ્યા નથી ! છતાં આ તો પેલા વૃદ્ધ મનુષ્ય કરતાં બે અધિક અશક્ત થયેલો છે !”

છત્ત બોલ્યો, “આર્યપુત્ર ! વ્યાધિ કહે છે તે આ ! આપણને આજ આપણે બળવાન છીએ એમ લાગે છે; પરંતુ સાચું જોતાં વ્યાધિના કપાટાથી આપણું શરીર ક્યારે નાશ પામશે એનો નિયમ નથી. બે દિવસ પહેલાં આ માણસ જોરાવર હતો. પણ આજ રોજ તેની શી સ્થિતિ ફરી છે તે જુઓ. મનુષ્ય પ્રાણીનું બળ કેટલું ચંચળ છે !”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “છત્ત, મ્હારો રથ અહીંથી જ પાછો ફરત. આજ સુધી આરોગ્યના મદથી હું મસ્ત થયો હતો, પણ હવે એ મદ રહેવા નથી. હવે મ્હને ઉદ્યાનનીલની ભ્રાંશ રહી નથી. ”

સિદ્ધાર્થની આગા પ્રમાણે છત્તે ત્યાંથી જ રથ પાછો વાળ્યો. પણ રાજને આ બખર પહોંચી ત્યારે તેના મનને અત્યંત ત્રેહન થયો.

વળા! કેટલેક દિવસે સિદ્ધાર્થ ફરી ફરવા નીકળ્યો. આ વેળા વાટમાં તેને એક રાજનું દર્શન થયું. એ જોઈ તેણે સારથિને પ્રશ્ન કર્યો, “છત્ર, આ માણસને અહીં કેમ સવાર્યો છે? અને આટલા બધા માણસો અહીં ભેગા થઈ આ એક પ્રકારની પાલખી શા માટે તૈયાર કરે છે?”

છત્ર જોલ્યો, “આર્યપુત્ર! આ મનુષ્ય ગતપ્રાણ થયો છે! હવે આ શોક અને આ વાહનમાં ધાણી રમશાનમાં લઈ જઈ બાળા કે દાટી દેશે. તમને અમને ક્યારેક તો આ અવસ્થા પ્રાપ્ત થવાની જ છે! આ યુગમાં માણસનું આયુષ્ય ઘણું ઘણું તો સો વર્ષનું છે; છતાં સઘળાં મનુષ્યો સો વર્ષ સુધી જીવે છે જ એવું નથી. અનેક આધિઆધિથી પીડાઈને સંખ્યાબંધ માણસો પચાસ સાતની અંદર જ મૃત્યુમુખે પડે છે!”

સિદ્ધાર્થ જોલ્યો, “છત્ર, અહીંથી જ પાછા ફરીએ. મૃતને ઉઘાનકીયાની હોંશ રહી નથી!”

સિદ્ધાર્થ પાછો ફર્યો એ ખજર જાણતાં રાજની અસ્વસ્થતા વધી.

સિદ્ધાર્થ મહેલમાં જઈને પોતાના; ભવનમાં એકસો જ બેઠો. બીજા કોઈને દૂકમ વગર અંદર આવવાની મનાઈ ફરી અને મનમાં જ વિચાર કરવા લાગ્યો, “મ્હે” વૃદ્ધ મનુષ્ય જોશે અને તેને વિષે મહારા તરણ મિત્રો જોડે વાત કરી ત્યારે તેમણે મહારી કેવળ અવહેલના કરી, જાણે કે એમને અને મૃતને કદી વૃદ્ધાવસ્થા આવવાની જ નથી!

તે જ પ્રમાણે રોગી માણસને જોઈ મ્હાંડે ચિત્ત અસ્વસ્થ થયું ત્યારે મ્હારા મિત્રો મ્હારી મગક ઉડાવવા લાગ્યા. હવે જ્યારે હું તેમને પેલા મૃત મનુષ્યની વાત કહીશ ત્યારે ફરી એકવાર તેઓ મ્હારી મરકરી કરશે! જરા, વ્યાધ અને મરણ એ ત્રણ અવસ્થાઓનું અવલોકન કરવાનું એમનામાં જાણે સામર્થ્ય જ રહ્યું નથી! પણ આ જરાનો વિચાર કરવાથી માણસનો તારુણ્યમદ નષ્ટ થાય છે; વ્યાધના વિચારથી યસમદ નીકળી જાય છે; અને મૃત્યુના ચિન્તાનથી આયુષ્યમદ નિર્મૂળ થાય છે. આ ત્રણે મદ નષ્ટ થયા પછી આ પ્રપંચમાં માણસને રસ શાનો પડે? પ્રપંચી માણસો સુકાએલા ખાખોચીઆમાંની માછલીની જેમ તૃષ્ણાથી તણ્ણડે છે. છતાં આ ત્રણ મદને લીધે તેઓ આપસમાં દુશ્મના કરે છે! એકબીજાની ઠપાં કરે છે! એકબીજાનો વિરોધ કરે છે! પણ મ્હારા એ મદ નિર્મૂળ થયા હોવાથી હું હવે આ કસદપૂર્ણ પ્રપંચમાં રહેવાને યોગ્ય રહ્યો નથી; મ્હને પ્રપંચનો બચ સાગે છે!”

રાજમહેલમાંનાં સર્વ મુખો પરથી રાજપુત્રનું મન ઉઠી ગયું. ફરી એકવાર તે ઉદ્યાનમાં જવાને નીકળ્યો. ઉદ્યાનમાં એક ઝાડ નીચે બેઠો એક કાપાયવસ્ત્રધારી બિક્ષુ એની નજરે પડ્યો. બિક્ષુને જોઈ સિદ્ધાર્થે સારથિને પૂછ્યું, “છન્ન, આ માણસ કોણ છે? એણે કાપાયવસ્ત્ર ધારણ કર્યા છે, છતાં એની મુખમુદ્રા અતિ ગંભીર દેખાય છે!”

છન્ને જવાબ દીધો, “આર્યપુત્ર, એને શ્રમણ અથવા બિક્ષુ કહે છે. એણે પ્રપંચનો ત્યાગ કર્યો છે. પ્રાપચિક

કુખથી મુક્ત થયો હોવાથી એની મુખમુદ્રા પર ચાન્દિ દેખાય છે!"

સિદ્ધાર્થ કેટલોક વખત વિચારમગ્ન અવસ્થામાં હોવાનમાં ર્યો અને આખરે રથમાં બેસી મહેલમાં જવા નીકળ્યો. તે વખતે કૃશાંગૌતમી નામની તરુણ ક્ષત્રિય કન્યા પોતાના મહેલની અગામી પર બેઠી હતી. તેણે સિદ્ધાર્થ રથમાં બેસી જતો હતો તે તરફ જોયું અને હૃદયાર કાઢ્યા કે:—

“જેને આવો પુત્ર છે એ માતા સુખી છે, એ પિતા સુખી છે અને જેને આવો પતિ મળ્યો છે એ સ્ત્રી પણ ખરેખર સુખી * છે.”

શહેરમાં ગરદી હોવાથી સિદ્ધાર્થનો રથ મંદ ગતિએ ચાલતો હતો. તેથી કૃશાંગૌતમીના હૃદયાર સહજ તેને કાને પડી ગયા. તે મનમાં કહેવા લાગ્યો, “મહારા જેવો જેને પુત્ર હોય તે માતા સુખી થાય છે, તે પિતા સુખી થાય છે, અને જેને એવો પતિ મળ્યો હોય તે સ્ત્રી સુખી થાય છે, એમ આ ક્ષત્રિયકુમારીએ ક્યું છે; પણ ખરો સુખી કોણ? મહેલ લાગે છે કે જેના અન્તઃકરણમાંથી કામ, ક્રોધ અને મોહનો ત્રિવિધ અગ્નિ હોલવાદ્ ગયો છે એ જ ખરો સુખી છે. આજ ને આજ ગૃહત્યાગ કરીને આત્યન્તિક સુખનો માર્ગ

* મૂળ ગાથા આ પ્રમાણે છે:—

નિવ્રુતા નૂન, સા માતા નિવ્રુતો નૂન સો પિતા ।

નિવ્રુતા નૂન સા નારી યસ્માયં દિસી પતિ ॥

ગોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન મ્હારે કરવો જોઈએ. આ કુમારીએ મ્હને આત્મનિતક સુખતું રમરખ કરાવ્યું હોવાથી તે મ્હારે ગુરુસ્થાને છે. માટે એને કંઈ ગુરુશિક્ષણ દેવી જોઈએ.”

આવો વિચાર કરી પોતાના ગળામાંનો મોતીનો દાર કાઢી સિદ્ધાર્થે જાતમીને મોકલ્યો. સિદ્ધાર્થનું ચિત્ત મ્હારા પર ચોંટ્યું હશે એમ ધારી કૃશાગૌતમીને ખૂબ દરખ થયો.

સિદ્ધાર્થ મહેલમાં આવ્યો ત્યાં જ એને ખબર મળી કે યશોધરાદેવીએ પુત્રને જન્મ આપ્યો છે. તે મોટેથી બોલી દીધો, “આ રાહ પેદા થયો !”

રાજપુત્રના મહેલમાંના ફતોએ તાત્પર્યે જુદાદન રાજ આગળ યશોધરાને પુત્રપ્રસવ થયાની વધામણી આપી. રાજાએ તેમને પૂછ્યું, “મ્હારો પુત્ર પુત્રજન્મની વધામણી સાંભળીને શું બોલ્યો ?”

ફતો બોલ્યા, “મ્હારાજ, ખીલતું ન કહેતા યુવરાજ એટલું જ બોલ્યા કે ‘આ જાંઘન આવ્યું; આ રાહ પેદા થયો.’”

રાજા હરખે બરાહને બોલ્યો, “મ્હારા પોત્રનું નામ રાહસ જા પાડો. સિદ્ધાર્થને આ જાંઘન વળાવ્યું એટલે હવે તેનાથી ગૃહલ્લાગ નથી થઈ શકવાનો. હજારો પહેરેગીરો કરતાં કે લોકસંખ્યા કરતાં પણ આ પુત્રજાંઘન અધિક સુદૃઢ છે એનો મ્હને અનુભવ છે !”

રાજાએ એ ફતોને વધામણી આપ્યા માટે મોટી મોટી અક્ષીસો આપી અને મહેલમાં મોટો ઉત્સવ કર્યો. કપિલ-

વસ્તુના નાગરિકોએ પણ પોતપોતાને ઘેર સિદ્ધાર્થને ત્યાં પુત્રજન્મ થવાનો ઉત્સવ ઉજવ્યો.

પણ એકલા સિદ્ધાર્થનું મન ખીચ દિશામાં વળેલું હતું. તે મનમાં કહેવા લાગ્યો, “જરા, વ્યાધિ, મરણ છત્યાદિ દુઃખમાંથી મુક્ત થઈને આત્મનિર્લક સુખનો માર્ગ લાઘશે તો જ મહને સાચું સમાધાન થશે. ત્યાં સુધી માતૃપિતા, પુત્ર અને સ્ત્રી એ કેવળ બંધનરૂપ થઈ પડ્યાં છે. પુત્રજન્મ થયો એને માટે લોક મોટો ઉત્સવ કરે છે. પણ તે વેળા આપણે મનુષ્યપ્રાણી નાશવંત છીએ એ તેઓ ભૂલી જાય છે ! પુત્ર, દારા, ધન, દોલત વગેરે અશાશ્વત વસ્તુઓના પાયા પર જેઓ પોતાના સુખની ઈમારત રચે તેઓ થોડા જ વખતમાં દુઃખી થાય એમાં નવાઈ નથી. મહને એવા ક્ષણભંશુર સુખની લાલસા નથી. જો શાશ્વત સુખની ભાજ લાગે તો તેથી મને જ નહિ પણ સારી મનુષ્યજાતિને કાયદો થવાનો છે.”

સિદ્ધાર્થના મગજમાં આવા વિચારો ઘેળાતા હતા ત્યાં તેની આસપાસ રાજમહેલની વારાંગનાઓનું જૂથ જામ્યું. દરેક નર્તકી પોતપોતાનું વાદ્ય લઈને સિદ્ધાર્થનું યયાશકિત રંજન કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી; પણ સિદ્ધાર્થને એમનાં વાદોથી આનન્દ ન થતાં નિદ્રા આવી. એટલે પેલી સ્ત્રીઓ પણ પોતપોતાનાં વાદ્ય નીચે મૂકી ત્યાં જ નિદ્રાવશ થઈ ગઈ.

મધરાતને સુમારે સિદ્ધાર્થ જાગ્યો અને પક્ષંગ પઢ પશ્ચાસન વાળીને બેઠો. જન્મ, જરા, વ્યાધિ અને મરણના વિચારથી એનું મન બાંધ થઈ ગયું હતું. તેણે પેલી આમતેજ

અન્યસ્થિતપણે મૂનેલી નર્તકીઓ બણી એકવાર નજર ફેંકી. તેમાંની કેટલીક ઊંધમાં લવતી હતી; કેટલીકનાં મોંમાંથી લાળ વહેતી હતી; કેટલીક દાંત કચડતી હતી; કેટલીકનાં વસ્ત્રનું ઠેકાણું ન હતું અને તેઓ અસ્તવ્યસ્ત પડી હતી. સિદ્ધાર્થ મનમાં કહેવા લાગ્યો, “આ નર્તકીઓ યોગા વખત પહેલાં ગાયન, વાદન, નૃત્ય અને નાના પ્રકારના હાવભાવ કરીને જાણે પોતે દેવલોકની અપ્સરાઓ જ હોય એમ મહેને દેખાડતી હતી; પણ આ ખાલી ભાસ હતો! હવે એમનું ખરું સ્વરૂપ જણાઈ આવે છે. નિદ્રા એ આ લોકનું નાનુંસરંખું મૃત્યુ જ છે. આ સ્થિતિમાં મનુષ્યની મરણ પછી શી ગતિ થવાની છે એનું અનુમાન થઈ શકે છે. હું સૌન્દર્ય, તું હવે મહેને બુલાવામાં નાખી શકનાર નથી! તું કેટલું ક્ષણમંચુર છે, કેટલું નશ્વર છે એની મને સાચેસાચી કલ્પના આવી ગઈ છે!”

સિદ્ધાર્થ પક્ષગ પરથી ઉઠ્યો અને સીધો દરવાજા પર ગયો. ત્યાં તેનો વિશ્વાસુ નોકર છત્ર ઉમરા પર ડોક ટેકવીને સૂતો હતો. સિદ્ધાર્થે, “કાણુ છે એ” એમ મોટેથી હાક મારતાં છત્ર જાગી ઉઠ્યો અને બોલ્યો, “આર્યપુત્ર, એ તો હું આપનો સેવક છત્ર છું.”

સિદ્ધાર્થે કહ્યું, “મહારા માનીતા છત્ર! આ જ ક્ષણે તારે મહાઈ એક કામ કરવું પડશે. હમણાં ને હમણાં જ ઘોડારમાં જઈને તું મહારે માટે એક ઘોડો સજ્જ કરી લાવ.” આટલી રાત્રે પોતાનો માલીક ક્યાં જવા ઇચ્છે છે વગેરે પ્રશ્ન પૂછવાની બાંજગડમાં ન પડતાં સ્વામિભક્ત સેવક સીધો

ઘોડારંભાં ગયો અને કંચક નામના ઘોડાને શણુગારીને તેને સિદ્ધાર્થના મહેલ આગળ લઇ ગયો.

સિદ્ધાર્થને ઘોડો તૈયાર છે એવી ખબર થતાં તે પોતાક ચડાવીને મહેલમાંથી નીચે ઉતર્યો. પણ એટલામાં તેને પોતાની પત્ની અને તેજ દહાડે જન્મેલો પુત્ર યાદ આવ્યાં. તેવો જ તે પાછો ર્યો અને યશોધરાના ભવનમાં ગયો ત્યાં યશોધરા-દેવી ભાતભાતનાં ફૂલથી શણુગારેલી રાજસભ્યા પર પુત્રને સોડમાં લઇને ભરડંબમાં પડી હતી. સિદ્ધાર્થ તેની પાસે ગયો. પલંગ પાસેના મુગધી તેલના પ્રદીપના પ્રકાશથી તેનું મુખકમળ ઝળહળતું હતું. પણ તેની સોડમાં સૂતેલા બાળકનું મ્હેં સિદ્ધાર્થથી સ્પષ્ટ દેખાયું નહિ. યશોધરાનો હાથ બાળક પર હોવાથી એ હાથને ખસેડ્યા વિના સિદ્ધાર્થથી બાળકને જોઇ શકાય એમ ન હતું. તે મનમાં બોલ્યો, “મહારા પુત્રને જોઇને જાઈ એમ કરીને તો હું અહીં આવ્યો; છતાં જો હું યશોધરાનો હાથ ખસેડું તો તે જાગી ઉઠે અને મહારા જવામાં જાગરી આડખીલ કરે !”

યશોધરાને ઉઠાડી તેનો આખરનો સન્દેશો લેવો અને પુત્રમુખ નિરખવું એવો વિચાર સિદ્ધાર્થના મનમાં કેટલીયે વાર ઉઠ્યો; પણ પોતાના ગમનમાં અન્તરાય પડશે એ વિચાર પ્રગળ થઇને પહેલા વિચારને એકાએક દાખી દેતો. આ બંને વિચારોનું જાળો મદલયુદ્ધ જ મચ્યું હતું. છેવટે યશોધરાને ન જગાડતાં ત્યાંથી નીકળી જવું એ વિચારનો જય થયો.

સિદ્ધાર્થે વિચાર કર્યો, “ મ્હને જન્મજરાદિ દુઃખમાંથી છૂટવાનો માર્ગ જડી આવશે તો મહારા પુત્રનું અને મહારી સ્ત્રીનું

કલ્યાણુ મ્હારાથી થઇ શકશે; પણ યશોધરાને હમણું જ જાગાડીને હું તેના અને પુત્રના મોદની જાગમાં સપડાઇશ તો મોક્ષમાર્ગની શોધ ખાતુએ જ રહી જશે. પુત્રમુખ તો કૈકેયેનો પછી જેવા મળી શકશે. યશોધરાનું પણ સાન્તવન આગળ પર કોઇ વાર કરી શકાશે. પણ મોક્ષમાર્ગ શોધી કાઢવાની સન્ધિ મ્હને જેવી આજે મળી છે તેવી હવે કદીએ આવનાર નથી. તપશ્ચર્યાનો તીવ્ર ક્લેશ સહેવાનું સામર્થ્ય આજ મ્હારામાં છે. પણ આ યૌવનના દિવસ વહી ગયા કે પછી ધર્મસાધનને જરૂરની ખંત મ્હારામાં રહેવાની નથી. માટે યશોધરાને આમ જ નિદ્રામુખમાં છોડી દઇને હું અહીંથી નીકળી જાઉં એ જ શ્રેયસ્કર છે.” આવેા વિચાર કરી તે મનમાં ને મનમાં બોલ્યો, “યશોધરા! હું તને અગ્નિજ્વાલામાં રાખી અરણ્યવાસ સ્વીકારું છું, તેથી તારા પર મ્હારો પ્રેમ નથી એમ ન સમજતી. પ્રાણી માવના દુઃખથી મ્હારું હૈયું કંકળી રહ્યું છે; તો પછી જેના સહવાસમાં મ્હને આટલા વર્ષ ગાળ્યાં એ મ્હારી વહાલી પત્નીની મ્હને દાઝ ન હોય એમ અને જ કેમ? હું મ્હારાં આમજન, તમે મ્હારા પર દૂરપણનો આરોપ બલે કરો. પણ હું ખાતરીથી કહી શકું છું કે મ્હારું મન પહેલાં કરતાં પણ વધારે મૃદુ બન્યું છે. પહેલાં મ્હારા મનને મ્હારા દુઃખથી જ કંટ થતું હતું, પણ હવે સકળ જગતના દુઃખથી મ્હારું મન દુખાય છે. સર્વાવહાલા એ સૌ મ્હારા સુખને માટે છે એમ મ્હને લાગતું હતું; પણ હવે જગતના કલ્યાણને માટે જ જીવતું એવો મ્હારો સંકલ્પ થઇ ચુક્યો છે.

મહારે વિષે સૌ સૌને કાવે તેવા ખ્યાલ ભલે આંધે, પણ મહારે ગૃહત્યાગ કરવાનો હેતુ કેવળ મહારા જ આત્માનો મોક્ષ એ નથી; મહારે તો અનેક દુઃખથી પીડાએલી આ માનવજાતિને સુખની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે કે નહિ એની શોધ કરવી છે. પણ આ કામમાં મહારા આપ્તવર્ગ તરફથી જામરદસ્ત વિધન આવવાનો સંભવ હોવાથી એમની રજા લીધા વિના આજ હું અહીંથી પ્રયાણ કરું છું. ”

સિદ્ધાર્થ પત્નીના મહેલમાંથી નીચે ઉતર્યો તે વખતે મધરાત વીતી ગઈ હતી. દિવસ આપાઢી પૂર્ણિમાનો હતો. આકાશ છૂટાંછવાયાં વાદળોથી છવાએલું હતું. છતાં ચાંદનીથી સઘળા રસ્તા સાફ દેખાતા હતા. શહેર જાણે સમાધિસુખમાં મગ્ન ન થઈ રહ્યું હોય તેમ શહેરમાં સઘળે સુતુંસમ હતું. વચ્ચે વચ્ચે ચોપીદારોના પોકાર અને શિયાળકુતરાંના અવાજ માત્ર સંભળાતા હતા; છતાં એને લીધે કપિલવસ્તુની શાન્તિમાં કોઈ પણ પ્રકારે ખલેલ પડતી હોય એવું ચિંતે જણાતું ન હતું.

સિદ્ધાર્થ કંચક પર સવાર થયો અને છત્રને પોતાની પાછળ બેસવાને કહ્યું. કંચક એટલો જોરાવર હતો કે આ બે જણનો ભાર તેને કશી વિસાતમાં નહોતો. લગામને આંચકો દેતાં વેંત તે વાયુવેગે દોડ્યો. એના દાબડાના અવાજથી કપિલવસ્તુના ગાઢ ઉંઘમાં પડેલા લોકો ન જાગી ઉઠ્યા એટલું જ નહિ, પણ ચોપીદારોની સુદ્ધાં આ ઉમદા ઘોડાને અટકાવવાની છાતી ચાલી નહિ. તે સીધો શહેરને દરવાજો જાળને હમો રહ્યો. દરવાજો બંધ હતો. પણ અચરજની વાત

તો એ કે સિદ્ધાર્થને અને છત્રને લાઇને કંથક ત્યાં આવ્યો કે તરત જ દેવતાના પ્રભાવથી દરવાજો આપોઆપ ઉઘડી ગયો અને કંથક જહાર નીકળી ગયા પછી પાછો આપોઆપ બીડાઈ ગયો !

થોડાં પગલાં આગળ ગયા ત્યાં સિદ્ધાર્થને પોતાના પ્રિય કપિલવસ્તુનું દર્શન કરવાનું મન થઈ આવ્યું. તેણે કંથકને ફેરવી એકવાર કપિલવસ્તુ પર નજર નાખી અને છત્રને કહ્યું, “ છત્ર, મ્હારી આ પ્રિય જન્મભૂમિની હું આજે છેવટની રજા લઉં છું. આજ જેમ આકાશમાંનાં વાદળાંથી ચન્દ્રદર્શન અસ્પષ્ટ થયું છે તેમ પરસ્પરવિરોધી વિચારોથી મ્હારી માનસિક શાન્તિનો પણ લોપ થયો દેખાય છે. પણ એ શાન્તિનો છેક જ લોપ થયો નથી. ચન્દ્ર પરનાં વાદળાં વીખેરાઈ જશે ત્યારે આ ચન્દ્ર ધડીવારમાં પોતાના શીતળ કિરણોથી જગતને ધારશે એવાં ચિહ્ન સ્પષ્ટ દીસે છે. તે જ પ્રમાણે મ્હારા મનના પરસ્પરવિરોધી વિચારોનું નિરસન થઈને મ્હારો શાન્તિ-ચન્દ્ર મોજે કળાએ પ્રકાશવા લાગશે અને સકળ જગતને સુખ દેશે એવી મ્હારી પ્રમળ આશા છે. અને એમ થશે તો જ હું મ્હારા આ પ્યારા કપિલવસ્તુની જમીન મુલાકાત લઈશ. મ્હારા પ્રયત્નમાં યશ નહિ મળે તો કપિલવસ્તુનું આ જ છેવટનું દર્શન થવાનું છે. છત્ર, ચાલ આપણે હવે રાજગૃહનો માર્ગ લઈએ. એ નગરની આસપાસ અનેક તપસ્વીઓ છે એમ મને સાબળ્યું છે. તે મ્હને ખરો રસ્તો દેખાડીને મ્હારી સંકેતનું સમાધાન કરશે એવી મ્હને આશા છે.”

મહારે વિષે સૌ સૌને શ્રવે તેવા ખ્યાલ બહે બાંધે, પણ મહારો ગૃહત્યાગ કરવાનો હેતુ કેવળ મહારા જ આત્માનો મોક્ષ એ નથી; મહારે તો અનેક દુઃખથી પીડાએલી આ માનવજાતિને મુખની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે કે નહિ એની શોધ કરવી છે. પણ આ કામમાં મહારા આપ્તવર્ગ તરફથી જન્યરસ્ત વિધન આવવાનો સંભવ હોવાથી એમની રજા લીધા વિના આજ હું અહીંથી પ્રયાણ કરું છું.”

સિદ્ધાર્થ પત્નીના મહેલમાંથી નીચે ઉતર્યો તે વખતે મધરાત વીતી ગઈ હતી. દિવસ આપાઢી પૂર્ણિમાનો હતો. આકાશ છટાછવાયાં વાદળાંથી છવાએલું હતું. છતાં ચાંદનીથી સઘળા રસ્તા સાફ દેખાતા હતા. શહેર જાણે સમાધિસુખમાં મગ્ન ન થઈ રહ્યું હોય તેમ શહેરમાં સઘળે સુતુંસમ હતું. વચ્ચે વચ્ચે ચોહીદારોના પોકાર અને શિયાળકુતરાંના અવાજ માત્ર સંભળાતા હતા; છતાં એને લીધે કપિલવસ્તુની શાન્તિમાં કોઈ પણ પ્રકારે ખલેલ પડતી હોય એવું ચિંત્ન જણાતું ન હતું.

સિદ્ધાર્થ કંથક પર સવાર થયો અને છત્રને પોતાની પાછળ બેસવાને કહ્યું. કંથક એટલો જોરાવર હતો કે આ બે જણનો ભાર તેને કશી વિસાતમાં નહોતો. લગામને આંચકો દેતાં વેંત તે વાયુવેગે દોડ્યો. એના દાખડાના અવાજથી કપિલવસ્તુના ગાદ ઉંધમાં પડેલા લોકો ન જાગી હોવા એટલું જ નહિ, પણ ચોહીદારોની સુદ્ધાં આ ઉમદા ઘોડાને અટકાવવાની છાતી ચાલી નહિ. તે સીધો શહેરને દરવાજો જઈને ઉભો રહ્યો. દરવાજો બંધ હતો. પણ અચરજની વાત

તો એ કે સિદ્ધાર્થને અને છત્રને લઈને કંથક ત્યાં આવ્યો કે તરત જ દેવતાના પ્રભાવથી દરવાજાં આપોઆપ ઉઘડી ગયો અને કંથક બહાર નીકળી ગયા પાછી પાછો આપોઆપ બીડાઈ ગયો !

પોતાં પગલાં આગળ ગયા ત્યાં સિદ્ધાર્થને પોતાના પ્રિય કપિલવસ્તુનું દર્શન કરવાનું મન થઈ આવ્યું. તેણે કંથકને ફરી એકવાર કપિલવસ્તુ પર નજર નાખી અને છત્રને કહ્યું, “ છત્ર, મહારી આ પ્રિય જન્મભૂમિની દે આજે છેવટની રંગ લઈ છું. આજ જેમ આકાશમાંનાં વાદળોથી ચન્દ્રદર્શન અસ્પદ થયું છે તેમ પરસ્પરવિરોધી વિચારોથી મહારી માનસિક શાન્તિનો પણ લોપ થયો દેખાય છે. પણ એ શાન્તિનો છેક જ લોપ થયો નથી. ચન્દ્ર પરનાં વાદળોં વીખેરાઈ જશે ત્યારે આ ચન્દ્ર ધડીવારમાં પોતાના શીતળ કિરણોથી જગતને ધારશે એવાં ચિહ્ન સ્પષ્ટ દીસે છે. તે જ પ્રમાણે મહારા મનના પરસ્પરવિરોધી વિચારોનું નિરસન થઈને મહારો શાન્તિ-ચન્દ્ર મેળે કળાએ પ્રકાશવા લાગશે અને સદૃશ જગતને સુખ દેશે એવી મહારી પ્રજ્વળ આશા છે. અને એમ થશે તો જ હું મહારા આ પ્યારા કપિલવસ્તુની ફરીથી મુલાકાત લઈશ. મહારા પ્રયાતનમાં થઈ નહિ મળે તો કપિલવસ્તુનું આ જ છેવટનું દર્શન થવાનું છે. છત્ર, ચાલ આપણે હવે રાજગૃહનો માર્ગ લઈએ. એ નગરની આસપાસ અનેક તપસ્વીઓ છે એમ મને સાંભળ્યું છે. તે મળે ખરો રસ્તો દેખાડીને મહારી શંકાનું અમાધાન કરશે એવી મને આશા છે.”

તે દિવસે સિદ્ધાર્થ ઘોડા પરથી નીચે ઉતર્યા વિના જ ત્રણ રાત્રી વટાવી ગયો. અને બીજો દિવસે અનોમ નામની નદીને કાંઠે પહોંચ્યો; ત્યાં ઘોડા પરથી ઉતરીને તેણે ઘોડાને છત્રને સોંપ્યો અને કહ્યું, “ મહારા વહાલા છત્ર, હવે તું કંઈકને લઈને પાછો જા. અહીંથી આગળ હું પગે જ મુસાફરી કરવાનો છું. મહારા આ શરૂ કર્યું મને ઘણી સ્થાય કરી છે. એનો વિયોગ મને મહારા આમનનના વિયોગ કરતાં પણ વધારે સાથે છે. તથાપિ બાવિ કર્તવ્ય તરફ દૃષ્ટિ રાખીને મારે એ સહન કર્યું જ છૂટકો છે.”

છત્ર બોલ્યો, “ હે આર્યપુત્ર ! આપને એકલા મૂકી દેશું મોડું લઈને કપિલવસ્તુમાં જઈ ? શુદ્ધાદત્ત મહારાજ આપના સમાચાર પૂછે તેમને શું કહું ? આપનાં અને મહારાં સગાંવહાલાં મને શું કહે ? ”

સિદ્ધાર્થે જવાબ દીધો, “ છન્ન, તું એવી ચિંતાઓમાં પડીશ મા. આજ મધ્યે તે મહારો શબ્દ હેંડે પડવા દીધો નથી. કંઈકને સનજ કરી લાવ એમ કહેતાં વેંત ‘ તમે ક્યાં જાઓ છો ’ એવો સવાલ મુઠાં તે મને કર્યો નથી; પણ માત્ર હવે તું મહારી ઇચ્છા અનુસાર વર્તવાને તૈયાર નથી. આ મહારા અલંકાર લઈ જઈ મહારા પિતાના મોં આગળ મૂકજો અને તેમને મહારો સન્દેશો કહેજો કે ‘ તમારો પુત્ર રાત્રીના સ્થર સુખમાં સામાધાન માનતો નથી. જગતમાં સામન સુખ છે કે નહિ એની શોધ કરવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો છે. જેને એને એવા સુખની બાજુ લાગશે તો જ એ પાછો આપને દસને આવશે; ન લાગે તો એના આ હેવટના નમસ્કાર સમજાવજો.”

સિદ્ધાર્થ બોલતો હતો ત્યાં છત્તની આંખોમાંથી ચોધારાં આંસુ વહે જતાં હતાં. તે મોટેથી નીસાસો નાખીને બોલ્યો, “આર્યપુત્ર, આજ સુધી મેં આપનો બોલ પડના પહેલાં ઝીલી લીધો છે એ ખરું; પણ આપનો ને મ્હારો વિયોગ થવાનો પ્રસંગ જ કદીયે આવ્યો નહોતો. આપ મ્હારી સાથે હો તો માટે તે કામ કરતાં મ્હને કશાનો ડર લાગતો નથી. પણ આજ આપ મ્હારાથી કાચમના છટા પડવા માગો છો, તેથી મ્હારો આત્મા જાણે આ મ્હારા જડ દેહ રૂપી ખોળામાં ને છોડી ચાલ્યો જતો હોય એવી મ્હારી સ્થિતિ યદ્ય છે. રાજપુત્ર! મ્હારી આપને એ જ વિનંતિ છે કે આપ મ્હને આપનાથી વિખૂટા પાડશો મા.”

સિદ્ધાર્થે કહ્યું, “છત્ત, તારી સ્વામિભક્તિ પ્રશંસાને પાત્ર છે, પણ દુનિયાદારીનો તને હજુ પૂરો ખ્યાલ આવ્યો નથી. હું અને તું બેગા રહીશું તોપણ હવે મૃત્યુ તો આપણને વિખૂટા પાડવાનું જ છે. અને નિર્ઘૃણ મૃત્યુની દાઢમાંથી છૂટ્યો હોય એવો માણસ કોણ છે? માદીકરાનો, પિતાપુત્રનો, પતિપત્નીનો, મિત્રમિત્રનો અને સગાંસગાંનો વિયોગ પાડતાં મૃત્યુ કદી એ આધુપાધું જોતું નથી. તો આ કોમને કોઈકાળે થવાનો વિયોગ આજ જ થાય તો તેમાં તું આટલો બધો દેખતાઈ શાને જાય છે? અને બીજું એમ છે કે આ મ્હારો વિયોગ એ કંઈ કાચમનો નથી. મ્હને સદ્ધર્મબોધ થશે—અને થશે એવી મ્હને પૂરેપૂરી આશા છે—તો મ્હારો અને તારો યરીથી મેળાપ થવાનો જ છે. માટે શોક તજી દઈને તું મ્હારા કથા પ્રમાણે કર.”

છન્ને ખેંચતાણુ તો ખૂબ કરી, પણ સિદ્ધાર્થ આગળ
તેનું કાંઈ ચાહ્યું નહિ. સિદ્ધાર્થના અલંકાર લઈને અને
કંથકની લગામ ઝાલીને તે કપિલવસ્તુને રસ્તે વળ્યો. પણ શૂર
કંથકથી પોતાના માલીકનો વિયોગ બિલકુલ સહેવાયો નહિ.
તેણે મોટેથી ઓસો પાડી પોતાનું શરીર જમીન પર પછાડ્યું
અને ત્યાં જ પ્રાણ છોડ્યો! કંથકના મરણથી છત્રના શોકનો
પાર રહ્યો નહિ. પણ પોતાના ઘણીની આરા આગળ એનું
કશું વળે એમ નહોતું, એટલે તે એમને એમ દુઃખથી કબરાતે
દેવે કપિલવસ્તુ ગયો.

(૬)

તપશ્ચર્યા

સિદ્ધાર્થે પોતાનો રાજવેશ છોડી બિશુવેશ ધારણ કર્યો અને પગે મુસાફરી કરીને એક આશ્વાડિયામાં રાજગૃહ નજીક પહોંચ્યો. તેણે રસ્તામાં શી રીતે નિર્વાહ કર્યો એ વાત અન્યોમાં કહેલી નથી, છતાં અરણ્યમાં મળે એવાં ફળમૂળ પર તેણે ગુજારેા કર્યો હશે એવું અનુમાન છે. પણ સિદ્ધાર્થ રાજગૃહમાં આવ્યો ત્યાં નિર્વાહનું બીજું સાધન ન હોવાથી તેને શહેરમાં બિશ્વા માગવા જવું પડ્યું! બિશ્વાપાત્ર લઇને પ્રસન્ન મુખમુદ્રાથી રાજગૃહના રસ્તાએ પર તેને ચાલતો જોઇને રાજગૃહવાસી નાગરિકો ચક્રિત થઈ ગયા. રાજગૃહની આસપાસ અનેક શ્રમણો રહેતા હતા. પણ ભરજીવાનીમાં આવેલો સિદ્ધાર્થ જોવો તેજસ્વી પુરુષ એમનામાં કદી ચે દેખાયો નહોતો. સિદ્ધાર્થને બારણા આગળ જોતાં જ ઘેરેઘેરથી સ્ત્રીઓ બહાર આવી યથાશક્તિ રાધેલું અન્ન તેના પાત્રમાં મૂકવા લાગી. ધડીવારમાં તો સિદ્ધાર્થનું પાત્ર નાનાપ્રકારનાં અન્નથી ભરાઈ ગયું. એ પાત્રને હપરણાથી ઢાંકી રાજમહેલ આગળ થઈ સિદ્ધાર્થ પાંડવ પર્વત બણી વળ્યો.

મગધ દેશનો રાજા બિંબિસાર મહેલની અગાસીએ બેઠો હતો. સિદ્ધાર્થને રસ્તા પરથી જોતો જોઈ તેણે નોકરોને કહ્યું, “આ વિવશ્વણ પુરુષ કોણ છે? એના શરીરની કાન્તિ જોતાં એ હવ્ય કુળમાં જન્મ્યો હોવો જોઈએ એમ સ્પષ્ટ

દેખાય છે. પણ એનો બિસ્ત્રુવેશ જોઈને મનને શંકા થાય છે. તમે એની પાછળ પાછળ જઈને એ ક્યાં જાય છે ને શું કરે છે એની તપાસ કરો. એની બધી પ્રવૃત્તિ જાણવાને હું બહુ જ ઉત્સુક થયો છું. ”

રાજની આગા સાંભળતાંની સાથે રાજદૂતો તાબડોતોબ સિદ્ધાર્થની પાછળ જવા નીકળ્યા.

પાંડવ પર્વત પર આવી સિદ્ધાર્થ એક ટેકરીની ઊંચા નીચે પથર પર બેઠો અને બિડાપાત્ર નીચે મૂકી એમાંના નાનાવિધ અન્ન તરફ નજર નાંખી. ઢેડ અને ચમારથી માંડીને તે ઢેડ બ્રાહ્મણ મૂંઝીની આઠારે વર્ણના માણસોએ આપેલું અન્ન એ પાત્રમાં હતું. એ જોઈ સિદ્ધાર્થને ઉકાંટા આવવા લાગ્યા પેટનાં આંતરડાં મોં વાટે બહાર નીકળે છે કે શું એમ તેને થઈ ગયું. એટલે તેણે મનમાં કહ્યું, “ સિદ્ધાર્થ, તને કોઈએ જોરજુલમથી પ્રવ્રત્ત્યા લેવાની ફરજ પાડી નથી. રાજપુત્રીથી તેં આ વેશ સ્વીકાર્યો છે. રાજસંપત્તિનો તેં હસતે મોઢે ત્યાગ કર્યો છે; છતાં આ ધાનકે સંરક્ષકોને તું હજી પણ દૈયા સાથે ચોંટાડી રાખે છે ! માણસ માણસના બેદરબાવથી તારું હૈયું કંકળી ઉઠતું હતું. પણ અત્યારે દીન જાતિનું અન્ન ખાવાનો પ્રસંગ આવનાં વેંત તારા મનમાં એ લોકોને વિશે અનુકંપા ન રહેતાં કંટાળો ઉપજ્યો. સિદ્ધાર્થ ! આવી ઘેલછા ઘોડી દે. સુમધી ચોખ્ખાના બાતમાં અને દીન લોકોએ આપેલા આ અન્નમાં તને બેદરબાવ ન જખાવેો જોઈએ. એ રિયતિ આવશે તો જ તારી પ્રવ્રત્ત્યા સફળ થવાની છે. ”

આ પ્રમાણે પોતાના મનને બ્રોધ દધને સિદ્ધાર્થે બારે સંયમથી બિજાનું અન્ન ખાવાની શરૂઆત કરી. એટલામાં બિંબિસાર રાજાએ મોકલેલા ચાર દૂત સિદ્ધાર્થ બેઠો હતો ત્યાં આવ્યા. એમાંથી એકે જણ તાબડોતોય રાજાને ખબર આપવાને પાછો દોડી પહોંચ્યો અને 'બિંબિસારને કહ્યું', "મહારાજ, આપે જે સત્પુરુષની બાળ કાઢવા સાર અમને મોકલ્યા હતા તે પાંડવ પર્વતની તળેટીમાં આવેલી એક ટેકરીની છાયામાં બેઠો છે. સિંહસભી તેની મુદ્રા જોઈને કોઈ પણ માણસના મનમાં એને વિશે આદરચુદ્ધિ ઉપભવ્યા વિના રહે એમ નથી."

દૂતોના આ શબ્દો સાંભળી બિંબિસારે પોતાનો રથ જોડાવ્યો અને તાબડોતોય પાંડવ પર્વતની તળેટીમાં જઈ ન્યાં સિદ્ધાર્થ બેઠો હતો તે ઠેકાણે પગે ચાલતો ગયો.

સિદ્ધાર્થે બોજન હમણાં જ પૂરું કર્યું હતું. બિજાપાત્ર ઘોડાને એક બાજુએ તડકામાં પલાંડી વાળાને તે પોતાના આસન પર શાન્તપણે બેઠો હતો. બિંબિસાર તેની પાસે જ એક બાજુએ બેઠો અને બોલ્યો, "તારા શરીરની કાન્તિ પરથી તું હવ્ય ક્ષત્રિયકુળમાં જન્મેલો હોવો જોઈએ એમ જણાય છે. પણ આટલી તરુણ વયમાં રાજ્યથીનો ત્યાગ તારે શા માટે કરવો પડ્યો એનું અનુમાન હું કરી શકતો નથી. તું ક્યા કુળમાં જન્મેલો છે અને અહીં કેમ આવ્યો છે એ જણવાની ઇચ્છાથી હું અહીં આવ્યો છું. તું ગમે તે જાતનો હોય તોપણ તને મ્હારી પાસે રાખી મોટી પાપરીએ ચડાવવાનો મ્હેં વિચાર

કર્થો છે. તું મહારાં સૈન્યમાં . ભારે સેવા કરીશ એમાં મ્હને શંકા નથી.”

સિદ્ધાર્થે જવાબ દીધે, “મહારાજ, હિમાલયની તળેટીમાં શાક્યોનું જે સુસમૃદ્ધ રાજ્ય છે તેની કીર્તિ તો આપનાં સાંભળવામાં આવી જ હશે. ત્યાંના રાજાનો હું પુત્ર છું. સંપત્તિ મેળવવાની આશાએ મ્હેં ગૃહત્યાગ કર્યો નથી. ગૃહત્યાગમાં મહારો ખીન્ને કશો ઉદ્દેશ નથી; કેવળ દુઃખોપશમનો માર્ગ શોધી કાઢવાને માટે અહીં સૂધી આવવાનો મ્હેં શ્રમ સહન કર્યો છે. એને માટે હજી પણ પુણ્ય કલેશ સહેવાને હું તૈયાર છું. જગતમાંની સધળી સંપત્તિ મ્હને તોપણ મહારા મનનું સમાધાન થવાનું નથી. માનવજાતિના દુઃખનો અન્ત ક્યાં આવે છે અને એ સ્થાન પ્રતિ જવાનો માર્ગ કયો એ મ્હને સમજાય નહિ તો મ્હારું જીવતર ધૂળ છે ! માટે આપ મ્હને આપના રાજ્યમાં રહેવાનો આશ્રય ન કરશો.”

ખિંબિસારે સિદ્ધાર્થનો નિશ્ચય જોઈ તેનું મન વાળવાનો પ્રયત્ન છોડી દીધો અને કહ્યું, “હે રાજકુમાર ! તારા નિશ્ચયની આડે આવવાની મ્હારી ઈચ્છા નથી ! પણ જો તને જગદુદ્ધારનો માર્ગ જડે તો સૌથી પહેલાં તારે મ્હારું વિહારદાન+ સ્વીકારવું પડશે.”

સિદ્ધાર્થે એ વાત કબૂલ રાખી અને ત્યાંથી આજાર-કાલામ ઝપિના આશ્રમે ગયો.

+ વિહાર એટલે બિશુને રહેવા માટે બાંધેલો આશ્રમ.

આજારકાલામ એ મોટો નામાંકિત તપસ્વી હતો અને રાજગૃહ પાસે એક આશ્રમમાં રહેતો હતો. યોગશાસ્ત્રમાં તે પારંગત છે એવી તેની ભારે ખ્યાતિ હતી. આ શાસ્ત્રનાં તત્ત્વો સમજી લેવાને તેની પાસે દરદરના પ્રાંતોમાંથી સંખ્યાબંધ શાવિક લોક આવતા અને તેમાંના કેટલાક તેના શિષ્ય બની યોગાભ્યાસ કરવા માટે ત્યાં જ રહી જતા.

સિદ્ધાર્થે કાલામના આશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો તે વેળા મોટું શાવિક મંડળ ત્યાં જામ્યું હતું. હું કાલામના દર્શને આવ્યો છું એમ કહ્યું એટલે કેટલાક તપસ્વીઓ તેને કાલામ ઋષિની કુરીરમાં લઈ ગયા. કાલામ એક દર્બાસન પર બેઠો હતો. સિદ્ધાર્થ તેને નમસ્કાર કરી એક બાજુએ મૂકેલા આસન પર બેઠો અને કાલામને પોતાનો પૂર્વ જ્ઞાન નિવેદન કરી બોલ્યો, “કાલામ, આપનો શિષ્ય બની મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ કરી લેવાની ઈચ્છાથી હું આપની પાસે આવ્યો છું.”

કાલામ ઋષિના અનેક શિષ્યો છતાં તેમાં આટલા મોટા રાજકુળમાં જન્મેલો એવો એક પણ શિષ્ય નહોતો. તેથી સિદ્ધાર્થે મ્હાંડે શિષ્યત્વ સ્વીકારવાને અહીં સૂધી આવ્યો એ વિચારથી એના મનને આનન્દ થયો હોય તો તેમાં બહુ નવાઈ જેવું નથી. તેણે સિદ્ધાર્થને કહ્યું, “મ્હારા પત્ન્યમાં બળાને પણ લોકોનું સમાધાન થયું છે, તું હિચ્ચ કુળમાં જન્મેલો હોવાથી નાનપણમાં જ સર્વ પ્રકારનું શિક્ષણ તને મળ્યું હોવું જોઈએ. તેથી તું મ્હારો મત અંગીકાર કરીશ તો એનું રહસ્ય તને જણાતાં વાર લાગવાની નથી.”

કાલોમ ઋષિનાં તત્ત્વજ્ઞાનમાં સિદ્ધાર્થ થોડા જ વખતમાં પારંગત થઈ ગયો. 'કોઈ પણ સિદ્ધાન્તનો પૂવપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ કરી ચર્ચા કરવાની તેની તૈયારી હતી. પણ એ સધળા પોપટ-પંચી હતી. કાલામના ખીજ પણ કેટલાક શિષ્યો સિદ્ધાર્થની પેઠે પોપટપંચીમાં પ્રવીણતા મેળવી પોને મોટા તત્ત્વવેતા છે એમ સમજતા હતા. પણ આ પોપટપંચીથી સિદ્ધાર્થનું સમાધાન ન થયું. તેણે વિચાર કર્યો, " માત્ર શ્રદ્ધાપૂર્વક સર્વ સિદ્ધાન્તનો મુખપાક કરી જવાથી મહારા ગુરુને ધર્મરહસ્યનો સાક્ષાત્કાર નહિ થયો હોય; અને સાક્ષાત્કાર વગર તો તેઓ સધળા લોકોને પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ ન જ કરે. તેથી મહારે આ પોપટપંચીથી - સન્તોષ ન માનતાં કાલામ ઋષિના ધર્મરહસ્યનો સાક્ષાત્કાર કરી લેવો જોઈએ. "

આવો વિચાર કરી સિદ્ધાર્થ કાલામ પાસે ગયો અને બોલ્યો, " ભો આચાર્ય, આપે શીખવેલા સર્વ સિદ્ધાન્ત મ્હને મ્હોડે થઈ ગયા છે. કોઈ પણ સિદ્ધાન્ત વિને વાદવિવાદ કરવાને હું તૈયાર છું. છતાં આપના ધર્મરહસ્યનો મ્હને સાક્ષાત્કાર થયો નથી. તેથી આપના ધર્મનું સારભૂત એવું અંગ કયું અને એના સાક્ષાત્કારનો માર્ગ કયો એ કૃપા કરીને મ્હને કહો. "

કાલામે જવાબ દીધો, " સિદ્ધાર્થ, મહારા આખા ધર્મમાં મ્હંને સમાધિની સાત પાયરીઓ કહી છે તે શ્રેષ્ઠ છે. એની જો પ્રાપ્તિ થાય તો તને તે જ ક્ષણે મહારા ધર્મરહસ્યનું જ્ઞાન થશે. "

સિદ્ધાર્થે કહ્યું, “ આ સમાધિની સાત પાવરીઓ મળે
એકે તો આવડે છે, છતાં એનું યથાથ જ્ઞાન મળે શકું નથી.
આપ મારા પર ક્યા કરી શરી એકવાર એનું સ્પર્શકરણ
કરી બતાવો. ”

કાલામે સમાધિની પાવરીઓ સમજાવવા માંડીઃ
“ સિદ્ધાર્થ, પહેલી ચાર પાવરીઓને હું ધ્યાન કહું છું. પહેલા
ધ્યાનમાં ચિત્કર્ષ, વિચાર, પ્રીતિ, સુખ અને એકાગ્રતા એ પાંચ
મનોવૃત્તિઓ રહે છે અને બાકીની બંધી મનોવૃત્તિઓ નષ્ટ થઈ
જાય છે. ચિત્કર્ષ એટલે ઇન્દ્રિયોચાર વિષયોમાં ચિત્તનો પ્રથમ
પ્રવેશ. વિચાર ધ્યાનવિષયનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરે છે. ચિત્કર્ષ
કરતાં વિચાર વધારે શાન્ત હોય છે. પ્રીતિ એ ધ્યાનમાં
યોગીને પ્રાપ્ત થતો આનન્દ છે. સુખ પ્રીતિ કરતાં પણ વધારે
શાન્ત સ્વભાવનું હોય છે. પ્રીતિની લહેરો શમે છે ત્યારે યોગીને
સમાધિસુખ શું છે એની સમજણ પડે છે. એકાગ્રતા એટલે
ધ્યાનવિષયમાં તસ્લીનતા. એકાગ્રતા વિના મનુષ્યને ક્ષણિક
સમાધિ સુદાં સાધ્ય થાય એમ નથી. બીજા ધ્યાનમાં ચિત્કર્ષ
અને વિચાર એ બે મનોવૃત્તિઓ નિર્મૂળ થઈને પ્રીતિ, સુખ
અને એકાગ્રતા એ ત્રણ જ મનોવૃત્તિઓ બાકી રહે છે. ત્રીજા
ધ્યાનમાં પ્રીતિ પણ નીકળી જાય છે. અહીં યોગી સુખ અને
એકાગ્રતા એનો જ અનુભવ લે છે. ચોથા ધ્યાનમાં એકાગ્રતા
એકાગ્રતા જ બાકી રહે છે. અને એને ઉપેક્ષાનો રોકો
હોવાથી તે અત્યંત પરિશુદ્ધ હોય છે. આ ચાર ધ્યાન
સાધ્ય થયા પછી યોગીએ અનન્ત આકાશનું ધ્યાન કરવું.
આકાશનું ધ્યાન થઈને સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે તેને આપણે

આકાશાનેન્ત્યાયતન સમાધિ કહીએ છીએ. આ સમાધિની સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ થયા પછી યોગીએ વિજ્ઞાનનું ધ્યાન ધરવું. વિજ્ઞાનની વ્યાપ્તિ આકાશની પણ પેલી પાર છે. તેથી યોગી આકાશની પાયરી છોડી આ પાયરી પર જાય એટલે સકળ વિશ્વ તેને જાન-મય દીસે છે; વિજ્ઞાન સિવાય બીજું કશું વસ્તુ તેને દેખાતી નથી. આ સમાધિને આપણે વિજ્ઞાનાનેન્ત્યાયતન સમાધિ કહીએ છીએ. એની પેલી પારની અને છેવટની પાયરી યોગીએ અભાવનું ધ્યાન ધરવું એ છે.

આ જગતમાં કશી વસ્તુનું અસ્તિત્વ નથી, આખું જગત અભાવરૂપ છે, એમ ધ્યાન કર્યાથી આ સમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ સમાધિ અભાવ રૂપ હોવાથી આપણે એને આદિચિન્માય-તન સમાધિ કહીએ છીએ. શ્રદ્ધા, વીર્ય, સ્મૃતિ, સમાધિ, અને પ્રજ્ઞા એ પાંચ મનની શક્તિઓ છે. તેમને મહેં માનસિક ઇન્દ્રિયો એવું નામ આપ્યું છે. યોગીઓએ આ ઇન્દ્રિયોને વિષમ થઈ જવા ન દેતાં તેમનું સામ્ય પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. ખાસ કરીને શ્રદ્ધા અને પ્રજ્ઞાનું, તથા વીર્ય અને સમાધિનું સામ્ય હોવું જોઈએ. સ્મૃતિનો ઉપયોગ સધળે કરવો પડે છે. સ્મૃતિ એટલે મનની જાગૃતિ. હું આ પ્રસંગે શું કરું છું, મહાર્ મન સ્વસ્થ છે કે અસ્વસ્થ છે વગેરે વસ્તુ વિષેનો જે વિવેક એવું જ નામ સ્મૃતિ. આ સ્મૃતિનાં જે દ્વાર શ્રદ્ધા અને પ્રજ્ઞા, વીર્ય અને સમાધિ છે તેની સમતા સાધવી જોઈએ. સિદ્ધાર્થ, હું જો આ પાંચ ઇન્દ્રિયોની સમતા સાધી અનુક્રમે મહેં કહેલી સમાધિની સધળા પાયરીઓનો અભ્યાસ કરીશ તો તને છેવટની પાયરીની

—આંદિગન્યાયતન સમાધિની પ્રાપ્તિ યયા પછી મહારા ધર્મના રહસ્યનો તને સાક્ષાત્કાર થયો એમ કહી શકારો.”

સિદ્ધાર્થે ગુરુનો ઉપદેશ સાંભળી લઘુ એકાન્તમાં ચિન્તન કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. તેણે વિચાર કર્યો, મહારા આચાર્યે શ્રદ્ધા, વીર્ય, સ્મૃતિ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞા એ પાંચ માનસિક શક્તિઓનું સમત્વ સાધવાનું મને કશું એ તો હીકજ છે; કેમકે વ્યવહારમાં પણ એ શક્તિઓનું સામ્ય હોવું જાડુ જરૂરનું છે. આપણી શ્રદ્ધા જ જો વધતી જાય અને એની સાથે સાથે પ્રજ્ઞાની વૃદ્ધિ ન થાય તો આપણે ગમે તે વસ્તુ પર વિશ્વાસ રાખવા લાગીએ છીએ. કોઈએ કંઈ કશું એટલે તે આપણને ખત લાગે છે. એથી ઉલટું આપણી પ્રજ્ઞા વધતી જાય અને તેને શ્રદ્ધાનું બંધન ન હોય તો તે હચ્છંપત્ર થઈ જાય છે. તેને લીધે આપણે ગર્વથી કુલાક જઈએ છીએ અને દંભનું ભક્ષ થઈ પડીએ છીએ. પણ પ્રજ્ઞાને ત્યારે શ્રદ્ધાની જોડ મળે છે ત્યારે આ બંને માનસિક શક્તિઓનું સુખકારક પરિણામ નીપજે છે. તે જ પ્રમાણે વીર્ય (ફિત્સાહ) વધતું જાય અને એને સમાધિનું બંધન ન હોય તો તે હચ્છંપત્ર થઈ જાય છે. અનિશ્ચય ફિત્સાહને લીધે મનુષ્યને પોતે શું કરે છે એનું પણ જ્ઞાન રહેતું નથી. છતાં એકલી સમાધિ પણ તુક્ષ્ણાનર્થક છે. સમાધિની શક્તિ વધતી જાય તો તો માણસ આજસુ જને, અને એ કશું લોકોપયોગી કૃત્ય કરી શકે નહિ. પરંતુ વીર્ય અને સમાધિ એ બે શક્તિની સમતા પ્રાપ્ત કરાય તો પરિણામ સુન્દર આવે. સ્મૃતિનો ઉપયોગ સર્વત્ર કરવો ઘટે એ મહારા ગુરુનું કહેતું જરાજર છે. રાજાનો સુખ્ય પ્રધાન જેમ

બીજા પ્રધાનોના કામની તપાસ રાખે છે. તે પ્રમાણે સ્મૃતિએ શક્તિ અને પ્રજા, વીર્ય અને સમાધિ એમના કાર્ય પર દેખરેખ રાખવી જોઈએ. હવે મહારા ગુરુ જ એ પાંચ શક્તિની સમતા સાધી શક્યા અને બીજાથી તેમ ચમ્પ શકે નહિ એમ નથી. મહારામાં પણ આ પાંચ શક્તિઓ છે. અને હું પણ એ પાંચની સમતા સાધવાને સમર્થ છું. ”

સતત પરિશ્રમ કરીને અને ઉપર ગણુવેલી પાંચ માનસિક શક્તિઓનું સમત્વ પ્રાપ્ત કરી સિદ્ધાર્થે થોડા જ વખતમાં આક્રિયન્ય સમાધિ સાધ્ય કરી, અને કાલામની પાસે જઈ તેમને કહ્યું, “ બો આચાર્ય, આપે સમાધિની જે સાત પાયરીઓ કહી તેનો ક્રમશઃ અભ્યાસ કરીને છેવટની પાયરી મેં સાધ્ય કરી છે. હવે આગળ મહારે શું કરવું તે મને કહો. ”

કાલામે જવાબ દીધો, “ હવે આગળ તારે કશું કરવાનું રહ્યું નહિ. મહારા ધર્મ રહસ્યનો જેવો મને સાક્ષાત્કાર થયો છે તેવો જ તને પણ થયો છે. હવે તું મહારા જેવો જ આ ધમપન્યનો મુખ્ય આગેવાન થઈ શિષ્યશાખા વધારવાનો પ્રયત્ન કર. ”

કાલામ ગુરુ અને સિદ્ધાર્થ શિષ્ય હોવા છતાં કાલામે સિદ્ધાર્થનું ગૌરવ કર્યું. સિદ્ધાર્થે જ્યારે આક્રિયન્યાયતન સમાધિ સાધ્ય કરી ત્યારે કાલામે મોકળે મને સિદ્ધાર્થ પોતાના જેટલી જ ચોખ્ખતાએ ચડ્યો છે એ વાત કબૂલ કરી. પણ કાલામે દીધેલા માનથી સિદ્ધાર્થનું સમાધાન થયું નહિ. તે મનમાં બોલ્યો, “ આક્રિયન્યાયતન સમાધિથી નિર્વાણની પ્રાપ્તિ

તો યવાની નથી.. આ સમાધિથી દુર્વાસનાનું કેટલોક વખત મુંઢી દમન કરી ચકાશે, પણ એનો સમૂજો ઉચ્છેદ યવાનો નથી. મહારા આચાર્ય ઉપદેશોલા આ માર્ગથી નિર્વાણનો માર્ગ બિન્ન હોવો જોઈએ.”

આમ વિચારે કરી સિદ્ધાર્થ કાલામ ઋષિને આશ્રમ છોડી નીકળ્યો અને ઉદ્ધક રામપુત્ર નામના ખીજ એક પ્રેખ્યાન તપસ્વી ઋષિને આશ્રમે ગયો.

ઉદ્ધક ઋષિએ સિદ્ધાચની સારી પેઠે આગવાસ્વાગત કરી. સિદ્ધાર્થ પોતાનો વૃત્તાન્ત કહ્યો ત્યારે આ રાજપુત્રે આટલા અલ્પ સમયમાં જ સાત પાયરીઓ વટારી દીધી એ જાણીને ઋષિ ચક્રિત થઈ ગયા. તેમણે કહ્યું, “હે રાજપુત્ર, મહારી શિષ્યશાખામાં અનેક તપોવૃદ્ધ શ્રમણ છે; પણ આટલા ધૈર્ય વખતમાં સમાધિની સાત પાયરીઓ ચડેલો શિષ્ય મને એક પણ મળ્યો નથી ! તું ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલો હોવાથી તારી આગલી ઉંમર મુખ્યત્વેનમાં ગઈ છે. તેમ છતાં, અમને તપસ્વીઓને જે વસ્તુઓ બારે દૃષ્ટી સાધ્ય થાય છે તે તે વગર મહેનતે સાધ્ય કરી એ વાતનું જેટલું કૌતુક કરીએ એટલું જોઈએ ! તારા પ્રગાદિક ગુણોથી અને તપશ્ચર્યાથી તું આશ્રમને શોભા આપીશ એમાં મને શંકા નથી. હવે તને શીખવાડવાની એવી એક જ સમાધિ બાકી રહી છે. કાલામે તને જે સાત પાયરીઓ શીખવાડી તેની આગળ ખીજ એક પાયરી છે. તેને અમે નૈવસંજ્ઞાનાસંજ્ઞાવતન સમાધિ કહીએ છીએ. આ સમાધિમાં યોગી તક્ષીન થાય એટલે તેના મનમાંથી

પદાર્થ માત્રની સંજ્ઞા નહિપ્રાય થઇ જાય છે. અભાવની સંજ્ઞા પણ તેના મનમાં રહેતી નથી. માટે આ સમાધિને નૈવસંજ્ઞાનાસંજ્ઞાયતન સમાધિ એવું નામ આપ્યું છે. આ સમાધિનો તું અભ્યાસ કરીશ તો તેજ વેળા તને મ્હારા ધર્મનું રહસ્ય જણાશે. ”

ઉદ્રક ઋષિના ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલી સિદ્ધાર્થે યોડા જ દિવસમાં નૈવસંજ્ઞાનાસંજ્ઞાયતન સમાધિનો મૂર્ધ્ન્ય અભ્યાસ કર્યો અને ઉદ્રક ઋષિ પાસે જઈ બોલ્યો, “ ભો આચાર્ય, આપે ઉપદેશેલી છેવટની સમાધિ મ્હને પૂર્ણપણે સાધ્ય થઈ છે. હવે આગળ શું કરવું તે શીખવો. ”

ઉદ્રકે કહ્યું, “ સિદ્ધાર્થ, હવે તને શીખવવાનું કશું રહ્યું નથી. તું મ્હારી પેઠે જ મ્હારી શિષ્યશાખાનો મુખ્ય આચાર્ય થઈને એમને આ મ્હારો ધર્મ શીખવ. ”

આ બીજા શુરુએ દીધેલા માનથી પણ સિદ્ધાર્થનું સમાધાન થયું નહિ. તેણે વિચાર કર્યો, “ નૈવસંજ્ઞાનાસંજ્ઞાયતન સમાધિ સર્વ સમાધિમાં શ્રેષ્ઠ છે એમાં શંકા નથી; પણ એને બળે નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થવાની નથી. આ સર્વ સમાધિઓથી મ્હારી દુષ્ટ મનોવૃત્તિઓ કંઈ વખત સુધી દબાશે; પણ એમનો સમૂહો નાશ નહિ થાય. તેથી હવે જે તે ધર્મપંથમાં પેસી વખત ન બગાડતાં પોતેજ પ્રયત્ન કરીને નિર્વાણનો માર્ગ શોધી દાઢવો જોઈએ. ”

પછી ઉદ્રક ઋષિની રજા લઇ સિદ્ધાર્થ ધરતો ધરતો ગંગાની પાસે ઉત્તરેલા કરીને સ્થાન હવું ત્યાં આવ્યો. આ

પ્રદેશ અત્યન્ત રમણીય હતો. નૈરંજરા નદી આ જ પ્રદેશમાં થઇને વહેતી હતી અને યોડે યોડે અન્તરે આ નદીને કાંઠે ગામે વસેલાં હતાં. આ રમ્ય પ્રદેશની વનશ્રી જોઇને બોધિ-સત્ત્વનું હૃદય વીંધાઈ ગયું. તે બોલ્યો, “આવો પ્રદેશ મહારા જોવામાં દ્વયિત જ આવ્યો હશે. શી આ વનશ્રી ! આ મંદમંદ વહેતી નદી તો જાણે મને પ્રેરણા જ દઈ રહી છે. અહીંના લોકોએ આ વન તોડી આ પ્રદેશ ઉત્તજડ કર્યો નથી એ એક તપસ્વિજનનું ભાગ્ય સમજવું જોઈએ.”

બોધિસત્ત્વે આ જ પ્રદેશમાં પોતાની તપશ્રયા આગળ ચલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. બીજા પણ અનેક તપસ્વીઓ મગધ દેશના આ અરણ્યભાગમાં તપશ્રયા કરતા હતા. ઉરુવેલકારયપ, ગયાકારયપ અને નદીકારયપ એ ત્રણ ભાઈઓ અહીંના તપસ્વિમંડળમાં મુખ્ય ગણાતા હતા. બીજા પણ કેટલાક સ્વતંત્રપણે યોગાભ્યાસ કરનારા તપસ્વીઓ આ અરણ્યમાં વસતા હતા.

સિદ્ધાર્થે પણ કોઇનું શિષ્યત્વ ન સ્વીકારતાં અહીંમાં સ્વતંત્રપણે યોગાભ્યાસની શરૂઆત કરી. સમાધિની આડ પાયરીઓ તો તે વટાવી ગયો જ હતો. છતાં એથી પણ આગળ બીજા દંધ નવી પાયરીઓ હોય તો જોવી એ ઉદ્દેશથી તેણે કંઈક યોગાભ્યાસ આદર્યો. શ્વામોચ્છવાસ રાહી કલાકના કલાક મુધી તે મૃતવત્ જ્વાનસ્થ બેસતો. એને લીધે એના પેટમાં બચકર વેદના થતી અને આપું શરીર બહુ બહુ થઇ રહેતું. છતાં તેનો ઉત્સાહ રતિપૂર મોળો પડ્યો નહિ અને જાગૃતિમાં ઉણપ આવી નહિ. પહેલાં તો આ તીવ્ર

યોગાભ્યાસની સિદ્ધાર્થના ચિત્ત પર નુકસાનકારક-અસર થઈ નહિ, છતાં શરીર પર માડી અસર થયા વિના રહી નહિ. તેનું શરીર છેક દુબળું થઈ ગયું.

આ પ્રમાણે સિદ્ધાર્થ પોતાનો યોગાભ્યાસ ચલાવતો હતો ત્યાં કૌંડિલ્ય, વપ્ર, ભદ્રિય, મહાનામ અને અશ્વજિત એ નામના પાંચ બ્રાહ્મણ તપસ્વી તેને આવી મળ્યા. સિદ્ધાર્થનું અને તેમનું નાનપણનું ઓળખાણ હતું અને સિદ્ધાર્થ આગળ પર બુદ્ધ થનાર છે એ ભવિષ્ય બાળપણમાં જ તેમના સાંભળવામાં આવ્યું હતું. સિદ્ધાર્થે આદરેલો ખડતર યોગાભ્યાસ જોઈ તે થોડા જ વખતમાં બુદ્ધ થશે એવી તેમને આશા ઉપજી અને તેથી તેઓ ભારે આસ્થાથી સિદ્ધાર્થની સેવા કરવા લાગ્યા.

ધણા દિવસ સૂધી સિદ્ધાર્થે હડયોગનો અભ્યાસ કર્યો. શિયાગામાં દિવસે જંગલમાં પેસી ત્યાં ધ્યાન લગાવી બેસવું તે રાત્રે ખુલ્લા મેદાનમાં બેસવું, અને ઉનાગામાં દિવસે મેદાનમાં બેસવું અને રાત્રે ગીચ ઝાડીમાં પેસી ત્યાં બેસવું, એ રીતે તેણે તપ આરંભ્યું. પણ એને લીધે બીજો કશો લાભ ન થતાં દહાડે દહાડે તેનું શરીર માત્ર ગળવા લાગ્યું. છતાં તેણે પોતાનો નિશ્ચય ડગવા દીધો નહિ. હડયોગથી નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થતી નથી એ જોઈ તેણે ધીમે ધીમે આહાર ઓછો કરવાની શરૂઆત કરી. આહાર છોડ્યે યોગમાર્ગમાં જલદી સિદ્ધિ મળે છે એમ તે કહે મનાવું હતું.

સિદ્ધાર્થે ધીમે ધીમે અન્નનો ત્યાગ કર્યો અને રોજનું ચાર પાંચ પળા મગવું કે કળધીનું પાણી પીને તે દિવસ

દારવા લાગ્યો. એના દેહની અર્થાક્રાંતિની હવે હદ આવી ગઈ. હાથપગ સળીઓ થઈ ગયા, બરડાની કરોડ સાથે દેખાવા લાગી, બાગેલા ધરના વાંસની પેઠે પાંસળીઓ હચમચી ગઈ, પાણીમાં પડેલાં નક્ષત્રોનાં પ્રાતર્બિંબ જેમ લંડાં ગએલાં દેખાય છે તેમ તેની આંખોની છાછાઓ લંડી હતરી પડી, કડવું કાણું કાચું કાપીને તડકામાં નાખનાં જેમ કરમાઈ જાય છે તેમ તેની અગાડની સુંદર અંગકાંત છેક કરમાઈ ગઈ અને તેનાં પેટ અને પીડ ચોંટીને એક થઈ ગયાં.

એક દિવસ સિદ્ધાર્થના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે “આ જે હું અતિ તીવ્ર વેદના ભોગવું છું તેના કરતાં વધારે તીવ્ર વેદના કોઈ તપસ્વીએ નહિ વેડી હોય ? પણ આટલું દુઃખ ભોગવ્યા છતાં મને પરમશાન્તિનો માર્ગ જડતો નથી. ત્યારે મદારા પ્રયત્નમાં બૂઝ તો નહિ હોય ? મેરુમંડળમાં બૂલો પડેલો વટેમાર્ગ જેમ આડી વાટે ચડી જાય છે તેવી જ મદારી સ્થિતિ નાહ ચઢ હોય એમ કેમ કહેવાય ? નાનપણમાં મદારા પિતાની સાથે ખેતરમાં ગયો હતો ત્યાં જાંબુના ઝાડની છાયામાં હું ધ્યાનસ્થ બેઠો હતો એ મને યાદ છે. તે વેળા હું દેહદંડન કરતો નહોતો તેમ છતાં મને સમાધિસુખ મળેલું. એટલે અત્યારના મદારા દેહદંડનથી મને કંઈ શાયદો થાય એમ લાગતું નથી. નાનપણમાં હું જે સમાધિસુખનો અનુભવ કરતો હતો તે પાપવાસનાની તૃપ્ત કરવાથી મળેલું સુખ નહોતું કે બીજાના ખૂનખારથી મળેલું સુખ નહોતું. ત્યારે એવું સુખ મદારે શામાટે જતું કરવું એ મને સમજતું નથી. આ તપશ્ચર્યાનો વિકટ માર્ગ છોડી હું એ સાદે માર્ગે કાં ન વળું ? પણ મદારું

શરીર એટલું દુબળું પડી ગયું છે કે મહારાષ્ટ્ર કેઈ પણ માર્ગે એક પણ પગલું આગળ વધવાનું બની શકે એવું નથી. માટે પહેલાં તો યોડું યોડું અનાજ ખાવાની ટેવ પાડીને મહારી જતી રહેલી શક્તિ પાછી મેળવવી જોઈએ. ”

તે દિવસથી આસપાસનાં ગામમાંથી બિશ્વા લાવીને સિદ્ધાર્થ યોડું યોડું અન્ન ખાવા લાગ્યો. સિદ્ધાર્થને ખાતો જોઈ તેની શુશ્રૂષામાં રહેલા પાંચ તપસ્વીઓને એના પર તિરસ્કાર છૂટ્યો. તે આપસમાં કહેવા લાગ્યા, “આજ સુધી આપણને એવી આશા હતી કે સિદ્ધાર્થ તીવ્ર તપશ્ચર્યાને બળે ઠરીને બુદ્ધ થકને આપણું અગ્નિ દ્વર કરશે અને આપણને પણ પોતાના ધર્મના ભાગીદાર બનાવશે; પણ આજ આપણી આશા ધૂળમાં મળી ગઈ છે. આ ઢોંગી રાજપુત મુક્તિનો ખરો માગ છોડી પેટને પચે વળ્યો છે ! હવે એની પાસેથી અહમતાનની આશા કરવી એ લીમડાના ઝાડ પરથી મીંઠા ફળની આશા કરવા ખરોખર છે ! ”

આવી રીતે આપસમાં સિદ્ધાર્થને વિષે તિરસ્કારનાં વચન કાઢી એ પાંચ તપસ્વીઓ કાશી બણી ચાલતા થયા.

મહારા સાથીઓ મૃત્યુ છોડી ગયાએ વિચારથી સિદ્ધાર્થના મન પર કશું, માત્ર પરિણામ થવાને બદલે તેણે ભારે ખંતથી ધર્મચિન્તનનું કાર્ય આગળ ચલાવ્યું; કેંકે દિવસ નિષ્ક્રિયતાપણે મિતાહાર કર્યાથી સિદ્ધાર્થના શરીરમાં પહેલાંની શક્તિ આવતી ગઈ અને તે દિને નિરામય સમાધિસુખનો અનુભવ લેવા લાગ્યો.

(૪)

માર સાથે થુદ.

ઉરુવેલાના પ્રદેશમાં સેનાની નામનો એક ઇનામદાર રહેતો હતો. તે જે ગામમાં રહેતો હતો તે ગામનું નામ સેનાની-ગ્રામ પડ્યું હતું. એ ઇનામદારને મુળતા નામની એક રૂપવતી કન્યા હતી. મ્હને યોગ્ય વર મળશે ને પહેલો પુત્ર જન્મશે તો દેવતાને દૂધની ખીરનું નૈવેદ્ય ધરાવી ધણા બાવથી તેની પૂજા કરીશ એવી મુળતાએ કુમારી અવસ્થામાં પોતાના ગામની પડોશમાંની વનદેવતાની બાધા રાખી હતી.

મુળતાનો મનોરથ પૂરો થયો હતો. તેને કન્યા કુળનો સદ્ગુણી વર મળ્યો હતો અને એના સહવાસમાં કેટલોક કાળ ગાળ્યા પછી તેને એક દેખાવડો અને તેજસ્વી પુત્ર થયો હતો. મુળતાની જેવી પતિ પર અપાર ભક્તિ હતી તેવો જ તેના પતિનો પણ તેના પર નિરતિશય પ્રેમ હતો અને એ પ્રેમ પુત્રસામથી દ્વિગુણિત થયો હતો.

મુળતા આ આનન્દના ઉત્સાહમાં પોતાની દેવતાને બૂલી ન ગઈ. વૈશાખી પૂર્ણિમાને દિવસે પ્રભાતમાં તેણે દાસીને વનમાં જઈ ત્યાં પેલી દેવતા જે વડના ઝાડ પર રહેતી હતી તેની નીચેની જગા સાફમુક્ક કરી પૂજાની તૈયારી કરવાની આજ્ઞા કરી અને પોતે જાતે દૂધની ઉત્તમ ખીર બનાવવાના ઉદ્દેશમાં પડી.

બોધિસત્ત્વને તપશ્ચર્યાનો આરંભ ; કર્યાને આજ લગભગ ૭ વર્ષ થયા આત્મા હતાં. આજ સવારે, મુગ્ધતાની દેવતા ચડેલી હતી તે જાડ તથા તે ધ્યાનરથ બેઠો હતો. કેટલાક વખત મૂંઝી પરિમિત અન્ન મદણુ કરવાને લીધે તેના ચહેરા પર પૂર્વની ક્રાન્તિ આવી હતી અને તેમાં તપશ્ચર્યાથી આવેલી તેજસ્વિતા બળવાથી તેની મુખક્રાન્તિ અત્યંત પ્રસન્ન બાસતી હતી.

મુગ્ધતાની દાસીએ આપણા બોધિસત્ત્વની ધ્યાનરથ બેઠેલી ગંભીર મૂર્તિ નિહાળી ત્યારે તેને થયું કે મુગ્ધતાની પૂજન મદણુ કરવા સાર સાક્ષાત્ દેવતા જ આં જાડ નીચે આવીને બેઠી છે ! તેવી જ તે દોડતી દોડતી મુગ્ધતા પાસે ગઈ અને બોલી, “ આર્ય ! તમારા પર અનુમોદ કરવા માટે વનદેવતા વડના જાડ નીચે આવીને બેઠી છે. દૂધની ખીર અને પૂજનની સામગ્રી સર્વ આપણે સત્વર ત્યાં જઈએ અને દેવતાની પૂજન કરીએ. ”

મુગ્ધતાએ દાસીને પૂજનની સધળી સામગ્રી આપી. એક મોનાના યાજમાં દૂધની ખીર મૂકી અને બીજા મોનાના યાજથી તેને ઢાંકી યાજ પોતે જાતે માથા પર લીધો. અને જલ્પીએ પેલા વડના જાડ પાસે આવી ત્યાં દૂરથી જ બોધિસત્ત્વની ગંભીર મુખમુદ્રા જોઈ છક થઈ ગઈ. એ વન-દેવતા છે એવી દાસીની તો પહેલેથી જ ખાત્રી થઈ ગઈ હતી; પણ હવે મુગ્ધતાનો પણ સંશય ઉડી ગયો. તેણે ઠેક બોધિ-સત્ત્વની પાસે પેલો ખીર બરેલો યાજ મૂક્યો અને તેની પ્રદક્ષિણા કરી અને પ્રણામ કરી પોતે બાજુએ ઉભી રહી પેલી બોળા દાસી તો બોધિસત્ત્વ આગળ આજોટવા જ લાગી.

તે મહોટા અવાજથી વનદેવતાની સ્તુતિ કરવા લાગી. તેણે મચાવેલી આ ગરબડને લીધે યોધિસત્ત્વના ધ્યાનમુખમાં અંતરાય આવ્યો. તેથી તેણે આંખો હઘાડી અને તે બન્ને તરફ જોયું.

તે વખતે, આ દેવતા નહોતી, પરંતુ કોઈક મહાન તપસ્વી છે એમ સુન્નતાને લાગ્યું. તેણે યોધિસત્ત્વને કહ્યું: “હે સત્પુરુષ! અમે વનદેવતાની પૂજા કરવા માટે અહીં આવ્યાં હતાં; અને આપ જ વનદેવતા હશે. એવી માન્યતાથી આ દુઝ્વાજ આપને અર્પણ કર્યું છે. આપ એનો સ્વીકાર કરશો. એવી મહારી નામ વિનંતિ છે. જો આપના જેવા સાધુપુરુષ આ નૈવેદ્યનો સ્વીકાર કરશે, તો મહારી દેવતા મહારા પર અત્યંત પ્રસન્ન થશે એમાં સંશય નથી!”

યોધિસત્ત્વે હાથમાં જળ લઈ તે અન્નનો સ્વીકાર કર્યો; અને મિતભોજન કરી, સુન્નતાને આશીર્વાદ આપી નદીને કાંઠે સંખ્યાકાળ સુધી રહ્યા; અને પછી એક પીપળાના ઝાડ પાસે આવ્યા. ત્યાં સોતિય નામના એક ધાસના બારાવાળાએ હેમને ધાસના આઠ બાયકા આપ્યા. તે ધાસ લઈને તેઓ પેલા ઝાડ નીચે આવ્યા, અને ત્યાં ઝાડની પૂર્વ બાજુએ તે ધાસનું આસન બનાવી તે ઉપર ધ્યાનરૂપ બેઠા.

સિદ્ધાર્થ રાજકુમાર છુદ્ધ થવાની તૈયારીમાં છે એ જોઈને મારને અતિશય અંતાપ થયો. તે પોતાના મનમાં બગડવા લાગ્યો: “આજ પર્યંત કોઈ પણ શ્રમણ કે શાકીયે મહારો અનાદર કર્યો નથી; પણ આ તરુણ રાજકુમાર દૃઢ નિશ્ચય લાજે છે. તેણે મારું અપમાન કરી મહારા જંગમાંથી

હૂંટી સ્વર્ત્ર ચવાં માટે મહાન પ્રયાસ : આરંભ્યો' છે. આ જ વખતે જો હું તેને ઠાણુમાં નહિ લઉં તો તે હમેશને માટે મહારા હાથમાંથી નીકળી જશે. અને મહારા વિરુદ્ધ બંડ હડાવવા માટે લોકોને ઉત્તેજિત કરશે. ”

આ પ્રમાણે વિચાર કરી મારે તરત જ પોતાની સર્વ સેના સજ્જ કરી, અને સિદ્ધાચને ચારે બાજુથી ઘેરી લઈ તેના ઉપર એકદમ તૂટી પડવા માટે પોતાના સૈનિકોને આગ્રા કરી.

સિદ્ધાર્થ થોડા જ સમયમાં બુદ્ધ ધરે એવી આચારી બ્રહ્માદિ દેવગણ છત્રચામરો, પુષ્પમાળા ધૃત્યાદિ સાહિત્યો લઈને બુદ્ધપૂજા કરવા માટે બોધિવૃક્ષ નીચે એકઠા થયા હતા. પરંતુ ચારે બાજુથી પવનવેગે દોડતી આવતી માર-સેનાને જોઈ તેઓ ડાયર બન્યા; અને થોડી વારમાં એક પણ દેવ ત્યાં ઊભો રહી શક્યો નહિ ! દેવરાજ શક પોતાનો વિજયસંજ્ઞ લઈને પૃથ્વીની અંદર જઈ દબાઈ બેઠો. બ્રહ્માદેવે બુદ્ધપૂજા માટે જે શ્વેતછત્ર આણ્યાં હતાં તે સુમેઠ પર્વતની તળેટીમાં નાખીને પોતે બ્રહ્મલોકમાં નાસી જઈ સ્વસ્થ બેઠા. બાકીના દેવો પણ માલા વગેરે પૂજાસામગ્રી અહીંતહીં ફેંકી દઈ દશે દિશામાં નહાસી ગયા ! તાત્પર્ય એ કે આપત્તિમાં કોઈ જ ટામ આવતું નથી, એ કહેવત પ્રમાણે સિદ્ધાર્થના રક્ષણ માટે તેના પુણ્ય સિવાય બીજું કોઈ તેની પાસે રહ્યું નહિ.

મારે પોતાના સૈન્યને આગળ મોકલ્યું અને પોતે તેની પાછળ જો ગિરિમંબળે નામના હાથી પર બેસી નીકળ્યો. મારની સેનાએ સિદ્ધાર્થનો પરોજય કરવા માટે બંધકર પ્રયત્ન

આરંભ્યો હતો. તેણે યોધિસત્ત્વ ઉપર એકસરખો શસ્ત્રાસ્ત્રનો વરસાદ વરસાવ્યો હતો. પણ એ સર્વ શસ્ત્રાસ્ત્રો ફુલ ખની નહિ યોધિસત્ત્વનો પગ આગળ પડતાં !

જ્યારે મારને લાગ્યું કે પોતાની સેનાનો વિનય થવો મુશ્કેલ છે, ત્યારે તેણે પોતાની શક્તિ વડે એક બચકર તોપાન બિડાવ્યું. આસપાસનાં વૃક્ષો ફડાફડ ઉખડી પડવા લાગ્યાં, આકાશ ધૂળના ગોટાથી ભરાઈ ગયું, પશુપક્ષીઓ એકસરખાં અગાડા પાડવા લાગ્યાં; પરંતુ યોધિસત્ત્વની સમાધિમાં તલમાત્રનો વિલેપ પડ્યો નહિ, એટલું જ નહિ પણ જે વૃક્ષ નીચે તે એકા હતો તે વૃક્ષનું એક પાન મુઠ્ઠાં હાથે નહિ.

આ જોઈને માર અતિશય સંક્લુબ્ધ થયો. તેણે બચકર વર્ષા શરૂ કરી. જ્યાં ત્યાં પાણીનાં પૂર દેખાવા લાગ્યાં, પણ યોધિસત્ત્વનું આસન કોઈ જ રહ્યું, તથા તેમના અંગ પર પાણીનું એક ફોફું મુઠ્ઠાં આડકતું નહિ. આથી તેમની સમાધિમાં કોઈ પણ જાનનો અંતરાય આવ્યો નહિ.

ત્યાર પછી મારે પાંચાણવૃદ્ધિ, અંગારવૃદ્ધિ, તપેલી રાખની વૃદ્ધિ, તપેલી રેતોની વૃદ્ધિ અને તપેલા કાદવેની વૃદ્ધિ, એમ અનુક્રમે બુંદી બુંદી છં વૃદ્ધિ ઉત્પન્ન કરી. પરંતુ તેનાથી મુઠ્ઠાં યોધિસત્ત્વની સમાધિમાં અંતરાય આવ્યો નહિ.

તે જોઈ માર અત્યંત ખિન્ન થયો. તથાપિ પ્રયત્ન ન છોડતાં છેવટે તેણે બંધાનક અધકાર ઉત્પન્ન કર્યો તે દિવસે વેશાખ ગુદે પૂર્ણિમાની રાત્રિ હતી. જ્યાં ત્યાં શુભ શાંદની જ્યોત્સ્ના ગંધ હતી; પરંતુ યોધિસત્ત્વની આસપાસ મારે એટલું ચોર અંધારું પ્રસાર્યું કે મારનો ગિરિભેખળ હાંથી કે આસપાસનાં

પર્વતનાં શિખરો ધ્રુવડને પણ દેખાય નહિ એવું બન્યું. પરંતુ યોધિસત્ત્વનાં ચાનરવિ આગળ આ આરનિર્મિત અંધકારનું કાંઈ જ ચાલ્યું નહિ. તેની સમાધિમાં જરાયે વિદ્ય નડ્યું નહિ.

આજ સુધી આ દુષ્ટ આરને પરાભવ કેવો હોય છે તેની જરૂરીયે ખબર ન હતી. પોતાના અંગત પ્રભાવને ઉપયોગમાં લેવાનો પ્રસંગ તેને કદિ જ આવ્યો ન હતો. એકાદ શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ તેનું અતિક્રમણ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો. તો તરત જ તે પોતાની ફોજની એકાદ ન્હાનીથી ટુકડી મોકલી તેને ત્યાં ને ત્યાં જ મ્હાત કરી નાંખતો. સિદ્ધાર્થ એકાદ સાધારણ તપસ્વી નથી એમ જાણીને જ મારે પોતાના સક્ષ્મ સૈન્યને તેના પર એકસાથે તૂટી પડવાની આજ્ઞા કરી હતી. પરંતુ પોતાની ફોજનો યોધિસત્ત્વ તરફથી સંપૂર્ણ પરાભવ થશે એ તેના ધ્યાનમાં કે મનમાંયે આવ્યું ન હતું. હવે તો તેણે લગભગ પોતાની સર્વ શક્તિ ખરચી નાંખી, પણ યોધિસત્ત્વે કોઈ પણ રીતે તેને દાદ આપી નહિ. આથી મારને આ પ્રસંગે કેટલું દુઃખ થયું હશે તેની કલ્પના જ કરવી જોઈએ !

હવે પોતાનું કાળું મોહું લઈ પાછું રસ્તું, કે પોતાના દાથી પરથી નીચે ઉતરી સિદ્ધાર્થ પર તૂટી પડવું, આ બેમાંથી એક જ માર્ગ મારને માટે પ્રવૃત્તો રહ્યો હતો; પરંતુ પોતાના પરાભવની ખબર લઈ પાછા રસ્તું ન મમવાથી તેણે યોધિસત્ત્વ પર જીતે જ હાર્યો કરવાનું સાદસ ઇંટ મળ્યું. તે દાથી પરથી નીચે ઉતરે અને યોધિસત્ત્વ પાસે આવી બોલે: "સિદ્ધાર્થ ! આદંથી મૂંગો મૂંગો માથો જ નાદતો ને શણગારમાં મ્હારા સૈન્ય પાસે ત્હારો નાશ કરાવી નાંખીલ."

બોધિસત્ત્વે હત્તર આપ્યો: “ હે માર, ત્હારા સૈન્યને હું આસરી રીતે ઝોળખું છું. નાનાપ્રકારની વિલાસતામયી એ ત્હારા સૈન્યની પડેલી દુકડી છે. ત્હેની પાછળ જ અરિચિતિ, બૂખ-તરસ, તૃષ્ણા, આગસ, ક્રુદ્ધાંકા, ગર્વ, કીર્તિની આચા, આત્મ-સ્તુતિ અને પરનિંદા એ સર્વ ત્હારી દુકડીઓ ચાલી આવે છે. સાધારણ તપસ્વીથી આમાંની એકાદ દુકડીનો. પરાભવ ન થાય એ સંભવિત છે; પરંતુ હું ત્હારી આ સર્વ સેનાની કાંઈ જ ખરવા કરતો નથી. કાચી માટીનું વાસણ જેમ પથ્થર વડે સહજ ફેડી ચકાપ છે, તેમ મ્હારી પ્રચાના બળથી ત્હારી સેનાનો હું પરાભવ કરી ચકીચ. ”

માર બોલ્યો: “ એ બધું જવા દે. પણ તું જે આસન પર બેઠો છે, તે આસન મ્હાઈ છે. તેના પર બેસવાનો ત્હને અધિકાર નથી; માટે હું ત્હને દહું છું કે તું અદિથી હી ગૂર્તા-ગૂર્તા ચાલતો થા ! ”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો: “ માર ! આ આસન ત્હાઈ છે એનો શો પુરાવો ત્હારી પાસે છે ? ”

સિદ્ધાર્થનો આ પ્રશ્ન સાંભળી મારસેનામાંથી ધણા ચોક્કા આગળ આવી “ આ આસન મારનું છે; અમે એના સાક્ષી છીએ. ” એમ બોલી ઉઠ્યા. ત્યારે મારે બોધિસત્ત્વને કહ્યું: “ જે આ મ્હારો પુરાવો. આ સર્વ લોકો એ આસન મ્હાઈ હોવા બદલ સાક્ષી આપે છે. હવે એ આસન ત્હાઈ છે એ બદલ પુરાવો રજુ કર; નહિ તો મૂગો મૂગો અહીંથી ચાલી નીકળ. ”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો: “હે માર! મહે અનેક જન્મોમાં દાનપરિમિતોનો પરિપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો છે, માટે આ આસન પર બેસવાનો અધિકાર મહેને પ્રાપ્ત થયો છે.”

માર બોલ્યો: “તે દાનપરિમિતો પરિપૂર્ણ કરી છે એનો કોઈ સાક્ષી છે ખરો?”

બોધિસત્ત્વ પોતાનો જમણો હાથ પૃથ્વી બણી નમાવી બોલ્યો: “હે માર! મહારા પુણ્યકર્મનો કોઈ જીવંત સાક્ષી અહિં મળતો મુશ્કેલ છે. પરંતુ સર્વને ધારણ કરનાર આ સર્વવ્યાપી વસુંધરા મહારા પુણ્યકર્મ ગદલની સાક્ષી આપશે!”

બોધિસત્ત્વે આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા કે તરત જ એક બચંકર ગર્જના સાથે પૃથ્વી શટી; તેના ઉદરમાંથી એક સુંદર દેવી ત્યાં પ્રકટ થઈ અને બોલી: “માર! સિદ્ધાર્થકુમારે પૂર્વજન્મોમાં અનેક પ્રસંગે મહાદાન દીધેલાં છે; હું તેની સાક્ષી છું. એણે યાચકોના હાથ ઉપર રેડેલાં પાણીથી બીજાંયેલા મહારા આ કેટલું હજી સુકાયા નથી—”

આ પ્રમાણે બોલી પૃથ્વીદેવીએ પોતાના વાળ નીચેની પાણી કાઢ્યું. તેનો એટલો મોટો પ્રવાહ થયો કે તેમાં માર, તેની સેના અને તેનો ગિરિમેખળ હાથી સુદ્ધાં ક્યાંન ક્યાં તણાઈ ગયાં!

આ પ્રમાણે મારસેનાની દુશ્શા થયા પછી જ્યાંદિ દેવલોકે બોધિસત્ત્વે વીટંગાઈ વળ્યા અને સિદ્ધાર્થ પર દિવ્ય પુષ્પવૃષ્ટિ કરી, તેનો જન્મજન્મકાર કરવા લાગ્યા; ત્યારે સિદ્ધાર્થ પોતાના મનમાં બોલવા લાગ્યો:

અનેકમાતિષંસારં સંપાદિત્વં અનગિતં
 મહાકારકં ગચ્છન્તો દુઃખાઃ જાતિ પુનઃપુનઃ ।
 મહાકારકં વિદ્યોઽસિ પુનઃ ગંહં ન કાહસિ
 મમ્બા તે કાષ્ટુર્હા મમ્બા મહાદુઃખં વિમંસિતં
 વિષંસારગતં ચિત્તં સ્પશ્યન્ સ્વયમગ્નતાયા ॥ *

* અનેક જન્મજન્માન્તરો વાળા આ સંસારમાં કુ રાત્રિદિવસ રખડ્યો, અને ગૃહકર્તાની શોધ કરતાં કરતાં વારંવાર કષ્ટ પામ્યો. હે ગૃહકર્તા ! આજ તું મૃદને પ્રત્યક્ષ થયો છે. હવે ફરીથી ધર કરીશ નહિ. ત્હેનાં સર્વ પીડીયાંપાડીયાં જાંબી મર્યાં છે અને, મોત્સ દૂરી ગયા છે. મદારે ચિત્ત નિર્વાણ પામ્યું છે અને લક્ષ્મણો દાય થયો છે.

(૫)

બુદ્ધપદની પ્રાપ્તિ અને પહેલો ધર્મોપદેશ

સિદ્ધાર્થનો જન્મજંમકાર બોલી અને દિવ્ય પુષ્પવૃષ્ટિવડે
તેની પૂજા કરીને બ્રહ્માંદિક દેવગણ પોતપોતાંને સ્થાને ગયા.
પછી સિદ્ધાર્થ ધ્યાનસ્થ બેઠો, અને રાત્રિનો પહેલો પ્રહર
પૂર્ણ થતાં પહેલાં તેણે દુઃખની કારણપરંપરાનો શોધ કર્યો.

અવિદ્યાથી સંસ્કાર થાય છે, સંસ્કારથી વિજ્ઞાન થાય છે,
વિજ્ઞાનથી નામરૂપ, નામરૂપથી પડાયતન (પંચેન્દ્રિયો અને
મન), પડાયતનથી સ્પર્શ, સ્પર્શથી સુખદુઃખાદિક વેદના,
વેદનાથી તૃષ્ણા, તૃષ્ણાથી ઉપાદાન, ઉપાદાનથી ભવ, ભવથી
જન્મ અને જન્મથી જરા, મરણ, શોક, પરિદેવ, દુઃખ,
દૌર્ભનસ્ય તથા ઉપાયાસ ઉદ્ભવે છે. આ પ્રમાણે આ લોકનાં
દુઃખનો ઉદય થાય છે. પણ અવિદ્યાનો પૂર્ણ વૈરાગ્યથી નિરોધ
કરતાં સંસ્કારનો નિરોધ થાય છે; સંસ્કારના નિરોધથી વિજ્ઞાનનો,
વિજ્ઞાનના નિરોધથી નામરૂપનો, નામરૂપના નિરોધથી
પડાયતનનો, પડાયતનના નિરોધથી સ્પર્શનો, સ્પર્શના નિરોધથી
વેદનાનો, વેદનાના નિરોધથી તૃષ્ણાનો, તૃષ્ણાના નિરોધથી
ઉપાદાનનો, ઉપાદાનના નિરોધથી ભવનો, ભવના નિરોધથી
જન્મનો, જન્મના નિરોધથી જરા, મરણ, શોક, પરિદેવ,
દુઃખ, દૌર્ભનસ્ય અને ઉપાયાસનો નિરોધ થાય છે. આ પ્રમાણે
આ ઐદિક દુઃખોનો નિરોધ થાય છે. અવિદ્યાથી જરા મરણ
સુધીની જે કાર્યકારણપરંપરા, તેને બૌદ્ધગ્રંથોમાં પ્રતીત્ય-
સમુત્પાદ કહે છે.

ઉપર જ્યાં પ્રમાણે દુઃખનો ઉદય અને નિરોધ કેમ થાય છે એ જ્યારે સિદ્ધાંતને સમજાવું ત્યારે તે યુદ્ધ થયો. પોતાની જ્ઞાનદષ્ટિ વડે ચાર આર્થસભ્યો અને તદંતર્ગત આર્થઅષ્ટાંગિક માર્ગ હેલે જોવા. મનુષ્યપ્રાણીનું હિતાહિત શાંતમાં છે એનું હવે જેને સ્પષ્ટ જ્ઞાન થયું. ત્યારે તે પોતાના મનમાં બોલી ઉઠ્યો કે “ધ્યાનસ્ય બ્રહ્મણુને બારે પ્રયત્નથી જ્યારે સદ્મર્ત્તો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે જેની સર્વ કુશંકા લય પામે છે, કેમકે કાર્યકારણપરંપરાનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન જેને થયું હોય છે.”

રાત્રિના બીજા પ્રહરમાં યુદ્ધે પ્રતીત્યસમુત્પાદનું પુનઃ સમાલોચન કર્યું. દુઃખનો ઉદય અને નિરોધ કેમ થાય છે એનો દીક વિચાર કરી તે બોલ્યો: “ધ્યાનસ્ય બ્રહ્મણુને બારે પ્રયત્નથી જ્યારે સદ્મર્ત્તો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે જેની સર્વ કુશંકા લય પામે છે, કેમકે દુઃખનાં કારણોનો નિરોધ કેમ કરવો તે એ જાણે છે.”

વળી, રાત્રિના ત્રીજા પ્રહરમાં યુદ્ધે પ્રતીત્યસમુત્પાદનું પુનઃ સમાલોચન કરી ઉદ્ગાર કાઢ્યા કે “ધ્યાનસ્ય બ્રહ્મણુને બારે પ્રયત્નથી જ્યારે સદ્મર્ત્તો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે જેની સર્વ કુશંકા લય પામે છે, અને અંતરીક્ષમાં પ્રકાશનારા સૂર્ય પ્રમાણે આરસેનાનો વિધ્વંસ કરી તે પ્રકાશિત થાય છે.”

યુદ્ધ પોતાના આસન ઉપર સાત દિવસ સુધી વિમુક્તિસુખનો અનુભવ લેતો. ધ્યાનસ્ય બેઠો. આઠમે દિવસે તે આસન પરથી ઉઠી ન્યગ્રોધવૃક્ષ નીચે ગયો, અને ત્યાંથી તે સાત દિવસ સુધી વિમુક્તિસુખનો અનુભવ લેતો. ધ્યાનસ્ય બેઠો.

... ત્યાં એક ધણો ગર્વિષ્ઠ બ્રાહ્મણ આવી ત્હેને પૂછવા લાગ્યો કે “હે પોતાના કયા કારણે મનુષ્યને બ્રાહ્મણ કહી સકાય? બ્રાહ્મણનું કર્તવ્ય શું?”

તે સાંભળી બુદ્ધે આ ઉદ્દગાર કાઢ્યા: “જેણે પાપ માત્રને પોતાના અંતઃકરણમાંથી દૂર કર્યું છે, ગર્વની મહિનતા જેના અંતઃકરણને અડધી સંકેતી નથી, જેનું બ્રહ્મચર્ય પરિપૂર્ણ છે, જેને આ લોકના કોઈ પણ વિષયની તૃષ્ણા નથી, જેણે અંતર્દષ્ટિએ કરીને જ્ઞાનનો અંત જોયો છે, તે જ પોતાને યથાર્થ રીતે બ્રાહ્મણ કહી સકે!”

તે અઠવાડિયું ત્રેત્રોષદશ નીચે માળાને બીજા અઠવાડિયામાં બુદ્ધ મુચિલિંદક નીચે ગયો, અને ત્યાં એક અઠવાડિયા સુધી વિમુક્તિસુખનો અનુભવ લેતો રહ્યો. તે સમયે અદાલતિક મેઘ ઉત્પત્ત થઈ ઘણી વૃષ્ટિ થઈ, ત્યારે બુદ્ધને વૃષ્ટિની બાધા થાય નહિ માટે મુચિલિંદ નાગરાજ પોતાના નાગસેાકમાંથી બહાર નીકળ્યો અને બુદ્ધના મસ્તક પર ફેણ કરી ઢભો રહ્યો. એક અઠવાડિયા પછી જ્યારે વરસાદ બંધ થઈને આકાશ સ્વચ્છ થયું ત્યારે મુચિલિંદ પોતાનું સ્વરૂપ બદલીને કુમારવેષે હાથ જોડી બુદ્ધ સમક્ષ ઢભો રહ્યો. ત્હેને જોઈ બુદ્ધ ગુરુ બોલ્યા: “ધર્મનું શિક્ષણ સંપાદન કરી જે તેમાંનું રહસ્ય જોઈ સંતુષ્ટ થાય છે ત્હેને, જોઈતવાસ સુખાવહ થાય છે, અને પ્રાણીમાત્ર ઉપર મૈત્રીભાવ રાખ્યાથી કેવું સુખ થાય છે એ ત્હેને સમજાય છે. આ લોકમાં મવાસનાનું ઉલ્લંઘન કરી વૈરાગ્યનો લાભ થવો સુખકારક છે; પણ આથી થે પર રહેલો અહંકાર નહિ થવો એ અરેખર સુખની પરમાવધિ સમજવી જોઈએ!”

તાર પછી બુદ્ધ : મુચ્ચિસિંદ વદા નીચેથી રાજ્યતન-
 વદા નીચે ગયો અને ત્યાં વિમુક્તિમુખનો અનુભવ સેતો
 બેઠો... તે વખતે તપુસ્સ અને હાલ્લિક નામના બે વ્યાપારી
 કિલ્લ દેશથી તે માર્ગે વ્યાપાર કરવા માટે જતા હતા, તેમનાં
 સગાંબાણાંઓએ તેમને બુદ્ધશુર નજીકમાં દોવાના સમાચાર
 જણાવ્યા. ત્યારે તે બુદ્ધનાં દર્શન આવ્યા અને તેની તે
 વખતની ગંભીર મુદ્રા જોઈ તે દિવસથી તેના સિધ્ધ થયા.
 બુદ્ધના ઉપાસકોમાં (શૃદ્ધસ્ય સિધ્ધોમાં) આ જ બે પહેલા
 ઉપાસક હતા.

એક અઢવાડિયા પછી બુદ્ધ ન્યમોવદા નીચે જઈ બેઠો.
 ત્યાં તેના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે “મૂને જે ધર્મગ્ઝાન
 પ્રાપ્ત થયું છે તેનો બોધ જગતના પ્રપંચમાં રચાપચ્યા
 રહેલા જનેને થવો શક્ય નથી. હું જે ધર્મનો ઉપદેશ
 કરીશ અને જે લોકોને મારા ધર્મનું ગ્ઝાન સ્પષ્ટ રીતે
 થશે નહિ, તે મૂને વિનાશરણ ત્રાસ માત્ર થશે ! તે હવે
 ધર્મોપદેશની ખટપટમાં ન પડતાં એકાંતમાં જ શાલકમણી કરવું
 એ જ સાફ છે.”

બુદ્ધનો આ માનસિક વિચાર તત્કાલ જ અહલદેવે જાણ્યો
 અને તે મ્હોરેથી બોલી ઉઠ્યા કે “અરેરે ! જગતને મ્હોટી
 હાનિ થાય છે ! સંમ્યક્સંબુદ્ધનું મન ધર્મોપદેશ બણી ન વળતાં
 એકાંતવાસના સુખ બણી વળે છે !”

ત્યારે અહલદેવ તુરંતજ અહલલોકમાં અંતર્ધાન પામી બુદ્ધ
 સમક્ષ પ્રકટ થયા અને બુદ્ધની આગળ હાથ જોડી બોલ્યા :

“હે બુદ્ધગુરુ ! તારા અમૃતગુણ ધર્મના લોકોને ઉપદેશ કર. આ જગતમાં જેમનાં જ્ઞાન પર અજ્ઞાનમળનાં પડ ઘટ્યો છે. નથી એવા પુષ્કળ છે. જેવળ તારા ધર્મવાક્ય લેમના કાને ન પડવાથી લેમને મારે દાનિ થાય છે. જો તું ઉપદેશ કરીશ, તો લેતું રહસ્ય. જાણનાર ઘણા લોક આ જગતમાં મળી આવશે. હે બુદ્ધગુરુ, આજ મુઘી આ મગધ દેશમાં જે ધર્મ પ્રચલિત થયા તે પરિશુદ્ધ નહોતા. કેમકે જેમનાં અંતઃકરણનો પાપમળ સર્વથા ઘોવાઈ ગયો ન હતો એવા માણસો તરફથી એનો પ્રચાર થયો હતો. તેથી નિર્મળ અંતઃકરણથી જાણેલો આ તારો ધર્મ લોકોને સંભળાવવા કૃપા કર. આ અમૃતનું દારૂ લોકોને માટે ઉઘાડું કર. પર્વત-શિખર પર રહી જેમ આપણે નીચેના પ્રદેશમાં લોકો તરફ જોઈએ છીએ, તેમ પ્રમાણ શિખર પર સદી તું આ જન્મજન્મરૂઢિક દુઃખથી પીડિત થયેલા લોકો તરફ નિર્ભયપણે જો ! હે ચરવીર, માર સાથે યુદ્ધ કરી તે જ જય મેળવ્યો છે. હે લોકનાયક, તું સર્વ ઝણુમાંથી મુક્ત થયો છે. હવે લોકોમાં ફરી-ફરીને તું તારા ધર્મનો પ્રચાર કર. તારો ધર્મ સમજનારા ઘણા લોકો લેને મળ્યા વિના રહેનાર નથી.”

બુદ્ધે બ્રહ્મદેવની વિનંતિ માન્ય કરી અને પોતાનાં સદ્ધર્મના પ્રથમ કોને ઉપદેશ કરવો એનો તે વિચાર કરવા લાગ્યા. આજારકાલામ જો આ ધર્મનું શ્રવણ કરશે તો લેને આતું રહસ્ય તરત જ જણાઈ જશે એવો વિચાર બુદ્ધના મનમાં આવ્યો.

પણ કાલામ એક અઠવાડિયા પૂર્વે જ મરણ પામ્યો હતો. આ વાત અંતર્જાનથી જાણીને બુદ્ધે ઉદ્દગાર કાઢ્યા: “અરેરે !

કાલામ મોટો તપસ્વી, હતો. તે જો આજે જીવતો હોત તો :
 મહારા ઉપદેશનું તત્ત્વ લેને વિના પ્રવિશમે સમન્નત. પણ હવે
 બીજો કયો મનુષ્ય મહારો ધર્મ જાણવાને સમર્થ છે ? ઉદ્ધક
 રામપુત્ર એ કાલામના જેવો જ મોટો તપસ્વી છે. તે મહારો
 ધર્મમાર્ગ જાણીથી સમજી શકશે. ”

પણ ઉદ્ધક રામપુત્રનું પૂર્વદિવસે જ અવસાન થયું હતું.
 આ વાત પણ ન્યારેશ્વરે અંતર્ગમનથી જાણી ત્યારે તે મનમાં
 બોલ્યો : “ હવે, મહારી સાથે જે પાંચ તપસ્વી રહેતા હતા તે જ
 મહારો ધર્મ પ્રથમ શ્રવણ કરવાને યોગ્ય છે. હું ન્યારે તપશ્ચર્યા
 કરતો હતો. ત્યારે છેમણે પુષ્કળ મદદ કરીને મને આભાર નીચે
 રાખ્યો છે. પણ તે આ સમયે ક્યાં રહેતા હશે ? ”

તે પાંચ તપસ્વી વારાણસી ખાસે ઝાપપત્તન નામના
 ઉપવનમાં રહેતા હતા. તે શુદ્ધ દિવ્ય દષ્ટિએ જાણ્યું અને કાશીએ
 જવાનો વિચાર કરી તે ઉઠવેલાથી નીકળ્યો.

માર્ગમાં આજીવક પંથનો ઉપક નામનો શ્રવણ લેને
 મળ્યો અને બોલ્યો : “ આયુષ્યમનુ ગૌતમ, તારૂં મુખ
 અત્યંત પ્રસન્ન દેખાય છે અને તારી દેહકાન્તિ તેજસ્વી દેખાય
 છે. તું ક્યા આચાર્યનો શિષ્ય છે ? ” શુદ્ધ બોલ્યો : “ મહારો
 ધર્મમાર્ગ મેં પોતે જ સોધી કાઢેલો છે, એટલે હું કોનો
 શિષ્ય હું એમ કહું ? ”

ઉપક બોલ્યો : “ પણ તું અર્હનુ વધો છે કે ? તને
 જિન દેહી શકાય ખરો ? ”

શુદ્ધ જવાબ આપ્યો : “ હા, મેં સર્વ પાપકારક મનો-
 વૃત્તિઓ છોડી છે, તેથી કે-હવક, હું જિન છું. ”

“બુદ્ધનું આ ભાષણ સાંભળી ઉપક” “મદાય હશે!”
એમ બોલી ડોકું ધુણાવે તો બીજે રસ્તે નીકળી ગયો.

બુદ્ધ ધીરે ધીરે પ્રવાસ કરતો કરતો મહાપપત્તમાં આવી પહોંચ્યો. ત્હેને જોઈ તે પાંચ તપસ્વીઓએ આપસમાં નિશ્ચય કર્યો કે “આ યોગબ્રહ્મ શ્રમણ ચાલ્યો આવે છે. તે આપણા આશ્રમમાં આવે તો ત્હેનો આપણે કંઈ પણ રીતે આદર-સત્કાર કરવો નહિ; પણ અહીં એક આસન માંડી રાખવું. એની ઇચ્છા હશે તો એ ત્હેના પર બેસશે.” પરંતુ બુદ્ધ જ્યારે આશ્રમના દ્વાર આગળ આવ્યા ત્યારે ત્હેમનો વિચાર આપો-આપ પડી ભાંગ્યો. ત્હેમનામાંના એક જણે બુદ્ધનું પાત્ર અને ચીવર (કંથા) પોતાના હાથમાં લઈ લીધા, બીજાએ આસન તૈયાર કર્યું, બીજાઓએ પગ ધોવા માટે પાણી વંગેરે આણી મૂક્યું. બુદ્ધ પગ ધોઈ પોતાને માટે માંડેલા આસન પર બેઠા. તપસ્વીઓએ ત્હેને સિદ્ધાર્થના નામથી સંબોધન કરી કુશળ સમાચાર પૂછ્યા.

ત્યારે બુદ્ધ બોલ્યો: “ભિક્ષુઓ! મ્હને ત્હમને પૂર્વના નામે બોલવશે મા! હું અહીં ત્યાગીત અને સમ્યક્સંબુદ્ધ એ નામાભિધાનને યોગ્ય થયો છું.” ભિક્ષુઓ! મ્હારો ધર્મ લક્ષપૂર્વક સાંભળો. જો મ્હારા અમૃતતુલ્ય ધર્મનું એકાગ્રતાથી મનન કરી, હું કહું છું તેમ ત્હમે ચાલશો તો એનું રહસ્ય સમજાઈ ત્હમોઈ બ્રહ્મચર્ય સાર્થક થશે.”

તપસ્વીઓ બોલ્યા: “હે જોતેમ! અમે ત્યારે ત્હારી પાસે હતા ત્યારે ત્રિવૃત્તપશ્ચયા વડે પણ ત્હેને મોક્ષમર્ગનું જ્ઞાન થયું નહિ. હવે તો તું યોગબ્રહ્મ થયો છો! તપશ્ચર્યાની ત્હમને

કરીને તું પેટ પાંછળાં પડ્યો, તો તને અમૃતતુલ્ય ધર્મનું જ્ઞાન કેવી રીતે થઈ શકે ?”

બુદ્ધ બોલ્યો : “ બિહુઓ ! મહે આ પૂર્વે આવા પ્રકારના બિહુમાર કેદી કાઢ્યા હતા ખરા કે ? ”

“ ના ” તપસ્વીઓએ ઉત્તર આપ્યો.

“ તો પછી હું જે દાંધ કહું છું તેના પર ત્હમને વિશ્વાસ બેસવો બેમુશ્કેલ છે. ત્હમે એક વાર ધ્યાનપૂર્વક મ્હારો ઉપદેશ સાંભળી લ્યો. આ ધર્મ પ્રમાણે જો ત્હમે વર્તશો તો ત્હમારું અહ્યયર્પ સાર્થક થશે ! ”

ધીરે ધીરે તે પાંચ તપસ્વીઓનો વિશ્વાસ બુદ્ધના કહેવા પર-બેઠો અને તેઓ તેમનો ઉપદેશ સાંભળવા તૈયાર થયા.

ત્યારે બુદ્ધે તેમને કહ્યું : “ બિહુઓ ! કામોપભોગમાં મુખ માનવું એ એક સિદ્ધાન્ત છે; પણ એ હીન, આમ્ય, અમનસેવિત અનાર્પ અને અનર્થાવહ છે. દેહદંડન કરવું એ બીજો સિદ્ધાન્ત છે. આ પણ દુઃખકારક, અનાર્પ અને અનર્થાવહ છે. તપસ્વીઓએ આ બન્ને સિદ્ધાન્તોનું સેવન કરવું નહિ. તથાગતે આ બેની વચ્ચેનો માર્ગ શોધી કાઢ્યો છે.

“ બિહુઓ ! જન્મ, જરા, વ્યાધિ, મરણ, આપ્રય વસ્તુનો સમાગમ અને ત્રિય વસ્તુનો તથાગત દ્વારા કારણોથી મનુષ્ય આ લોકમાં દુઃખી થાય છે. આ જે રામથી રોક પડે તેનું સર્વસાધારણ દુઃખ ત્હને હું દુઃખ નામનું મહેલું આર્પ-સત્ત્વ કહું છું.

“ આ સર્વ દુઃખનો ઉદય તૃષ્ણામાંથી થાય છે. ઔહક ઉપભોગોની તૃષ્ણા, સ્વર્ગલોકમાં જન્મવાની તૃષ્ણા અને

યુધેય સુખ ભોગવી, આત્મહત્યા કરી . જગતમાંથી હુમ થઈ જવાની તૃષ્ણા આ ત્રણ તૃષ્ણાથી મનુષ્યપ્રાણી અનેક પાપો આચરે છે અને દુઃખભાગી થાય છે. તેથી તૃષ્ણાને દુઃખનું મૂળ સમજવું જોઈએ. આ બીજા સિદ્ધાન્તને હું દુઃખસમુદય આર્યસત્ય કહું છું.

“તૃષ્ણાનો નિરોધ કરવાથી નિર્વાણનો લાભ મળશે; દેહ-દંડનથી કે હામેષભોગયા મોક્ષપ્રાપ્તિ યનાર નથી. આ ત્રીજો સિદ્ધાન્ત છે. આને હું દુઃખનિરોધ આર્યસત્ય કહું છું.

“સમ્યક્ દૃષ્ટિ, સમ્યક્ સંકલ્પ, સમ્યક્ વાચા, સમ્યક્ કર્માન્ત (કર્મ), સમ્યક્ આજીવ, સમ્યક્ વ્યાયામ, સમ્યક્ સ્મૃતિ અને સમ્યક્ સમાધિ એ મ્હેં નવીન શોધી કાઢેલો મધ્યમ માર્ગ છે. દુઃખનો નિરોધ આ જ માર્ગ યનાર છે. મતો અને ઉપવાસો કરવાથી દુઃખનો નિરોધ યનાર નથી. આ ચોથો સિદ્ધાન્ત. આને હું દુઃખનિરોધમાર્ગિની પ્રતિપદા આર્યસત્ય કહું છું.

“આ ચાર આર્યસત્યનું અને તદતર્ગત આર્યઅષ્ટાંગિક માર્ગનું જ્ઞાન થયાથી જ હું સમ્યક્સંખુદ્ધ પદને પહોંચ્યો છું.”

તે પાંચ બ્રાહ્મણ તપસ્વીઓમાંથી કૌંડિન્ય બ્રાહ્મણને પ્રથમતઃ છુદ્ધના ધર્મોપદેશનું રહસ્ય સમજાવું, તેથી તેને આગ્રાત કૌંડિન્ય (જાણનારો કૌંડિન્ય) એવું ઉપનામ મળ્યું. અનુક્રમે બીજાઓને પણ ધર્મજોષ થયો, તેથી તે પાંચે તપસ્વી અર્હંત થયા; અને પોતાને બૌદ્ધ ધર્મની શિક્ષા દેવાની લ્હેમણે તથામતને વિનાંતિ કરી ..

ત્યારે યુદ્ધ બોલ્યા: “ ત્રિશુઓ ! આ મહારા ધર્મનો
અંગીકાર કરો અને બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરી ભવદુઃખનો અંત
આણો. ” યુદ્ધે હચ્ચારેલા આ શબ્દો જ તે પાંચ તપસ્વી-
ઓના પ્રતજ્ઞાવિધિ થયા.

(૬)

કાશી અને ઉરુવેલામાંની પ્રવૃત્તિ

તે ઠાળે વારાણસી નગરીમાં એક ધનાઢય વેપારીને યસ નામનો અત્યંત મુકુમાર પુત્ર હતો. તેને રહેવા માટે ત્રણ પ્રાસાદ હતા. એક ચોમાસામાં, બીજો શિયાળામાં અને ત્રીજો ઉન્હાળામાં રહેવાને અનુકૂળ થઈ પડે એવી રીતે તેની રચના કરેલી હતી. યસને સંસારમાં કેઈપણ પ્રકારની ઉણપ ન હતી; પરંતુ તેનું મન સંસાર પરથી ઉડી ગયું હતું. તેને સર્વ પ્રાપ્તિએ મુખે વિષતુલ્ય લાગવા માંડ્યાં.

એક દિવસ તેના સેવકો ધસધસાટ ઉંધતા હતા તે વખત તે જાણ્યો અને પોતાના મૃતપ્રાય પરિજનો બધી જગે મનમાં જ બોલ્યો કે “શો આ ઉપદ્રવ ! અને શી આ પીડા !”

પોતાનાં પરિજનોનો ત્યાગ કરીને યસ એકાએક વાડામાંથી બહાર આવ્યો અને ઠેક નગરબાર સુધી ચાલ્યો ગયો. આશ્વાસનની વાત તો એ હતી કે યસે આટલી રાત્રે નગરબાર ઉધાડું જોયું. તેને કેઈપણ જાતનું વિધિ નડયું નહિ. તે નગરમાંથી બહાર નીકળ્યો અને “શો આ ઉપદ્રવ ! અને શી આ પીડા !” એમ બોલતો છેક ઝડપિતન સુધી ચાલ્યો ગયો.

તે વખતે તરત જ પેા કાઠપો હોવાથી બગવાન મુદ્દ પર્ણશાળાની બહારની બાજુએ છુટી જગામાં રચના હતા. તે યસને જોઈ પોતાના આસન પર આવી બેઠો.

-ભગવંતની પાસે આવી યંશે “શો આ ઉપદ્રવ ! શી આ પીડા !” એ શબ્દો પુનઃ ઉચ્ચાર્યા.

છુદ્ધ બોલ્યા, “અહીં ઉપદ્રવે નથી અને અહીં પીડાયે નથી. હે ત્રેણિપુત્ર, આ આસન પર બેસ. ત્હને હું ધર્મોપદેશ કરું છું.”

ત્યારે યશ છુદ્ધ પાસે જઈ નમસ્કાર કરી બાણુએ પડેલા એક આસન પર બેઠો.

છુદ્ધે ક્રમે ક્રમે દાનથી ચતા શાયદા, શીલરક્ષણથી ચતા શાયદા, સ્વર્ગલોકપ્રાપ્તિ, કામાસક્તિમાં દોષ અને એકાંતવાસમાં ગુણ, ઈત્યાદિ પ્રશ્નો ચર્ચા ઉપદેશ કર્યો; અને જ્યારે યશનું ચિત્ત મૃદુ, અમાનના આવરણથી મુક્ત થયેલું જોયું, ત્યારે ત્હને હેમજે દુઃખ, દુઃખસમુદય, દુઃખનિરોધ અને દુઃખનિરોધગામી માર્ગ એ ચાર આર્યસત્યનો ઉપદેશ કર્યો.

તે સાંભળી યશને તે જ આસન પર માનદષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ. જે દુઃખનો સમુદય થાય છે ત્હનો નિરોધ પણ કરી શકાય છે એ વિષે ત્હને સ્પષ્ટ બોધ થયો.

બીજે દિવસે સવારે યશને ઘેર ઘણી ગડગડ ચાલી રહી. પૂર્વ રાત્રે યશ ઘરમાંથી એકલો નીકળી ગયો એ વર્તમાન ત્હનાં માબાપને માલમ પડતાં જ હેમજે યશના શોધ માટે ચારે બાણુ સ્વાર દોડાવ્યા અને યશનો પિતા પેતે ત્હની શોધમાં ઝડપિપત્તન તરફ ગયો. પાંચ તપસ્વીની પર્ણશાળા પાસે આવ્યા પછી યશની સુવર્ણપાદુકાનાં ચિહ્નો ધૂળમાં ત્હના જોવામાં આવ્યા, ત્યારે આ ચિહ્નો પ્રમાણે ચાલતાં ચાલતાં તે છુદ્ધ પાસે આવ્યો અને બોલ્યો, “ભગવન ! મહારા યશને ત્હમે જોયો છે કે ?”

ઐશ્વર્યઃ બોલ્યા, “હે ગૃહપતિ, તું નીચે બેસ. ત્હારી અને ત્હારા પુત્રની બેઠ અહિં જ થશે.”

ઐશ્વર્યના આ શબ્દો સાંભળી યશના પિતાને અત્યંત આનંદ થયો અને ઐશ્વર્યને નમસ્કાર કરી તે એક બાળુએ બેઠો. ઐશ્વર્યે તેને ક્રમશઃ દાન, શીલ, વગેરે સદ્ગુણોનો ઉપદેશ કર્યો. પછી તે બોલ્યો, “ભગવન્, આપનો ધર્મ અત્યંત સુંદર છે. જેમ અંધકારમાં દીપ, તેમ આ પ્રપંચતિમિરમાં આપનો ધર્મ છે. આજથી હું આપને, આપના ધર્મને અને આપના બિહુસંધને શરણુ જાઉં છું. મ્હારા શરીરમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી હું આપનો ઉપાસક થયો છું. આપ મ્હારો અંગીકાર કરો.”

ત્યાર પછી પોતાના પ્રજાવર્ગી ઐશ્વર્યે યશ અને તેના પિતાનો ત્યાં જ મેળાપ થાય, એવો યોગાયોગ મેળવી આપ્યો. યશના પિતાએ જ્યારે પાસે બેઠેલા પોતાના પુત્રને જોયો ત્યારે તેણે તેને કહ્યું, “પુત્ર ! ત્હારી માતાને અત્યંત શોક થયો છે, તો એકત્રાર તેને દર્શન આપી જીવદાન દે.” યશે પોતાના પિતાને ઉત્તર ન દેતાં ઐશ્વર્યના મુખ તરફ જોયું.

ઐશ્વર્ય બોલ્યા, “હે ગૃહપતિ ! તેં જે ધર્મનું શ્રવણ કર્યું, તે ધર્મનું પૂર્ણગાન યશ પછી જનું ચિત્ત વિમુક્ત થયું છે, તે પુનરપિ કામોપભોગમાં મુખ માનશે કે ?”

“નહિ ભગવન્ !” યશના પિતાએ ઉત્તર આપ્યો.

ઐશ્વર્ય બોલ્યા, “તો પછી યશને હવે સંસારજલ કરવાનો પ્રયત્ન વ્યર્થ છે !”

ઐકી બોલ્યો, “મહારા પુત્રને આપના ધર્મરહસ્યનું પૂર્ણગાન થયું, એ ત્હેને મોટો લાભ જ થયો એમ હું માનું છું.”

યશના પિતાએ બીજે દિવસે પોતાને ઘેર ભોજન કરવા માટે બુદ્ધને આમંત્રણ આપ્યું; બુદ્ધે આમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો. પછી ઘેર જઈ ત્હેણે બીજા દિવસ માટે સર્વ તૈયારી કરી.

બુદ્ધ યશને સાથે લઈ બીજે દિવસે સવારે ત્હેને ઘેર ગયા. જામણ પૂરૂં થયા પછી ત્હેમણે યશનાં માબાપ અને પત્નીને ધર્મોપદેશ કર્યો. અતે યશની મા અને પત્ની એ બન્ને યશના પિતાની માફક જ બુદ્ધની ઉપાસિકા થઈ અને યશને ગૃહસ્થાશ્રમમાં આવવાનો ત્હેમણે આગ્રહ કર્યો નહિ.

વારાણસી નગરીમાં યશના પુષ્કળ મિત્ર હતા, ત્હેમાંથી એાપન તરણોએ ગૃહત્યાગ કરી બુદ્ધના ભિક્ષુસંઘમાં પ્રવેશ કર્યો. બુદ્ધના પૂર્વના પાંચ સાથીદાર, યશ અને યશના એાપન સોબતીઓ મળી બુદ્ધ પાસે હવે સાઠ ભિક્ષુ ભેગા થયા.

કાર્તિકી પૂર્ણિમા પછી એક દિવસે બુદ્ધે તે સર્વ ભિક્ષુને એકત્ર કર્યા અને ત્હેમને કહ્યું કે “ભિક્ષુઓ ! હું આ લોકનાં અને સ્વર્ગલોકનાં સર્વ બંધનોથી મુક્ત થયો છું. તે પ્રમાણે ત્હમે પણ આ સર્વ બંધનોથી મુક્ત થયા હો. હવે ત્હમે, જનતાના કલ્યાણ માટે ચારે દિશામાં સંચાર કરો. આરંભે કલ્યાણપ્રદ, મધ્યમાં કલ્યાણપ્રદ અને પરિણામે કલ્યાણપ્રદ એવા મહારા ધર્મનો સર્વ-લોકોને ઉપદેશ કરો અને ત્હેમને શુદ્ધ બ્રહ્મચર્યનું ગાન કરી દો. એક માર્ગે બે જણ જતા નહિ;

ભિક્ષુઓ ! આ જગતમાં જેમની બુદ્ધિ સર્વથા મલિન થઈ નથી, એવા પુષ્કળ જીવો છે; પણ, ધર્મવાક્ય કાને ન પડવાથી તેમની અધોગતિ થતી દેખાય છે. માટે મહારા ધર્મના નિવાસુ ત્હમને પુષ્કળ લોકો મળશે. હું પણ ધર્મપ્રચારાર્થે પુનઃ ઉરુવેલા જાઉં છું.”

બુદ્ધનું આ બાવણુ પૂરું થયું ન થયું એટલામાં પેલો દુષ્ટ માર ત્યાં પ્રગટ થઈ બોલ્યો, “ આ લોકનાં અને સ્વર્ગ-લોકનાં સર્વ બંધનોથી તું બંધાયેલો છે. હે અમણ ! તું આ મહારા મહાબંધનમાંથી કદાપિ મુક્ત થનાર નથી ! ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ રૂપ, રાગ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ આ પંચેન્દ્રિયના વિષય ત્હારા બંધનો છે; પણ તે મ્હને મોહ પમાડી શકતાં નથી. માટે ત્હારો પ્રયત્ન વ્યર્થ છે.”

બુદ્ધે પોતાને ઝોળખી લીધો એ જોઈ માર અત્યંત દુઃખી થઈ ત્યાં જ અંતર્ધાન થયો.

તે સમયે બિન્ન બિન્ન પ્રદેશમાંથી બુદ્ધના સંઘમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છનાર મનુષ્યને લઈ આ સાઠ ભિક્ષુ બુદ્ધ પાસે જતા; પણ તેથી તેમને ધણો ત્રાસ થતો. ત્યારે બુદ્ધે તેમને એવી પરવાનગી આપી કે જે લાયક મનુષ્યની સંઘમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા હોય, તેને પોતાની પાસે ન આણતાં ભિક્ષુએ જ તેને દીક્ષા આપવી.

પોતાના મુખ્ય સાઠ શિષ્યોને સર્વત્ર ધર્મપ્રચારાર્થે મોકલ્યા પછી અને પરસ્પર અમણદીક્ષા આપવાની તેમને અનુચ્છા દીધા પછી બુદ્ધગુરુ એકલા જ ઉરુવેલાના અરણ્યમાં આબ્યા.

પાછળ એક ઠેકાણે કશું જ છે કે આ અરણ્યમાં રહેનારા તપસ્વી સોડોમાં ઉરુવેલકારયપ નદીકારયપ અને ગયાકારયપ એ ત્રણની મુખ્યપણે ગણતરી થતી હતી. આ ત્રણે બાઈએમાં ઉરુવેલકારયપ વડીલ હોવાથી બીજા બે તહેને પોતાનો ગુરુ માનતા. ઉરુવેલકારયપની પાસે પાંચસો જટાધારી શિષ્ય હતા. નદીકારયપ પાસે ત્રણસો અને ગયાકારયપ પાસે બસો શિષ્ય હતા.

બુદ્ધગુરુ પ્રથમ ઉરુવેલકારયપને આશ્રમે જઈ બોલ્યા, “હે કારયપ! ને ત્હને મ્હારાથી અડચણ થવા જેવું ન હોય તો હું ત્હારી અમિશાળામાં એક રાત રહેવા ઇચ્છું છું.”

કારયપ બોલ્યો, “હે મહાશ્રમણ! ત્હારા રહેવાથી મ્હને કોઈ પણ પ્રકારે અડચણ થવાની નથી; પણ મ્હારી અમિશાળામાં બયંકર નાગ રહે છે; તે ત્હને ત્રાસ દેશે એમ મ્હને બધું રહે છે.”

બુદ્ધ બોલ્યા, “તે બાંલ તું કાળજી કરીશ મા. તું મ્હને એક રાત અહિં રહેવાની પરવાનગી આપ.”

કારયપ બોલ્યો, “એમ છે, તો તું ખુશીથી અહિં રહે.”

તે રાત્રે બુદ્ધગુરુ કારયપની અમિશાળામાં ધ્યાનસ્થ બેઠેલા હતા તે સમયે તે મહાસર્પ ત્યાં આવ્યો અને પોતાના તેજથી બુદ્ધનો પરાભવ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. ત્હેના કૂંચાડા સાંભળી તથા ત્હેના તેજથી અમિશાળા પ્રકાશિત થયેલી નેંઘ કારયપના આશ્રમમાંના તપસ્વીઓ આમિશાળાની આસપાસ એકઠા થયા અને આપસમાં બોલવા લાગ્યા, “અરેરે! ગરીબ બિચારો શ્રમણ આ મહાસર્પના સપાટામાં આવી પડ્યો છે!”

પરંતુ યુદ્ધના પ્રભાવ આગળ તે નાગનું કાંઈ પણ ચાલ્યું નહિ. છેવટે યુદ્ધે પોતાના સામર્થ્યથી ત્હેનું તેજ હરણ કરી ત્હેને પોતાના બિક્ષાપાત્રમાં ઢાંકી રાખ્યો.

ખીજે દિવસે સવારે યુદ્ધે પોતાનું બિક્ષાપાત્ર ઉઘાડી કારયપને તે નાગ બતાવી કહ્યું, “હે કારયપ! આ જો, ત્હારો ઘોર મહાસર્પ કેવો નિસ્તેજ થઈને પડ્યો છે!”

તે ચમત્કાર જોઈ કારયપના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે “આ શ્રમણ ધણે! યુદ્ધિમાન છે; તોપણ તે મ્હારી પેઠે અર્હતપદે પહોંચેલો તો નહિ હોય!”

ખીજે દિવસે યુદ્ધગુરુ કારયપના આશ્રમ પાસે અરણ્યમાં રહ્યા હતા. તે રાત્રે ચાર દિક્પાલ ત્હેનો ધર્મ સાંભળવા માટે ત્યાં આવ્યા. કારયપે ત્હેમના તેજથી તે સર્વ વનજાત પ્રકાશિત થયેલી જોઈ. ખીજે દિવસે સવારે તે યુદ્ધને જમવાનું આમંત્રણ કરવા ગયો તે વખતે બોલ્યો, “હે મહાશ્રમણ! રાત્રે આ પ્રદેશમાં ધણે પ્રકાશ દેખાતો હતો તે શાનો હતો?”

યુદ્ધે “રાત્રે ચાર દિક્પાલ મ્હારો ધર્મ શ્રવણ કરવા આવ્યા હતા” એમ કહ્યું. એ સાંભળી કારયપ મનમાં ને મનમાં બોલ્યો, “આ મહાશ્રમણ ધણે! ઋદ્ધિમાન છે ખરો; તોપણ તે મ્હારી પેઠે અર્હતપદે પહોંચેલો તો નહિ હોય.”

તે દિવસે કારયપના આશ્રમમાં બોજન કરી યુદ્ધ તે જ અરણ્યપ્રદેશમાં રહ્યા. રાત્રે ઇંદ્ર ત્હેનો ધર્મોપદેશ શ્રવણ કરવા માટે ત્યાં આવ્યો. ત્હેના તેજથી કારયપના આશ્રમની આસપાસનો પ્રદેશ અત્યંત પ્રકાશિત થયેલો જોઈ કારયપ ચક્રિત થઈ ગયો. ખીજે દિવસે ઇંદ્ર યુદ્ધનો ધર્મોપદેશ શ્રવણ કરવા

આવ્યો હતો એ સમાચાર ત્હેણે જાણ્યાં ત્યારે પૂર્વેના જ વિચાર પુનઃ એકવાર ત્હેના મનમાં આવ્યો.

પછી એક દિવસ રાત્રે બુદ્ધના દર્શનાયે બ્રહ્મદેવ આવ્યા હતા એ સમાચાર કારયપે જાણ્યા. તથાપિ બુદ્ધ અહીંતપદે પહોંચ્યા હતા એ જાણ ત્હેની ખાતરી થઈ નહિ.

એક દિવસે કારયપના આશ્રમમાં મ્હોટો યજ્ઞસમારંભ થનાર હતો, તે માટે અંગ અને મગધ દેશમાંથી પુષ્કળ લોકો આવેલીવાની જાણ મેં લઈને ત્યાં આવનાર હતાં. આથી ઉરુનેલકારયપના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે, “આવતી કાલે મ્હારા આશ્રમમાં અંગ અને મગધ દેશમાંથી પુષ્કળ લોક આવનાર છે. જે આ મહાશ્રમણ ત્હેમને પોતાની ઋદ્ધિના ચમત્કાર બતાવશે તે એનો લાભસાધકાર વધશે અને મ્હારો લાભસાધકાર કમી થશે. જે એ આવતી કાલે અહીં આવે નહિ તેા સાફ થાય.”

કારયપના મનનો આ વિચાર જાણી બુદ્ધ યજ્ઞને દિવસે ત્હેન. આશ્રમે ગયા નહિ. યજ્ઞ પૂરો થયો; લોક પોતપોતાને ઘેર ગયા બીજે દિવસે કારયપ બુદ્ધને આમંત્રણ કરવા માટે તે બેઠા હતા તે અરણ્યમાં ગયો અને ત્હેને કહ્યું, “હે મહાશ્રમણ બોજનની સર્વ તૈયારી છે; પણ તું કાલે કેમ આવ્યો નહિ?”

બુદ્ધ બોલ્યા, “હે કારયપ ! કાલે ત્હારા આશ્રમમાં યજ્ઞ થનાર હતો, અને તે માટે અંગ અને મગધ દેશમાંથી પુષ્કળ લોક આવનાર હતા. ત્યારે ત્હેમને હું કંઈ પણ ઋદ્ધિ-ચમત્કાર દાખવી ત્હેમનું મન હરી લઇશ અને તેથી ત્હારા લાભને હાનિ પહોંચશે એમ ત્હેને લાગ્યું; અને હું તે સમર્થ

આશ્રમમાં હાજર ન હોઈ તેા સાઈ એવો વિચાર ત્હારા મનમાં આવ્યો. માટે હું કાલે ત્હારા આશ્રમમાં આવ્યો નહિ. ”

બુદ્ધની ઋદ્ધિમંતા બહુ કારયપને ઉત્તરોત્તર ખાત્રી થતી હતી; પરંતુ અઘાપિ બુદ્ધને અર્હતપદ પ્રાપ્ત થયું નહિ હોય એમજ તેને લાગતું હતું.

બુદ્ધે બીજાએ કેટલાક ઋદ્ધિના ચમત્કાર કારયપને દેખાડ્યા, પણ બુદ્ધ અર્હત ચમા હોય એવી તેની ખાત્રી થઈ નહિ. એક દિવસે ઉરુવેલાના પ્રદેશમાં અકાળ મેઘની ભયંકર વૃષ્ટિ થઈ અને તેને લીધે સર્વત્ર પાણી જ પાણી થઈ ગયું. કારયપને લાગ્યું કે બુદ્ધ મહાપૂરમાં સપડાઈ તણાઈ જશે તેથી કેટલાક તપસ્વીઓને સાથે લઈ એક નાવમાં બેસી તે બુદ્ધશુરુ રહેતા હતા તે ઠેકાણે ગયો. ત્યાં બુદ્ધ પાણીનો પ્રવાહ પોતાના ઋદ્ધિબળે બન્ને બાજુએ અટકાવી વચમાં કોરી જગામાં ખુશીથી અહિં તહિં ફરતા હતા. તેને જોઈ કારયપ મ્હોટી બોલ્યા, ‘તું જ તે મહાશ્રુ છે કે ?’

બુદ્ધે “હા” એવો ઉત્તર આપ્યો, અને પોતે અંતઃ રિક્ષમાંથી તે નાવમાં જઈ બિભા રહ્યા. ત્યારે કારયપના મનમાં પુનઃ એકવાર પૂર્વનો જ વિચાર ઉપસ્થિત થયો કે “આ મહાશ્રમણ મહાન ઋદ્ધિમાન છે, પણ મારી જેમ અર્હતપદે પહોંચ્યો નથી !”

ત્યારે બુદ્ધે તેને કહ્યું, “હે કારયપ ! તું અર્હત નથી, એટલું જ નહિ પણ અર્હતપદલાભનો માગ સુદ્ધાં તેને જાણે નથી !”

પ્રુદ્ધના આ શબ્દો સાંભળી કારયપનું અભિમાન તત્કાળ ગળી ગયું અને તે પ્રુદ્ધને પગે પડી બોલ્યો, “ભગવન, મ્હને ત્હમારી શિષ્યશાખામાં સામેલ કરો.”

પ્રુદ્ધ બોલ્યા, “કારયપ! તું પાંચસો જટિલોનો ગુરુ છે. ત્હેમને મળ્યા વિના તું મ્હારો શિષ્ય થવાની ઉતાવળ કરતો નહિ.”

આથી કારયપે પોતાના શિષ્યોને એકત્ર કરી પ્રુદ્ધના શિષ્ય થવાનો પોતાનો વિચાર ત્હેમને જણાવ્યો. તે સર્વ કારયપ સાથે પ્રુદ્ધના શિષ્ય થવા તૈયાર થયા, અને ત્હેમણે પોતાની જટા કાપી અગ્નિહોત્રનાં સાહિત્યો સાથે નદીના પ્રવાહમાં નાંખી દીધી. પ્રુદ્ધે આ સૌને પોતાના બિશ્વસંઘમાં દાખલ કર્યો.

નદીના પ્રવાહમાંથી તણાઇ આવેલી તે જટાઓનો ભારો અને અગ્નિહોત્રનાં સાહિત્યો જોઈ પોતાના મ્હોટા બાઈ અને ત્હેની શિષ્યશાખા પર કોઈ વિકટ પ્રસંગ આવ્યો હશે, એમ નદીકારયપને લાગ્યું; તેથી ત્હેણે ખરી માહિતી મેળવવા પોતાના કેટલાક શિષ્યોને ઉરુવેલકારયપના આશ્રમે મોકલ્યા. પોતાનો બાઈ શિષ્યશાખા સહ પ્રુદ્ધનો અનુયાયી થયો, એ સમાચાર જાણતાં જ નદીકારયપ પોતાના ત્રણેય શિષ્યો સાથે પ્રુદ્ધ પાસે જઈ ત્હેનો અનુયાયી થયો.

તે જ પ્રમાણે ગયાકારયપના કાન પર પોતાના બે બંધુઓ પ્રુદ્ધના અનુયાયી થવાની વાત આવતાં જ તે પણ ઉરુવેલકારયપના આશ્રમમાં જઈ પોતાના બંને શિષ્યો સહ પ્રુદ્ધનો અનુયાયી થયો. આ પ્રમાણે યોડાજ વખતમાં એક હજાર તપસ્વીઓએ પ્રુદ્ધના બિશ્વસંઘમાં પ્રવેશ કર્યો.

એક દિવસ યુદ્ધે આ એક હજાર બિમ્બુઓને કહ્યું,
 “બિમ્બુઓ ! જગતમાં સર્વ વસ્તુ પ્રદીપ્ત થઈ છે ! ક્યાં સર્વ
 વસ્તુ ? પંચેન્દ્રિય અને મન આ વસ્તુ પ્રદીપ્ત થઈ છે ! શાથી
 પ્રદીપ્ત થઈ ? કામામિત્તી, ક્રોધામિત્તી અને મોહામિત્તી આ
 વસ્તુ પ્રદીપ્ત થઈ છે; જરા, મરણ, શોક, પરિદેવ, દુઃખ,
 દૌર્ભનસ્ય અને ઉપાયાસ એ સૌથી પ્રદીપ્ત થઈ છે ! પણ
 બિમ્બુઓ ! જે આ યથાર્થતઃ જ્ઞેય શકે છે, તે પંચેન્દ્રિયો અને
 મન એ સૌ વિશે વિરક્ત થાય છે; તથા જે સર્વ ઈન્દ્રિયો અને
 હેના વિષય તરફ વિરક્ત થાય છે, તે જ મુક્ત બન્યો.”

(૬)

રાજગૃહમાં આગમન

ઉરુવેલાના પ્રદેશમાં કેટલોક દાળ ગાળી છુદ્ધગુરુ પોતાના એક હજાર શિષ્યો સહ રાજગૃહમાં આવ્યા. ત્યાં ભગવાન યદિવનમાં રહેતા હતા. છુદ્ધ પોતાના નગર સમીપ આવ્યા છે, એ સમાચાર ધિનિસાર રાજાને મળતાં જ તે ધણી ઠાકમાં સાથે લેને મળવા ગયો.

લેતી સાથે મગધ દેશના પુષ્કળ બ્રાહ્મણો પણ હતા. લેમને એવી શંકા આવી કે છુદ્ધ કારયપના શિષ્ય છે કે કારયપ છુદ્ધનો શિષ્ય છે.

લેમના મનમાંનો વિચાર જાણી લઈ છુદ્ધે કારયપને કહ્યું, “કારયપ! ત્હેં અગ્નિહોત્રનો કેમ ત્યાગ કર્યો?”

કારયપ બોલ્યો, “ભગવન! સ્વર્ગલોકમાં સર્વ પ્રકારે કામસુખની પ્રાપ્તિ થતી એ જ યજ્ઞનું ફળ સમજાય છે. પણ આ લોકનાં તેમજ સ્વર્ગલોકનાં કામસુખ પાપકારક છે, એમ જાણીને હું આગ્નિહોત્ર અને યજ્ઞમાંથી વિરક્ત થયો છું!”

“પણ હે કારયપ! જો કામસુખમાં લેને આનંદ મળતો નથી, તો ત્હારું મન કયે ઠેકાણે રત થયું છે, એ કહે.”

“ભગવન! અત્યંત શાન્ત નિર્વાણપદ જોઈ મને યજ્ઞયાગ વિષે વિરક્ત થયું. એ નિર્વાણપદે હું રત થયો. ભગવન! આપ મહારા ગુરુ છો અને હું આપનો શિષ્ય છું.”

કાર્યપત્રું આ જાણ્યું સાંજળી તે બ્રાહ્મણોનો સંશય નાશ પામ્યો.

બુદ્ધે બિંબિસાર રાજાને, તેના સરદારોને અને તેની સાથે આવેલા બ્રાહ્મણોને દાનના શાયદા, શીલનું મહત્ત્વ, સ્વર્ગ-લોકનું મુખ્ય, દામમુખમાં દોષ અને એકાંતવાસને લીધે થનારું મુપરિણામ ઇત્યાદિ જાણતો સમજાવી ઉપદેશ કર્યો; અને જ્યારે તે સર્વનું ચિત્ત અચાનક આવરણથી મુક્ત થઈ મુદ્ધ અને મુદિત થયેલું જણાયું, ત્યારે તેમણે તે સર્વને ચાર આર્પસલ્યો સમજાવ્યાં. તેમના ઉપદેશથી સર્વની ચાનદષ્ટિ ખુલી ગઈ અને તે સર્વ તે દિવસથી બુદ્ધોપાસક થયા.

રાજા બિંબિસાર બોલ્યા, “ભગવન્, આપ બુદ્ધ યદ્દ મહારા રાજ્યમાં ધર્મપ્રસારાર્થે પ્રથમ આવો એવી મહારી ઉત્કટ ઈચ્છા હતી; તે આજ સફળ થઈ. આપના ધર્માચરણથી મહારી પ્રજા મુખી થશે એમાં શંકા નથી. ભગવન્, આવતી કાલે આપ આપના બિશુસંઘ સાથે મહારે ઘેર બિદ્યા ગ્રહણ કરવા પધારશો.”

બુદ્ધે કંઈપણ ઉત્તર ન આપતાં મૂંગામૂંગા જ રાજાનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યાનો ઇશારો કર્યો. રાજાએ તે રાત્રે સર્વ વ્યવસ્થા કરીને બીજો દિવસે બુદ્ધને સંદેશો મોકલ્યો. મધ્યાહ્ન પૂર્વે બુદ્ધ અને તેમના કાર્યપાદિ એક જગર બિશુઓ રાજવાડામાં આવી માંડેલા આસન પર બેઠા. બિંબિસાર રાજાએ પોતે જ બુદ્ધની અને બિશુસંઘની બોજનવ્યવસ્થા રાખી. બોજન પછી બુદ્ધને એક મોટા દિવાનખાનામાં બેસાડી રાજા તેમની એક જાણુએ બેઠો.

તે વખતે, રાજના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે “મહાર્જિ વેણવન ઉધાન છુદ્ધ અને બિશ્નુસંધને રહેવા યોગ્ય છે, કેમકે તે ચહેરથી ધણું દૂર નથી તેમ ધણું પાસે યે નથી. ત્યાં જવાઆવવાનો રસ્તો સારો હોઈ ભાવકે મનુષ્યને જવા-આવવા માટે સગવડભર્યો છે. ત્યાં દિવસે ધણી ગડબડ હોતી નથી અને રાત્રે વિશેષ શોરખકાર હોતો નથી. એકાંતવાસ માટે તે યોગ્ય છે. તે છુદ્ધને દાન કરીશ તો હીક ચરો.”

બિંબિસાર રાજ પોતાના આસનેથી ઉઠ્યો, અને હાથમાં પાણીથી ભરેલી સોનાની ઝારી લઈ છુદ્ધ પાસે જઈ બેસ્યો, “ભગવન, મહાર્જિ વેણવન ઉધાન હું આપને અને આપના બિશ્નુસંધને દાન કરું છું; તેનો આપ સ્વીકાર કરો.”

છુદ્ધે વેણવનનો સ્વીકાર કર્યો; અને બિશ્નુએને ઉદ્દેશી તે બેસ્યા, “બિશ્નુઓ, આજથી લોકોએ દાનમાં આપેલા આરામ (વિદાર) સ્વીકારવા વિષે હું તમને પરવાનગી આપું છું.”

તે દાજે રાજગૃહ પાસે સંજ્ઞા નામનો સુપ્રસિદ્ધ પરિવાજકાર્યાર્થ રહેતો હતો. તેની મોટી શિખરાખા હતી. સારિપુત અને ઓગાસ્તાન એ બે પ્રાણી પરિવાજકોની તેના પ્રમુખ શિખોમાં ગણના થતી. પણ સંજ્ઞાના તત્ત્વજ્ઞાનથી તે બેનું સમાધાન ન થવાથી તેમણે એવો વિચાર રાખ્યો હતો કે બેમાંથી એકને નિર્વાણમાર્ગ પ્રાપ્ત થતાં, તેણે તે ખીન્નને બતાવવો. ”

એક દિવસ અરસજિ (અમ્મજિત) નામનો બિશ્નુ રાજગૃહમાં પિંડપાત (બિંસા) માટે યત્રેતો હતો તેવામાં સારિપુતે તેને જોયો. તેની શાન્ત મુદ્રા અને ગંભીર

વર્તન જોઈ સારિપુતને લાગ્યું કે જે જે નિર્વાણમાર્ગે ચઢ્યા હશે તેમાંના આ એક હોયો જોઈએ. આથી સારિપુત તેની પાછળ જ રાજગૃહમાંથી બહાર નીકળી ચાલવા લાગ્યા.

અસ્સનિ પોતાના પાત્રમાં પડેલું અન્ન વસ્ત્ર વડે ઢાંકી વેણવન તરફ જતો હતો તેવામાં માર્ગમાં સારિપુત તેને મળ્યો. તેને કુશળ પ્રશ્નાદિ પૂછી સારિપુત જોલ્યો, “આયુષ્મન, તારી ચર્ચા અત્યંત પ્રસન્ન દેખાય છે. તું કયા ધર્મનો અનુયાયી છે ? તારા ગુરુ કોણ ? અને તેનો મત શો છે ?”

અસ્સનિ જોલ્યો, “હું હાલમાં જ બિશ્વ ચર્યો છું. હું ાવસ્તારપૂર્વક ગુરુનો મત કહી શકું તેમ નથી; તેથી હું સંક્ષેપથી તેને સમજાવીશ.”

સારિપુત જોલ્યો, “હરહત નહિ. સંક્ષેપ કે ાવસ્તારથી જે કંઈ કહેવા જોઈ હોય તે કહે. મને સારાંસ જ જોઈએ છે. શબ્દપાંડિત્ય લઈ શું કરવું છે ?”

અસ્સનિ જોલ્યો, “જે દુઃખો કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેનાં કારણો તથાગતે કહ્યાં છે; અને તે કારણોનો નિરોધ કેમ કરવા એ પણ કહ્યું છે. અમારા ગુરુનો આ જ મત છે.”

અસ્સનિનાં આ ધર્મવાક્યોથી સારિપુતને ખુદનો ધર્મનિર્વાણનો માર્ગ ખરો છે, એવી ખાત્રી થઈ. તેણે અસ્સનિને કહ્યું, “આજકાલ જો ખરો ધર્મ હોય તો આ જ છે !”

૧મૂળ ગાથા આ પ્રમાણે છે :

યે ધમ્મા હેતુપ્પમવા હેતુ તેસં તથાગતો બાહ ।

તેસં ચ યો નિરોધો एवं વાદી મહાસમ્મો ॥

સારંગપુત ત્યાંથી નીકળી મોઝાસ્લાન પાસે ગયો અને બનેલી સર્વ વાત લેને કંઠી; ત્યારે મોઝાસ્લાન બોલ્યો, “ચાલો, આ જ ક્ષણે આપણે છુદ્દનાં દર્શન માટે જઈએ.”

સારિપુત બોલ્યો, “આયુષ્મન! સંજયના શિષ્યોમાંના અઢીસો પરિવાજકો આપણા બેની ઉપર અવલંબીને રહેલા છે; તો પ્રથમ હેમને મળી હેમની સલાહ લઈ પછી છુદ્દદર્શન જઈએ.”

આ સંભાષણ પૂરું થયા પછી તેઓ બન્ન પોતાના ઉપર અવલંબી રહેલા પરિવાજકોને મળ્યા અને છુદ્દના શિષ્ય થવાનો પોતાનો નિશ્ચય હેમને જણાવ્યો; ત્યારે તે અઢીસો પરિવાજકો સારિપુત અને મોઝાસ્લાન સાથે છુદ્દના અનુયાયી થવા તૈયાર થયા. તે સૌને સાથે લઈ સારિપુત અને મોઝાસ્લાન સંજય પાસે જઈ બોલ્યા, “આયુષ્મન! અમે છુદ્દ ગુરુ પાસે જઈએ છીએ. આજથી તે અમારા ગુરુ છે.”

સંજયે હેમને નજવા માટે પુષ્કળ આગ્રહ કર્યો, પણ તે સારિપુત-મોઝાસ્લાનનાં મન ફેરવી શક્યો નહિ. હેને પોતાની આટલી મોટી શિષ્યશાખા નષ્ટ થયા બદલ અત્યંત ખેદ થયો.

સારિપુત-મોઝાસ્લાન પોતાના અઢીસો તપસ્વી બંધુઓને સાથે લઈ વેણવન ઉદ્યાનમાં આવ્યા. હેમને દ્વરથી આવતા જોઈને છુદ્દ પોતાના ભિક્ષુઓ તરફ શરી કહેવા લાગ્યા, “હે ભિક્ષુઓ! આ જ બે પરિવાજકો અહિં આવે છે તે મારા અગ્રઆવક (અગ્રશિષ્ય) થનાર છે!”

તે પાસે આવી બુદ્ધને નમસ્કાર કરી એક જાગૃતિ
બેઠા અને બોલસંઘમાં પોતાને દાખલ કરવા માટે તેમણે
બુદ્ધને વિનંતી કરી. બુદ્ધે તેમને અને તેમના અહીસો
તપસ્વી બંધુઓને સંઘમાં લીધા.

સંન્યસીઓ આટલા બધાં શિષ્ય એકદમ બૌદ્ધબિંદુ થયા
તેથી રાજગૃહમાં બહુ જ ગડબડ થઈ ગઈ. કેટલાક દિવસ સુધી
તો એકાદ બૌદ્ધબિંદુ રસ્તામાં જાણાતાજ લોકો કહેતા કે,
“આ મહાઅવળુ અમારા શહેરમાં આવ્યો અને સંન્યસીઓ
સર્વે શિષ્યોને લઈ ગયો! હવે એ કેને લઈ જશે?” *

બિંદુઓને રાજગૃહવાસી લોકોના આ કથનનો શો
ઉત્તર આપવો એ સઝાનું નહિ. તેમણે આ સમાચાર બુદ્ધને
જણાવ્યા. બુદ્ધ બોલ્યા, “બિંદુઓ! આ લોકોપવાદ
પુષ્કળ દિવસ ટકશે નહિ. સાત આઠ દિવસ લોક એમ
બોલશે અને પછી ચૂપ થઈ જશે; તોપણ શરીરો તે તમારા
કાન પર આ શબ્દો આવે તો તમને તે મનુષ્યને સ્પષ્ટ ઉત્તર
આપજો કે “શ્રી તથાગત શિષ્યોને સદ્ધર્મથી લઈ જાય છે.
લોકોએ તેની ધર્મી શા માટે કરવી?” x

રાજગૃહમાં વેણુવન વહારમાં રહેતા બુદ્ધે પોતાના
સંઘમાં એકજ પ્રકારની વ્યવસ્થા દાખલ કરી. આના પહેલાં

* આગતો સો મહાસમગો માગધાનં ગિરિનંબજે ।

સમ્મ સંજયે નેત્વાનં કંસસ દાનિ નયિસ્સતિ ॥

સંનયતિ જ મહાવીરા સદ્ધર્મમેન તથાગતા ।

ધર્મમેન નોયમાનાનં કાઠસ્સુપ્પા વિજ્ઞાનતં ॥

કૌંડિન્યથી માંડીને છેક સારિપુત-મોગ્યાપુત્રાન સુધી જોને યુદ્ધે
 પોતે બિશ્નુસંઘમાં લીધા હતા ત્હેમનો પ્રવ્રત્યવિધિ તદ્દન
 સાદો હતો. યુદ્ધ “ બિશ્નુ ! અહિં આવ.” (ઈદિ મિક્સ)
 એમ કહે એટલે ગમે તે માણસ બિશ્નુ ચલે. પણ આને લીધે
 સંઘમાં સર્વસાધારણતા રહી નહિ; એટલે એકનાં વચ્ચે
 એક પ્રકારનાં તો ખીજનાં ખીજ પ્રકારનાં; એકનો આચાર
 એક પ્રકારનો તો ખીજનો ખીજ પ્રકારનો, એવું થવા લાગ્યું.
 આથી યુદ્ધે પોતાના બિશ્નુસંઘનો આચાર એક જ પદ્ધતિએ
 ચાલે તે માટે જુદા જુદા નિયમો દાખલ કર્યા. એ સર્વનો
 વિસ્તાર વિનયગ્રંથમાં કર્યો છે.

(૮)

શુદ્ધોદનરાજાનો મેળાપ

સિદ્ધાર્થ છત્રીસ વર્ષની વયે વૈશાખ પૂર્ણિમાએ જુદ્ધ થયા. તે પછી અપાડી પૂર્ણિમાએ ઋષિપત્તનમાં પાંચ તપસ્વીઓને લેમણે પ્રથમ ધર્મોપદેશ કર્યો. ચાતુર્માસ ઋષિપત્તનમાં રહી ધર્મોપદેશ કરતા કરતા ઉરવેલકાચપાદિક એક હજાર તપસ્વીઓને પોતાના શિષ્ય કરી પોપ મહિનામાં જુદ્ધ રાજગૃહ પાછા ફર્યા, અને મહિના પંદર દિવસની અંદર જ સારિપુત્ર મોઝાનાદિક પરિત્રાજકોને લેમણે પોતાના સંધમાં લીધા. અહિંઆ મહોટા બિહુસંધ બેગો થયો હતો, અને તેથી તેની છૂર્તિ વિધ્ય અને હુમાલય એ બે પર્વતની વચ્ચેના પ્રદેશમાં સર્વત્ર પ્રસરી.

છ વર્ષ સુધી શુદ્ધોદન રાજાને પોતાના પુત્રના સમાચાર જરોખર મળ્યા ન હતા; પણ હવે તે મહોટા સંધનો શાસ્તા (શાસનકર્તા) થયો છે, અને રાજગૃહમાં બિંબિસાર રાજાએ આપેલા વેણુવનવિહારમાં રહે છે, એ સમાચાર શુદ્ધોદન રાજાને કાને આવતાં વખત લાગ્યો નહિ. રાજાએ જુદ્ધને કપિલવસ્તુમાં આજીવાને એક વિદ્યામુ દૂતને મોકલ્યો. પણ તે પાછો ન ફરતાં વેણુવનમાં જુદ્ધનો ધર્મશ્રવણ કરી ત્યાં જ બિહુ થઈ રહ્યો. રાજાએ બીજા બે ત્રણ દૂત મોકલ્યા, પણ તે સર્વની તે જ મન થઈ.

જેવટે કાલુદાયી નામના સિદ્ધાર્થના બાલમિત્રને રાજાએ
 યુદ્ધને લઈ આવવા માટે રાજગૃહમાં મોકલ્યો. તે વેળુવનમાં
 આવીને યુદ્ધનો શિષ્ય થયો, તોપણ તે બીજા દૂતો પ્રમાણે પોતાનું
 કર્તવ્ય વિસર્યો નહિ. કાગણ મહિનાની પૂર્ણિમાએ તેણે યુદ્ધને
 કહ્યું, “ભગવન, આપના પિતા આપના દર્શન માટે ઉત્સુક
 થયા છે. તો આપે કપિલવસ્તુ જઈ એકવાર તેમને અને
 બીજાં સગાંવહાલાંએને મળી આવવું, એવી મ્હારી વિનંતી છે
 ભગવન, આ વસંતકાળ આપના ગમન માટે અત્યંત યોગ્ય છે.”

કાલુદાયીની વિનંતાને માન આપી યુદ્ધગુરુ રાજગૃહમાંથી
 નિકળ્યા; અને માર્ગમાં ધર્મોપદેશ કરતા કરતા કપિલવસ્તુમાં
 આવ્યા. ત્યાં શાક્યોએ તૈયાર કરેલા ન્યગ્રોધ નામના વિદ્યારમાં
 રહી યુદ્ધે પોતાનાં સંબંધીઓને અનેકવાર ધર્મોપદેશ કર્યો.

એક દિવસ ભિક્ષાગ્રહણાર્થે તે શુદ્ધોદનના રાજવાડામાં
 ગયા હતા તે વખતે યશોધરા દેવીએ તેમને જોયા, અને પોતાના
 પુત્રને કહ્યું, “રાહુલ ! ત્યાં બેઠેલા પેલા શ્રમણને તો જો જોયો કે ? તે
 ત્હારા પિતા છે. તેમની પાસે જઈ તું પોતાનો વારસો માગ.”

પોતાની માતાનું બાળણ સાંભળી રાહુલ દોડતો દોડતો
 યુદ્ધ પાસે આવી દબો રહ્યો. યુદ્ધગુરુ આસન પરથી ઉઠી
 ન્યગ્રોધારામ તરફ ચાલતા થયા. રાહુલ પણ તેમની પાછળ
 “બાપુ ! મ્હને મ્હારો દાયભાગ આપો. બાપુ ! મ્હને મ્હારો
 દાયભાગ આપો” એમ બોલતો બોલતો ચાલ્યો. વિદ્યારમાં
 પહોંચ્યા પછી યુદ્ધે સાર્થિકને બોલાવી કહ્યું કે “આ રાહુલ

કુમારે મ્હારી પાસે 'દાર્પભાગે' મેળે છે, તો તું આને પ્રવળ્યા
'ઓપી આમણેર' કરે."

સારિપુતે બુદ્ધે કહેલ 'વિધિ' પ્રમાણે રાહુલને આમણેર
'કરી પોતાની પાસે રાખી લીધા. આ સમાચાર શુદ્ધોદન રાજાને
મળતાં તેણે ન્યેગ્રોધ વિહારમા આવી બુદ્ધને કહ્યું, "ભગવન, તે
ન્યારે ગૃહત્યાગ કર્યો, ત્યારે મ્હને અત્યંત દુઃખ થયું; પણ
મ્હારા ન્હાનાશા રાહુલને તે પ્રવળ્યા આપી ત્યારે તો મ્હારા
દુઃખની પરમાવધિ જ થઈ એમ હું સમજું છું! હવે તું મ્હને
એક વર આપ કે કોઈ પણ તરણ મનુષ્યને તેનાં માળાપની
પરવાનગી સિવાય બિશ્વસઘમા લખીશ નહિ કે આમણેર કરીશ નહિ.

ત્યારથી બુદ્ધે માળાપની પરવાનગી સિવાય કોઈ પણ
બાળકને બિશ્વ કે આમણેર કરવો નહિ એવો નિયમ કર્યો.

જે વીસ વર્ષનો થયો નથી, તેને બિશ્વસઘમાં લઈ શકાતો
નથી; પરંતુ તેને આમણેર કરી એકાદ બિશ્વ પાસે ધર્મપકડાર્યે
રાખવામાં આવે છે. બિશ્વને પુષ્કળ નિયમ પાળવા પડે છે, પણ
આમણેરને નીચેના દસ જ નિયમ પાળવાના હોય છે:—

(૧) પ્રાણધાતથી નિવૃત્તિ.	નૃત્ય, ગીત અને વાદ્યથી
(૨) અદત્તાદાનથી નિવૃત્તિ,	નિવૃત્ત થવું.
ચોરીથી નિવૃત્તિ.	(૮) માળા, મંઘ, અલંકાર ઇત્યાદિથી
(૩) અગ્રહચર્યથી નિવૃત્તિ.	નિવૃત્ત થવું.
(૪) અસત્ય બાપણથી નિવૃત્તિ.	(૯) ઉચ્ચ અને કિંમતી બિઝાના
(૫) માદક પદાર્થથી નિવૃત્તિ.	પર ન સૂવું.
(૬) મધ્યાહન પછી ન જમવું.	(૧૦) સોના રૂપાનો સ્વીકાર ન
(૭) મનોવિકાર ઉદ્દીપિત કરનાર	કરવો.

આ દસ નિયમોને આમણેરનાં સિદ્ધાંત કહે છે.

(૯)
મુદત ઉર્દે અનાથપિંડિક શ્રેષ્ઠી

શાક્યોને યથાવકાશ ઉપદેશ કરી બુદ્ધગુરુ કપિલવસ્તુથી મ્હોટા બિશ્નુસમુદાય સહ પુનઃ રાજગૃહે આવ્યા. ત્યાં તે સીતવનમાં રહેવા લાગ્યા. તે વેળાએ અનાથપિંડિક નામનો શ્રાવસ્તિનો એક પ્રસિદ્ધ શેડ કોઈ કાર્ય પ્રસંગે રાજગૃહમાં પોતાના સાળાને ઘેર આવ્યો હતો.

આ વેળાએ અનાથપિંડિકનો સાળો ઘણી ગડબડમાં હતો. તેને ઘેર બોજનસમારંભની તૈયારી ચાલતી હતી. તે જોઈ અનાથપિંડિકે તેને કહ્યું, “જ્યારે જ્યારે હું તમારે ત્યાં આવતો ત્યારે ત્યારે તમને સર્વ કામો છોડી મ્હારું આદરાતિથ્ય પ્રથમ કરતા; પણ આજ હું જોઉં છું કે કોઈક મ્હોટા બોજનસમારંભની તૈયારીમાં તમારું ચિત્ત ગૂંથાઈ ગયું છે. આવતી કાલે તમારે ત્યાં મ્હોટો લગ્નસમારંભ છે, કે મ્હોટો યજ્ઞ યનાર છે, અથવા ખિન્નિસાર રાજ્યને અને તેના સરદારોને આવતી કાલે તમને મિજબાની આપનાર છે ?”

તેણે ઉત્તર આપ્યો, “તમે કહો છો તેમાંનું કાંઈ જ નથી. આવતી કાલે મ્હેં બુદ્ધ અને તેમના બિશ્નુસંઘને બોજનનું આમંત્રણ કર્યું છે ?”

“યું તમે ‘બુદ્ધ’ બોલ્યા ?” અનાથપિંડિકે મ્હોટેથી ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

“હા, બુદ્ધ” અનાથપિંડિકના સાળાએ ઉતર આપ્યો. અનાથપિંડિક બોલ્યો, “બુદ્ધ એ શબ્દ સુદ્ધાં આ લોકમાં ફેલાયે છે ! આ વેળાએ તે ભગવંતનાં દર્શન મળવાં શક્ય છે કે ?”

અનાથપિંડિકને સાળો બોલ્યો, “બુદ્ધદર્શન જવાનો આ વખત નથી. આવતી કાલે સવારે ત્હમે ત્હેમની મુલાકાત લેજો.”

અનાથપિંડિકને તે રાત્રિએ નિદ્રા કેમે કરી આવી નહિ. પ્હો શાટતા સુધીમાં તો તે પથારીમાંથી સવાર થઈ ધારી ત્રણ વખત ઉઠ્યો. છેવટે અરુણોદય પૂર્વે ઉઠી તે સીતવન બણી ચાલતો થયો. વાટમાં એકાએક ભારે અંધકાર થઈ ગયો. અનાથપિંડિક ગભરાઈને પાછો ફરવાના વિચારમાં હતો, તેવામાં તે પ્રદેશમાં રહેનાર સીવક નામના યક્ષે ત્હેને કહ્યું, “હે ગૃહપતિ, સીતવનની આજુએ ત્હારું દરેક પગલું ઘણું પુણ્ય પ્રસવે છે. માટે પાછો ન ફરતાં આગળ વધ !”

યક્ષનું આ ભાષણ સાંભળી અનાથપિંડિકના મનને ધીરજ આવી અને ત્હેની દૃષ્ટિ સ્થામે આવેલો અંધકાર નષ્ટ થયો. અનાથપિંડિક સીતવનમાં પહોંચ્યો તે વેળાએ બુદ્ધગુરુ પ્હો શાટતાં ઉઠી ખુદ્દી જગામાં ચંદ્રમણુ કરતા હતા. અનાથપિંડિકને જોઈ તે એક આસન પર જઈ બેઠો અને “સુદત ! અહિં આવ” એમ બોલ્યા.

આ સાંભળી અનાથપિંડિક ચક્રિત થયો, કેમકે ત્હેનું ખરૂં નામ જોડે સુદત હતું, તોપણ ત્હેનાં સગાંવહાણાં સિવાય અન્યને તે ભાગે જ માહિત હતું. ‘અનાથપિંડિક’ એ જ નામથી તે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ હતો.

અનાથપિંડિક બુદ્ધને નમસ્કાર કરી એક બાજુએ બેઠો અને બોલ્યો, “ભગવન, આપને રાત્રે સુખેથી નિદ્રા તો આવી ને ?”

બુદ્ધ બોલ્યા, “જો બ્રાહ્મણ કામસુખમાં બદ્ધ થતો નથી, જેની સર્વ તૃષ્ણા નષ્ટ થઈ છે અને તેથી જેનું મન શાન્ત થયું છે, તે સર્વ કાળ સુખથી સુખે છે.”

તદનંતર, બુદ્ધ દાનથી થનારા કાપદા, શક્તિથી થનારા કાપદા, સ્વર્ગ લોકનાં સુખ, કામેષ્વભોગમાં દોષ અને એકાન્તવાસથી થતા લાભ, ઇત્યાદિ વિષયોનો ઉપદેશ કર્યો; અને ત્યારે અનાથપિંડિકનું ચિત્ત મૃદુ, મુદિત અને પ્રસન્ન થયેલું જોયું. ત્યારે ભગવતે તેને ચાર આર્ય સત્યનો ઉપદેશ કર્યો.

તે સાંભળી બૌદ્ધધર્મની સત્યતા બદલ અનાથપિંડિકની ખાત્રી થઈ. તેણે બુદ્ધને કહ્યું, “ભગવન, આ આપનો ધર્મ અત્યંત સુંદર છે. એકાદ માણસ ઢાંકેલી વસ્તુ ઉઘાડી કરી અતાવે કે દેખતા માણસને અંધારામાં જણાય તે માટે મસાલ ધરે, તે પ્રમાણે આપે આપના ધર્મનું કૃતમ સ્પષ્ટાકરણ કર્યું છે. હું આજથી મહારા શરીરમાં પ્રાણ હોય ત્યાં સુધી આપને, આપના ધર્મને અને બિશ્વસંધને શરણુ જાઉં છું! આપના ઉપાસક તરીકે મહારા આપે અંગીકાર કરવો. હવે આવતી કાલે આપ બિશ્વસંધ સહ મહારા અન્નદાનનું ગ્રહણ કરો એવી મહારી ઇચ્છા છે.”

... બુદ્ધે 'કાંઈ' પણ બોલ્યા. 'શિવાય' આમંત્રણ સ્વીકારીને
'કશારો' કર્યો. પછી અનાથપિંડિકે આસન પરથી ઉડ્યો અને
બુદ્ધને વંદન કરી પોતાના સાળાને ઘેર પાછો ફર્યો.

... અનાથપિંડિકેના સાળા (તે રાજગૃહક શ્રેણીને નામે
ઓળખાતો હતો) અનાથપિંડિકે બુદ્ધને આમંત્રણ આપ્યાના
સમાચાર સાંભળી બોલ્યો, "ત્હમે પરદેશી છો માટે ત્હમारी
તરફથી આવતી કાલની સર્વ તૈયારી હું જ કરું છું."

બીજાએ પુરુષો શેઠશાહુકાર અનાથપિંડિકેના મિત્ર હતા.
ત્હેમણે સુદ્ધાં અનાથપિંડિકેને એવો જ આશ્રય કર્યો. બુદ્ધ
[પ્ર]તિસાર રાજાએ પણ અનાથપિંડિકેને બોલાવી કહ્યું, "ત્હમે
તો અમારા શહેરમાં પરાણા છો, તેથી ત્હમारी તરફથી આવતી
કાલે બુદ્ધ અને ભિક્ષુસંઘને અમે જ અન્નદાન આપીશું."

પરંતુ અનાથપિંડિકે ઘણી નમ્રતાપૂર્વક કોઈની પણ
મદદ ન સ્વીકારવાની ના પાડી અને પોતાના સાળાને ઘેર
પોતાના નોકરચાકરની સાહાય્યથી સર્વ તૈયારી પોતે જ કરી,
અને બીજે દિવસે મધ્યાહ્નકાળ પૂર્વે બુદ્ધને અને ભિક્ષુસંઘને
બોલાવી આણી પોતાને હાથે ત્હેમનું સંતર્પણ કર્યું.

બોજન થઈ રહ્યા પછી બુદ્ધ પાસે એક નીચા આસન
પર બેસી અનાથપિંડિકે બોલ્યો, "ભગવન્, આવતા ચાર્તુમાસ
માટે આપ શ્રાવસ્તિમાં આવો એવી મ્હારી વિનંતી છે."

બુદ્ધ બોલ્યા, "ગૃહપતિ, તથાગતને એકાંતવાસ જ ગમે
છે."

અનાથપિંડિકે બોલ્યો, "હા, તે હું જાણું છું."

અનાયપિંડિકને રાજગૃહ તથા 'આવસ્તિ આ'બે' શહેરની વચ્ચેનાં ગામો અને ન્હાનાં ન્હાનાં શહેરોમાં પુષ્કળ મિત્રો હતા. આવસ્તિ જતાં જોઈને ઠેકાણે તેણે મુકામ કર્યો; તે તે ઠેકાણે પોતાનાં મિત્રોને બુદ્ધને માટે રમ્ય પ્રદેશમાં વિહાર વગેરે આંધી લેખતે. રહેવાની વ્યવસ્થા કરવાનો તેણે ઉપદેશ કર્યો; અને આવસ્તિ પહોંચ્યા પછી તે બુદ્ધને રહેવા યોગ્ય સ્થળની તપાસ કરવા લાગ્યા.

કોસલ દેશના રાજવંશમાંના જેત નામના રાજકુમારનું આવસ્તિ પાસે એક રમણીય ઉદ્યાન હતું. અનાયપિંડિકને આ ઉદ્યાન સિવાય બીજું સુંદર જગ્યા આવસ્તિની આસપાસ મળી નહિ. તેથી તે જેત રાજકુમાર પાસે જઈ લેખે કહેવા લાગ્યો, “બુદ્ધ આપણા શહેરમાં ચાર્તુમાસ ગાળવા આવનાર છે. લેખને રહેવા માટે શહેરની આસપાસ મહેં ઘણી જગ્યાઓ જોઈ; પરંતુ આપના ઉદ્યાન સિવાય મળે એકે જગ્યા પસંદ પડી નહિ; તો આપ કૃપા કરી વિહાર બાધવા માટે મળે આપનું ઉદ્યાન આપશો.”

જેત બોલ્યો, “હે ગૃહપતિ, સોનાનાં નાણાં મ્હારા ઉદ્યાનમાં પાથરશો, તો તેટલી કિંમત લઈ હું લેખને મ્હારું ઉદ્યાન આપીશ; એ સિવાય તે મળી શકે એમ નથી.”

જેતના કહેવાનો ભાવાર્થ એવો હતો કે ગમે તેટલી કિંમત આપો તોપણ ઉદ્યાન વેચવાનો મ્હારો ઉદ્દેશ નથી, પણ અનાયપિંડિકે લેખે શબ્દશઃ અર્થ કર્યો.

પોતાને ઘેર આવી સોનાનાં નાણાંથી બે ચાર ગાડીઓ ભરીને અનાયપિંડિકે પોતાના નોકરોને તે ગાડીઓ લઈ

જેતના ઉધાનમાં મોકલ્યા; અને તે નાણું ત્યાં પાથરવાનો હુકમ કર્યો. નોકરો જમીન પર નાણું પાથરવા લાગ્યા. ત્યારે જેતે આ સમાચાર જાણ્યા, ત્યારે તે ત્યાં આવ્યો અને અનાથપિંડિકને કહ્યું કે, “ત્હમે ગમે તેટલું દ્રવ્ય આપો, તો પણ આ ઉધાન હું ત્હમને આપીશ નહિ.”

અનાથપિંડિકે કહ્યું, “આપ રાજકુલમાં જન્મેલા છો. આપ જો આપનું વચન નહિ પાળો તો તે લજ્જારૂપદ ગણાશે.”

જેતે કહ્યું, “મ્હારો કહેવાનો ઉદ્દેશ એ હતો કે જો તમે સોનું પાથરશો તોપણ એટલી કિંમત લઇને જે મ્હારું ઉધાન વેચવાને હું તૈયાર નથી !”

તે એઉનો વિવાદ આપસમાં પડે એવો સંભવ ન હતો. આથી હેમણે પોતાનો કેસ આવસ્તિના ન્યાયાધીશમંડળ પાસે રજુ કર્યો. સર્વ ન્યાયાધીશોએ એકમતે અનાથપિંડિકની તરફેણમાં ન્યાય આપ્યો. ‘રાજકુમારે જો સોનાનું નાણું જમીન પર પાથરશે તો આટલી જમીન મળશે’ એમ કહ્યું, તેથી હેણે પોતાની જમીનની કિંમત કરેલી એવું જ ગણાય, માટે તેટલી કિંમત લઇ પોતાનું ઉધાન હેણે અનાથપિંડિકને આપવું જોઇએ, એવો આ ન્યાયાધીશોએ નિર્ણય કર્યો.

અહિં સોનાનું નાણું જેતવનમાં પાથરવાનું કામ અનાથપિંડિકના વિશ્વાસુ નોકરોએ ચાલુ રાખ્યું જ હતું. એટલામાં હેમણે ધણાખરા ભાગ ઉપર નાણું પાથરી દીધું હતું. જેત અનાથપિંડિક સાથે ત્યાં આવ્યો અને બોલ્યો. “અનાથપિંડિક ! આટલી જ જમીન હું તમને વેચાતી આપું છું, આજની હું વિદાર બાંધવા માટે દાનમાં આપું છું.”

અનાથપિંડિકે એવો વિચાર કર્યો કે જેત જેવા રાજકુમારની બૌદ્ધધર્મના પ્રસારમાં ઘણી મદદ થઈ શકે એમ છે તો તેની આ બેઠનો અસ્વીકાર કરવો હીક નથી. તેણે જેતને કહ્યું, “હીક છે, આ બાણીની જામીનમાં આપને યુદ્ધ માટે જોઈ રહ્યું હોય તે મુખેથી કરો.”

જેતે રહેલી જગામાં એક ચોરડી બાંધી અને અનાથપિંડિકે પુષ્કળ ચોરડીઓ, પુષ્કળ ચંદ્રમણો, પુષ્કળ બોજનચાળાઓ, પુષ્કળ વિહારો અને પુષ્કળ સ્નાનચાળાઓ બાંધી.

યુદ્ધગુરુ બિશ્નુસંઘ સાથે રાજગૃહમાંથી નીકળી વિહાર કરતા કરતા આવસ્થિતમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં તેઓ જેતવનમાં અનાથપિંડિકના ઉદ્યાનમાં રહેતા હતા, તે સમયે અનાથપિંડિકે આવી લેખને બિશ્નુસંઘસદ પોતાને ઘેર આમંત્રણ આપ્યું.

બીજો દિવસે પોતે યુદ્ધને અને બિશ્નુસંઘને સંતૃપ્ત કર્યા પછી અનાથપિંડિકે “જેતવન વિહારની આગળ ઉપર શી વ્યવસ્થા કરવી?” એવો પ્રશ્ન કર્યો. યુદ્ધ બોલ્યા, ‘હે ગૃહપાત, આ વિહાર તું આવના જતા બિશ્નુસંઘને માટે દાનમાં આપ.”

અનાથપિંડિકે જેતવનનું યથાવિધિ દાન કર્યું, ત્યારે યુદ્ધે લેવું અભિનંદન કરતાં કહ્યું કે, “વિહારદાન એ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ ધન છે, કેમકે લેને લીધે બિશ્નુના ધ્યાનમાં વરસાદ, પાણી, તડકો, હિંસક પશુ, વાદળ ઇત્યાદિકનો અંતરાય થતો નથી, તેથી સુચ ઉપાસકે યથાશક્તિ વિહાર કરાવી ત્યાં વિદ્વાન બિશ્નુને રહેવાની સગવડ કરી આપવી, અને લેને યથાશક્તિ અમદાન દેવું.”

વિશાખા મિગારમાતાં

આવસ્તિથી સાત યોજનના અંતરે સાકેત નામનું એક મ્હેાડું શહેર વસેલું હતું. તે જોણે વસાવ્યું તે ધનંજયશ્રેષ્ઠીની તે કાળના નવકોટિનારાયણોમાં ગણના થતી હતી. તેને વિશાખા નામની એક અત્યંત સુસ્વરૂપ કન્યા હતી. તે વયમાં આવી ત્યારે આવસ્તિના મિગારશ્રેષ્ઠીના પૂર્ણવર્ધન નામના પુત્રની સાથે તેનો વિવાહ નક્કી થયો. સાકેત અને આવસ્તિ એ બેઉ શહેરોમાં ઉભય પક્ષ તરફથી આ વિવાહસમારંભ બારે દાઢથી ઉજવાયો.

વિવાહવિધિ પૂરો થયા બાદ ધનંજયશ્રેષ્ઠી પોતાની કન્યાને લઈ આવસ્તિ આવ્યો. ત્યાં તેણે પોતાની માતિમાંના આઠ કુલીન ગૃહસ્થોને બોલાવી આણી તેમને વંવાઈ સમક્ષ એમ કહ્યું કે “ જો મ્હારી પુત્રીને કોઈ દોષ જણાઈ આવે, તો હમારે બરાબર ચોક્સાઈ કરવી. ”

ધનંજયશ્રેષ્ઠી પુત્રીને સાસરે મૂકી સાકેત ગયા પછી એક દિવસ મિગારશ્રેષ્ઠીએ નિર્ઘય થમણો (નમ સંન્યાસી) ને પોતાને ઘેર પુત્રના લમસમારંભનિમિત્ત બોજનાઈ આમંત્રણ આપ્યું. (મિગારશ્રેષ્ઠી નિર્ઘયનો ઉપાસક હતો.) તેમને મારે તેણે પાણી નાખ્યા વિના ચોક્ષ્યા દૂધની જ ખીર કરાવી

હતી. નિર્ઘય આત્મી પોતપોતાને આસને બેઠા. પછી ભિગારશ્રેણીએ પોતે આદરાતિથ્ય કરી ત્હેમને સતોપપૂર્વક જમાડયા; અને ત્હેમનું ભોજન પૂર્ણ થયા પછી પોતાની પુત્રવધૂને કહાવ્યું કે, “આપણે ઘેર અહિંન્ત આવ્યા છે. ત્હેમને નમસ્કાર કરવા આવવું.”

‘અહિન્ત’ એ શબ્દ કાને પડતાં જ વિશાખાને ઘણો આનંદ થયો. કારણ ન્દાનપણથી તે યુદ્ધની ઉપાસિકા હતી, તંયા યુદ્ધ અને બૌદ્ધ ભિક્ષુ સિવાય અન્યને પણ અહિન્ત કહે છે એ એને ખબર ન હતી. ઉતાવળી ઉતાવળી લૂગડાં પહેરીને તે પોતાનો સસરો અને ત્હેના સૌ અહિન્ત જે દિવાનખાનામાં બેઠા હતા ત્યાં ગઈ. પણ તે નમ્ર શ્રમણોને જોઈ ત્હેને અત્યંત તિરસ્કાર છૂટ્યો; અને પોતાના સસરાને કહેવા લાગી કે, “મહને આપે અહિં શા માટે બોલાવી ? આવા નાગા ઉધાડા લોક કદી અહિન્ત હોઈ શકે ખરા કે ? આવા નિર્લજ્જોને અમે અહિન્ત કહેતા નથી.” આ ઉદ્ગાર કાઢીને વિશાખા ત્યાંથી ચાલતી થઈ.

આ બાજુ, પેલા શ્રમણોને આ નવધૂએ પોતાનું અપમાન ક્યાં બદલ અતિશય ખરાબ લાગ્યું, અને તે એકદમ ભિગાર શ્રેણીને કહેવા લાગ્યા કે “હે ગૃહપતિ ! આવી કર્કશાને તું ક્યાંથી પકડી લાવ્યો ? જાણે કે ત્હારા પુત્રને આખા જગતમાં બીજી કન્યા જ મળતી નહોતી ?”

ભિગારે કહ્યું, “હજી ત્હેના સ્વભાવ છોકરવાદી છે, ધીરે ધીરે સુધારતા જમણું. ત્હેના આ ઉદ્ધત આચરણ બદલ ત્હેને ક્ષમા કરવી ઘટે છે.”

મિગારે જન્મતેમ કરી નિર્ઘયેને સંમજવીને રસ્તે પાડયા,
 અને પોતે દૂધની ખીરથી ભરેલી થળી લઈ જન્મવાને બેઠો.
 વિશાખા ત્હેને પંખાથી પવન માંખતી એક બાળુએ ઉભી
 રહી હતી. એવામાં દાર પાસે એક યૌદ્ધ ભિક્ષુ આવી ઉભો
 રહ્યો. મિગાર બેઠેલે ઠેકણેથી તે ભિક્ષુને જોતો હતો, તથાપિ
 ત્હેના ભણી પૂર્ણ દુર્લભ્ય કરી તે પોતાનાં ભોજનમાં એકરસ
 થઈ ગયો હતો. ત્યારે વિશાખાએ ત્યાંથી જ તે ભિક્ષુને કહ્યું,
 “આય ! મ્હારો સસરો જૂનુંપુરાણું ખાય છે. ત્હમે ત્યાં
 ઉભા ન રહેતાં આગળ વધો !”

વિશાખાના આ શબ્દો કાને પડતાં જ મિગારે અતિશય
 સંતપ્ત થઈ નોકરોને કહ્યું, “આ ખીર અહિંથી લઈ જાઓ અને
 આ છોકરીને મ્હારા ઘરમાંથી આ જ ક્ષણે હાંકી કાઢો. એ
 એટલી ઉન્મત્ત થઈ છે કે મ્હારા સમક્ષ મ્હારું અપમાન કરતાં
 એને લાજ આવતી નથી !”

મિગાર જોકે ઘણો ગુસ્સે થયો હતો, તોપણ વિશાખાનાં
 અંગને હાથ લગાડવાની ત્હેની કે ત્હેના નોકરોની છાતી ચાલી
 નાહ. ત્હેણે શાંતપણે પોતાના સસરાને જવાબ આપ્યો કે,
 “આપને મ્હારા પર આટલો ક્રોધ કરવો ઘટતો નથી. હું
 કાંઈ વેચાની આણેલી દાસી નથી. હું આપના જેવા મોટા
 કુળમાં જન્મી છું. પ્રથમ મ્હારો અપરાધ મ્હને સમજવો,
 અતે પછી મ્હને અહીંથી જવાનું કહેા : ”મ્હારા પર વિના
 કારણ આરોપ આવે નહિ તેથી મ્હારા માટે મ્હારા પિતાએ
 અહિં આદ કુલીન ગૃહસ્થોને મ્હારા અપરાધની સંપૂર્ણ

ચોકસી કરવા માટે કહી રાખ્યું છે. તો હેમની સમક્ષ મ્હારે શો દોષ છે તે જણાવો.” જો તેઓ મ્હને અપરાધી ઠરાવશે, તો હું ખુશીથી અહિંથી નીકળી જઈશ.”

પુત્રવધૂનું આ સ્પષ્ટ બોલવું સાંભળી મિગારનો મિઝાજ જરા ઠેકાણે આવ્યો. હેણે તે આઠ કુલીન ગૃહસ્થોને તૂર્તાતૂર્ત બોલાવી મંગાવ્યા અને પોતાની પુત્રવધૂનો ગુન્હો હેમને કહી સંભળાવી જણાવ્યું: “આને મ્હારા ઘરમાંથી આજ ને આજ કાઢી મૂકો.”

તે ગૃહસ્થોએ પૂછ્યું, “કેમ, જ્ઞેન વિશાખા! ત્હારા સસરા ગંદુ અન્ન ખાય છે એવું ત્હેં કહ્યું હતું કે?”

વિશાખા બોલી, “મ્હારો સસરો જૂના પુણ્ય પર નિર્વાહ કરે છે અને નવીન પુણ્ય સંપાદન કરતો નથી, એવો મ્હારા કહેવાનો અર્થ હતો, તેથી તે જૂનું પુરાણું ખાય છે એમ મ્હેં કહ્યું હતું.”

તે ગૃહસ્થોએ મિગારને કહ્યું, “આ કહેવું ઘણું ડહાપણુમરેહું જણાય છે. આટલા માટે જ વિશાખાને ઘરમાંથી હાંકી કાઢવી એ હેમને ઉચિત નથી.”

વિશાખાના ખીજા ચે કેટલાક બારીક બારીક દોષો મિગારે તે ગૃહસ્થોને જણાવ્યા, પણ તપાસ કરતાં તે દોષ ન હોઈ, મિગારની કેવળ ગેરસમજ થઈ હતી એવું દેખાઈ આવ્યું. ત્યારે મિગાર બોલ્યો, “પણુ આનો બાપ જ્યારે અહિં આવ્યો ત્યારે અમારી સમક્ષ એણે દસ નિયમ એની પુત્રીને

શીખવ્યા હતા. અમને તો તે કેવળ ઘેલછા જ જણાય છે. પછી આને એનો અર્થ જે સમજાયો હોય તે ખરો ! ”

તે ગૃહસ્થો બોલ્યા, “ કેમ, બહેન વિશાખા ! ધનંત્ય-ગ્રંથીએ ત્હને ક્યા ક્યા નિયમ શીખવ્યા હતા અને ત્હમના અર્થ શા છે ? ”

વિશાખા બોલી. “ અંદરની આગ બહાર લાઇ જવી નહિ, એ પહેલો નિયમ મ્હારા પિતાએ મ્હને શીખવ્યો. ત્હનો અર્થ એવો છે કે “ ઘરમાં કોઇ નકરાર વગેરે થઇ હોય તેની નાત બહાર કહેવી નહિ. બહારની આગ અંદર આણવી નાહ, આ બીજો નિયમ. એનો અર્થ એવો છે કે આડોશીપાડોશી સામુસસરાના કે જોડાણી દેરાણી કે નણુંદના અવગુણ બોલતા હોય, તો તે સમાચાર કોઈને ઘરમાં કહેવા નહિ. આપનારને જ આપવું એ ત્રીજો નિયમ; અને ન આપનારને ન આપવું એ ચોથો નિયમ. આનો અર્થ એ કે જે કોઇ ઘરમાંની વસ્તુ ઉછીની લઇ જતી પાછી આપે ત્હને જ તે આપવી; જે આપતો નથી ત્હને ન આપવી. આપનાર કે ન આપનાર હોય તો વે આપવી એ પાંચમો નિયમ પાસેનાં સગાંસંબંધીને લાગુ પડે છે. જોટલે પોતાના સંબંધીઓમાં કોઈ દરિદ્રી હોય, અને ઉછીની લીધેલી જથ્થા પાછી આપવાનું સામર્થ્ય ત્હનામાં ન હોય, તો ત્હને તે આપવી. સુખેથી બેસવું એ છઠો નિયમ. સુખેથી જમવું એ સાતમો નિયમ અને સુખેથી સવું એ આઠમો નિયમ. આનો અર્થ એ કે વડીલ માણસો જે ઠોકાણે વારંવાર આવજાવ કરે તે ઠોકાણે બેસવું નહિ; ત્હમના જમ્યા પહેલાં

પોતે જન્મવું નહિ; નોકરચાકરોની ખજાર ટાઢીને પછી જન્મવું; વડીલ માણસોના સૂતા પહેલાં પોતે સૂવું નહિ, લેમની વ્યવસ્થા કરીને પછી સૂવું. અગ્નિની પૂજા કરવી એ નવમો નિયમ. પતિવ્રતા સ્ત્રીને પતિ અગ્નિસમાન પૂજ્ય હોવો જોઈએ, એને આશ્લેષુ જેમ અગ્નિની પરિચર્યા કરે છે તેમ તેણે પોતાના પતિની કરવી, એ આ નિયમનો અર્થ. ગૃહદેવતાની પૂજા કરવી એ દશમો નિયમ, એટલે સાસુ સસરા ઈત્યાદિ વડીલ માણસોને ગૃહદેવતા સમજી લેમની સેવા કરવી. ”

વિશાખાએ પોતાના પિતાએ બતાવેલા દસ નિયમની આ પ્રમાણે સમજણ આપવાથી તે આઠ કુલીન ગૃહસ્થોએ તેની ઘણી પ્રશંસા કરી અને મિંગારશ્રેષ્ઠીને કહ્યું કે, “આપ ગુરુસે થઈને આ ડાહી છોકરીને ઘરમાંથી ટાઢી મૂકવા તૈયાર થયા છો; પણ એ ત્હમારા ગૃહની લક્ષ્મી જ છે એમ સમજજો.”

મિંગારે પોતાની જૂલ કબૂલ કરી અને વિશાખાની ક્ષમા માંગી.

વિશાખા બોલી, “આપ વડીલ જ છો, એટલે ક્ષમા કરવા જેટલો મ્હોટો અપરાધ આપે કયો છે એમ હું ધારતી નથી; પરંતુ માત્ર એક વાનમાં મ્હારે અને ત્હમારે મેળ ખાય એમ લાગતું નથી: હું છું છુદ્ધની ઉપાસિકા અને આપ છો નિર્ઘ્રેયના ઉપાસક, એટલે બૌદ્ધ ભિક્ષુ આદિ ભિક્ષાર્યો આવતાં તે આપને પરવડશે નહિ, અને નિર્ઘ્રેય આવતાં તેમને હું નમસ્કાર કરનાર નથી. આ બાબતમાં કાંઈ નિર્ણય કર્યા સિવાય મ્હારા અહિં રહેવાથી આપને કે મ્હને મુખ્ય થનાર નથી.”

મિત્રાર બોલ્યો, “ત્હારી ઇચ્છા પ્રમાણે તું વર્તજે; મ્હને ત્હેમાં કાંઈ નહીં હરકત નથી. મ્હારે ઘેર પુષ્કળ ધનદોલત છે. જૌદ બિહુને આમંત્રણ કરી તું જમાડે, તો તેથી હું કાંઈ દરિદ્રી થઈ જવાનો નથી. હું મ્હારા નિર્ઐયોને અન્નદાન કરીશ, અને તું યંથાવદાશ ત્હારા જૌદ બિહુકોને અન્નપસ્તાદિકનું દાન કરે.”

વિશાખાએ જીજ્ઞે જ દિવસે છુદ્ધ અને બિહુસંઘને નિમંત્રણ કર્યું. આ સમાચાર નિર્ઐયોને માલમ પડતાં જ તે તૂર્તાતૂર્ત મિત્રારશ્રેણીને મળ્યા, અને જૌદબિહુઓને કરેલા નિમંત્રણ વિષે ત્હેનો ખુલાસો માગ્યા.

મિત્રાર બોલ્યો, “મ્હારી પુત્રવધૂ કાંઈ ન્હાનાસૂના કુળની નથી. ત્હેની જોડે દાસી પ્રમાણે વર્તાવ કરવો શક્ય નથી. મ્હારા ઘરમાં જે સુખ વર્તાવવું હોય, તો મ્હારી પુત્રવધૂને મ્હારે ચોગ્ય સ્વાતંત્ર્ય આપવું જ જોઈએ.”

નિર્ઐય બોલ્યા, “જૌદ બિહુઓને ત્હારે ઘેર આવવાની જો તું મનાઈ કરી શકતો ન હોય, તો તું ત્હેનાં દર્શન કરવા ન જતો, એટલું તો જરૂર કરજે. છુદ્ધ મ્હોટો માયાવી છે. તે લોકોને મુગ્ધ કરી, પોતાના પંથમાં ખેંચી લે છે એવું અમે સાંભળ્યું છે. માટે વિશાખા ગમે તેટલો આગ્રહ કરે તો યે તું ત્હેનાં દર્શન જઈશ નહિ.”

મિત્રારે છુદ્ધ કે જૌદ બિહુનાં દર્શન ન કરવાનું વચન આપ્યાથી નિર્ઐય પોતાના આશ્રમે પાછા રયા.

ખીજે દિવસે વિશાખાએ, બોજનની સર્વ તૈયારી કરી; બુદ્ધ અને બિહુઓને બોલાવી, ઘણા આદરસત્કાર સહિત લેખને જમાડ્યા. બોજન પછી વિશાખાએ પોતાને તથા ઘરનાં સર્વ માણસોને ધર્મોપદેશ કરવાની બુદ્ધશુરને વિનંતી કરી. પણ આ ઉપદેશ સાંભળવા મિગાર આશ્ચર્ય માંડ. વિશાખાએ અત્યંત આગ્રહ કર્યાથી, તેણે પડદાની આંડે જેસી ધર્મોપદેશ સાંભળવા કમુલ્લ ક્યું. બુદ્ધનું મુખ માત્ર લેખે બેવું ન હતું ! વિશાખાએ એક બાજુએ પડદો ખાંધી પોતાનાં સસરાને બેસવાની સગવડ કરી.

સર્વ મંડળી બેગી થયા પછી બુદ્ધે પોતાની અમૃતતુલ્ય વાણીથી લેખને ઉપદેશ કર્યો. દાન, શીલ, ભાવના, ઇત્યાદિ વિષય સંબંધે બુદ્ધે કરેલો બોધ સાંભળી મિગારશ્રેષ્ઠીને ઘણું લાગી આવ્યું. આવા મહાપુરુષ પોતાને ઘેર આવ્યા છતાં પોતે મૂર્ખામૂઠી લેખનાં દર્શન કરવા તૈયાર નથી, એ વિચારથી એને ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો; અને એકદમ પડદો દૂર ખસેડી નાખી બહાર દોડી આવી તેણે બુદ્ધના ચરણોમાં પોતાનું મસ્તક મૂકી દીધું. તે બોલ્યો, “ભગવન્, મ્હારા અપરાધની ક્ષમા કરો. આજથી હું આપનો ઉપાસક થયો છું. આ બાજતમાં વિશાખા મ્હારે માતા સમાન છે. તે જો મ્હારે ઘેર આવી ન હોત, તો આપની અમૃતવાણી મ્હારે કાને પડી ન હોત. તેથી આજથી હું લેખે મ્હારી માતા જ કહેતો જાઉં.”

ત્યારથી વિશાખાનું મિગારમાતા એવું નામ પડ્યું. —આવસ્થિના ઘણાખરા લોકો લેખે મિગરમાતાના નામથી જ

જોગખતા. ત્હેણે ધુદને અને બિશુસંધને રહેવા માટે પૂર્વારામનામના ઉદ્યાનમાં એક પ્રાસાદ બાંધ્યો હતો, જેને “મિતારમાતા-પ્રાસાદ” કહેતા. આવસ્તિમાં વિદ્યાખાના ડહાપણની અને નીતિમતાની કીર્તિ તરત જ પ્રસરી; અને રાવથી રંક પર્થત સૌ કોઈ ત્હેના તરફ આદરસુદ્ધિથી જોતા. મંગળકાર્યો અને ઉત્સવોમાં વિદ્યાખાને પહેલું આમંત્રણ દેવાનો વહિવટ ચાલુ થયો. આવસ્તિની જૌદ ઉપાસિકાઓમાં તે પ્રમુખ હતી. આગન્તુક (આવતાજતા) અને રોગગ્રસ્ત બિશુઓની માવજત તરફ તે ધણું લક્ષ આપતી.

(૧૧)

રેવદત્ત

શાક્યોનું રાજ્ય મહાજનસત્તાકે હતું. જુદા જુદા ગામના મહાજન સોડોને રાજ્ય કહેતા. આવા લગભગ સાતસો રાજ્યઓ શાક્યોના રાજ્યમાં હતા. તેઓ આપસમાં એક અધ્યક્ષ ચુંટતા અને તેને મહારાજ્ય કહેતા. આ મહારાજ્યના હાથમાં અંતર્ગત વ્યવસ્થાસંબંધમાં કેટલાક અધિકાર રહેતા; પરંતુ પરરાષ્ટ્રની સાથે લડાઈ કે સલાહ કરવી એ કામ મહાજનમંડળ બહુમતે કરતું હતું. શાક્યરાજ્યના સભાગૃહને સંવાગાર કહેતા. યુદ્ધના સમયમાં મધ્યદેશમાં આ જાતનાં બીજાં કેટલાંક રાજ્યો હતાં.

એક વેળાએ શાક્યોનું અધ્યક્ષસ્થાન ભદ્રિય નામના એક તરુણ શાક્યને મળ્યું હતું. તે વેળાએ શાક્યરાજ્યના કુળમાંના ચણાક તરુણોએ યુદ્ધના બિશ્વસંધમાં પ્રવેશ કર્યો; પરંતુ મહાનામ શાક્યના કુળમાંથી કોઈ પણ બિશ્વ થયો ન હતો. આથી તેણે પોતાના ન્હાના બાઈઅનુરુદ્ધને કહ્યું કે “સિદ્ધાર્થે” યુદ્ધ થઈ સફર્તની પતાકા જ્યાં ત્યાં ફરકાવી છે, શાક્યકુળની કીર્તિ અજવાળી છે. આ વખતે ખીજ દેશમાંના મ્હોટાકુળના

લોકો બિશુ થઈ શાક્યપુત્રીય શ્રમણ કહેવડાવવામાં ધન્યતા માને છે; પણ આપણા જ શાક્યોમાંની કેટલીક વ્યક્તિઓ તથાગતના ધર્મની ઉપેક્ષા કરે છે એ ઉચિત નથી. હવે આપણા કુળમાં આપણે જે જ કાંઈક બિશુ, થવાને યોગ્ય છીએ. જે તું રાજ્યખટપટ અને ગૃહવ્યવસ્થાનો ભાર ઉપાડવા તૈયાર હોય, તો હું બિશુ થઈ ઝાંઘ ધર્મનો પ્રસાર કરું.”

અનુરક્ષને વ્યવહારની ભાંજગડો શી શી હોય છે તેની ખિલકુલ ખબર ન હતી. ન્હાનપણમાં જ પિતા ગુજરી જવાથી માતાએ તેને બહુ લાડ લડાવ્યાં, તેને વ્યાવહારિક શિક્ષણ જેવું મળવું જોઈતું હતું તેવું મળ્યું નહિ. તેણે પોતાના મ્હોટા ભાઈને વ્યવહારની ભાંજગડો શી શી છે એવો પ્રશ્ન પૂછતાં મહાનામે તેને સર્વ માહિતી વિસ્તારપૂર્વક આપી અને કહ્યું કે, “શીત અને ઉષ્ણ, ગરમી અને પવન એની પરવા ન કરતાં ગૃહસ્થે પોતાના કામમાં તત્પર રહેવું જોઈએ. જે ગૃહસ્થ વિષયમુખના નાદમાં પડી પોતાનાં ગૃહકૃત્યોની ઉપેક્ષા કરશે તેના પર દારિદ્ર્યપંકમાં આજોટવાની વારી આવ્યા વિના રહેશે નહિ.”

અનુરક્ષ બોલ્યો, “મહારાથી આ ભાંજગડો નિવેડાવાની નથી. ન્હાનપણથી હું કદી ખેતરમાં ગયો નથી; ખેતર કેમ વવાય છે અને કેમ લણાય છે એની મુદ્દાં મને ખબર નથી. ઘોડા પર ખેસવું, શિકાર ખેલવો કે તિરદાજી કરવી એ સિવાય બીજાં કામમાં મ્હોં કદી મન ઘાલ્યું નથી, અને હવે પછી મહારાથી .

ઘરગતુ કામો યશે એવું મ્હને લાગતું નથી. આવાં કામો કરવા કરતાં બિશુ થવું જ મ્હને અધિક ઇષ્ટ ભાસે છે.”

અનુરુદ્ધે બિશુ થવાનો વિચાર-અરે નિશ્ચય કર્યો. પણ લેને લેની માતાની પરવાનગી મળી નહિ. અનુરુદ્ધે જ્યારે અતિશય હઠ પકડી, ત્યારે તે બોલી, “હાલના આપણા મહારાજ ભાદ્ય ત્હારા બાળમિત્ર છે. જે તે ત્હારી સાથે બિશુ થવાને તૈયાર હોય તો હું ત્હને પરવાનગી આપું છું.”

ભાદ્ય આટલો મોટો અધિકાર છોડીને બિશુ થનાર નથી એવી અનુરુદ્ધની માતાને ખાત્રી હતી. માટે લેણે પોતાના પુત્રને સમજાવવા આ યુક્તિ યોગ્ય હતી.

અનુરુદ્ધ ભાદ્ય પાસે જઈ બોલ્યો, “મિત્ર, બુદ્ધના બિશુસંઘમાં પ્રવેશ કરવાની મ્હને હિત્કંઠા થઈ છે. પણ મ્હારી માતાની મ્હને પરવાનગી મળતી નથી. તું જે મ્હારી સાથે બિશુ થાય, તો જ મ્હારી માતા મ્હને પરવાનગી આપવા તૈયાર છે.

ભાદ્ય બોલ્યો, “અનુરુદ્ધ ! તું સાતેક વર્ષ યોજ. દરમ્યાનમાં મ્હને આપણા રાજ્યમાં જે કંઈ સુધારા વધારા કરવા યોગ્ય લાગે તે કરી હું છટો થાઉં. પછી આપણે બન્ને બિશુ થઈશું.”

પરંતુ અનુરુદ્ધ બિશુ થવા માટે એટલો હતુક થયો હતો કે સાત દિવસ સુધાં લેને સાત વર્ષ સમાન ભાસતા હતા. લેના અત્યંત આશ્વહને વધ થઈ ભાદ્ય એક અડવાડીયાની

અંદર રાજ્યકારનાર બીજાને સોંપી બિશુ થવાને કમુલ થયો. એક અઠવાડીયા પછી પોતાના બંધુ પર સધજો રાજ્યનો ભાર નાખી તે કોઈને પણ દેજા વિના અનુરુદ્ધ સાથે છુદ્દને મળવા જવા તૈયાર થયો.

તે વેળાએ છુદ્ધ ગુરુ અનુપ્રિય નામના મશ્વોના ગામમાં રહેતા હતા. ભદ્રિય પોતાની સેના સહ ઉદ્યાનમાં ગયો હતો, તેવામાં સેનાને ત્યાં જ રાખી અનુરુદ્ધ સાથે અનુપ્રિય જવાને લેણે વિચાર કર્યો. આનંદ, ભૃગુ, કિંપિલ, ડેવદત્ત, અને ઉપાલિ દળમ એ પાંચ જાણુ ભદ્રિય સાથે જવાને તૈયાર થયા. કેટલેક અંતરે ગયા પછી તે શાક્યકુમારોએ પોતાના અલંકાર એક ઉત્તરીય વસ્ત્રમાં ગાંધી ઉપાસિને સ્વાધીન કર્વી અને કહ્યું, “હે ઉપાલિ! હવે તું અમારી સાથે આવીશ મા. આ અલંકારો વેચીને તું સુખેથી કાળનિર્ગમન કર.”

ઉપાલિએ વિચાર કર્યો કે, “જો હું આ અલંકાર લઈ પાછો ફરીશ તો આણે જ ભદ્રિયાદિકનો ઘાત કર્યો એમ માનીને શાક્ય રાજાએ મારને ફાંસી દેશે. માટે ઘેર ન જતાં આ સૌની સાથે આગળ વધતું એ જ હીક છે.” લેણે શાક્યકુમારોએ આપેલા અલંકાર એક જાડે ટાંચ્યા, અને “જે જોશે તે લઈ જશે” એમ બોલી તે શાક્યકુમારો સાથે અનુપ્રિય ગામમાં આવ્યો.

ભદ્રિય અને લેના સાથીઓએ છુદ્ધને મળી પોતાને બિશુસંઘમાં લેવા લેમને વિનંતી કરી. છુદ્ધે લેમની વિનંતી માન્ય કરી. પછી તેઓ બોલ્યા, “ભગવન! અમારા આ ઉપાલિ દળમને પ્રતજ્ઞા આપો. તે અમારો હૃદયકર્તા મિત્ર.

છે અને ધણો બુદ્ધિમાન છે. આપે પ્રથમ તેને બિશ્નુ કવેઈ એટલે તેની પછી થયેલા બિશ્નુ તરીકે અમારે તેને વંદન કરવું પડશે, અને તેથી અમે મહાન કુળમાં જન્મ્યા છીએ એ જાણનો અમારો ગર્વ રહેશે નહિ.”

બુદ્ધે તેમની વિનંતી માન્ય કરી પ્રથમ ઉપાસિને પ્રવચ્ન આપી. ઉપાસિ આગળપર મ્હોટો વિનયધર (વિનયમંથમાં કુશળ) થયો. અનુરુદ્ધને દિવ્યદષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ. આનંદ બુદ્ધની શ્રાવણ કરનારા બિશ્નુઓમાં પ્રમુખ થયો. પશુ દેવદત્ત લૌકિક સિદ્ધિઓની પાછળ પડ્યો. એક વખતે બુદ્ધગુરુ કૌશામ્બી નગરીમાં ઘોષિતારામમાં રહેતા હતા, ત્યાં દેવદત્તના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે “હું એકાદ રાજકુમારને પ્રસન્ન કરી મ્હોદું નામ મેળવું.”

તે કૌશામ્બીથી એકલો રાજગૃહ આવ્યો અને ત્યાં બિંબિસાર રાજના કુમાર અન્નતથાનુને યોગસિદ્ધિનો ચમત્કાર જતાવી વચ કહ્યો. રાજગૃહમાં આવ્યા પછી બુદ્ધગુરુને એવા સમાચાર મળ્યા કે, “દેવદત્ત અન્નતથાનુ પાસેથી લાભસત્કાર મેળવે છે,” સારે તે બોલ્યા, “બિશ્નુઓ! દેવદત્ત ખોટો માર્ગ ચલ્યો છે. કેળાં કેળનો નાશ કરે છે; વાંસનાં ફળો વાંસનો નાશ કરે છે; અને લૌકિક સિદ્ધિ વડે મેળવેલો લાભ મૂર્ખ મનુષ્યનો નાશ કરે છે!”

એક દિવસે બુદ્ધગુરુ એક મ્હોટી સભામાં ધર્મોપદેશ કરતા હતા તે વેળાએ દેવદત્ત બુદ્ધને નમન કરી બોલ્યો, “ભગવન! હવે આપ વૃદ્ધ થયા છો, માટે બિશ્નુસંઘનું નાયકપણું મ્હને સોંપી આપ શાન્તપણે કાળક્રમણ કરો.”

બુદ્ધે આ વાત નાકમીલ કરી. તે બોલ્યા, “ દેવદત્ત ! સારિપુત્ર અને મોગ્ગલ્લાન જેવા સમર્થ બિહુઓના હાથમાં મુદ્દાં મહેં બિહુસંઘનો બાર સોંપ્યો નહિ. તું તો આ કામમાં તદ્દન નાલાયક છે; તો ત્હને બિહુસંઘનો નેતા કેમ કરી શકાય ? ”

૧. બુદ્ધે પોતાને નેતા થવાને નાલાયક ઠરાવ્યો, એ બદલ દેવદત્તને અત્યંત ખોટું લાગ્યું. હવે બુદ્ધ ઉપર વંર લેવાના વિચાર સિવાય બીજા કોઈ પણ વિચાર ત્હના મનમાં રહ્યો નહિ.

એક દિવસ અઞ્જતશત્રુને મળી તે બોલ્યો કે, “ હે રાજપુત્ર, પૂર્વનાં માણસોની જેમ આજકાલનાં માણસો દીર્ઘાયુષી થતાં નથી. ક્યારે કોને મરણ આવશે ત્હને કાંઈ નિયમ રહ્યો નથી, આપની પૂર્વજ રાજસુખનો અનુભવ લીધા પહેલાં જ ત્હને મરણ આવવાનો સંભવ છે. માટે હું કહું-હું કે બિંબિસારને મારી તું રાજ થા; અને બુદ્ધને મારી હું બુદ્ધ થઈશ. ”

અઞ્જતશત્રુને પોતાના ગુરુની આ યુક્તિ પસંદ પડી અને નાગી તલવાર હાથમાં લઈને તે પોતાના પિતાને મારવા માટે અંતઃપુરમાં પેડો. ત્યાં બિંબિસારના સિપાઈઓએ ત્હને પકડ્યો, અને રાજ પાસે લઈ જઈ ઉભો કર્યો. બિંબિસાર બોલ્યો, “ છોકરા ! તું આ અધોર કૃત્ય કરવાને શા સાર. તૈયાર થયો છે ? ”

અઞ્જતશત્રુ બોલ્યો, “ હું રાજ્ય કરવાને ઉત્સુક થયો માટે આપની ઉપર તલવાર ઉગામવા મહેં તૈયારી કરી. આપ મ્હને ક્ષમા કરશો. ”

બિંબિસાર રાજાએ તાજડોળ મંત્રીમંડળને બોલાવી આણી હેમની સમક્ષ રાજ્યકારભાર અનંતશત્રુને સોંપ્યો. અનંતશત્રુએ કેટલાક દિવસ પછી પોતાના પિતાને કેદમાં નાખી ઉપવાસ કરાવી મારી નાખ્યો.

આ પ્રમાણે અનંતશત્રુને રાજ્યનો સંપૂર્ણ અધિકાર મળ્યા પછી દેવદત્તે હેને કહ્યું, “ હવે તારે મહેને મદદ કરવી જોઈએ. મારાઓને મોકલી તું જો છુદ્ધના પ્રાણ લેવરાવીશ, તો હું જલદી છુદ્ધ થઈશ. ”

અનંતશત્રુએ દેવદત્તના ક્લા પ્રમાણે કેટલાક મારાઓને મોકલ્યા, પરંતુ તેઓ છુદ્ધને ન મારતાં ઉલટા હેમના શિષ્ય થઈને રહ્યા. આથી દેવદત્ત ધણો ચીડાયો અને પોતે છુદ્ધને મારવાનો નિશ્ચય કર્યો.

એક દિવસ છુદ્ધશત્રુ ગૃધ્રકૂટ પર્વતની છાયામાં ચંક્રમણ કરતા હતા. એ લાગ જોઈ દેવદત્ત પાસેની ટેકરી પર ચડ્યો, અને ત્યાંથી હેણે છુદ્ધ ઉપર એક મોટો પથર ધકેલી દીધો. ખડક પર અથડાઈ માર્ગમાં તે પથરના ટુકડે ટુકડા થઈ ગયા; પણ હેનો એક ટુકડો છુદ્ધના પગમાં વાગ્યો અને તેથી મોટો જખમ થયો. છુદ્ધશત્રુ ઉઘે દેવદત્ત બણી જોઈ બોલ્યા, “ ખૂન કરવાના વિચારથી, મૂર્ખ, તોં જે આ દુષ્ટકૃત્ય કર્યું, હેનાથી તું મહાપાતકનો ભાગીદાર બન્યો છે ! ”

છુદ્ધને દેવદત્તે જખમ કર્યો એ વાત સર્વત્ર પ્રસરી ગઈ. દેવદત્ત છુદ્ધનું ખૂન કરશે એવી કેટલાક બિશ્વકોને બીતિ લાગી

તેમણે બુદ્ધ જે વિહારમાં રહેતા હતા તે વિહારની આસપાસ પહેરો ભરવાની શરૂઆત કરી. તેમનો પગરવ તથા સ્વાધ્યાયનું પઠન સાંભળી બુદ્ધે આનંદને પૂછ્યું, “આ બિહુઓ રાત-દિવસ અહિં કેમ કર્યા કરે છે ?”

આનંદ બોલ્યો, “ભગવન્ ! દેવદત્ત તરફથી આપના દેહને કાંઈ હરકત ન પડે એ માટે એ અહિં પહેરો ભરે છે.”

બુદ્ધે આનંદ પાસે એ બિહુઓને બોલાવી મંગાવ્યા, અને કહ્યું કે, “હે બિહુઓ, મહારા દેહની આટલી બધી કાળજી લેવાને કાંઈ કારણ નથી. મહારા શિષ્યો મહાઈ રક્ષણ કરે એવી મહારી ઇચ્છા નથી. તો તમને અહિં પહેરો ન ભરતાં ખાતખોતાને કામે લાગી જઓ.”

બુદ્ધગુરુના પગનો જખમ થોડા વખતમાં રૂઝાઈ ગયો અને તે ફરવા હરવા લાગ્યા. એક દિવસ તેઓ બિહાર્યો રાજગૃહમાં જતા હતા, તે વખતે દેવદત્તે તેમને જોયા અને હસ્તિશાળામાં જઈ તેણે માહુતને કહ્યું, “હું રાગનો ગુરુ છું, તે તું જાણે છે. ત્હને હંમેશા અધિકાર પર ચઢાવેો અથવા તો આ અધિકાર પરથી કાઢી મૂકેો એ મહારા હાથમાં છે. જો તું મહારી કહેલી વાત ધ્યાનપૂર્વક સાંભળીશ, તો હું રાગ પાસેથી ત્હને મોટી બક્ષીસ અપાવીશ. પણ જો મહારા કામમાં કસૂર કરીશ તો આ નોકરી પરથી ત્હને કઢાવી નક્કી શિક્ષા કરાવીશ.”

માહુત બોલ્યો, “ગુરુ મહારાજ ! હું આપની આજ્ઞા બહાર કદી પણ જઈશ નહિ. અમારા મહારાજ પ્રમાણે જ આપ પણ અમને વંદે છો.”

દેવદત્ત બોલ્યો, “ તો પછી જ્યારે આ ગલીમાંથી છુદ્ધ જાય ત્યારે ત્હેના ઉપર નાલાગિરિ હાથી છોડી દેજે. ”

“ હીક છે ! ” માદુતે ઉત્તર આપ્યો.

નાલાગિરિ હાથી અત્યંત મસ્તીને માટે પ્રખ્યાત હતો. જો કદાચ હસ્તિયાળામાંથી તે છૂટો થતો તો તે માણસોના ઘાણ કાઢી નાંખતો.

છુદ્ધ તે રસ્તે જતા હતા તેવામાં પેલા માદુતે ત્હેનું ‘અધન તોડી ત્હેને છૂટો કર્યો. ત્યારે આસપાસનાં ઘરમાં રહેનારાં માણસો, કોઈ ઘરના છાપરા પર તો કોઈ માળે જઈ, ભરાઈ બેઠા.

નાલાગિરિ હાથી છુદ્ધના શરીર પર ધસી આવતો જોઈને બિશ્નુએ બોલ્યા, “ આ મનુષ્યધાતક બધંદર નાલાગિરિ હાથી આ બાળુએ ચાલ્યો આવે છે તો આપ જાતની ખીજ બાળુએ વળી જતો.”

પણ બિશ્નુના બોલવા મણી લક્ષ ન દેતા છુદ્ધગુરુ આગળ વધ્યા. ત્યારે બાળુબાળુના લોકોએ, “ અરેરે બિચારા આ બલા અમણને નાલાગિરિ હાથી પૂરો કરશે ! ” એવા દુઃખોદ્ધાર કાઢ્યા. છુદ્ધ પોતાની વિશ્વમૈત્રીનું એકીકરણ કરી મનેભ્યળથી ત્હેનો પ્રવાહ તે હાથી ઉપર છોડ્યો. નાલાગિરિ હાથી સુંદનીથી નમાવી છુદ્ધ પામે આવી ઉભો રહ્યો. ત્હેના કુંભસ્થળ પર હાથ ફેરવી, છુદ્ધ બોલ્યા, “ નાગે નાગને^૧ મારવો એ

^૧અર્થઃ શ્વેષ છેઃ નાગ એટલે હાથી તથા પાપરહિત મનુષ્ય (ન+આગઃ).

સાફ નહિ ! કેમકે નાગનો જે ધાત કરે છે તેની શુભ ગતિ થતી નથી. હે કુંવર ! તું મહોન્મત્ત થઈ દુર્ગતિએ જઈશ મા. પણ તું એવું કૃત્ય કર કે જેથી તને સુગતિ પ્રાપ્ત થાય.”

આ ઉપદેશ સાંભળી નાલાગિરિએ સૂંઢ વડે છુદ્ધની ચરણરજ પોતાના મસ્તકે લીધી; અને આગલા બે પગ વાળી છુદ્ધને વંદન કરી તે હસ્તિશાળામાં પોતાને ઢેકાણે જઈ ઉભો રહ્યો !

આ પ્રસંગ વીત્યા પછી રાજગૃહમાંના આગાલરૂદ્ધ સર્વ લોકો નીચેની ગાથા ગાતા હતા:—

દંડનેકે દમયન્તિ અંકુસંદિ કસાહિ ચ ।

અદંડેન અસત્યેન નાગો દન્તો મહંસિના ૧ ॥

આ પ્રમાણે દેવદત્તની છુદ્ધને મારવાની સર્વ યુક્તિઓ નિષ્ફળ નીવડ્યા પછી સંધમાં કૂટ પાડવાની તહેણે એક યુક્તિ રચી. તે પોતાના સાથીદાર સમુદ્રદત્ત બિહુ સાથે છુદ્ધ પાસે આવ્યો અને તેમને વંદન કરી બોલ્યો, “ભગવન્ ! બિહુઓ ઐહિક વિષયોથી પૂર્ણપણે અલિપ્ત રહી શકે તે માટે મહેં આ પાંચ નિયમો તૈયાર કર્યા છે. સર્વ બિહુઓએ તે પાળવાનું જોઈએ એવી આપ આજ્ઞા કરશે: (૧) બિહુઓએ સર્વ કાળ અરણ્યમાં જ રહેવું; (૨) મરણ પર્યન્ત બિહુ પર જ નિર્વાહ કરવો, કોઈ આમંત્રણ કરે તોપણ તેને ઘેર બોળન માટે જવું નહિ; (૩) આમરણાન્ત રસ્તામાંનાં ચિંદરડાં ભેગાં કરી

૧ કોઈ દંડથી પશુને વશ કરે છે, કોઈ અંકુશ વડે તો કોઈ લગામ વડે; પણ આશ્ચર્ય છે કે રાજ્યસિંહે દંડ કે રાસ વિના જ દાધીને વશ કર્યો.

તેનાં વસ્ત્રો તૈયાર કરવાં. ગૃહસ્થ પાસેથી વસ્ત્ર લેવાં નહિ; (૪) સમગ્ર જીવન જાડ નીચે જ રહેવું, ઝુંપડીમાં કે ધરમાં રહેવું નહિ; (૫) મત્સ્યમાંસનું ગ્રહણ કરવું નહિ. આ પાંચ નિયમ પાળવામાં જે કોઈ કયાંય કરે તેને અપરાધી ઠરાવવો. ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ આ પાંચ નિયમોથી આધ્યાત્મિક ક્ષમતિમાં કોઈ પણ મદદ મળી શકશે એમ મને લાગતું નથી. પરંતુ જેની ઇચ્છા હોય તેણે આ પાંચ નિયમ પુરીથી પાળવા; તેમાં મારે હસ્ત નથી. ”

બુદ્ધ સંધને આ નિયમો ફરજિયાત રીતે લાગૂ પાડવાને તૈયાર નથી એ વાતની રાજગૃહમાં જ્યાં ત્યાં કહી ફેળેતી કરી દેવદત્તે પોતાના મતમાં કેટલાક ભિક્ષુઓને બેળવ્યા, અને તેમને લઈ તે ગયા ચાલ્યો ગયો. આ સમાચાર સાંભળી બુદ્ધે સારિપુત્ર અને મોગ્ગલ્લાનને તે ભિક્ષુઓને બોધ કરી પાછા આણવા માટે ગયા મોકલ્યા.

દેવદત્ત પોતાના અનુયાયીઓને ધર્મોપદેશ કરતો બેઠો હતો એવામાં સારિપુત્ર અને મોગ્ગલ્લાન તે ઠેકાણે આવી પહોંચ્યા. તેમને જોઈ સમુદ્વેગે દેવદત્તને ધીરેથી કહ્યું કે, “ પેલા ગૌતમના આ બે દુટ અગ્રશિષ્યો આપણી પાસે આવે છે તેમને આપ અહિં આસરો આપશો મા. ”

દેવદત્ત બોલ્યો, “ પોતાના ગુરૂથી કંટાળી તે મ્હારી પાસે આવ્યા હશે. માટે મ્હારે તેમનો યોગ્ય આદરસત્કાર કરવો જ જોઈએ. ”

દેવદત્તે સારિપુત્ર-મોગ્ગલ્લાનનું ધણું આતિથ્ય કર્યું. લાંબો વખત ઉપદેશ કરવાથી દેવદત્ત થાક્યો હતો. એટલે

તેણે સારિપુત્તને કહ્યું ; “ આયુષ્મન ! અત્યારે જો કે રાત
 ધણીજ ગઈ છે, તો પણ બિહુસંઘની ધર્મશ્રવણની આતુરતા
 કમી થયેલી દેખાતી નથી. પણ હું અતિશય શ્રમિત થયો છું.
 તેથી હવે ત્હારા સુખનાં ઉપદેશક વાક્યો મ્હારા સંઘને સંભળાવ
 હું વિશ્રાન્તિ લેવા માટે જાઉં છું. ”

દેવદત્તને તરત જ ગાઢ નિદ્રા આવી ગઈ. આ તરફ
 સારિપુત્તે તે બિહુઓને ઉપદેશ કર્યો અને તેમનાં મન વાળી
 લીધાં. ત્યારે તે સર્વ જથ્થુ સારિપુત્ત સાથે યુદ્ધદર્શને જવાને
 તૈયાર થયા, અને દેવદત્ત ઉઠે તે પહેલાં ગયાથી રાજગૃહ તરફ
 રવાના થઈ ગયા.

પછી સમુદ્રદત્ત ગામરો ગામરો દેવદત્તને ઉઠાડી કહેવા
 લાગ્યો, “આ સારિપુત્ત-મોઝગલ્લાનને અહિં આવવા દેશો મા,
 એવું મ્હેં ત્હમને કહ્યું ન હતું ? હવે તે ત્હમારા સર્વ અનુયાયીને
 સર્વ રાજગૃહ ચાલ્યા ગયા ! ”

આ સાંભળી દેવદત્તને મજબૂત થયો એવું દુઃખ થયું !

(૧૨)

માગન્દિયા બ્રાહ્મણકન્યા

કુરુદેશમાં માગન્દિયા નામનો એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેને એક સર્વલક્ષણસંપન્ન સુસ્વરૂપ કન્યા હતી. ઘણાં કુલીન બ્રાહ્મણોએ તેનું માથું ક્યું; પરંતુ માગન્દિયે “ત્હમે યોગ્ય વર નથી” એમ કહી તેમને પોતાની કન્યા આપી નહિ. ધર્મપ્રસારનો આરંભ કર્યા પછી કેટલેક વર્ષે બુદ્ધ ગુરુ કુરુદેશમાં ગયા. ત્યાં તેઓ ગામેગામ ઉપદેશ કરતા ફરતા હતા તેવામાં માગન્દિય બ્રાહ્મણે તેમને જોયા, અને તેમનાં અંગ પરનાં લક્ષણો જોઈ, ‘આ જ આપણી પુત્રીને યોગ્ય વર છે’ એવી તેની ખાત્રી થઈ. તેથી તેણે બુદ્ધને કહ્યું, ‘હિ શ્રમણ! આજ કેટલાંક વર્ષો થયાં હું મ્હારી પુત્રીને યોગ્ય વર શોધું છું; પરંતુ ત્હારા જોવા સર્વલક્ષણસંપન્ન કોઈ જણાયો નથી, હવે મ્હારી પુત્રી હું ત્હને અર્પણ કરું છું; તેનો તું અંગીકાર કર.’

બુદ્ધે જવાબ વાળ્યો કે, ‘હિ બ્રાહ્મણ! આ નાશવંત મનુષ્યશરીર પર ધૂણા આવવાથી તો મ્હેં ગૃહત્યાગ કર્યો. કામસુખમાં હવે મ્હને આનંદ લાગતો નથી; તો પછી ત્હારી પુત્રીનો પરિગ્રહ હું કેમ કરી શકું?’

બુદ્ધની નિઃસ્પૃહતા જોઈ આમન્દિય બ્રાહ્મણ પોતાની પત્ની સહ બૌદ્ધ ઉપાસક થયો. પણ તેની કન્યાને માત્ર બુદ્ધ ઉપર ધણે ગુસ્સો આવ્યો: “મહારા જેવી સુસ્વરૂપ સ્ત્રી આ મુંડીયાને પાને પડવા છતાં તેણે મહારી તરફ બેઠરકારી જણાવી અને મહારો અંગીકાર કરવા ના, પાડી! ખરેખર એ મોટો અમત્કાર જ ગણાવો જોઈએ. જો આગળ ઉપર મહેને પ્રસન્ન મળશે તો હું એનું વેર વાળ્યા વિના રહેવાની નથી.” મનમાં આવા ઉદ્દમાર કાઢી તેણે એકવાર બુદ્ધબણી તિરસ્કારયુક્ત દષ્ટિએ જોયું, અને ડાકું નીચું ધાલી તે ચૂપ બેઠી.

આમન્દિય બ્રાહ્મણે પુત્રી બાંધને સ્વાધીન કરી પોતે પ્રવ્રજ્યા લીધી. તેના કાકાએ બીજે યોગ્ય વર ન મળી શકવાથી તેને કૌશામ્બીના ઉદયન રાજા વેરે પરણાવી. ઉદયન રાજાને પુષ્કળ રાણીઓ હતી; પરંતુ પોતાના સૌંદર્યથી અને ડહાપણથી આમન્દિયા તે સર્વમાં પટરાણી થઈ બેઠી.

આ પછી કેટલેક વર્ષે બુદ્ધગુરુ કૌશામ્બીમાં આવતાં આમન્દિયાએ તેનું વેર વાળવાનો વિચાર અમત્તમાં આવ્યો. તેણે શહેરમાંના ધૂર્ત લોકોને ‘લાંચ આપી જ્યાં જ્યાં બુદ્ધ મળે ત્યાં ત્યાં તેમને ગાળો દેવડાવી.

આનંદ અને બુદ્ધ બિદ્યાર્થે કૌશામ્બીમાં ફરતા હતા, તે વખતે તેમના પર અત્યેક ગલીમાંથી ગાળોનો વર્ષાદ થવા લાગ્યો. ત્યારે આનંદ બોલ્યો, “ભગવન, આં લોકોની ગાળો આગળ આપણે અહિં રહેવું ઠીક નથી ચાલો આપણે બીજે જગ રહીએ.

બુદ્ધે પૂછ્યું, “આનંદ ! ને ત્યાં પણ સોઠ આપણને ગાળો આપે તો પછી ક્યાં જવું ?”

આનંદ બોલ્યો, “વળા ખીન્ને ઠોધ રચજે !”

“પણ આનંદ ! ને આપણે આમ ક્યાં જઈશું, તો વિના કારણે કસેસબાગી થઈશું. અહિં ને અહિં જ ને આપણે આ સોઠની ગાળો સહન કરીયે, તો આપણને એમની ખીલથી ખીન્ને ઠેકાણે જવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી. આ સોઠ ચારઆઠ દિવસ આપણી પાછળ પડશે, અને આપણે તેમની તરફ પૂર્ણ દુર્લક્ષ કરીયે છીએ, એવું નેહ આપોઆપ જ તેઓ આ ગાળાગાળીના વ્યવસાયમાંથી વિરત થશે !

આનંદને સાતઆઠ દિવસમાં જ બુદ્ધના કથનનો અનુભવ થયો.

(૧૩)

સુંદરી પરિવાજિકો

આવસ્થિમાં યુદ્ધનો ઉપાસકસમુદાય વધતો જવાથી બિશ્વસંધને અનવરજનો ધણો લાભ થવા લાગ્યો; તે જોઈ કેટલાકે પરિવાજિકોના પેટમાં દુખવા લાગ્યું “ ચેન કેન પ્રકારેણ ” (કોઈ પણ પ્રકારે) યુદ્ધની જોઆજર કરવા માટે લેમણે એક કારસ્તાન રચ્યું. લેમના પક્ષમાં સુંદરી નામની એક પરિવાજિકા હતી. યુદ્ધ પર ખોટો આરોપ મૂકવાના કામમાં લેમણે લેની મદદ લીધી. લેમના શીખવ્યા પ્રમાણે તે રોજ રાત્રે જોતવનની બાજુમાં જઈ શહેરમાં આવતી. રસ્તામાં કોઈ પ્રશ્ન કરે તો “ હું યુદ્ધની સાથે એક જ ઠેકાણે રહું છું ” એમ તે ઉત્તર આપતી.

એક દિવસ પરિવાજિકોએ મારાઓ મારફતે સુંદરીનું ખૂન કરાવી જોતવનના એક ખૂણામાં લેતું પ્રેત સંતાડી રાખ્યું. સુંદરી પરિવાજિકા ગુમ થયાના સમાચાર જ્યાં ત્યાં પ્રસર્યા પછી પરિવાજિકોએ પસેનદિરાજને અરજ કરી કે “અમારામાંની એક પરિવાજિકા ગુમ થઈ છે, લેની શોધ કરવી જોઈએ.” રાજાએ પોતાના સિપાઈઓ સોંપી જ્યાં જ્યાં શક પડે ત્યાં ત્યાં શોધ કરવા હુકમ આપ્યો.

પરિવાજકો બોલ્યા, “ અમને શાક્યપુત્રીય બિશ્નુ ઉપર વહેમ આવે છે, કેમકે હમણાં સુંદરી રોજ રાત્રે છુદ્ધના વિહારમાં જતી હતી. છુદ્ધનો અને છેનો જુદા પ્રકારનો વ્યવહાર હતો, એવી ખબર અમારે કાને આવી છે. કદાચિત્ પોતાના ગુરુના કૃત્ય ઠાંકવા માટે શાક્યપુત્રોએ બિયારી સુંદરીને મારી નાંખી કોઈક સ્થળે દાટી દીધી હશે ? ”

રાજની પરવાનગી લઈ પરિવાજકોએ નગરક્ષકો (પોલીસ)ની મદદથી પ્રથમ જેતવનની ઝડપી લીધી, અનેક ચરાના દગલામાં સંતાડેલું સુંદરીનું પ્રેત શોધી કાઢ્યું. રાજએ જેતવનમાં સુંદરીનું પ્રેત મળ્યાના સમાચાર સાંભળ્યા પછી છેને આખા શહેરમાં ફેરવી લોકોને દેખાડવા આગા કરી. પરિવાજકોએ સધળા શહેરમાં સુંદરીનું પ્રેત ફેરવી છુદ્ધબિશ્નુકની બદનામી કરી. જ્યાં ત્યાં સુંદરીનું પ્રેત બતાવી તેઓ ‘આ જુઓ શાક્યપુત્રીય અમણોનું કૃત્ય’ એવું મહોટેથી બરાડતા હતા. આથી કેટલાક અદાવાન ઉપાસકો બાદ કરતાં આવસ્તિના સધળા લોકોમાં છુદ્ધ અને બૌદ્ધાબિશ્નુ વિષે અત્યંત તિરસ્કારની લાગણી પ્રસરી. બિશ્નુને બિક્ષા મળવાની અડચણ પડવા લાગી.

પણ આટલાથી છુદ્ધ ડગ્યા નહિ. તે બોલ્યા, “બોટા આરોપ મૂકનારા મનુષ્યની હું કાંઈ જ કિંમત સમજતો નથી. જે બોલું બોલે છે, અને પોતે કરેલું પાપકૃત્ય બીજના માથે ઓરાડવા માગે છે, છેને નરક વિના બીજી ગતિ ન હોઈ શકે. ”

આ વાતને કેટલાક દિવસ વિત્યા બાદ જે મારાઓએ સુંદરીને મારી હતી, તેમની વચ્ચે પરિવારકો પાસેથી મળેલા પૈસાની વહેંચણી બદલ દારૂના પીઠામાં તકરાર થઈ. તેમની એક જણ બોલ્યો “સુંદરીને મારનાર હું, માટે મોટો ભાગ મહેને મળવો જોઈએ.”

બીજો બોલ્યો, “મેં જે તોલું મળું દબાવ્યું ન હોત તો તેણે જમાણમ કરી હોત, અને આપણું કૃત્ય તે સમયે જ ખુલ્લું પડ્યું હોત.”

આ મારાઓની તકરાર રાજાઓના ગુપ્ત જાસુસોએ સાંભળી. તેઓ નગરરક્ષકોની મદદથી તેમને પકડી રાજસભામાં લઈ ગયા. ત્યાં તેમણે રાજાને સાંઘત્ત સર્વે જ્ઞાતાન્ત જણાવી પોતાનો ગુન્હો ક્યુલ કર્યો; છુદ્ધ પર આરોપ મૂકવાને હથું ઠરેલું દારૂસ્તાન આ પ્રમાણે ઉઘાડું પડ્યું, અને પરિવારકોની રજોતી થઈ લોકોની છુદ્ધ વસ્ત્રની પૂનપણી શિંગત થઈ.

(૧૪)

મહાપ્રભપતિ ગૌતમી અને બિશ્નુણીસંઘની
સ્થાપના

બુદ્ધ પોતાની ઉત્તર વયમાં એક વખત કપિલવસ્તુમાં રહેતા હતા. તે વખતે મહાપ્રભપતિ ગૌતમીએ તેમને બિશ્નુણીસંઘ સ્થાપન કરવાની વિનંતી કરી; પણ બિશ્નુણીસંઘ સ્થાપન કરતાં બિશ્નુએ અને બિશ્નુણીઓના સંઘમાં ટંટા ઉપસ્થિત થવાનો સંભવ હોવાથી બુદ્ધે ગૌતમીની વિનંતી માન્ય કરી નહિ. પછી બુદ્ધ કપિલવસ્તુથી નીકળી ધર્મોપદેશ કરતા કરતા વૈશાલિમાં આવ્યા. મહાપ્રભપતિ ગૌતમી પણ મુંડન કરાવી ધણી શક્ય ઊંચે સાચે વૈશાલિમાં આવી. ચાલવાના શ્રમથી તેના પગ સૂજી ગયા હતા. તેને જોઈ આનંદ બોલ્યો, “ શું આ ત્હારી સ્થિતિ! તું આટલી વિપદાસ્ત કેમ જણાય છે? ”

મહાપ્રભપતિએ જવાબ આપ્યો, “ આનંદ! બુદ્ધગુરુ ઊંચેને પ્રત્યક્ષ દેવા તૈયાર નથી, એ બદલ મ્હને અત્યંત ખેદ થાય છે! ”

“ એમ છે તો તું અહિં જ બેસ, હું ભગવંતને શ્રી એક વાર વિનંતી કરી જોઈ છું. ”

એમ બોલી આનંદ બુદ્ધ પાસે ગયો અને બોલ્યો, “ ભગવન્! મહાપ્રભપતિ ગૌતમી પગે ચાલી કપિલવસ્તુથી અહિં સુધી આવી છે. ચાલવાના શ્રમથી તેના પગ સૂજી

મયા છે. આપ સ્ત્રીને બિશુણી ચવાનો અધિકાર આપતા નથી તે બદલ ત્હેને અત્યંત દુઃખ થાય છે. તો ભગવન્! આપ આપતા પંચમાં સ્ત્રીઓને પ્રવ્રજ્યા દેવાની અનુચ્છા આપો. ”

‘બુદ્ધ બોલ્યા, આનંદ ! આ ભાંજગડમાં તું પડીશ મા ! ”

આનંદે પૂછ્યું, “ ભગવન્ ! આપના ધર્મનો સાક્ષાત્કાર સ્ત્રીઓને થવો શક્ય છે કે નહિ ? ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ મહારા ધર્મનું રહસ્ય પુરુષો પ્રમાણે જ સ્ત્રીઓ માટે પણ સમજવું શક્ય છે ! ”

“ એવું છે તો આપ મહાપ્રજ્ઞપતિની વિનંતીને કેમ માન્ય કરતા નથી. ? ન્હાનપણમાં આપને ત્હેણે જ ઉછેર્યા છે. માયાદેવીના મરણ પછી ત્હેણે જ આપને દૂધ પાચું છે. માટે ત્હેના મનના સમાધાન માટે સ્ત્રીઓથી પ્રવ્રજ્યા લઈ શકાય એવો આપ નિયમ કરો.

આનંદનું કથન માન્ય રાખી બુદ્ધે મહાપ્રજ્ઞપતિને અને ત્હેની સાથે આવેલી સ્ત્રીઓને પ્રવ્રજ્યા આપી, અને ત્હેમનો એક જુદો બિશુણીસંઘ સ્થાપન કર્યો. આ બિશુણીસંઘમાં ખેમા અને ઉપપત્તવણ્ણા એ બે મુખ્ય બિશુણી હતી. આ સિવાય ખીજી ચે ઘણી પ્રસિદ્ધ બિશુણીઓ થઈ ગઈ છે ત્હેમને થેરી (સ્થવિરી) કહેતા. ત્હેમના કેટલાક ઉદ્ધાર થેરીગાથા નામના પાલિગ્રંથમાં સંગૃહીત કર્યા છે.

ઇસવી સનના ચોથા શતકમાં બિશુણીસંઘનો લોપ થયો હોવો ભ્રમજે. આજકાલ બ્રહ્મદેશમાં આવા જ પ્રકારની એક સંસ્થા છે. પણ તે સંસ્થામાંની સ્ત્રીઓને ‘બિશુણી’ ન કહેતાં ‘દશથીલધારિણી’ ઉપાસિકા કહે છે.

(૧૫)

વિરૂદ્ધ (વિદુદ્ધ)

પસેનદિ રાજાનેા યુદ્ધ તરફ બારે ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન થયેા હતા. તે વારંવાર જોતવનમાં ધર્મશ્રવણાર્થે જતો અને બિશ્નુસંધને અન્નવસ્ત્રાદિક દેતો. પોતાનેા યુદ્ધના કુળ સાથે નિકટ સંબંધ થાય, એ હેતુથી તેણે શાક્યકુળમાંની એક કન્યાને પોતાની પટ્ટરાણી કરવાનેા વિચાર કર્યો.

પણ શાક્યરાજાએ બારે અભિમાની હતા. તે કોસલ રાજાના કુળ કરતાં પોતાના કુળને શ્રેષ્ઠ સમજતા. પસેનદિએ ન્યારે કન્યાનું માગું કર્યું ત્યારે શાક્યોને મ્હોટી ચિંતા થઈ. પસેનદિનું સામર્થ્ય શાક્યો કરતાં પુષ્કળ વધારે હતું. અર્થાત્ શાક્યોથી કોસલરાજાની માગણી ઉઘાડી રીતે નાકબૂલ થઈ શકી નહિ. તેમણે સર્વાનુમતે એવી યુક્તિ યોજી કે મહાનામ શાક્યની દાસીકન્યા વાસભક્ષત્રિયાને મહાનામે પોતાની કન્યા તરીકે કોસલ રાજાને આપવી.

કોસલદેશના અમાત્યો(મંત્રીઓ)ને તે છોકરી ખસંદ પડી. પણ પસેનદિને શાક્યરાજા આપણને દગશે એવી શંકા આવવાથી તેણે પોતાના અમાત્યોને એવો સંદેશો કહાવ્યો કે “ ત્હમે જે કન્યા ખસંદ કરી, તે જો મહાનામ

શાક્યોની પંક્તિમાં બેસી જમતી હોય તે હેનો વંધુ તરીકે સ્વીકાર કરવો. ”

કેસલરાજનો આ સંદેશ મહાનામે જાણ્યો ત્યારે શાક્યકુળના રક્ષણ માટે હેણે પોતાની દાસીની કન્યા સાથે એક પંક્તિએ બેસી જોજન કર્યું. આ પ્રસંગે કેસલરાજના અમાત્યો પણ હાજર હતા.

આ પ્રમાણે કેસલરાજનું સંકાસમાધાન થયા પછી શુભ મુહર્તે વાસભક્ષત્રિયા સાથે હેનો વિવાહ થયો. રાજાએ હેને પદરાણી કરી. કેટલેક ઠાણે વાસભક્ષત્રિયા ગર્ભવતી થઈ. નવ માસ પૂરા થતાં હેને એક પુત્ર પ્રસવ્યો. હેનું નામ વિદુડભ (વિદુદર્ભ) રાખવામાં આવ્યું. બાળપણમાં વિદુડભ પોતાની માને વારંવાર કહે કે, “સાધારણ લોકો સુદ્ધાં પોતાનાં ભાણેજોને ઉત્સવને દિવસે રમકડાં મોકલે છે. પણ મારા મામા કે દાદા (માના પિતા) મને કંઈ જ મોકલતા નથી !”

“બેટા ! તારા મામા, દાદા વિગેરે લોકો અહિંથી બહુ દૂર રહે છે તેથી તને રમકડાં, ખાવાનું વગેરે મોકલવું હેમને માટે શક્ય નથી.” એવું કહી વાસભક્ષત્રિયા પોતાના પુત્રનું સમાધાન કરતી,

વિદુડભ સોળ વર્ષનો થયો ત્યારે હેણે પોતાની માને કહ્યું, “હું એક વખત મોસાળ જઈ સર્વ સગાંવહાલાંને મળવા ઇચ્છું છું. વાસભક્ષત્રિયાએ પણી હરકતો જણાવી, પણ હેને ન ગણકારતાં વિદુડભે બાપની આજ્ઞા લઈ કપિલવસ્તુ જવાનો પોતાનો વિચાર નિશ્ચિત કર્યો.

વાંસભક્ષત્રિયાએ 'મહાનામને' ગુપ્ત સદેશો મોકલ્યો, કે "મહારા પુત્ર ત્યાં આવે છે, તેને કોઈપણ પ્રકારે ઓછું આંવે નહિ એમ વર્તવું. જો આપ તેની સાથે ઠીક વર્તશો નહિ, તો કોસલરાજની મહારા પર જ કેવળ નહિ, પણ આપના ઉપર પણ ધિરાણ થશે."

વિદુડભ કપિલવસ્તુ ગયા પછી શાક્યોએ તેનું યથાયોગ્ય આદરાતિથ્ય કર્યું; અને આ ત્યારે મામા, આ ત્યારે દાદા, આ ત્યારે પિત્રાષ્ટ મામા" એમ ઓળખ આપી તેની પાસે મહાનામ વગેરે વડીલોને નમસ્કાર કરાવ્યા, પણ વિદુડભે "મહારા કરતાં ઉમરે નાનું અહિં કોઈજ નથી કે?" એવો જવાબ પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે "તે સિકારને માટે બહાર ગયા છે," એવો ઉત્તર મળ્યો.

પોતાના દાદાને ઘેર ફેટલાક દિવસ રહી વિદુડભ જ્યારે આવસ્તિ પાછો જવા નીકળ્યો, ત્યારે શાક્યોએ પોતાના સંવાગારમાં (નગરમંદિરમાં) જોગા થઈ તેનું યોગ્ય સન્માન કર્યું. વિદુડભ ફેટલેક અંતરે ગયા પછી તેનો એક નોકર ફેટલેક સામાન રહી જવાથી પાછો ફર્યો, ત્યારે નીચેનો સંવાદ તેના સાંભળવામાં આવ્યો.

એક દાસી કહે, "અલી, પેલા દાસીપુત્રનો બેડેલો પાટલો આપો મૂકજો, હોકે. ત્યારે બીજી દાસીએ કહ્યું: "અલી, દાસીપુત્ર તે કોણ?"

"વાહ, તું તો તદ્દન જ ઘેલી જ જણાય છે. અરે, પેલો આપણો વિદુડભ દાસીનો પુત્ર છે, તે તું જણતી નથી કે? અલી, તેનો પાટલો લઈ પાણીથી સાફ ધોઈ નાંખ."

પેલા નોકરે આ સમાચાર વિહ્વલના સાથીદારોને કહ્યા, અને તેમણે તે વિહ્વલને જણાવ્યા. તે સાંભળી વિહ્વલ અત્યંત ક્રોધથી પોતાના મનમાં કહેવા લાગ્યો, “હું બેડો હતો તે પાટલો રાજાએ પાણીથી ધોવડાવ્યો કે? મને જો દૈવયોગે રાજ્યપદ મળ્યું, તો તે જ પાટલો હું શાક્યોના રક્તથી ધોવડાવી કાઢીશ.”

પસેનદિને પણ વાસભક્ષત્રિયા શાક્યકુળની ન હોય દાસીકન્યા છે એ વાતની ખબર પડી. તેથી તેણે તેને પટ્ટરાણી પદથી દૂર કરી.

કેટલેક દિવસે બુદ્ધગુરુ રાજવાડામાં ગયા હતા. તે વેળાએ રાજાએ બનેલી સર્વ હકીકત તેમને કહી. ત્યારે તે બોલ્યા, “મહારાજ, શાક્યોએ અયોગ્ય આચરણ કર્યું એમાં સંશય નથી. પરંતુ વાસભક્ષત્રિયાનો આપે એકવાર સ્વીકાર કર્યો તેથી આટલાજ કારણ માટે તમે તેને પટ્ટરાણીના પદ પરથી ખસેડો એ ઠીક નહિ. તેની મા જો કે દાસી હતી તો પણ તેનો બાપ ક્ષત્રિય જ હતો; તે ઉપરાંત આપની સાથે તેનો અભિપ્રેક થયેલો છે તે આપે બૂલવું જોઈએ નહિ.”

બુદ્ધનું કહેવું રાજાને ગળે ઉતર્યું અને વાસભક્ષત્રિયાને આગળ પ્રમાણે પુનઃ માન આપવાનો તેણે હુકમ કર્યો. કેટલેક કાળે રાજા અને સેનાપતિ વચ્ચે અસંતોષનું કારણ ઉત્પન્ન થયું. સિદ્ધહરે એ તકનો લાભ લઈ પોતાનો રાજ્યાભિપ્રેક કરાવ્યો, અને ૨૬ પિતાને શ્રાવસ્તિમાંથી હાંકી મૂક્યો.

મગધદેશનો રાજા અમલતશત્રુ એ પસેનદિનો બાણેજ યતો હતો. તેની મદદથી વિહૂડભ પાસેથી રાજ્ય ઝુંટવી લેવાનો વિચાર કરી પસેનદિ એક દાસી સાથે અગ્રાત વેગે રાજગૃહ તરફ ચાલ્યો. પણ ત્યાં પહોંચતાં પહેલાં જ રાજગૃહ બહાર આવેલી એક ધર્મશાળામાં પરિશ્રમથી તે મૃત્યુ પામ્યો. અમલતશત્રુને પોતાના મામાના આવા દુઃખકારક મરણની ખબર મળતાં તેણે પસેનદિના દરબાને શોભે એવી સઘળા ઉત્તરાક્રયા કરી.

રાજ્યકારબાર હાથમાં આવતાં જ વિહૂડભે શાક્યો ઉપર સ્વારી કરવાની તૈયારી કરી. બુદ્ધે તેને સમજાવી તેનો આ વિચાર બે વાર ફેરવી નાખ્યો, પણ ત્રીજી વખતે બુદ્ધને તેને સમજાવવાનો પ્રસંગ ન મળવાથી વિહૂડભ પોતાનો નિશ્ચય નિઃશંકપણે પાર પાડી શક્યો. તેણે શાક્યો પર સ્વારી કરી તેમની રેવડી દાણાદાણુ કરી નાખી. જે શરણે આવ્યા તથા જે ન્હાસી ગયા તેમને છોડી બીજાને— ન્હાના મ્હોટા સર્વેને—તેણે કંઠસ્નાન કરાવ્યું, અને તેમના સ્વતંત્ર પોતાનું આસન ધોવરાવ્યું. આ પ્રમાણે શાક્યોનો વિનાશ કરી વિહૂડભ આવરિત પાછો આવ્યો.

ત્યાં શહેર બહાર અચિરવતી (રાત્રી) નદીના બાઠામાં તેણે પોતાના સૈન્યનો પડાવ નંખાવ્યો. આસપાસના પ્રદેશમાં અકાળ મેઘની બયંદર વૃષ્ટિ થઈ, તેથી અચિરવતીમાં મહાપૂર આવ્યું અને તેમાં વિહૂડભ તથા તેના સૈન્યનાં કેટલાક માણસો તણાઈ ગયાં.

(૧૬)

ઉપસંહાર

શાક્યોનું રાજ્ય મગધદેશના રાજ્ય કરતાં ન્હાનું હતું- તથાપિ શાક્યરાજાઓ ઇશ્વરાકુ કુળના હોવાથી આસપાસના પ્રદેશમાં ત્હેમને ઘણું માન મળતું. શાક્યોને પણ પોતાના કુળનું ઘણું અભિમાન હતું. ત્હેમનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતીનો હતો. આ ધધેને તેઓ ઘણું જ મહત્ત્વ આપતા. શુદ્ધોદન આ રાજાઓમાનો એક રાજા હતો. પરંતુ કેટલોક કાળ સુધી શાક્યોએ ત્હેને પોતાનો મહારાજા બનાવ્યો હોય એમ જણાય છે.

સિદ્ધાર્થનું બાળપણ ઘણા સુખમાં ગયું હોતું જોઇએ એમાં શંકા નથી. તથાપિ વયમાં વયમા વ્યાધિ, જરા અને મરણ સંબંધે તે વિચાર કરતો. આનો આધાર મુત્તપિટકમાં મળી શકે છે. જોગણીમ વર્ષની વયે સિદ્ધાર્થે ગૃહત્યાગ કર્યો અને છ સાત વર્ષ ઉરુવેલાની આસપાસ ઘોર તપશ્વર્ષા કરી ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે સિદ્ધાર્થ છુદ્ધ થયો.

પ્રથમ, છુદ્ધે કાશી પાસે ઋષિપત્તન નામના ઉદ્યાનમાં આવાડી પૂર્ણિમાને દિવસે પાંચ બ્રાહ્મણ તપસ્વીઓને ઉપદેશ કર્યો. આ ચાતુર્માસ પૂરો થતા પહેલાં છુદ્ધે આઠ મિશ્રુઓને

પોતાના સંધમાં લીધા અને ચાતુર્માસ પૂરો ચતાં હેમને ધર્મોપદેશ કરવા માટે સર્વ દિશામાં મોકલ્યા. તે પછી બુદ્ધનું નોંધવા જેવું કાર્ય એટલે ઉરુવેલ કારયપ, નંદી કારયપ અને ગયા કારયપ આ ત્રણ સુપ્રસિદ્ધ તપસ્વી બંધુઓને એક દળર સિંધો સહ પોતાના બિશ્નુસંધમાં લીધા એ ગણી ચકાય. કારયપબંધુ સિંધ્ય યવાથી રાજગૃહમાંના શ્રમણબ્રાહ્મણો પર બુદ્ધનું તેજ પડતાં વાર લાગી નહિ. રાજગૃહમાં બુદ્ધે પુષ્કળ સિંધો મેળવ્યા, પણ તે સર્વમાં સારિપુત્ર અને મોગ્ગલ્લાન એ મુખ્ય હતા. રાજગૃહથી પોતાના બિશ્નુસંધ સહ બુદ્ધ શુદ્ધોદન રાગને મળવા કપિલવસ્તુ ગયા. ત્યાં બનેલી મુખ્ય વાત એ કે હેમણે પોતાના એકના એક પુત્રને પ્રવ્રજ્યા આપી શ્રામણેર કર્યો.

કપિલવસ્તુથી બુદ્ધ ફરી રાજગૃહમાં આવ્યા. ત્યાં અનાયપિંડિકે (સુદત્તે હેમને આવસ્તિ આવવા માટે) આમ્રહ કર્યો. પછી ન્યારે બિંબિસારને મારી અન્નતથા સિંહાસને આવ્યો ત્યારે બુદ્ધે પોતાનું મુખ્ય ચાણું આવસ્તિમાં જ રાખ્યું. બુદ્ધના જે ઉપદેશ ત્રિપિટકમાં સંગૃહીત કરેલા છે, હેમાંના ધણાખરા બુદ્ધે જોતવનમાંના અનાયપિંડિકના આરામમાં રહી આપેલા છે. આવસ્તિ જો કે બુદ્ધનું મુખ્ય સ્થાન થયું હતું, તો પણ ચાતુર્માસ બાદ કરતાં બાકી આઠ મહિના તેઓ બિશ્નુસંધ સાથે ધર્મોપદેશ કરવા મધ્યદેશમાં સર્વત્ર ફરતા હતા.

બુદ્ધનો વિરોધ કરનારા જે. ચતુ હેમવ્યા, હેમાં દેવદત્તને અમ્રસ્થાન આપવું જોઈએ. દેવદત્ત શાક્યોમાંનો જ

હોષ છુદ્દનો પાસેનો સગો હતો તો પણ તેણે છુદ્દ પર નેટલું વેર રાખ્યું, તેટલું બીજા કોઈએ નહિ રાખ્યું હોય. ઉદયન રાજાની પદરાણીએ પણ છુદ્દની ફજેતી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરિવારજનોએ છુદ્દ પર મુંદરીને માર્યાનું આજ્ઞા મૂકી આવસ્તિમાં તેમની બેઆબરૂ કરવાની ખટપટ કરી. પરંતુ કોઈપણ વેરી છુદ્દની ઉજ્જવલ કીર્તિ કરી શક્યો નહિ. દેવદત્તે અને બીજાઓએ છુદ્દ પર આજેલા પ્રસંગો એટલે છુદ્દના ચારિત્ર્યની એક પ્રકારની કસોટી જ હતી. તે કસોટીમાંથી છુદ્દ કેમ પાર પડયા તે પાછળનાં કેટલાંક પ્રકરણો પરથી દેખાઈ આવ્યું જ છે. સોનું જેમ આગમાંથી તવાઈને સાફ ચર્મ બહાર પડે છે તે પ્રમાણે ઉપરના પ્રસંગોથી છુદ્દનો યશ નિર્ભળ ચર્મ બહાર પડ્યો.

યશમાગાદિકને મહત્ત્વ આપનારા બ્રાહ્મણોએ છુદ્દની સાથે ઘણું જાગ્રકપટ કર્યું હતું એવી માન્યતા છે; પણ તે નિરાધાર છે. છુદ્દકાળમાં મધ્યદેશમાં યશમાગનું ઘણું મહત્ત્વ રહ્યું ન હતું; અને જે કાંઈ થોડા ધણા યશ યતા, તેમાં આતચ્ચ અર્થ આવતો હોવાથી તે સામાન્ય લોકોની ચક્તિ બહાર હતા. છુદ્દ ચારે વર્ણને સમાન માને છે, એજ એક માત્ર તેના પર બ્રાહ્મણોનો આરોપ હતો. તે મનમાં આવે તેની નિક્ષા મહણ કરે છે, ચંડાળ અને બ્રાહ્મણ સૌને પોતાના સંઘમાં સમાન વતવે છે, અને આ પ્રમાણે પરંપરાગત આવેલો વર્ણ-ભેદ તોડવા માગે છે એ બદલ કેટલાંક વર્ણાભિમાની બ્રાહ્મણના પેટમાં દુઃખનું. પણ તેમની તરફથી ગાલિપ્રદાન શિવાય બીજું કાંઈ છુદ્દનું કહેવા જેવું અહિત થયું નહિ. છુદ્દને ચંડાળ

વગેરે ગળદોષી સળોધી ત્હેની જોડે લડવા ઉઠેલા કેટલાક
બ્રાહ્મણો ત્હેના શિષ્ય થયા એ આગલા બાગમાં આપેલી કેટલીક
વાતો ઉપરથી જણાઈ આવશે.

બુદ્ધ ઉપર આવેલું છેવટનું મ્હોટું સંકટ એટલે વિડૂડને
પસેનદિને બ્રહ્મ કરી શાક્યોનો સંહાર કર્યો એ હોવું જોઈએ.
બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રથમ સ્વીકાર કરનાર રાજા બિંબિસારને ત્હેના
પુત્રે મારી નાખ્યો. બીજા રાજા પસેનદિ કોસલને ત્હેના પુત્રે
હાંકી કાઢ્યો અને સર્વ શાક્યોનો નાશ કર્યો. પણ આ
ઐહિક સંકટથી બુદ્ધ ડગી ગયા નહિ. ત્હેમણે પોતાના ધર્મો-
પદેશનું કાર્ય છેક દેહાવસાન સુધી ચાલુ રાખ્યું હતું. ત્હેમના
ઉપદેશનો થોડો નમૂનો અને અંતિમ દિવસની હકીકત
આગલા બાગમાં આપી છે.

ભાગ ૩જો

બુદ્ધનો ઉપદેશ અને પરિનિર્વાણ

(૧)

ગૃહસ્થનાં કર્તવ્યો

એક સમયે બુદ્ધ ભગવાન રાજગૃહમાંના વેલુવનમાં રહેતા હતા. તે વખતે સિગાલ (શૃગાલ) નામનો એક તરુણ કુલીન યુવક શહેરમાંથી દરરોજ સવારે બહાર આવી સ્નાન કરી પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ, ઉત્તર, ઉપર અને નીચે એમ છ દિશાને નમસ્કાર કરતો હતો.

રાજગૃહમાં પિંડપાત (ભિક્ષા) માટે જતાં બુદ્ધ તેને જોઈ બોલ્યો, “ હે ગૃહપતિપુત્ર, તું આ શું માંડ્યું છે ? ”

સિગાલ બોલ્યો, “ ભદ્રન્ત ! મહારા પિતાએ મરતી વખતે હાથે દિશાઓની પૂજા કરતા રહેવાનું મને કહ્યું હોવાથી હું આ દિશાઓને નમસ્કાર કરું છું ”

બુદ્ધ બોલ્યો, “ પરંતુ તારો આ નમસ્કારવિધિ આર્યોની પદ્ધતિ પ્રમાણે નથી. ”

તારે સિગાલે આર્યોની રીતિ પ્રમાણે છ દિશાઓનો નમસ્કારવિધિ બતાવવા બુદ્ધને વિનંતી કરી.

બુદ્ધ બોલ્યા, “ જે આર્ય શ્રાવકને છ દિશાની પૂજા કરવાની હોય, તેમણે ચાર કર્મકલેશથી મુક્ત થવું જોઈએ. ચાર કારણોને લઈને પાપકર્મ કર્યાં ન થાય, અને સંપત્તિ-

નાશનાં છ દારનો ત્હેણે અંગીકાર કરવો ન ધટે. આ ચૌદ વાતો ને તે સાંભળે તો છ વિશાની પૂજા કરવાને તે ચોખ્ખા બને છે. પ્રાણુધાત, ચેરી, વ્યભિચાર અને અસત્ય ભાષણ એ ચાર કર્મકલેશ સમજવાં. એનાથી આર્ય શ્રાવકે દૂર રહેવું ધટે. સ્વચ્છન્દ, દ્વેષ, ભય અને મોહને લીધે અસ જન પાપ કરે છે; પરંતુ આર્ય શ્રાવકે આમાંના કાંઈ પણ કારણસર પાપમાં પ્રવૃત્ત થવું ન જોઈયે. જે આ કારણોથી પાપપ્રવૃત્ત થાય છે તેની કીર્તિ કૃષ્ણપક્ષના ચંદ્ર પ્રમાણે ક્ષીણ થતી જાય છે. પણ આમાંના કોઈ પણ કારણસર જે પાપવશ થતા નથી, તેમની કીર્તિ શુક્લપક્ષના ચંદ્ર પ્રમાણે વૃદ્ધિગત થતી જાય છે.

“ હે ગૃહપતિપુત્ર ! મધપાન, રાતના બહાર રખડવું, નાટક તમાસાનું વ્યસન, જુગાર, દુષ્ટની સંગતિ અને આળસ એ છ સંપત્તિનાશનાં દારો છે.

“ દારના વ્યસનથી સંપત્તિનો હાથ થાય છે, એમાં તો કાંઈ કહેવાપણું જ નથી. આ ઉપરાંત દારથી કલહ અને રોગ વધે છે. દાર અપકીર્તિની જનની જ છે. તે લજ્જાને મારી નાંખે છે, અને યુદ્ધિને દુર્બળ કરે છે. હે ગૃહપતિપુત્ર, જેને રાત્રે બહાર રખડવાનું વ્યસન લાગે છે, તેનો પોતાનો દેહ સુરક્ષિત રહેતો નથી, તેમ તેની પત્ની અને બાળકો પણ સુરક્ષિત રહી શકતાં નથી; તેની સંપત્તિ તેનાથી સંભાળાતી નથી; આપણને કોઈ ઓળખી જશે એવો ભય હંમેશાં તેને લાગ્યા કરે છે; તેને ખોટું બોલવાની ટેવ પડે છે; તેમજ અનેક

પીડાઓ ત્હેને વળગે છે. જેને નાટક અને તમાસાનું વ્યસન લાગે છે તે ક્યાંક નાચ, ક્યાંક તમાસા, ક્યાંક ગાયન એની જ શોધમાં હોય છે. (પોતાના કામનું ત્હેને સ્મરણ રહેતું નથી.) જુગારી માણસનો જુગારમાં જો જાય યાચ, તો ખીજા જુગારીઓ ત્હેની અદેખાઈ કરે છે. જો પરાજય યાય તો તે દીલગીર યાય છે; ત્હેની સંપત્તિનો નાશ યાય છે એ કહેવાની તો જરૂર જ નથી. ત્હેનાં સગાંવહાલાં અને મિત્રો ત્હેનાં વચન પર વિશ્વાસ મુકતાં નથી; ત્હેમના તરફથી ત્હેને વારંવાર અપમાન સહન કરવું પડે છે; ત્હેની સાથે કાઈ નવો સંબંધ બાંધવા ઇચ્છતું નથી, કેમકે એ મનુષ્ય કુટુંબનું પાલન-પોષણ કરવા સમર્થ નથી એમ સૌને લાગે છે. એકાદ માણસ દુષ્ટ સંગતિમાં પડી ગયો એટલે ધૂર્ત, દારડીયા, લુચ્ચા, ચોર વગેરે સર્વ પ્રકારના હલકા લોકોનો ત્હેને સહવાસ યાય છે અને તેથી દિન પ્રતિદિન તે નિષ્કૃષ્ટ સ્થિતિને પામતો જાય છે. આગમુ માણસ એક દિવસ ધણી યંડીને લઈને પોતાનું કામ કરતો નથી, તો બીજો દિવસે અતિથય ગરમીને લઈને પોતાનું કામ કરતો નથી; એક દિવસ ત્હેને સાંજ પડી ગઈ હોય છે, તો બીજો દિવસે સવાર પડી હોતી નથી. આમ તે આજનું કામ આવતીકાલ પર નાંખી નવી સંપત્તિ મેળવી શકતો નથી; અને ત્હેની પૂર્વાર્જિત સંપત્તિનો ખાત નાશ થતો જાય છે.

“ ચાર કર્મકલ્પેશોનો, ચાર પાપનાં દારબેનો અને વિપત્તિનાં છ હારોનો ત્યાગ કર્યા પછી ગૃહસ્થે છ દિશાની પૂજાનો આરંભ કરવો. પણ તે છ દિશાઓ કયી ? માત્રાપને .

પૂર્વ દિશા સમજવી; ગુરુને દક્ષિણ દિશા સમજવી; પત્નીપુત્ર પશ્ચિમ દિશા; સગાંબહાણાં ઉત્તર દશા; દાસ અને મજૂર નીચેની દિશા; તથા શ્રમણ અને બ્રાહ્મણ ઉપરની દિશા સમજવી.

“ હે ગૃહપતિપુત્ર, પૂર્વ દિશા જે માખાપ, હેમની પૂજનાં આ પાંચ અંગો છે:— (૧) હેમનું કામ કરવું; (૨) હેમનું પોષણ કરવું; (૩) કુળમાં ચાલી આવેલાં સત્કાર્યો ચાલુ રાખવાં; (૪) હેમની સંપત્તિના ભાગીદાર બનવું; અને (૫) જે કંઈ એમનું જીવવું ન હોય તે હેમને નામે દાન-ધર્મ કરવું. આ પાંચ અંગથી જે માખાપની પૂજા કરવામાં આવે તે એ માખાપ પાંચ પ્રકારે બાળક ઉપર અનુબ્રહ્મ કરે છે:— (૧) પાપથી હેતું નિવારણ કરે છે; (૨) હેને કલ્યાણ-કારક માર્ગે લગાડે છે; (૩) હેને કળાકૌશલ્ય શીખવે છે; (૪) યોગ્ય સ્ત્રી સાથે હેતું લગ્ન કરી આપે છે; અને (૫) યોગ્ય વેળાએ પોતાની મિલકત હેને સ્વાધીન કરે છે.

“ દક્ષિણ દિશા જે ગુરુ હેની પૂજના આ પાંચ વિધિઓ છે:— (૧) ગુરુ પાસે આવે તે ઉડીને હાથ યવું; (૨) તે માંદા થાય તે હેમની સેવા કરવી; (૩) તે શીખવે તે શ્રદ્ધા-પૂર્વક સમજી લેવું; (૪) હેમનું જે કંઈ કામ હોય તે કરવું; અને (૫) તે જે વિદ્યા આપે તે ઉત્તમ રીતે શ્રદ્ધા કરવી. આ પાંચ પ્રકારે ગુરુની પૂજા કરે તે તે શિષ્ય પર પાંચ પ્રકારના અનુબ્રહ્મ કરે છે:— (૧) સદાચાર શીખવે છે; (૨) ઉત્તમ રીતે વિદ્યા શીખવે છે; (૩) પોતાને આવડતી સર્વ વિદ્યા તે શિષ્યને શીખવે છે; (૪) પોતાનાં સગાં-મિત્રોમાં

ત્હેના ગુણ વર્ણવે છે; અને (૫) કોઈ સ્થળે જતાં પોતાના શિષ્યને ખાધાપીધાની અડચણ ન પડે એવી વ્યવસ્થા કરે છે.

“ હે ગૃહપતિપુત્ર ! પશ્ચિમદિશા જે પત્ની ત્હેની પૂજનાં આ પાંચ અંગો છે:— (૧) ત્હેને માન દેવું; (૨) ત્હેનું અપમાન ન થવા દેવું; (૩) એકપત્નીવ્રત આચરવું; (૪) ઘરનો કારભાર ત્હેને સોંપવો; અને (૫) વસ્ત્રાલંકારની ત્હેને ખોટ ન પડવા દેવી. આ પાંચ અંગોથી જે પતિ પત્નીની પૂજા કરે તો પત્ની તે પતિ પર પાંચ પ્રકારનો અનુગ્રહ કરે છે:— (૧) ઘરમાં સારી વ્યવસ્થા રાખે છે; (૨) નોકરચાકરને પ્રેમથી સંભાળે છે; (૩) પતિવ્રતા થાય છે; (૪) પતિએ મેળવેલી સંપત્તિનું રક્ષણ કરે છે, ઉડાડ થતી નથી; અને (૫) સર્વ ગૃહકૃત્યોમાં તત્પર રહે છે.

“ હે ગૃહપતિપુત્ર ! ઉત્તર દિશા જે મિત્રમંડળ ત્હેની પૂજનાં પાંચ અંગ છે:— (૧) ત્હેમને આપવા યોગ્ય વસ્તુ હોય તે આપવી; (૨) ત્હેમની સાથે પ્રિય ભાષણ કરવું; (૩) ત્હેમને ઉપયોગી થવું; (૪) ત્હેમની સાથે સમાનભાવથી વર્તવું; અને (૫) ત્હેમની સાથે નિષ્કપટ વર્તન રાખવું. આ પાંચ પ્રકારે જે ગૃહસ્થ મિત્રમંડળની પૂજા કરે તો તેઓ તે ગૃહસ્થ પર પાંચ પ્રકારે અનુગ્રહ કરે છે:— (૧) એકાએક સંકટ આવી પડતાં તે એનું રક્ષણ કરે છે; (૨) આવે પ્રસંગે ત્હેની સંપત્તિનું પણ તે રક્ષણ કરે છે; (૩) સંકટમાં ગમરાઈ જવાય તો તે ધીરજ આપે છે; (૪) વિપત્તિમાં છોડી જતા નથી; અને (૫) ત્હેની પાછળ ત્હેની સંતતિ પર પણ ઉપકાર કરે છે.

“ હે ગૃહપતિપુત્ર ! નીચેની દિશા જે સેવકો હેમની પૂજનાં આ પાંચ અંગ છે:—(૧) હેમની શક્તિ જોઈ કામ કહેવું; (૨) હેમને યોગ્ય વેતન (પગાર) આપવું; (૩) માંદા પડે તો તેમની સારવાર કરવી; (૪) પ્રસંગોપાત્ત હેમને ઉત્તમ ભોજન આપવું; અને (૫) વખતોવખત ઉત્તમ કામ બદલ હેમને બક્ષીસ આપવી. આ પાંચ પ્રકારે ધણી જે નોકરની પૂજા કરે તો તે પોતાના ધણી ઉપર પાંચ પ્રકારના અનુગ્રહ કરે છે: (૧) ધણીના ઉડતાં પહેલાં તે ઉઠે છે; (૨) ધણી સૂતા પછી સૂએ છે; (૩) ધણીના માલની ચોરી કરતા નથી; (૪) ઉત્તમ રીતે કામ કરે છે, અને (૫) ધણીનો યશ ગાય છે.

“હે ગૃહપતિપુત્ર ! ઉપલી દિશા જે શ્રમણબ્રાહ્મણ (સાધુસંત) હેમની પૂજનાં આ પાંચ અંગ છે:—(૧) કાયાથી હેમનો આદર કરવો; (૨) વાચાથી આદર કરવો; (૩) મનથી આદર કરવો; (૪) ભિક્ષાએ આવે તો હેમને કોઈ પણ જાતની હરકત કરવી નહિ; અને (૫) હેમને ઉપયોગી વસ્તુ આપવી. આ પાંચ પ્રકારે ગૃહસ્થ જે સાધુસંતની પૂજા કરે તો તેઓ હેના પર ૭ પ્રકારના અનુગ્રહ કરે છે:— (૧) પાપથી હેનું નિવારણ કરે છે; (૨) હેને કૃત્યાણુકારક માર્ગ લગાડે છે; (૩) પ્રેમપુરઃસર હેના પર દયા કરે છે; (૪) હેને ઉત્તમ ધર્મ શીખવે છે; (૫) શંકાનિવારણ કરી હેના મનનું સમાધાન કરે છે; અને (૬) હેને સ્વર્ગના માર્ગ દેખાડે છે.

“ હે ગૃહપતિપુત્ર ! દાન, પ્રિયવચન, અર્થચર્ચા એટલે ઉપયોગી થવું, અને સમાનાત્મતા એટલે બીજાને પોતાના

સમાન ગણવા એ ચાર લોકસંગ્રહનાં સાધનો છે. માખાપે
જો આ સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો ન હોત, તો કેવળ જન્મ
દીધા માટે પુત્ર લેમનું ગૌરવ કરત નહિ. સુઘ મનુષ્યો આ
ચાર સાધનોનો ઉપયોગ કરી, જગતમાં ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત કરે છે.”

આ ઉપદેશ સાંભળી સિગાલ બોલ્યો, “ ભગવન્ !
આ આપનો ઉપદેશ કેટલો બધો સુંદર છે ! એકાદ માણસ ઢાંકેલી
વસ્તુ ઉઘાડી કરી બતાવે, અથવા અંધારામાં જોવા માટે
મથાલ ધરે, અથવા માર્ગમાં ભૂલા પડેલા માણસને સરળ
માર્ગ બતાવે, તે પ્રમાણે ભગવંતે મ્હારે માટે પોતાના ધર્મનું
ઉત્તમ વિવરણ કર્યું છે. હું ભગવંતને, ધર્મને અને બિશ્વસંધને
શરણે આવ્યો છું. મરણપર્યંત હું આપનો ઉપાસક છું. એમ
જાણી મારો અંગીકાર કરો. ”

(૨)

ધાર્મિક અને અધાર્મિક ચર્ચા.

એક સમયે યુદ્ધદેવ કોસલદેશમાં ધર્મોપદેશ કરતા, ધરતી ધરતાં શાલ નામના બ્રાહ્મણોના ગામે આવ્યા. યુદ્ધના ત્યાં પહોંચતા પહેલાં જ લેમની કીર્તિ સર્વ ગામમાં પ્રસરી ગઈ હતી. શાલના બ્રાહ્મણોને યુદ્ધ પોતાને ગામ આવનાર છે એવી ખબર પડતાં જ તે સર્વ યુદ્ધનાં દર્શનાર્થે ગયા. લેમનાં કેટલાંક જણ યુદ્ધને નમસ્કાર કરી એક બાબુએ બેઠા, અને બીજા યુદ્ધને કુશળતા પૂછી તથા પોતાનું નામગોત્ર કહી બીજા બાબુએ બેઠા.

તે બ્રાહ્મણોએ પોતપોતાના આસન પર બેસી યુદ્ધને પૂછ્યું, “ હે ગૌતમ ! કેટલાંક બ્રાહ્મી મરણ પછી નરકમાં જાય છે અને કેટલાંક સ્વર્ગમાં જાય છે, એનું કારણ શું ? ”

યુદ્ધ બોલ્યા, “ હે બ્રાહ્મણ ! અધાર્મિક ચર્ચાથી મનુષ્ય મરણોત્તર નરકમાં જાય છે અને ધાર્મિક આચરણને લીધે સ્વર્ગમાં જાય છે. ”

‘બ્રાહ્મણ બોલ્યા, “ હે ગૌતમ ! આપના આ સંક્ષિપ્ત બાણ્યનો અર્થ અમને બરોબર સમજાશે નહિ. જે વિસ્તારથી ‘આનો’ અર્થ સમજાવશો તો આપનો મહાન ઉપકાર થશે ! ”

પ્રુદ્ધ જોત્યા, “હે ગૃહસ્થો ! દેહથી યનારાં અધર્માચરણ ત્રણ પ્રકારનાં છે, વાણીથી યનારાં ચાર પ્રકારનાં છે, અને મનથી યનારાં ત્રણ પ્રકારનાં છે. પ્રાણીનો ઘાત કરવો, પરધન ચોરી લેવું અને પરસ્ત્રી માટે આભલાપા કરવી, એ ત્રણ પાપકર્મ કાયાથી યનારાં છે. અસત્ય જોલવું, ચાડી ખાવી, ગાળા ગાળી કરવી અને વૃથા ખડખડાટ કરવો એ ચાર વાચાથી યનારાં પાપકર્મો છે. પરદ્રવ્યનો લોભ ધરવો, ખીજના નાશની ઇચ્છા કરવી, અને નાસ્તિક દૃષ્ટિ હોવી, એ ત્રણ માનસિક પાપો છે. હે ગૃહસ્થો ! આ દશ પ્રકારના અધાર્મિક આચરણથી મનુષ્ય પ્રાણી મરણોત્તર દુર્ગતિને પામે છે.

“પણ ગૃહસ્થો ! એકાદ માણસ પ્રાણુધાતથી નિષ્પન્ન થાય છે; સર્વ ભૂતમાત્ર વિશે તેના અંતઃકરણમાં દયા વસે છે; તે ખીજની વસ્તુનો આહાર કરતો નથી; અને પારદારાભિલાષા ધરતો નથી. આ પ્રમાણે તેનાં કાયકર્મ ધાર્મિક થાય છે, તે કદિ પણ ખોટું જોલતો નથી; ન્યાયાધીશ આગળ સાક્ષી આપવા જોલાવ્યો હોય તો તે જોયેલી વસ્તુને જોયેલી કહે છે અને ન જોયેલીને ન જોયેલી કહે છે; તે ચાડી કરતો નથી, એટલું જ નહિ પણ બને ત્યાં સુધી પારકાના ટંટા મટાડવાની ખટપટ કરે છે; અને જેના ટંટા મટી ગયા હોય તેના ફરી ન થાય એવો પ્રયત્ન કરે છે; તેને સોડોમાં સલાહસંપન્ન જોઈ આનંદ થાય છે; અને તેના વચનમાં એટલું માધુર્ય હોય છે કે તેથી ભાગી થયેલાં મન પાછાં જોડાય છે. તે કદિ ગાળાગાળા કરતો નથી; ડાહ્યો કંઈક શબ્દ કહેતો નથી; તેનું હૃદય અમ આપણુ સોડોને ધણું ગમે છે. તે નકામું બાપણુ કરતો નથી,

ત્રોત્ય વેળાએ મિતભાષણ કરે છે. આ પ્રમાણે તે વાચાએ પુણ્યાચરણ કરે છે. તે મનથી બીજાના ધનનો લોભ કરતો નથી. પરધાતનો વિચાર લેના મનનો સ્પર્શ કરતો નથી, એટલું જ નહિ પણ રાતદિવસ સર્વ પ્રાણી સુખી રહે એવી ભાવના લેના મનમાં જન્યુત રહે છે.

“ નાસ્તિક દૃષ્ટિ લેના મનને અડકતીયે નથી; સત્કર્મ અને સદ્ધર્મ પર લેનો પૂર્ણ વિશ્વાસ હોય છે. આ પ્રમાણે તે મનથી પુણ્યાચરણ કરે છે. હે ગૃહસ્થો ! આવાં પુણ્યશીલ પ્રાણીઓ દેહાવસાન પછી સુગતિને પામે છે !

(૩)

આર્ય ઉપોસથ *

એક સમયે યુદ્ધ ભગવાન આવસ્થિમાં વિશાખાએ લિપ્તુસંધ માટે ખાંધેલા પ્રાસાદમાં રહેતા હતા. એક ઉપોસથને દિને વિશાખા ભિગારમાતા ત્યાં આવી, અને ભગવંતને નમસ્કાર કરી એક બાજુએ બેઠી. ત્યારે યુદ્ધ બોલ્યા, “વિશાખા! આજ સવારના પહેરમાં ક્યાં જવા નીકળી છે?”

વિશાખા બોલી, “ભગવન! આજ ઉપોસથવ્રત પાળવા માટે હું અહીં આવી છું.”

યુદ્ધ બોલ્યા, “વિશાખા! ગોપાલક ઉપોસથ, નિર્ઘ્રિય ઉપોસથ, અને આર્ય ઉપોસથ એવા ઉપોસથોના ત્રણ પ્રકાર છે. ભોકોની ગાયો ચારનારો ગોવાળીઓ સંધ્યાકાળે સર્વ ગાયો માલિકને સ્વાધીન કરી બીજા દિવસનો વિચાર કરે છે કે, ‘આવતી કાલે હું અમુક ઠેકાણે ગાય ચારીશ, અને અમુક ઠેકાણે પાણી પાઢશ.’ તે જ પ્રમાણે વિશાખા! એકાદ ઉપાસક ઉપોસથને દિવસે એવો વિચાર કરવા એસે છે કે ‘આજ મ્હેં અમુક ખાધું; આવતી કાલે આ જ વખતે હું અમુક ખાઈશ.’ તે આખો દિવસ જમવાના કે બીજા પદાર્થના

* પાન ૮૬ ઉપરની ટીપ જુઓ.

ચિંતનમાં ગાળે છે. એવા માણસના ઉપોસથને હું ગોપાલક ઉપોસથ કહું છું.

“વિશાખા! નિર્ઋચ નામના શ્રમણ છે, તે ત્હને ખબર જ છે. તે ઉપોસથને દિવસે શ્રાવકોને એવો ઉપદેશ કરે છે કે ‘પૂર્વ દિશામાં સો યોગ્ય મુઘી પ્રાણીનો વધ કરીશું નહિ એવો નિશ્ચય કરો; પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ એ દિશામાં યે સો યોગ્ય મુઘી પ્રાણીનો વધ કરીશું નહિ એવો નિશ્ચય કરો.’ આ પ્રમાણે તે કેટલાંક પ્રાણી પર દયા કરવાનું કહે છે, અને કેટલાંક પ્રાણી ઉપર દયા કરવાનું કહેતા નથી. અને તે પોતાના ઉપાસકોને એવો ઉપદેશ આપે છે કે તું સર્વ વેર છોડી દઇ એમ કહે—‘હું કાઠ પણ સ્થળે નથી અને હું કાઠનો પણ કાંઈ થતો નથી; મ્હારું કશે યે કાંઈ જ નથી.’ એ નેકે એવું બોલે છે, તોપણ તે પોતાનાં માખાપને ‘માખાપ’ કહેવાનું છોડતો નથી. ત્હને યે ત્હનાં માખાપ ‘પુત્ર’ કહેવાનું છોડી દેતાં નથી. તે પોતાની પત્નીને ‘પત્ની’ કહે છે, અને ત્હેની પત્ની યે ત્હને પહેલાંની જેમ પોતાનો ‘પતિ’ સમજે છે. ત્હેના નોકર ત્હને પોતાનો ‘સ્વામી’ જ સમજે છે અને તે પણ પોતાના નોકરોને ‘શ્રેવક’ તરીકે જ ઓળખે છે. એટલે ઉપોસથના દિવસની ‘હું કશે યે નથી અને કાઠનો યે નથી’ ઇત્યાદિક ત્હેની પ્રતિજ્ઞા ખોટી હરે છે. જે દિવસે ખડું બોલવાનું શીખવવું થયે તે જ દિવસે ખોટું બોલતાં શીખવવા જેવું થાય છે. તે જ નિર્ઋચનો ઉપાસક બીજે દિવસે કાઠએ નદીધેલી વસ્તુ સુદ્ધાં ગ્રહણ કરે છે. એટલે બીજાની વસ્તુનો અપહાર કરવામાં ત્હને દોષ જણાતો નથી. વિશાખા! આવા માણસે કરેલો ઉપોસથ નિર્ઋચ ઉપોસથ કહેવાય છે. પણ એ ઉપોસથ મહત્ત્વ કલદાયક થતું નથી.

“હવે આર્થ ઉપોસથ કેવો હોય છે એ દેહું છું. આર્થ ઉપોસથ ઉપોસથને દિવસે યુદ્ધનું સ્મરણ કરે છે. ‘આ પ્રમાણે તે ભગવાન સમ્યક્સંપુદ્ધ મુગત, સર્વ લોકનું અંતઃકરણ જાણનાર, વિદ્યા અને આચરણથી યુક્ત, દમન કરવાને યોગ્ય એવા માણસના સારથિ, અને દેવ તથા મનુષ્યના ગુરુ છે.’ આવી રીતે તથાગતનું સ્મરણ કરતાં ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે અને ચિત્તનો મજ નષ્ટ થાય છે.

‘તે જ પ્રમાણે આર્થશ્રાવક ધર્મનું અનુસ્મરણ કરે છે:—

‘ભગવાને ધર્મ ઉત્તમ પ્રકારે ઉપદેશીતો છે; સાધુને માટે તે અનુભવ લેવા યોગ્ય છે; તે અઠાળ ફળ દેનાર છે; તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઈ શકે એમ છે; તે પાસે રાખવા લાયક છે; અને મુદ્ધ માણસે અંતઃકરણમાં તેનો સાક્ષાત્કાર કરી લેવો યોગ્ય છે.’ આ પ્રમાણે ધર્મનું સ્મરણ કરતાં આર્થશ્રાવકનું મન પ્રસન્ન થાય છે અને ચિત્તનો મજ નષ્ટ થાય છે.

“બીજું, આર્થશ્રાવક સંઘનું અનુસ્મરણ કરે છે:—

‘ભગવંતનો શ્રાવકસંઘ સરળ માર્ગે ચાલે છે, ઋણુમાર્ગે ચાલે છે, ન્યાયમાર્ગે ચાલે છે, સમ્યક્માર્ગે ચાલે છે. આ સંઘમાં આઠ પ્રકારના સત્પુરુષોનો * સમાવેશ થાય છે. આ જે

* સૌતાપત્તિમગ્ગ, સૌતાપત્તિફલ, સહદાગામિમગ્ગ, સહદાગામિફલ અનાગામિમગ્ગ, અનાગામિફલ, અરહત્તમગ્ગ અને અરહત્તફલ, એની નિર્વાણમાર્ગની આઠ પાથરીઓ છે. તેમને અનુસરી નિર્વાણમાર્ગ ચલેલા સાધુનો આઠ ભેદ થાય છે. એ સંજોગે થોડી માહિતી “બુદ્ધ ધર્મ” અને “સંઘ” પુસ્તકમાં જોઈ શકાય. વિશેષ માહિતી પાંચીમંથમાં મળશે.

ભગવંતનો આવક સંધ છે તે દક્ષિણા અને નમસ્કારને યોગ્ય છે. એ સોડો માટે એક ઉત્તમ પુણ્યક્ષેત્ર જ છે.’ આ પ્રમાણે સંધનું અનુસ્મરણ કરતાં આવડું ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે અને ચિત્તનો મળ નષ્ટ થાય છે.

“વળી વિશાખા ! આર્યઆવક પોતાના શીલનું અનુસ્મરણ કરે છે. જેને પ્રસંગે પોતાના શીલને ખંડિત ન થવા દેતાં, ત્હેમાં ભંગ પડ્યા ન દેતાં, આવકે ત્હેનું (શીલનું) પાલન કર્યું હોય, તે તે દિવસનું અનુસ્મરણ કરતાં ત્હેનું ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે. તે જ પ્રમાણે મહાનુભાવ દેવતાઓનું અનુસ્મરણ કરતાં, અને પોતે દીધેલા દાનનું અનુસ્મરણ કરતાં ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે.

“આ ઉપરાંત વિશાખા ! ઉપોસથને દિવસે આર્યઆવક એવો વિચાર કરે છે કે “આજ હું પ્રાણુતિપાતથી વિરત થયો છું; ભૂતમાત્ર વિષે મહારા મનમાં દયા ઉત્પન્ન થઈ છે; પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો છે. હું અદત્તાદાન(ચોરી)થી વિરત થયો છું; આપેલી જ વસ્તુનો પ્રતિગ્રહ કરવાનો મહેં નિશ્ચય કર્યો છે, અને તેથી કરીને મહારો આત્મા પવિત્ર થયો છે. હું અબ્રહ્મચર્યથી વિરત થયો છું. આમ્યધર્મથી વિરત થઈ હું આજ શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મચર્ય પાળું છું; હું અસલ ભાષણથી વિરત થયો છું; આજથી મહેં સત્ય બોલવાનો નિશ્ચય કર્યો છે; જેથી મહારા વચન પર સોડોનો વિશ્વાસ બેસશે, સોડોને મહારા બોલવાનો પ્રત્યય આવશે. હું સર્વ પ્રકારના માદક પદાર્થોથી વિરત થયો છું;

-હું અકાલવિકાલ ભોજનથી વિરત થયો છું; હું અપોર પ્હેલાં
 એકેજ નમણુ નમનાર છું. મનોવિકાર ઉદ્દીપ્ત કરનારા નૃત્ય
 :ગીતવાદોથી અને માલા, ગંધ, મંડનવિભૂષણુ ઇત્યાદિકથી
 હું વિરત થયો છું. ઉચ્ચ શય્યાથી હું વિરત થયો છું; આજ
 હું તદ્દન સાદી શય્યા પર સૂનાર છું. આ આઠ નિયમ પાળવાથી
 હું મહાનુભાવ અર્હન્તજી અનુકરણ કરું છું;” વિશાખા આ
 પ્રમાણે આર્યશ્રાવકે ઉપોસથિત પાલન કર્યું હોય-તો તે
 મહત્પ્રસાદાયક થાય છે.

(૪)

આર્યશ્રાવકે સાત પાપકર્મો વર્જ્ય કરવાં જોઈએ .

એક વખતે યુદ્ધદેવ કોસલદેશમાં ધર્મોપદેશ કરતા કરતાં હતા તેવામાં તે વેણુદાર નામના બ્રાહ્મણોના ગામે આવી પહોંચ્યા. વેણુદારવાસી બ્રાહ્મણોએ યુદ્ધની કીર્તિ પૂર્વેજ સાંભળી હતી. તે સર્વ એકત્ર થઈ યુદ્ધનાં દર્શન કરવા આવ્યા. તેમાંના કેટલાકે જણુ યુદ્ધને નમસ્કાર કરી બાળુએ બેઠા; કેટલાકે જણુ પોતાનાં નામગોત્ર જણાવી એક બાળુએ બેઠા, અને કેટલાકે યુદ્ધના કુશલ સમાચાર પૂછી એક બાળુએ બેઠા. તેમણે યુદ્ધને કહ્યું, “ ભગવન્ ! અમે અમારાં પત્ની પુત્ર સહ રહી, મુગધી ચદન વગેરે ઉપભોગ્ય પદાર્થોના ઉપભોગ લાઇ અને દ્રવ્યસંચય કરી સદ્ગતિ પામીએ, એવો અમને ધર્મોપદેશ કરો. ”

યુદ્ધ બોલ્યા, “ ગૃહસ્થો ! બીજને પોતાના જેવાજ ગણુવા એ સંગ્રામે હું ત્હમને ઉપદેશ કરું છું તે સાવધાનપણે શ્રવણુ કરો.

“ હે ગૃહસ્થો ! આર્યશ્રાવક એવો વિચાર કરે છે કે ‘ મ્હારે જીવવાની ધમ્મો હોઇ મરવાની નથી; મુખની ધમ્મો હોઈ દુઃખની નથી. એમ હોવાથી હું જો મ્હારી જેમજ મુખની

ધૃષ્ટા કરનારને મારી નાખું તો તે લેને કેમ રચશે ?' માટે આર્યશ્રાવકે પોતે પ્રાણુધાતથી વિરત થવું ધટે, અને ખીજને જે પ્રાણુધાતથી વિરત કરવાની ખટપટ કરવી જોઈએ.

“ ગૃહસ્થો ! આપણું દ્રવ્ય જો ચોરાઈ જાય તો તેથી આપણને દુઃખ થાય; તેથી આર્યશ્રાવક ચોરી કરતો નથી, અને ખીજને જે ચોરીથી પરાવૃત્ત થવાનો ઉપદેશ કરે છે.

“ હે ગૃહસ્થો ! ‘ આપણી પત્ની સાથે જો પારકો આદમી વ્યાભચાર કરે તો તે આપણને રચવું નથી, માટે આપણે જો પરદારાભિગમન કરીએ તો ખીજને તે કેમ ગમે ? ’ એવો વિચાર કરી આર્યશ્રાવક પરદારાભિગમનથી વિરત થાય છે. વ્યભિચાર કર્મ ન કરવા વિષે તે ખીજઓને ઉપદેશ કરે છે અને અવ્યભિચાર આચરણની સ્તુતિ કરે છે.

“ હે ગૃહસ્થો ! ‘ પારકાએ ખોટી સાક્ષી આપી કીધેલું આપણું નુકસાન આપણને ખુંચે છે, તેમ અસત્ય બાપણથી હું ખીજની હાનિ કરું તો તે લેને કેમ રચે ? ’ એવો વિચાર કરી આર્યશ્રાવક અસત્ય બાપણથી પરાવૃત્ત થાય છે, ખીજને જે ખરું બોલવા વિષે ઉપદેશ કરે છે, અને પ્રમાણિકપણની પ્રસંશા કરે છે.

“ હે ગૃહસ્થો ! ‘ પારકો ચાડી ખાઈ આપણામાં અને આપણા મિત્રોમાં ભંગ પાડે તો તે આપણને રચવું નથી. તો હું જો ચાડીથી ખીજઓમાં કાટ પાડીશ તો તે

તેમને કેમ રચશે ? ' એવો વિચાર કરી આર્યશ્રાવક ચાડી ખાતો નથી, ચાડી ન ખાવા વિષે તે બીજાને ઉપદેશ કરે છે, અને સંપ કરાવનાર માણસની સ્તુતિ કરે છે.

“ હે ગૃહસ્થો ! ‘ પારકો માણસ જો આપણને ખાતો દે તો તે આપણને ગમતી નથી; તેજ પ્રમાણે આપણે બીજાને ખાતો દઈએ તો તેમને પણ તે ગમશે નહિ ! ” એવો વિચાર કરી આર્યશ્રાવક અપશબ્દો બોલવાનું છોડી દે છે, સભ્ય બાપણ કરવાનો બીજાને ઉપદેશ દે છે, અને સંભાવિત બાપણની સ્તુતિ કરે છે.

“ હે ગૃહસ્થો ! ‘ પારકો માણસ જો આપણી પાસે વૃથા બહાડ કરે તો આપણને કંટાળો આવે છે; તેજ પ્રમાણે આપણે નિરુપયોગી સંભાવણું કરી બીજાનો વખત લઈએ તો તેને તે કેમ ગમશે ? ’ એવો વિચાર કરી આર્યશ્રાવક વૃથા બાપણથી વિરત થાય છે, નિરુપયોગી બાપણ ન કરવાનો સોંકાને ઉપદેશ કરે છે અને મિત્રબાપણની સ્તુતિ કરે છે !

“ હે ગૃહસ્થો ! આવા આર્યશ્રાવકની છુદ્ધ, ધર્મ અને સંધ પર શ્રદ્ધા બેસે છે. તેનું શીલ અત્યંત પરિશુદ્ધ થાય છે. કેમકે પ્રાણુચાત, ચોરી, વ્યભિચાર, અસત્યબાપણ, ચાડી, અપશબ્દ અને વૃથા બાપણ એ સાત પાપકર્મથી મુક્ત થઈ તે સદાયરણ્યથી વર્તે છે.”

(૫)

સાત પ્રકારની ભાર્યા

ભગવાન યુદ્ધ શ્રાવસ્તીમાં અનાથપિંડિકના બાગમાં રહેતા હતા તેવામાં એક દિવસ સવારે પોતાનું પાત્ર અને ચીવર લઈ તે અનાથપિંડિકને ઘેર ગયા અને તેણે બીજાવેલા આસન પર બેઠા. તે વેળાએ અનાથપિંડિકના ઘરમાં ભારે ગડબડ ચાલી રહી હતી. તે સાંભળી યુદ્ધેવે અનાથપિંડિકને કહ્યું, “ હે ગૃહપતિ ! તારા ઘરમાં માણસોએ આ શી ગડબડ મચાવી છે ? જાણે કે માછીઓ માછલાં પકડવા મચ્યા હોય ! ”

અનાથપિંડિકે જોલ્યો, “ ભગવંત , આ મહારી પુત્રવધૂ સુખતા મ્હોટા ઘરની દીકરી છે. તે કાષ્ઠની જ પરવાહ કરતી નથી; જેના ત્હેના પર ગુસ્સે થાય છે.”

યુદ્ધે સુખતાને જોડાવી ‘મંગાવી’ અને ત્હેને પૂછ્યું. “ સુખતા ! વધક જેવી, ચોર જેવી, શેક જેવી, મા જેવી, બ્દેન જેવી, મિત્ર જેવી, અને દાસી જેવી એમ આ સાત પ્રકારની ભાર્યા ક્હી છે; ત્હેમાંથી તું કઈ જાતની છે વાર ? ”

સુખતા જોડી “ ભગવન, આપના આ સંક્ષિપ્ત બાપ-જુનો મ્હને કાંઈ અર્થ સમજાયો નથી. મ્હને તે સ્પષ્ટ સમજાવી દેહો.”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ પતિ વિશે જેના અંતઃકરણમાં પ્રેમનો લેશ પણ નથી, જેને માત્ર પૈસા વડે જ વેચાતી લીધેલી છે, એવી વ્યભિચારીણી સ્ત્રી મારાઓ જેવી છે એમ સમજવું. પતિએ મેળવેલા ધનમાંથી થોડું ઘણું ચોરી રાખવાની ઈચ્છા કરે છે તે ચોર જેવી છે. જે કામ કરતી નથી, પરંતુ પુષ્કળ ખાવ છે, પતિને ગાળો દેવામાં પાછી પાની કરતી નથી અને પતિનું સાઈ દાર્પ તથુખલા તોલે ગળે છે, તે શેઠ જેવી છે. જે પોતાના પતિની એકના એક પુત્રની જેમ દાળજી લે છે, અને પતિએ મેળવેલી સંપત્તિની સંભાળ રાખે છે તે સ્ત્રીને માતાની ઉપમા આપવામાં આવે છે. જેમ ન્હાની બ્લેન મ્હોટા બાકને માન આપે છે, તેમ જે સ્ત્રી પોતાના પતિને માન આપે છે, તેની આગ્રામાં રહે છે, તેને બગિચીની ઉપમા આપી છે. જે પતિને જોતાંજ અત્યંત હર્ષથી હિમરાધ જાય છે, જાણે કે એકાદ મિત્ર પોતાના મિત્રને ધણા વખત પછી મળ્યો હોય, એવી કુલીન અને શીલવતી બાયાંને મિત્રની ઉપમા આપવામાં આવે છે. પતિ ગુસ્સે થાય પણ પોતે ગુસ્સે થતી નથી એટલુંજ નાહ પણ જેના અંતઃકરણમાં પતિ વિશે ખરાબ વિચાર કદી થે આવતો નથી, તેને દાસી જેવી બાર્યા કહે છે. મુગ્ધતા ! આ સાતમાંથી તું કયા પ્રકારની બાર્યા થવા ઇચ્છે છે ? ”

મુગ્ધતા બોલી, “ બગવન ! આજથી હું મ્હારા પતિની દાસી જેવી બાર્યા થઈશ. ”

(૬)

ચિત્તનું જ રક્ષણ કરવું જોઈએ

બુદ્ધગુરુ શ્રાવસ્તીમાં રહેલી હતા ત્યારે એક વેળાએ લેમણે અનાયપિંડિકને કહ્યું, “ હે ગૃહપતિ, જો મનુષ્ય ચિત્તનું રક્ષણ કરે નહિ, તો તેના કાયકર્મ, વાકર્મ અને માન-સિકકર્મ અરક્ષિત રહે છે; અને તેથી તેના આ ત્રણે કર્મ વિકારવશ થાય છે એટલું જ નહિ, પણ ધીરે ધીરે તેના વાચા અને મન એ ત્રણે બગડતાં જાય છે અને તેને મરણ પણ મુખે આવતું નથી. એકાદ ધરતું છાપડું જો ખરાબ હોય તો તે ધરની માંત વગેરે સર્વ કંઈ અરક્ષિત થાય છે અને ધીમે ધીમે આખું ઘર દોદળું થઈ જમીનદોસ્ત થઈ જાય છે, તે પ્રમાણે હે ગૃહપતિ! જો એક ચિત્તને સંભાળાએ નહિ તો મનુષ્યનાં કર્મો વિગત બની જઈ તેનું અત્યંત અનિષ્ટ પરિણામ આવે છે. તે જ ચિત્ત જો સંભાળવામાં આવે તો સર્વ કર્મ સુરક્ષિત થાય છે, અને તેને લીધે મનુષ્ય મુખેથી મરી રહે છે. ધરતું છાપડું જો સુરક્ષિત હોય તો માંત વગેરે સર્વ કંઈ

મુરશિત થાય; તેમ મનુષ્યનું ચિત્ત મુરશિત હોય તો તેનાં સર્વ
કર્મો મુરશિત રહે છે.

યથાગારં દુષ્ટનં બુદ્ધિ સમતિવિજ્ઞતિ
 एवं અમાવિતં ચિત્તં રાગો સમતિવિજ્ઞતિ ।
 યથાગારં સુષ્ટન્નં બુદ્ધિ ન સમતિવિજ્ઞતિ
 “एवं सुभावितं चित्तं रागो न समतिविज्ज्ञति” ।

ધમ્મપદ

(૭)

સાત ધનો

ભગવાન બુદ્ધ આવસ્તીમાં રહેતા હતા તેવામાં ઉચ્ચ નામના રાજાનો મંત્રી લેમની પાસે આવ્યો અને નમસ્કાર કરી એક બાણુએ બેસી બોલ્યો, “ ભગવન! આ અમારો મિત્ર શાહુકાર કેટલો શ્રીમંત છે ! તેની પાસે કેવળ સોનાનાં નાણાં લાખોની સંખ્યામાં નીકળી શકે, તો રૂપાની વાત જ શી કરવી ? ”

બુદ્ધ બોલ્યા “ હે ઉચ્ચ ! આવા પ્રકારના ધનની અગત્ય નથી એમ હું કહેતો નથી, તથાપિ તેને અગ્નિ, જળ, રાજા સોઝ, ચોર, લૂંટાર અને પોતાનાં સગાંસંબંધીઓ તરફથી ખીટ તો હોય છે જ. તેથી તેને કેટલું ધન ન ગણી શકાય. પણ હે ઉચ્ચ ! શ્રદ્ધા, શીલ, સન્ન, અવનમ, શુભ, ત્યાગ અને પ્રણા એ સાત ધનો સોના રૂપા સમાન ચમચ નથી. તેને અગિયો કે જળથી નાશ થવાનો ભય નથી; દુષ્ટ રાજા, લૂંટારા કે પોતાના અહિંસાચિંતક સગાંઓ આ ધનને ઝૂંટવી લે એમ નથી.

“ હવે આ સાતનો અર્થ કહું છું. શ્રદ્ધા એટલે આર્થ-આવકની તથાગત ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા હોવી. શીલ પાંચ પ્રકારનું છે. આર્થ આવક પ્રાપ્તિપાતથી નિવૃત્ત થાય છે. અદાતાદાનથી નિવૃત્ત થાય છે, વ્યભિચાર કર્મથી નિવૃત્ત થાય છે, અસત્ય

આપણી નિવૃત્ત થાય છે, અને માદક પદાર્થની નિવૃત્ત થાય છે. આ પાંચ નિયમનું મથાર્થ પાલન એ જ સીલધનનું રક્ષણ. લગ્ન એટલે પાપકર્મ કરતાં લાજવું. ‘આપણે સારા કુળમાં જન્મ્યા છીએ, સદ્કર્મનું આપણને જ્ઞાન થયું છે, છતાં પાપકર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું આપણને શોભે જ કેમ ?’ એવા વિચારથી પાપકર્મનો કંટાળો આણવો એને જ લગ્ન કહે છે, અવગ્રાહ્ય એટલે લોકોપવાદનો ભય. ‘આપણે પાપાચરણ કરીશું તો લોક આપણને શું કહેશે’ એની મનમાં ભીતી રાખવી, એને જ અવગ્રાહ્ય કહે છે. જેનાથી જગતનું કલ્યાણ થઈ શકે એવી વાતોનું શ્રવણ કરવું તથા એવી વાતોની ખરાબર માહિતી રાખવી એને શ્રુતધન કહે છે. મથાશક્તિ દાનધર્મ કરવાં, એને ત્યાગધન કહે છે. ચાર આર્ય સત્યનું અને ખીજ સદ્કર્મોનું અપ્રતિહત જ્ઞાન હોવું એને જ પ્રણધન કહેવાય છે. જે સ્ત્રી કે પુરુષ પાસે આ સાત ધનો છે તે જ પુરુષ કે સ્ત્રીને ખરા શ્રીમંત હું માનું છું. કેમકે આલોક અને પરલોકમાં આ ધનનું કોષ્ઠપણ અપહરણ કરી શકે નહિ.

સદ્ધાનં સીલધનં દિરિમોત્તરિયં ધનં
 શ્રુતધનં ચ ચાગો ચ વજ્ર્યા વે સત્તમં ધનં ।
 યસ્ય એતે ધના અરિય દત્તિય યો પુરિસસ્થ વા
 અદલ્લિદોઽતિ તં બ્રાહ્મ અમોષં તસ્ય જીવિતં
 —અંગુત્તર, -શ્રુતનિષાદ.

(૮)

પાંચ વાતનું સતત ચિંતન કરવું

શ્રાવસ્તીમાં રહેતાં યુદ્ધ ભગવાને એક વખતે ભિક્ષુઓને કહ્યું, “હે ભિક્ષુઓ! હું જરાધર્મી છું, વ્યાધિધર્મી છું, મરણ-ધર્મી છું, સર્વ પ્રિય વસ્તુ અને મનુષ્યનો મૃદને વિયોગ થનાર છે, અને હું જે ખરાબ કે સારું કર્મ કરીશ, તેનો હું જ ભાગીદાર થકશ, કર્મ એ જ મ્હારું ધન છે અને કર્મ જ મારો બાંધવ છે.” આ પાંચ વાતનું પ્રત્યેક-પછી તે પુરૂષ હો કે સ્ત્રી હો, પ્રવર્જિત હો કે ગૃહસ્થ હો-વારંવાર સ્મરણ કરવું.

“હે ભિક્ષુઓ! હું જરાધર્મી છું એવો વિચાર કરતાં મનુષ્યનો તારણ્યમદ નહ થાય છે. આ તારણ્યમદને લીધે મનુષ્ય કાય, વાયા અને મનથી પાપ કરે છે; પણ જે પોતે જરાધર્મી છે એવું સ્મરણ રાખે છે તેનો આ મદ નહ પામે છે. નિદાન એવો તો થાય છે જ એ આ વાતના ચિંતનથી કાયદો છે. હું વ્યાધિધર્મી છું એ વાતનું ચિંતન કરતાં એવો લાભ થાય છે કે જેને લીધે મનુષ્ય ત્રિવિધ પાપ આચરે છે, તે આરોગ્યમદ નહ થાય છે; કંઈ નહિ તો કમતી તો થાય

છે જ ! હું મરણધર્મી છું એ વાતનું ચિંતન કરતાં મનુષ્યનો
 જીવિતમદ નષ્ટ થાય છે. એ આ ચિંતનનો શાપદો છે. ‘સર્વ
 પ્રિય વસ્તુ અને મનુષ્યનો મૃત્યુ વિયોગ થનાર છે’ એ વાતનું
 સ્મરણ રાખતાં મનુષ્ય પ્રિય વસ્તુ માટે કે મનુષ્ય માટે પાપા-
 ચરણ કરવા પ્રગત્ત થતો નથી, અને વિયોગદુઃખનો ભોગ
 યષ્ઠ પડતો નથી. ‘સારાંનરસાં કર્મિણાં’ હું ભાગીદાર થઈશ, કર્મ
 એ જ મ્હારું ધન અને કર્મ એ જ મારો બાંધવ’ એ વાતનું
 સ્મરણ કરતાં મનુષ્ય પાપકર્મથી નિવૃત્ત થાય છે. એ આ
 વાતના ચિંતનથી લાભ થાય છે. ”

(૬)

ગયાને શોક વૃથા

કોઇ એક સમયે શુદ્ધ ભગવાન જોતવનમાં અનાય પિંડિકના આશ્રમમાં રહેતા હતા. એક દિવસ રાજ પ્રસેનદિ કોસલ જોતવનમાં આવી શુદ્ધને નમસ્કાર કરી એક બાળુએ બેઠો. એવામાં રાજની માનિતી રાણી મહિલકા પર-લોકવાસી થયાના સમાચાર આવ્યા. તે સાંભળી રાજ શોકાકુલ થયો. ત્યારે શુદ્ધ બોલ્યા, “મહારાજ, જરાધર્મી પદાર્થને જરા ન આવડી, મરણુધર્મી પદાર્થને મરણુ ન આવડું, વ્યયધર્મી પદાર્થનો વ્યય ન થવો અને નાશવંત પદાર્થનો નાશ ન થવો, એવું બ્રહ્મદેવ સુદ્ધાં કરી શકનાર નથી. પણ મહારાજ ! આવા પ્રસંગે અમનન એવો વિચાર કરતા નથી કે ‘મહારાજ પ્રિયજનને જરા, મરણુ, વ્યાધિ આવે છે એવું નથી, એ સર્વ જગતનો ધર્મ છે. પ્રાણીમાત્ર જરામરણુમાં સપડાયેલાં છે !’ અને મહારાજ ! અગ્ર મનુષ્યને આ પ્રમાણે યથાર્થ વિચાર કરતાં ન આવડવાથી શોક ઉત્પન્ન થાય છે, તેને ધધો સૂઝતો નથી, અજ રચતું નથી, તેની અંગકાંતિ નહ થાય છે, કામકાજ બંધ પડે છે, અને તેના ચતુ આનંદિત.

ચાપ છે, પણ મહારાજ ! આર્યશ્રાવકની વાત આનાથી
 ભિન્ન છે. તે જરાધર્મી જીર્ણ યતાં, વ્યાધિધર્મી વ્યાધિત યતાં,
 મરણધર્મી મરણ પામતાં, ક્ષયધર્મી ક્ષીણ પામતાં કે નાશધર્મી
 નાશ પામતાં યથાર્થ વિચાર કરે છે. પ્રાણીમાત્ર આ વિકારથી
 બદ્ધ થયાં છે એ જોઈ તે શોક કરતો નથી. તે પોતાના
 અંતઃકરણમાંનું વિપારી શોકશસ્ત્ર કાઢી નાંખે છે,—જે શસ્ત્રથી વિદ્ધ
 યતાં મૂર્ખ મનુષ્ય પોતાની જ હાનિ કરે છે. પણ આવે સમે
 આર્યશ્રાવક શોકરહિત, અથા નિર્વાણમાર્ગનો લાભ મેળવી
 લે છે ! ”

(૧૦)

બુદ્ધિનાં પાંચ આવરણો

બુદ્ધદેવ શ્રાવસ્તીમાં જોતવન ઉદ્યાનમાં અનાયપિંડિકના આશ્રમમાં રહેતા હતા, ત્યારે અંગારવ બ્રાહ્મણુ ત્હેમની પાસે આવ્યો. અને કુચલ પ્રમાદિક પૂછી એક બાળુએ બેસી બોલ્યો, “ હે ગૌતમ ! પુષ્કળ દાળ મુઝે પરિચિત હોય એવા મંત્રો એ મ્હને એકાએક યાદ આવતા નથી, તો પછી મોઢે નહિ કરેલા મંત્રોની શી વાત પૂછવી ! પણ આમ યવાતું કારણ શું તે આપ કહેશે કે ? ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ હે બ્રાહ્મણ ! જે વેળાએ કામવિકારથી મતુખ્યતું ચિત્ત વ્યથ થઈ જાય છે, અને કામવિકારને શાંત કરવાનો માર્ગ ત્હેને ખજર હોતો નથી, તે વેળાએ ત્હેને આત્માર્થ શું, પરાર્થ શું, એ સમજાતું નથી, અને પુષ્કળ દિવસ પરિચિત એવા મંત્ર સુદાં ત્હેને સ્મરણમાં આવતા નથી. જે વેળાએ ત્હેતું ચિત્ત ક્રોધથી ઠેકાણે રહેતું નથી કે આલસ્યથી મંદ પડી ગયું હોય છે, અથવા ગમે તેમ જાંત યમું હોય છે કે સંશયચક્ત થાય છે, ત્યારે પોતાનું કે પારકાનું દિત શેમાં

છે તે મયાર્થપણે જાણ્યો નથી, અને અવરકાજ પરિચિત મત્રો પશુ ત્હેને યાદ આવતા નથી.

“હે બ્રાહ્મણ ! વાસણના પાણીમાં ખૂરો કે દાળો રંભનાં ખીએ તો ત્હેમાં આપણો પડાયો દેખાતો નથી, તે જ પ્રમાણે જેનું ચિત્ત કામવિદારથી વ્યગ્ર થતું હોય ત્હેને પોતાના હિતાદિતનું જ્ઞાન થતું નથી. તે જ પાણીનું વાસણ ગરમ થતાં ત્હેમાંથી વરાળ નીકળશે, અને પાણી હલકાવા માંડશે. આવે સમયે મનુષ્યને પોતાનું પ્રતિબિંબ એ પાણીમાં દેખાય એ શક્ય નથી. તે જ પ્રમાણે મનુષ્ય ક્રોધાબદ્ધ થતાં ત્હેને આત્મહિત શેમાં છે, એ સમજાતું શક્ય નથી. તે વાસણમાંનું પાણી જો શેવાળથી બરેલું હશે, તો મુદ્દાં માણસને પોતાનું પ્રતિબિંબ એમાં દેખાશે નહિ. તે જ પ્રમાણે જેનું મન આલસ્યમાં સપડાયું છે, ત્હેને પોતાનું હિત સમજાય એવું નથી, તો ખીજના હિતની વાત તો બાળુએ જ રહી. તે પાણી જો પવનથી હાલવા માંડે તો મુદ્દાં આપણું પ્રતિબિંબ તેમાં દેખાશે નહિ. તે જ પ્રમાણે જેનું ચિત્ત શાંત થયેલું છે, ત્હેને આત્મપરાહિત શેમાં છે એ સમજાશે નહિ. તે જ પાણી ગંદું અને ગલીય થયું હશે, તો મુદ્દાં આપણું પ્રતિબિંબ બરાબર દેખાનાર નથી ! તે જ પ્રમાણે જેનું ચિત્ત સંશયગ્રસ્ત થયું છે, ત્હેને પારકાનું કે પોતાનું હિતાદિત સમજાય છે એ બનવા જોગ નથી. તે જ પાણી જો સ્વચ્છ અને શાંત હોય તો ત્હેમાં મનુષ્યનું પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટપણે દેખાશે. તે જ પ્રમાણે જેનું ચિત્ત કામચઠંદ, બ્યાપાદ (ક્રોધ), આલસ્ય, શાંતતા અને સંશયગ્રસ્તતા એ પાંચ આવરણથી વિમુક્ત થયું હશે, ત્હેને જ આત્મપરાહિત મયાર્થપણે સમજાય.

“હે બ્રાહ્મણ! આ પાંચ આવરણના પરિહારના ઉપાય એટલે સાત બોધ્યંગની (જ્ઞાનનાં અંગની) ભાવના છે: (૧) સ્મૃતિ,^૧ (૨) ધર્મપ્રવિચય,^૨ (૩) વીર્ય,^૩ (૪) પ્રીતિ,^૪ (૫) અબ્રહ્મિ,^૫ (૬) સંભાષિ,^૬ અને (૭) ઉપેક્ષા.^૭ આ સાત જ્ઞાનનાં અંગ છે. આ સાત બોધ્યંગની ભાવના કરતાં મનુષ્યનું ચિત્ત સર્વ આવરણોથી મુક્ત થાય છે.”

૧. જ્ઞાતિ અથવા વિવેક. ૨. મનોવૃત્તિનું પૃથક્કરણ કરવાનું સામર્થ્ય અથવા પ્રજ્ઞા. ૩. સત્કર્મ કરવે વિષે માનસિક ઉત્સાહ. ૪. સત્કર્મથી પ્રાપ્ત ધનારો આનંદ. ૫. ચિત્તની સ્થિતતા, અથવા ચિત્તસુખ. ૬. ચિત્તની એકાગ્રતા. ૭. ચિત્તની મધ્યસ્થાવરણ.

(૧૧)

બોધ્યગોની ભાવના

ધુદ્ધદેવ શ્રાવસ્તીમાં રહેતા હતા ત્યારે એક સમયે બિશ્નુને હૃદયેથી બોલ્યા કે “હે-બિશ્નુઓ, જે વેળાએ ચિત્ત જડ થયું હોય છે, તે વેળાએ પ્રત્યક્ષિ, સમાધિ અને ઉપેક્ષા એ ત્રણ બોધ્યગોની ભાવના કરવી થોડી નથી. એકાદ માણસને દેવતા સગભાવવો હોય અને તે જો બીનાં લાકડાં, ઢાણાં અને બીની ધાસ નાંખી ફૂંકવા માંડે, તો તે સગગશે ખરો કે ? તે જ પ્રમાણે જેનું ચિત્ત જડ થયું હોય, તે જો પ્રત્યક્ષિ, સમાધિ અને ઉપેક્ષા એ ત્રણ સંબોધ્યગોની ભાવના કરશે તો તેના ચિત્તને ઉત્તેજન મળશે નહિ. પહેલેથી જ ચિત્ત જડ થયું હોય છે, તો તે આ ત્રણ બોધ્યગો વડે અટકાવી શકાય એ શક્ય નથી. પણ તે દાળે ધર્મપ્રવિચય, વીર્ય અને પ્રીતિ આ ત્રણ સંબોધ્યગોની ભાવનાઓ ધણી જ ઉપયોગી છે. કેમકે, જડ થયેલા ચિત્તને એનાથી ઉત્તેજન મળે છે. એકાદ માણસને દેવતા સગભાવવો હોય તો તે જો મુકાં લાકડાં ઢાણાં અને મુકું ધાસ નાંખી સગભાવવા પ્રયત્ન કરે તો તેને સગગતાં વિલંબ થતો નથી. એ જ પ્રમાણે જેનું ચિત્ત જડ થયું હોય તે જો ધર્મપ્રવિચય, વીર્ય અને પ્રીતિ એ ત્રણ સંબોધ્યગોની ભાવના કરે તો તેની જડતા નીકળી જશે અને તેના ચિત્તને ઉત્તેજન મળ્યા વિના રહેશે નહિ.

“ પણ હે ભિક્ષુઓ ! જો વેળાએ ચિત્ત બ્રાંત થયું હોય તે વેળાએ ધર્મપ્રવિચય, વીર્ય અને પ્રીતિ એ ત્રણ સંજોધ્યંગની ભાવના કરવી યોગ્ય નથી. કેમકે એની ભાવનાથી ચિત્તની બ્રાંતતાનો ઉપશમ ન થતાં, તે વિશેષ બ્રાંત થશે. એકાદ માણસને સળગેલી આગ હોલવવી હોય, અને તે હોલવવાને જો તે સૂકાં લાકડાં અને છાણાં અને ધાસનો ઉપયોગ કરે, તો તે આગ ન હોલાતાં અધિક જ બળકશે. તે પ્રમાણે જોતું ચિત્ત બ્રાંત થયું હોય, ત્યેને ધર્મપ્રવિચય, વીર્ય અને પ્રીતિ એ ત્રણ સંજોધ્યંગની ભાવના કરતાં તે પ્રશાંત ન થતાં અધિક જ બડકશે. આવે પ્રસંગે પ્રશ્રબ્ધ, સમાધિ અને ઉપેક્ષા એ ત્રણ સંજોધ્યંગથી ભાવના ધરવી યોગ્ય થશે. કેમકે આ જોધ્યંગથી બડકેલું ચિત્ત પ્રશાંત થાય છે. એકાદ માણસને સળગેલી આગ કમી કરવી હોય, અને તે જો બીનાં લાકડાં, બીનાં છાણાં અને બીના ધાસનો ઉપયોગ કરે, તો તે ખાત્રીથી કમી થશે. તે જ પ્રમાણે જોતું ચિત્ત બડકયું હોય, તે જો પ્રશ્રબ્ધ, સમાધિ અને ઉપેક્ષા એ ત્રણ સંજોધ્યંગની ભાવના કરે, તો તે ખાત્રીથી પ્રશાન્ત થશે.

“ હવે રજો સ્મૃતિસંજોધ્યંગ. હે ભિક્ષુઓ ! આ સંજોધ્યંગનો આપણે સર્વત્ર ઉપયોગ કરવો ધટે. ”

(૧૨)

સત્કર્મનાં પ્રત્યક્ષ ફળ

વળા એક પ્રસંગે શાલાગ્રામના બ્રાહ્મણોને ઉદ્દેશી બુદ્ધ-
ગુરુ બોલ્યા, “ હે ગૃહસ્થો ! કેટલાક શ્રમણ બ્રાહ્મણો દાન
નથી, ધર્મ નથી, સત્કર્મ કે કુકર્મનાં ફળ નથી, મા
નથી કે બાપ નથી, નરકે જનાર કેાઈ નથી, કે સ્વર્ગે જનાર
કેાઈ, એવું કહેનાર છે. પણ આનાથી ઉલટું બીજા શ્રમણ
બ્રાહ્મણ એમ કહે છે કે દાન ધર્મ છે, દાન ધર્મનાં ફળ છે.
સત્કર્મ અને અસત્કર્મનાં યે ફળ છે, મા છે, બાપ છે, નરક છે
અને સ્વર્ગ છે.

“ હે ગૃહસ્થો ! જે શ્રમણ બ્રાહ્મણ નાસ્તિકવાદી હોય,
ત્હેમનાથી કાયા, વાયા અને કરી પાપકર્મ થઈ જાય એ
સાહજિક છે; પરંતુ જે આસ્તિક હોય છે, ત્હેમને પાપકર્મના
બય હોવો, અને પુણ્યકાર્ય તરફ ત્હેમની પ્રવૃત્તિ થવી, એ યે
સાહજિક જ છે. હવે એકાદ સુઘ આદમી એવો વિચાર કર
છે કે જે નાસ્તિકના કહેવા પ્રમાણે પરલોક ન હોય, તો
મરણોત્તર પ્રાણીને દુઃખની બીતિ નથી; પરંતુ જે પરલોક હોય
અને તે નથી એમ માનીને પ્રાણીએ આ લોકમાં અધર્મોચરણ
કર્તા હશે, તો પરલોકમાં ત્હેની શી ગતિ થશે ? ત્હેની દુર્ગતિ
થશે નહિ કે ? હવે પરલોક નથી એમ માનીએ, તો ધાર્મિક
આચરણથી મરણ પછી કાંઈ પણ દુઃખ થવા જેવું નથી;

એટલું જ નહિ, એકાદ ખરાબ માણસની જેમ ધર્માચરણ કરનારા ગૃહસ્થની આ લોકમાં અપહ્રીતિ થતી નથી. સુઘ લોકોમાં તે પ્રશંસનીય થાય છે.

“ હે ગૃહસ્થો ! ખીજા કેટલાક શ્રમણ બ્રાહ્મણો અક્રિયાવાદી છે; તેઓ કોઈ પણ ક્રિયાનું મનુષ્યને ક્ષણ ભોગવવું પડતું નથી, એમ પ્રતિપાદન કરે છે. મનુષ્ય હંનરો પ્રાણીને મારી નાંખે, કે પરદારાતો અપહાર કરે, તો તેથી હેના આત્મા પર કાંઈ જ પરિણામ થતું નથી, એવો આ શ્રમણ બ્રાહ્મણનો મત છે. પરંતુ ખીજા શ્રમણ બ્રાહ્મણ પ્રત્યેક પાપ-કર્મની મનુષ્ય પર અસર થાય છે, એવું કહેનારા છે. હે ગૃહસ્થો ! આ બે પંથના શ્રમણ બ્રાહ્મણોના મતો પરસ્પર વિરોધી નથી કે ? ”

“ હા, બદંત ! ” બ્રાહ્મણોએ જિત્તર આપ્યો.

બુદ્ધ બોલ્યા, “ હે ગૃહસ્થો ! આવે સમયે ડાહ્યો મનુષ્ય એવો વિચાર કરે છે, કે જો ક્રિયાનું પરિણામ આત્મા પર થતું ન હોય, તો આત્મા પરલોકમાં સુખી થશે, એ ઠીક છે. પણ જો આત્મા પર ક્રિયાનું પરિણામ થયું તો દુરાચરણથી તે દુર્ગતિને પામશે ! ઠીક. આત્મા પર ક્રિયાનું પરિણામ થતું નથી એવું જો ધારી લઈએ તો એ સદાચરણથી કોઈ જ તુકસાન થવા જેવું નથી. સદાચરણી મનુષ્યની સુઘ લોક પ્રશંસા જ કરે છે.

“ ગૃહસ્થો ! ખીજા કેટલાક બ્રાહ્મણ શ્રમણ અહેતુવાદી છે; મોક્ષને કોઈ પણ કર્મો દારણરૂપ યતાં નથી, અમુક એક

યોનિમાંથી પ્રાણી ગયો કે તે આપોઆપ મોક્ષને પામે છે, ત્હેને મોક્ષ મેળવવા માટે ખટપટ કરવી પડતી નથી, એવો ત્હેમનો મત છે. પરંતુ ખીજા શ્રમણ બ્રાહ્મણ મોક્ષ સહેતુક છે એવું કહેનારા છે. પોતાનાં પ્રયત્નથી મોક્ષ મેળવાય છે, એવું ત્હેમનું કહેવું છે. હે ગૃહસ્થો ! આં બે પંથના શ્રમણ બ્રાહ્મણના મતો પરસ્પર વિરોધી નથી કે ? ”

“ હા, બદંત ! આ શ્રમણ બ્રાહ્મણોનું કહેવું પરસ્પર વિરોધી છે. ” શાલાયામવાસી બ્રાહ્મણોએ ઉત્તર આપ્યો.

બુદ્ધ બોલ્યા, “ હે ગૃહસ્થો ! ડાહ્યા માણસ એવો વિચાર કરે છે કે અમુક અમુક યોનિમાં દુઃખભોગવ્યા સિવાય કેવળ સદાયરણ્યથી મોક્ષ મળશે નહિ, એ વાત જો ખરી હોય તો આ લોકમાં ધાર્મિક આચરણથી કાંઈ જ નુકસાન થતું જોઈતું નથી. ઉલટી સુઘ લોકોમાં આપણી પ્રશંસા જ થનાર છે. અને જો પ્રયત્નથી સુગતિ પ્રાપ્ત થતી હોય, તો મ્હારો સુતકર્મ વિધેનો ઉત્સાહ મ્હને ખૂબ જ ઉપયોગી થશે.

(૧૩)

વિચાર કરીને વિદ્યાસ રાખો

એક વખત યુદ્ધદેવ ધર્મપ્રચારાર્થે કોસલદેશમાં શરતાં કરતાં કાલામ નામના ક્ષત્રિયોને મામ આલ્યા. ભગવંતના આગમનની વાત સાંભળી કાલામનો મ્હોટો સમુદાય ત્હેમના દર્શન ગયો. કેટલાક જણ યુદ્ધને નમસ્કાર કરી એક બાળુએ બેઠા; કેટલાકે પોતાના નામ ગોત્ર દર્શાવે, કેટલાક જણ મૂળ મૂળા એક બાળુએ બેઠા; અને બીજા યુદ્ધને કુસળ પ્રમાણિક પછી લીધા પછી બાળુએ બેઠા.

આ સર્વ વિધિ પૂરે ત્યાં બાદ કાલામમાંથી યાની લોકે યુદ્ધને કહ્યું, “ ભગવન, અમારા ગામમાં પુષ્કળ શ્રમણ બ્રાહ્મણ આવે છે, તે આપના મતને વખાણે છે, અને બીજાના મતની નિંદા કરે છે. બીજાએ કેટલાક શ્રમણ બ્રાહ્મણ આવે છે, અને પોતાના મતની મ્હોટાઈ કરી ત્હેમની પૂર્વે આવેલા શ્રમણ બ્રાહ્મણોના મતની નિંદા કરે છે. આવી વેળાએ અમને સંકો આવે છે કે આ સર્વમાં કોનો મત ખરો, તે કોનો ખોટો ? આ શ્રમણ બ્રાહ્મણોમાં સત્યવાદી કોણ અને અસત્યવાદી કોણ ? ”

યુદ્ધદેવ બોલ્યા, “ હે કાલામો ! હું જે કંઈ કહું છું તે પરપરાથી સાંભળ્યા કરો છો માટે ખરું માનશે નહિ; આપણી

પૂર્વપરંપરા એવી છે માટે ખરૂં માનશો નહિ. એ આમ હશે માટે ખરૂં માનશો નહિ; એ આપણા પવિત્ર ગ્રંથમાં છે માટે ખરૂં માનશો નહિ; એ અનુમાનસિદ્ધ છે માટે ખરૂં માનશો નહિ; આવો આ લૌકિક ન્યાય છે માટે ખરૂં માનશો નહિ; એ સુંદર જણાય છે માટે ખરૂં માનશો નહિ; આપણી શ્રદ્ધાને એ અનુકૂળ છે માટે એ ઉપર વિશ્વાસ મૂકશો નહિ; આ ગ્રંથજી પ્રસિદ્ધ છે કે આ આપણને પૂજ્ય છે માટે મહારા આ બાળજી પર વિશ્વાસ મૂકશો માં! પણ કાલામો ત્હમરી વિવેકબુદ્ધિથી જ્યારે મહારો ઉપદેશ ત્હમને ખરો લાગે, ત્યારે જ ત્હમે તેનું મહત્ત્વ કરો. હવે હું ત્હમને પૂછું છું કે જ્યારે મનુષ્યના અંતઃકરણ ઉપર લોભનો પાંખે બેસે છે, તે વેળાએ ત્હને આત્મહિત કે પરહિત સમજાય એ શક્ય છે કે ?”

“ના, ભગવન્” એવો કાલામોએ ઉત્તર આપ્યો. છુદ્ધ આગળ બોલ્યા, “હવે હે કાલામો ! હું ત્હમને એમ પૂછું છું કે મનુષ્યનું અંતઃકરણ જો અલોભથી (પરોપકારબુદ્ધિથી) ભરાઈ ગયું, અદ્રેષથી (મૈત્રીથી) ભરાઈ ગયું, અને અમોહથી (જ્ઞાનથી) ભરાઈ ગયું, તો ત્હેનાથી હિત યશે કે અહિત યશે ?”

“હિત યશે” એવો કાલામો ઉત્તર આપતાં, છુદ્ધ દેવ બોલ્યા, “હે કાલામ ! જેનું અંતઃકરણ લોભાભિજૂત યયું નથી, તે નિર્લોભી મનુષ્ય લોભથી પ્રાણુઘાત કરતો નથી; ચોરી કરતો નથી; વ્યભિચાર કરતો નથી; ખોટું બોલતો નથી, અને આ પાપો કરવામાં ખીજાને જે ઉત્તેજન આપતો નથી. તેમ જ અદ્રેષા અને જ્ઞાની મનુષ્ય દ્રેષથી કે અજ્ઞાનથી

પાપાયરણ કરતો નથી, અને ખીજાઓને. પાપાયરણમાં ઉત્તેજન
આપતો નથી. લોભ, દ્વેષ, અને મોહ એ પાપનાં મૂળ છે.
અલોભ, અદ્વેષ, અને અમોહ એ પુણ્યનાં મૂળ છે.
કાલામ ! લોભાદિકથી હાનિ છે કે નહિ, આ ત્રણ પાપનાં
મૂળ આત્માના ધાતનાં કારણ થાય છે કે નહિ, અને એનાથી
જગતમાં દુઃખ વધે છે કે નહિ, એનો ત્હમે પૂર્ણ તવચાર કરી
ન્યારે ત્હમારી બુદ્ધિને આ મનોધર્મ ત્યાજ્ય છે એમ લાગે
ત્યારે જ ત્હમે ત્હેનો ત્યાગ કરો. કેવળ આ ઉપદેશ ત્હમારી
પરંપરાગત આવેલી દૃષ્ટિને પસંદ છે ઈત્યાદિ કારણથી જ
આ મ્હારા ઉપદેશનો ત્હમે સ્વીકાર કરશો નહિ. અલોભ, અદ્વેષ
અને અમોહ આ ત્રણ મનોધર્મ પુણ્યનાં મૂળ છે એમ મ્હે
કહ્યું, એનો ચે ઠીક વિચાર કરી, એ કાલામ ! ન્યારે ત્હમારી
બુદ્ધિને આ મનોધર્મ આત્મપરાહતકારક છે, જગતમાં આથી
સુખની અભિવૃદ્ધિ થાય છે, એમ ખાત્રી થાય, ત્યારે જ આ
મનોધર્મ પૂણ્યતાએ પહોંચે એવો પ્રયત્ન કરો.

“ હે કાલામો ! જે આર્યશ્રાવકના મનમાંથી લોભ, દ્વેષ
અને મોહ આ ત્રણ મનોવૃત્તિ નટ થઈ, તે ચારે દિશામાં
પ્રાણીમાત્ર તરફ મૈત્રીભાવ કરવા સમર્થ થાય છે; પોતાના
મૈત્ર ચિત્તથી ચારે દિશામાંનાં પ્રાણી પર તે પ્રેમ કરે છે, તે જ
પ્રમાણે કરણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષા આ ભાવનાનો ચે ત્હેને
સહજ લાભ થાય છે. હે કાલામો ! આ ચાર ભાવનાઓને
ચોગે જેતું ચિત્ત સર્વ પ્રકારના વૈરથી મુક્ત થયું હશે, ત્હેના
મનને ચાર પ્રકારનું મૈર્ય આવે છે તે એવો વિચાર કરે છે

કે, (૧) જો પરક્ષોક હશે તો મ્હારા મુકર્મથી મ્હને મુગતિ-
મળવી જોઈએ; (૨) જો પરક્ષોક ન હોય તો, આ જ જગતમાં
હું કોઈ પણ પ્રાણી તરફ વૈરભાવ ન રાખતાં આનંદથી રહું
છું; (૩) જો પાપી મનુષ્યને પાપ બદલ શિક્ષા ભોગવવી પડે
છે, એ સિદ્ધાંત ખરો હોય, તો હું કદી એ પાપ કરતો ન
હોવાથી શિક્ષા ભોગવવાનો મ્હારા પર પ્રસંગ આવશે નહિ;
(૪) જો આપણા પાપનું ફળ આપણને મળે છે જ એવું ન
હોય તે બીજા કોઈને એ ભોગવવું પડે છે, એ સિદ્ધાંત ખરો
હોય તો મ્હારા સદાચરણથી જ હું મ્હારું જ નહિ પણ બીજા
જનોનું એ કલ્યાણ કંઈ છું !”

બુદ્ધનો ઉપદેશ શ્રવણ કરી કાલાનેને અત્યંત આનંદ
થયો અને તે દિવસથી તેઓ બુદ્ધના ઉપાસક થયા.

(૧૪)

આશ્વલાયન' બ્રાહ્મણકુમાર અને
બ્રાહ્મણવર્ણનું ગૌરવ

એક સમયે છુદ્દદેવ આવસ્તીમાં અનોંધપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. તે વેળાએ જુદા જુદા દેશમાંથી પાંચસો બ્રાહ્મણ ઠાંઠક કારણને લીધે આવસ્તીમાં આધ્યા હતા. તે બ્રાહ્મણોમાં એવો એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો કે “આ શ્રમણ ગૌતમ ચારે વર્ણ મોક્ષના અધિકારી છે એમ પ્રતિ-
પાદન કરે છે. તેની સાથે આ વિષયમાં વાદ કરવા મેણું સમર્થ છે?” છેવટે આશ્વલાયનકુમારને છુદ્દની સાથે વાદવિવાદ કરવા આગળ કરવો, એવો નિશ્ચય થયો.

આશ્વલાયનકુમારનું અધ્યયન હમણાંજ પૂરું થયું હતું. નિષંદુ, હંદ:સાત્ર મત્યાદિ વેદાંગો સદ્વિત ચારે વેદ તેને કંઈક હતા, તો એ છુદ્દની સાથે વાદ કરવો કઠણ છે એ તે જાણતો હતો. તેને જ્યારે પોતાનો નેતા થવાની બ્રાહ્મણોએ વિનંતી કરી, ત્યારે તેણે તેમને કહ્યું, “બાઈઓ! શ્રમણ ગૌતમ એ ધર્મવાદી છે. ધર્મવાદી લોકો સાથે વાદ કરવો એ સામાન્ય વાત નથી. હું જો વેદોમાં પારંગત હઉંશ, તો એ ગૌતમ સાથે વાદ કરવા સમર્થ નથી.”

સાંખા. વખત સુધી વાટાઘાટ : ચંપા પછી તે બ્રાહ્મણોએ આશ્વલાયનને કહ્યું કે “આશ્વલાયન ! ત્હેં પરિભ્રાજક-ધર્મનો અભ્યાસ કર્યો છે; અને મુદ્ધ-વિના પરાગિત થવું ત્હને થોડું નથી.”

આશ્વલાયન બોલ્યો, “ગૌતમ સાથે વાદ કરવો એ જરા કષ્ટકામ છે તો યે ત્હમારા આશ્રયથી હું ત્હમારી સાથે આવું છું.”

પછી તે બ્રાહ્મણસમુદાય સહ આશ્વલાયન છુદ્ધેવ પાસે ગયો અને કુદ્યક્ષસમાચારાદિ પૃષ્ઠી એક બાળુએ બેઠો. પછી ત્હેણે છુદ્ધેવને પૂછ્યું, “હે ગૌતમ ! બ્રાહ્મણોનું કહેવું એમ છે કે બ્રાહ્મણવર્ણ જ શ્રેષ્ઠ છે, બીજા વર્ણો ક્ષીન છે. બ્રાહ્મણવર્ણ જ શુદ્ધ છે, બીજા વર્ણો કૃષ્ણ છે. બ્રાહ્મણોને જ મોક્ષ મળે છે, બીજાઓને નથી. બ્રાહ્મણ બ્રહ્મદેવના મુખથી ઉત્પન્ન થયેલા ત્હેના ઔરસ પુત્ર છે; અર્થાત્ તે જ બ્રહ્મદેવના વંશજ છે. હે ગૌતમ ! આ મુદ્ધ સંબંધે આપનું કહેવું શું છે?”

મુદ્ધ બોલ્યો, “હે આશ્વલાયન ! બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીઓ ઋગુવતી થાય છે, ગર્ભવતી થાય છે, પ્રમુતા થાય છે, અને બાળકને દુધ પામ છે. આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોની સંતતિ બીજા વર્ણો પ્રમાણે જન્માતાના ઉદરમાંથી જન્મેલી હોવા છતાં બ્રાહ્મણોએ બ્રહ્મદેવના મુખથી ઉત્પન્ન થવાનો દાવો કરવો, એ આશ્ચર્ય નથી શું ?”

આશ્વલાયન બોલ્યો, “હે ગૌતમ ! આપનું કહેવું મને તે હોય તો યે પોતે બ્રહ્મદેવના વંશજ છે એ વિષે બ્રાહ્મણોને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે.”

“બુદ્ધ બોલ્યા, “હે આશ્વલાયન! યૌન, કુંભોજ અને ખીજ સરહદ પરના પ્રદેશમાં આર્ય અને દાસ એવા બે જ વર્ગ હોય કદી કદી આર્યનો દાસ અને દાસનો આર્ય બને છે; એ વાત તારા સાંભળવામાં છે ખરી કે?”

“હા, મેં એવું સાંભળ્યું છે.” આશ્વલાયને ઉત્તર આપ્યો.

બુદ્ધ બોલ્યા, “એવું જો છે, તો બ્રહ્મદેવે બ્રાહ્મણો જ ઉત્પન્ન કર્યા અને તે સર્વ વર્ણમાં શ્રેષ્ઠ છે એમ કહેવાનો અર્થ શો?”

આશ્વલાયને કહ્યું, “આપનું કહેવું બલે ગમે તે હોય પરંતુ બ્રાહ્મણોની એવી દૃઢ માન્યતા છે કે બ્રાહ્મણ વર્ણ જ માત્ર શ્રેષ્ઠ છે અને બીજા વર્ણ હીન છે.”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર ચોરી કરે, વ્યભિચાર કરે, ખોડું ખોલે, ચાડી કરે, વૃથા બડબડે, પારકાના ધન પર દષ્ટિ નાંખે, દ્વેષબુદ્ધિ વધારે, નાસ્તિકપણુનો અંગીકાર કરે તો તે જ માત્ર નરકમાં જશે; પણ બ્રાહ્મણ આ કર્મ કરતાં એ દેહત્યાગ પછી નરકમાં જનાર નથી, એવું ત્હને લાગે છે કે!”

આશ્વલાયન બોલ્યો, “હે જોતમ! કેાઈ પણ વર્ણનો મનુષ્ય પાપ કરતાં નરકમાં જશે. બ્રાહ્મણ શું કે અબ્રાહ્મણ શું, સર્વને પોતપોતાનું પ્રાયશ્ચિત્ત ભોગવવું પડે છે!”

બુદ્ધ બોલ્યા, “એકાદ બ્રાહ્મણને પ્રાણુધાતથી નિવૃત્ત થાય, કે ચૌર્યકર્મથી નિવૃત્ત થાય, વ્યભિચારથી નિવૃત્ત થાય, અસત્ય બાપણથી નિવૃત્ત થાય, ગાળાગાળાથી નિવૃત્ત થાય, વૃથાજાપથી નિવૃત્ત થાય, પરધનના લોભથી નિવૃત્ત થાય કે દ્વેષ તથા નાસ્તિકતાથી નિવૃત્ત થાય, તો તે જ માત્ર સ્વર્ગમાં જશે.

પણ બીજા વર્ણના લોક આ પાપથી નિરત થશે તો એ સ્વર્ગ-
લોકમાં જનારા નથી, એમ ત્હને લાગે છે શું ? ”

આશ્વજીવન બોલ્યો, “ કોઈ પણ વસ્તુનો મનુષ્ય આ
પાપકર્મથી નિરત થતાં સ્વર્ગમાં જશે. પુણ્યાચરણનું ફળ
આશ્વજીવને અને આશ્વજીવરોને સરખું જ મળનાર છે. ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ આ પ્રદેશમાં આશ્વજીવ માત્ર દેવરેર
રૂઢિન મૈત્રીભાવના કરી શકે છે. ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર
એ કરી શકશે નહિ એમ ત્હને લાગે છે શું ? ”

આશ્વજીવન બોલ્યો, “ ચારે વર્ણો મૈત્રીભાવના કરી
શકે છે. ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ ત્યારે પછી આશ્વજીવ જ શ્રેષ્ઠ વર્ણ અને
બીજા વર્ણ દીન છે એમ કહેવાને શો આધાર છે. ”

આશ્વજીવન બોલ્યો, “ આપ ગમે તે કહો, પણ આશ્વજીવ
પોતાને શ્રેષ્ઠ સમજે છે અને બીજાઓને દીન સમજે છે એ
વાત ખરી છે. ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ હે આશ્વજીવન ! ધારો કે એકાદ
મૂર્ધાભિષિક્ત રાજા સર્વ જાતિના મળી સો પુરખોને એકત્ર કરે.
તેમાંના ક્ષત્રિય, આશ્વજીવ અને રાજકુળમાં જન્મેલાને તે કહે
કે ‘ ભાઈઓ, અહિં આવો અને શાસક કે ચંદનચક્રનું લાકડું
લઈ અગ્નિ ઉત્પન્ન કરો. ’ પરંતુ તેમાંના ચંડાળ, નૈપાદ ઇત્યાદિ
દીન કુલમાં જન્મેલા હોય તેમને તે કહે કે ‘ ભાઈઓ અહિં
આવો; અને એરંડાની લાકડીઓ લઈ અગ્નિ ઉત્પન્ન કરો. ’

હે આશ્વલાયન, બ્રાહ્મણાદિક ઉચ્ચ વર્ણના મનુષ્યે જે અમિ ઉત્પન્ન કર્યો તે જ ભાસ્વર અને તેજસ્વી યશે. અને ચાંડાલાદિક હીન વર્ણના મનુષ્યે ઉત્પન્ન કરેલો અમિ તેજસ્વી નહિ થાય, અને તેથી અમિનાં કાર્યો યશે નહિ એવું ત્હને લાગે છે કે ? ”

આશ્વલાયને જવાબ આપ્યો, “ હે જૌતમ ! કોઈ પણ જાતના માણસે સારા કે નરસા લોકડાનું કંઈક કરી કોઈ પણ રથજે અમિ ઉત્પન્ન કર્યો હોય, તો જે તે સરખો જ તેજસ્વી યશે, અને હેનાથી સરખું જ કાર્ય થઈ શકશે. ”

છુદ્ધ બોલ્યા, “ એકાદ ક્ષત્રિયકુમાર બ્રાહ્મણકુળના સાથે શરીરસંબંધ કરે અને તે સંબંધથી ત્હને પુત્ર થાય તો તે પુત્ર મા જોવો અને બાપ જોવો મનુષ્ય યશે, એમ ત્હને લાગતું નથી કે ? તે જ પ્રમાણે એકાદ બ્રાહ્મણકુમારે ક્ષત્રિયકુમારી સાથે શરીરસંબંધ કર્યો તો તે સંબંધથી થનારો પુત્ર તે જોના જોવો ન થતાં, ગમે તે ગીચ જ જાતનો યશે એમ ત્હને લાગે છે કે ? ”

આશ્વલાયન બોલ્યો, “ આવા મિત્રવિવાહથી જે પુત્ર યશે, તે ત્હેના માબાપ પ્રમાણે મનુષ્ય જ યશે. ત્હને બ્રાહ્મણ હતી શકાય તેમજ ક્ષત્રિય પણ હતી શકાય. ”

છુદ્ધ બોલ્યા, “ પણ આશ્વલાયન, એકાદ ઘેડીના અને ગધેડાના સંબંધથી જે ટંદુ યશે, ત્હને ત્હેની મા જોવું બહુવું કે બાપ જોવું ? ત્હને ઘેડો તેમજ ગધેડો જે કહેવાયો કે ? ”

આશ્વલાયન બોલ્યો, “ હે ગૌતમ ! હેને ઘોડા કે ગધેડા કહેવાશે નહિ. તે એક ત્રીજા જ નતિનું પ્રાણી થાય છે. હેને આપણે ખચ્ચર કહીએ છીએ. પરંતુ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયના સંબંધથી થનારા પુત્રમાં આવેા પ્રકાર જણાઈ આવતો નથી. ”

બુદ્ધે પૂછ્યું, “ હે આશ્વલાયન ! બે બ્રાહ્મણ અંધુઓમાં એક વેદાભ્યાસ કરેલો મુચિક્ષિત હોય અને બીજો અચિક્ષિત હોય તો હેમાં કયા બાદને ગ્રાહ અથવા યજ્ઞમાં પ્રથમ આમંત્રણ આપાશે ? ”

આશ્વલાયન બોલ્યો, “ જે મુચિક્ષિત હશે તે બન્ને વયમાં ન્હાનો હશે, તોયે હેને જ યજ્ઞયાગમાં પ્રથમ આમંત્રણ થશે. ! ”

બુદ્ધે બોલ્યા, “ હવે એવું સમજ કે તે બેક જણામાં એક અત્યંત વિદ્વાન છે, પણ અત્યંત દુરાચારી છે, બીજો બહુ વિદ્વાન નથી, પણ અત્યંત મુશીલ છે. તો હેમાં પ્રથમ કોને આમંત્રણ આપવામાં આવશે ? ”

આશ્વલાયને કહ્યું, “ હે ગૌતમ ! જે શીલવાન હશે હેને પ્રથમતઃ આમંત્રણ થશે. દુરાચારી મનુષ્યને આપેલા દાનથી શો ફાયદો મળનાર છે ? ”

બુદ્ધે બોલ્યા, “ હે આશ્વલાયન, પ્રથમતઃ હેં નતિને મહત્ત્વ આપ્યું, પછી વેદપાઠને આપ્યું અને હવે તો તું શીલને મહત્ત્વ આપે છે, અર્થાત્ હું જે આતુર્વણી શુદ્ધિકર્ત્ત્વ છું, હેનેા હેંયે અંગીકાર કર્યો છે ! ”

‘શુદ્ધ આ બાપણુ સાંજળી આશલાયન નીચું માયું’
કરીને ચૂપ બેઠો; આગળ શું બોલવું એ એને સમજાવું નહિ!

આથી શુદ્ધ બોલ્યા, ‘હે આશલાયન! પ્રાચીન કાળમાં
સાત બ્રહ્મર્ષિ અરણ્યમાં પર્યાક્રુષ્ટિ બાંધી રહેતા હતા. તે સમયે
તેમની એક એવી પાપી સમજ થઈ હતી કે ‘બ્રાહ્મણ વર્ણુ જ
એક છે, અને બીજા વર્ણુ હીન છે; બ્રાહ્મણ જ માત્ર બ્રહ્મદેવના
સાચા વંશજ છે’.

“અસિતદેવલ ઋષિને જ્યારે આ સમાચાર પહોંચ્યા,
ત્યારે તેણે પોતાની હજમત કરાવી લઈ, મજ્જીયાં વસ્ત્ર અને
સુંદર પાદુકાઓ પહેરી, તથા હાથમાં ‘સુવર્ણની લાકડી
લઈને બ્રાહ્મણ ઋષિઓના સ્થળ પર આગ્યા; અને
ત્યાં ચંક્રમણ કરતા બોલ્યા, ‘વાહ વાહ! આ બ્રહ્મર્ષિ હવે
જાણતા નથીને!’

“આ તેનું ઉદ્વિગ્ન વર્તન જોઈ તે સાત બ્રાહ્મણોને ખૂબ
ક્રોધ આગ્યો અને ‘હે ચંડાળ! તું ભરત થા’ એવો
તેમણે દેવલને શાપ આપ્યો. પરંતુ તે શાપની દેવલ
પર કાંઈ પણ અસર ન થતાં તે અધિકાધિક તેજસ્વી
દેખાવા લાગ્યો.

“ત્યારે તે બ્રાહ્મણ ઋષિ પરસ્પર કહેવા લાગ્યા, ‘અરેરે!
અમારું તપ વ્યર્થ છે, અમારું બ્રહ્મચર્ય નિષ્ફળ છે; પૂર્વે જેને
અમે શાપ આપતા તેની તસ્ત જ રાખ થઈ જતી; પણ
આને જેમ જેમ શાપ આપીએ છીએ તેમ તેમ આ અધિકા-
ધિક સુંદર થતો જાય છે!’

“અસિત ઋષિ બોલ્યા ‘તહમાઈ તપ વ્યર્થ નથી કે તહમાઈ બ્રહ્મચર્ય નિષ્ફળ નથી; પરંતુ મહારા પર વિના કારણ શુસ્સો. કરવાનું તહમારે છોડી દેવું જોઈએ.’

“‘તું કોણ છે?’ તે સાત બ્રાહ્મણોએ પૂછ્યું.

“અસિતે ‘હું અસિતદેવલ. ઋષિ છું’ એમ કહ્યા પછી તે સાત બ્રાહ્મણ ઋષિઓએ હેમને નમસ્કાર કર્યા. ત્યારે તે બોલ્યા, ‘બ્રાહ્મણવર્ણ જ શ્રેષ્ઠ છે અને બીજા વર્ણ હીન છે, બ્રાહ્મણ જ માત્ર બ્રહ્મદેવના વંશજ છે એવું તહમે ધારો છો, એમ મહેં સાંભળ્યું છે! પણ મારા પૂર્વજોએ બ્રાહ્મણ સ્ત્રી સાથે જ લગ્ન કર્યું હતું, એની તમને ખાતરી છે કે? તહમારી દાદી-વડદાદી વગેરે પૂર્વજ સ્ત્રીઓએ બ્રાહ્મણ પુરુષની સાથે જ સંબંધ રાખ્યો હતો, એ બદલ તહમે નિશ્ચિતપણે શું કહી શકો છો?’

“‘ના એ સંબંધે અમે કંઈ જ કહી શકતા નથી.’ તે સાત ઋષિઓએ કિતર વાળ્યો.

“અસિત બોલ્યા, ‘તો પછી બ્રાહ્મણ વર્ણ જ શ્રેષ્ઠ!’ અને બીજા વર્ણ હીન છે, એમ કહેવામાં શો અર્થ રહ્યો છે?’

“હે આશ્વલાયન! તે સાતે બ્રાહ્મણોને અસિતે નિરૂત્તર કર્યા. પછી તે જ જાતિવાદના સંબંધમાં તું મહારી સાથે કેવી રીતે વાદ કરી શકીશ?’

આ બાપણુ સાંભળી આશ્વલાયન બુદ્ધનો ઉપાસક થયો.

(૧૫)

જાતિભેદ નૈસર્ગિક છે કે ?

એક સમયે યુદ્ધરૂપ ઇન્ડિયન ગલ નામના ગામની પાસે ઇન્ડિયન ગલ નામના ઉપવનમાં રહેતા હતા. તે કાલે ધણા પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણો ઇન્ડિયન ગલ ગામમાં રહેતા હતા. એક દિવસ વાસિક અને ભારદ્વાજ એ બે તરણ બ્રાહ્મણો વચ્ચે એવો વાદ થયો કે મનુષ્ય જન્મથી શ્રેષ્ઠ છે કે કર્મથી ?

ભારદ્વાજે પોતાના મિત્રને કહ્યું, “ હે વાસિક, જેની માતાની અને પિતાની સાત પેઢીઓ શુદ્ધ હોય, તેમાં વર્ણ-મંદર થયો નથી, તે જ બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ હોય શકે ! ”

વાસિક બોલ્યા, “ હે ભારદ્વાજ ! જે મનુષ્ય શીલ-સંપન્ન અને કર્તવ્યવદ્ધ છે તેને જ હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ”

પુષ્કળ વાદવિવાદ થયો; તથાપિ તે બેઉ પરસ્પરનું સમાધાન કરી શક્યા નહિ. ત્યારે વાસિક બોલ્યો, “ હે ભારદ્વાજ ! આપણા આ વાદનો અર્થ અંત આવનાર નથી; આપણા ગામ પાસે જે ગૌતમ રહે છે, તે પૂન્ય અને સર્વ લોકોના શુરુ છે એવી એમની સર્વત્ર કીર્તિ છે. આપણે તેમની પાસે જઈ તેમને આપણો મતભેદ બજાવીશું, અને તે જે કહેશે તે મત માન્ય કરીશું. ”

આમ વિચાર કરી તે બેડ છુદ્ધ પાસે ગયા; અને કુશળપ્રેમ પૂછી એક બાજુ પર બેઠા. વાસિષ્ઠ બોલ્યો, “ હે ગૌતમ ! અમે બેડ મુશિક્ષિત બ્રાહ્મણકુમાર છીએ. આ તારુણ્યનો શિષ્ય છે અને હું પૌષ્કરસાદીનો શિષ્ય છું. અમારો જાતિભેદ સંબંધે વિવાદ છે. આ કહે છે ‘ જન્મથી બ્રાહ્મણ ’; હું કહું છું ‘ કર્મથી બ્રાહ્મણ ’. આપની કીર્તિ સાંભળી અમે અત્રે આવ્યા છીએ; હવે અમારામાં કેાનું કહેવું ખરું છે, અને કેાનું ખોટું છે, એ આપ અમને સમજાવી દેશો. ”

છુદ્ધ બોલ્યા, “ વાસિષ્ઠ ! તૃણ, વૃક્ષ ઇત્યાદિ વન-સ્પતિમાં જુદી જુદી જાતો જણાય છે, તેમજ કીડી, કીડા, ઇત્યાદિ બારીકમાં બારીક પ્રાણીમાં યે જણાય છે. સર્વની જાતો અનેક છે. શ્વાપદની જાતિઓ અનેક છે. પ્રાણીમાં રહેનાર માછલાંમાં અને આકાશમાં ઉડનારાં પંખીઓમાં પણ અનેક જાતિ જણાઈ આવે છે. જુદી જુદી જાતિનાં ચિહ્ન આ સર્વ પ્રાણીઓમાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે; પણ તે સૌ માણસમાં જણાતાં નથી. વાળ, દાન, આંખ, મોં, નાક, ઝોઠ, ભવાં, ડોકું, પેટ, પીઠ, હાથ, પગ ઇત્યાદિ સર્વ અવયવોમાં એક મનુષ્ય બીજા મનુષ્ય કરતાં તદ્દન ભિન્ન હોઈ શકતો નથી. અર્થાત્ પશુપક્ષિ વગેરેમાં જેમ આકારાદિથી જુદી જુદી જાત જણાઈ આવે છે, તેમ તે મનુષ્યમાં જણાઈ આવતી નથી. સર્વ મનુષ્યનાં અવયવ લગભગ સરખા આકારનાં જ હોવાથી મનુષ્યમાં જાતિભેદ નક્કી કરવો શક્ય નથી. પરંતુ કર્મથી મનુષ્યની જાતિ નક્કી કરવી એ શક્ય છે. એકાદ

બ્રાહ્મણ જો ગાયનું પાશન કરી પોતાનું પેટ ભરતો હોય, તો તે 'ગોવાળીઓ' ન કહેવાશે, બ્રાહ્મણ ન કહેવાય ! જે કોઈ શિષ્યકળા વડે ઉપજવિકા કરે છે તેને કારીગર તરીકે જ ઓળખવો જોઈએ. જે વેપાર કરે તે વાણીયો; જે દૂતનું કામ કરે તે દૂત; જે યુદ્ધકળા ઉપર ઉપજવિકા કરે છે તે યોદ્ધો; જે યજ્ઞયાગ કરી ઉપજવિકા ચલાવે છે તે યાજ્ઞક છે. અને જે રાષ્ટ્ર પર સ્વામિત્વ ચલાવે છે તે રાજા છે. પણ આ સર્વને કેવળ જન્મને લઈને બ્રાહ્મણ કહી શકાય નહીં.

“ સર્વ સંસારબંધન છોડી જે કોઈ પણ પ્રકારનાં પ્રાપંચિક દુઃખથી ખીલીતો નથી, કોઈ પણ વાતની જેને આસક્તિ નથી તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. બીજાએ દીધેલી ગાળો, બંધન, વધ ઇત્યાદિ જે સહન કરે છે, કામા એ જ જેનું બળ છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. કમલપત્ર પરના પાણીના ટીપાની જેમ જે આ લોકના વિપવસ્ટુખથી અલિપ્ત રહે છે, તેને જ હું બ્રાહ્મણ કહું છું.

“ જન્મને લઈને બ્રાહ્મણ કે અબ્રાહ્મણ થતા નથી. કર્મથી જ બ્રાહ્મણ થાય છે અને કર્મથી જ અબ્રાહ્મણ થાય છે. ખેડૂત કર્મથી થાય છે, કારીગર કર્મથી થાય છે, ચોર કર્મથી થાય છે, સિપાઈ કર્મથી થાય છે અને ભીખારી કર્મથી થાય છે; અને રાજા સુદ્ધાં કર્મથી જ થાય છે. કર્મથી જ આ સમગ્ર જગત ચાલી રહ્યું છે. જેમ રથ ધરી પર અવલંબીને રહે છે તેમ સર્વ પ્રાણી પોતપોતાનાં કર્મ પર અવલંબીને રહ્યા છે ! ”

બુદ્ધને આ ઉપદેશ સાંનળીને વાસિક અને ભારતના જ બૌદ્ધોપાસક થયા.

ચાંડાળ કેમ થાય છે ?

બગવાન યુદ્ધ આવસ્તીમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા તેવામાં એક દિવસ, બિંદા ગ્રહણ કરતા કરતા અગ્નિહોત્રી ભારદ્વાજ બ્રાહ્મણના બારણા આગળ આવી બિંદા માટે ઉભા રહ્યા. ભારદ્વાજનો અગ્નિહોત્ર સળગતો હતો; અને તેમાં તે આદુતિ નાંખતો હતો. યુદ્ધને જોતાં જ તે મ્હોટેથી જૂમ પાડી બોલ્યો કે “અરે શ્રમણ ! મૂંડીઆ ! ચાંડાળ ! ત્યાં જ ઉભો રહે !”

યુદ્ધે પૂછ્યું, “હે બ્રાહ્મણ, તું ચાંડાળ કે ચાંડાળના ધર્મ જાણે છે ખરો કે ?”

બ્રાહ્મણ બોલ્યો, “હે ગૌતમ ! મ્હને એની કાંઈ જ ખબર નથી. ચાંડાળ કોણ અને ચાંડાળના ધર્મ કયા એ આપ મ્હને કહેશો તો ઠીક થશે.”

યુદ્ધ બોલ્યા, “વારંવાર ગુસ્સે થનાર, ખીજ પર વેર લેનાર, પાપથી લેપાયેલો અને નાસ્તિક દૃષ્ટિવાળો મનુષ્ય ચાંડાળ છે એમ જાણવું. જે પ્રાણીનો ધાત કરે છે, જેના અંતઃકરણમાં દયા વસતી નથી, જે લુટપાટ અને ચોરી કરે છે તેને ચાંડાળ કહેવો. જે ખીજનું ઋણ લઈ તે પાણું માગતાં નહાસી જાય છે; કે મ્હારે તેને કાંઈ જ આપવું નથી એમ આડું બોલે છે, તે

ચાંડાળ છે એમ સમજવું. જે પોતા માટે, પારકા માટે કે પૈસા માટે ખોટી સાક્ષી પૂરે છે, તે ચાંડાળ છે. જે પરદારાજિગમન કરે છે, વૃદ્ધ માતા પિતાની સેવા ચાકરી કરતો નથી, માળાપ, ભાઈ, બહેન ઇત્યાદિ સગાંબધાલાંઓને ગાળો દે છે કે મારે છે, તે ચાંડાળ જાણવો. જે પોતે કરેલાં પાપકર્મ છૂપાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે ચાંડાળ છે.

“મનુષ્ય જન્મથી જ ચાંડાળ કે બ્રાહ્મણ પાકતો નથી; કર્મથી જ ચાંડાળ અને કર્મથી જ બ્રાહ્મણ થાય છે. આતું એક ઉદાહરણ આપું છું:-માતંગ નામે પ્રસિદ્ધ ઋષિ શ્વપાક (કુતરાતું માંસ ખાનાર) ચાંડાળનો પુત્ર હતો. પરંતુ તેની કીર્તિ એટલી પ્રસરી હતી કે મ્હોટા મ્હોટા બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય તેની સેવા કરતા. એમ કહેવાય છે કે દેહાવસાન પછી વિમાનમાં બેસી તે બ્રહ્મલોકમાં ગયો. બ્રહ્મલોકમાં પેસતાં તેની જાતિ તેને આડે આવી નહિ. ખીજા બાળુ સારા કુળમાં જન્મેલા ઘણાંયે બ્રાહ્મણોને આપણે ન્હાના પ્રકારનાં પાપો કરતા જોઈએ છીએ. આ લોકમાં લેમની નિંદા થાય જ છે, અને પરલોકમાં પણ તે દુર્ગતિને પામે છે. લેમની જાતિ દુર્ગતિ કે નિંદાથી લેમતું રક્ષણ કરી શકતી નથી, તેથી હું કહું છું કે મનુષ્ય જન્મથી ચાંડાળ થતો નથી કે જન્મથી બ્રાહ્મણ થતો નથી; કર્મથી જ ચાંડાળ અને કર્મથી જ બ્રાહ્મણ થાય છે.”

જુદનો આ ઉપદેશ સાંભળી ભારદ્વાજ ઘણો જ સંતોષ પામ્યો અને બોલ્યો, “હે ગૌતમ! આપનો આ ઉપદેશ ઘણો જ સરસ છે. એકાદ માણસ જેમ ઢાંકેલી વસ્તુ ઉઘાડી

પાડી બતાવે, અથવા દેખતાને અધારામાં મથાણ ધરી બતાવે તે જ પ્રમાણે આપે આપના ધર્મને ઉત્તમ રીતે સ્પષ્ટ કરી સમજાવ્યો છે. હું આજથી મરણ પર્વન્ત આપને, આપના ધર્મને અને શિક્ષકસંઘને શરણે આવ્યો છું. હું આપનો ઉપાસક છું એમ ધારી આપ મ્હારો અંગીકાર કરો.”

ત્રૈવિધ બ્રાહ્મણ અને બ્રહ્મસાયુજ્યતા

એક વખત યુદ્ધદેવ કોસલદેશમાં પ્રવાસ કરતા કરતા મનસાકટ નામના બ્રાહ્મણગામમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં મનસાકટની ઉત્તરે અચિરવતી નદીને તીરે એક આંબરાઈમાં તે રહેતા હતા.

તે વેળાએ મનસાકટ ગામમાં કાંઈક નિમિત્તે પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણો રહેતા હતા. તેમાંના વાસિષ્ઠ અને ભારદ્વાજ એ બે તરણો સંધ્યાકાળે શરવા નીકળ્યા, ત્યારે બિન્ન બિન્ન માર્ગો સંબંધી વાદ કરવા લાગ્યા. વાસિષ્ઠનું કહેવું એવું હતું કે મહારા ગુરુએ—પૌષ્કરસાદિ બ્રાહ્મણે—ઉપદેશેથી માર્ગ જ બ્રહ્મસાયુજ્યતા મેળવવાનો સરળ માર્ગ છે, પણ ભારદ્વાજનું કહેવું એમ હતું કે, પોતાના ગુરુ તારક્ય બ્રાહ્મણનો ઉપદેશેથી માર્ગ જ બ્રહ્મસાયુજ્યતાનો ખરો માર્ગ છે. તે બેઉ પરસ્પરનું સમાધાન કરી શક્યા નહિ, ત્યારે તે યુદ્ધ પાસે આવ્યા અને યુદ્ધને પોતાનો મતભેદ જણાવ્યો.

યુદ્ધ બોલ્યા, “ વાસિષ્ઠ ! પણ તમારો મતભેદ શા માટે હોવો જોઈએ, એ મહને સમજતું નથી. તમારા આચાર્યોનો માર્ગ આટલો બિન્ન શા માટે હશે ? ”

વાસિષ્ઠ બોલ્યો, “ સરળ માર્ગ ક્યો અને દૂરનો માર્ગ ક્યો એ સંબંધે જ અમારો વિવાદ છે. આર્થવ્ય આહ્વણ્ય, તૌતરીય આહ્વણ્ય, છદિઅ આહ્વણ્ય અને આહ્વયર્થ આહ્વણ્ય એ સર્વ ભિન્ન ભિન્ન માર્ગો ઉપદેશ છે. તો યે જેમ એકાદ ગામમાં જવાના લાંબા અગર ટુંકા રસ્તા તે ગામમાં જ જાય છે, તે જ પ્રમાણે જુદા જુદા આહ્વણ્યોએ ઉપદેશોના દૂરના કે પાસેના માર્ગો છેવટે બ્રહ્મસાયુજ્યતાને જ જન્મને મળે છે.

બુદ્ધ બોલ્યા, “ તું આ સર્વ માર્ગ બ્રહ્મસાયુજ્યતાને જન્મને મળે છે એમ કહે છે. પરંતુ આ સર્વ આહ્વણ્યોમાંથી બ્રહ્મદેવને સાક્ષાત્ જ્ઞેયા હોય એવો કોઈ એકાદ પણ આહ્વણ્ય છે કે ?

“ ના, જૌતમ ” વાસિષ્ઠે ઉત્તર આપ્યો.

બુદ્ધ બોલ્યા “ આહ્વણ્યોની સાત આચાર્યપરંપરાઓ મુંધીના એક પણ આચાર્યે બ્રહ્મદેવને સાક્ષાત્ જ્ઞેયા છે કે ? ”

“ ના, જૌતમ.”

બુદ્ધે ફરી પૂછ્યું, “ વામદેવ, વિશ્વામિત્ર, વસિષ્ઠ, અંગી-રસ, ભૃગુ, મત્યાદિ વેદમત્રિના પ્રણેતા અને પ્રવર્તક ઋષિઓએ પણ બ્રહ્મદેવને સાક્ષાત્ જ્ઞેયા હતા કે ? ”

“ ના જૌતમ.”

“ વાસિષ્ઠ ! આ પ્રમાણે આહ્વણ્યોએ, આહ્વણ્યોના આચાર્યોએ અને આહ્વણ્યોને પૂજ્ય એવા ઋષિઓએ મુદ્દાં બ્રહ્મદેવને સાક્ષાત્ જ્ઞેયા નથી. એમ હોવા છતાં આજ્ઞાલના આહ્વણ્યો તે બ્રહ્મદેવ સાથે સાયુજ્યતા મેળવાનું કહે છે, એ વિચિત્ર નથી શું ?

“ હા, એ વિચિત્ર જણાય છે ખરું.” વાસિષ્ઠે ઉત્તર આપ્યો.

“ ત્યારે પછી, વાસિષ્ઠ, બ્રાહ્મણોના આ માર્ગોપદેશને અંધપરંપરા કહેવી જોઈએ. હે વાસિષ્ઠ! આ જે ચંદ્ર, સૂર્ય આકાશમાં પ્રકાશે છે અને બ્રાહ્મણો રોજ જેનાં સ્તોત્રો ગાય છે તથા પૂજા કરે છે, તે ચંદ્ર સૂર્ય તરફ જવાનો માર્ગ કયો, એ બ્રાહ્મણો કહી શકશે કે? ”

“ ના, જ્ઞાતમ ”

“ હે વાસિષ્ઠ! જેને બ્રાહ્મણો જોઈ શકે છે અને જેની પૂજા કરે છે, તે ચંદ્ર સૂર્યને પહોંચવાનો માર્ગ મુદ્દાં બ્રાહ્મણો દેખાડી શકતા નથી, તો જેને એમણે કે એમના આચાર્યોએ જોયા નથી, તે બ્રહ્મસાયુજ્યતાનો માર્ગ બ્રાહ્મણો ઉપદેશે છે, એ વિચિત્ર નહિ કે? ”

“ હા, વિચિત્ર તો લાગે છે, ” વાસિષ્ઠે ઉત્તર આપ્યો.

ધ્રુવ જોડ્યા, “એકાદ માણસ એમ કહે કે ‘ આ પ્રદેશમાં જે સુંદરમાં સુંદર સ્ત્રી છે, તેને હું શોધું છું. ’ તો બીજા લોક એને પૂછશે કે ‘ ભાઈ! તું જે સ્ત્રીને શોધે છે તે બ્રાહ્મણ-કન્યા છે કે ક્ષત્રિયકન્યા છે? તે ઉચી છે કે ઠીંગણી છે? તેના વાળ સાદા છે કે વાંકડીયા છે? ’ આવા પ્રશ્ન પૂછતાં તે ઉત્તર આપશે કે ‘ મહેને એમાંની કાંઈ ખબર નથી; મહેં તેને કદી પણ જોઈ નથી, તો પણ હું તેને શોધું છું. ’ હે વાસિષ્ઠ! તે માણસના જેવું જ આ બ્રાહ્મણોનું કહેવું વિચિત્ર જણાવું નથી કે? ”

“ હો, વિચિત્ર જણાય છે ખરું.”

“ હે, વાસિષ્ઠ ! બીજો એકાદ માણસ ચૌટામાં સીડી ચણવાનો આરંભ કરશે ત્હને બીજા લોકો પૂછશે કે ‘ભાઈ ! તું જે પગથીયાં બાંધે છે તે કયા ધરના માળ ઉપર જવા માટે છે ?’ તે કહેશે ‘તે ધર કયું તે મ્હને ખબર નથી, તો ચે ત્હેના માળ ઉપર જવાને હું પગથીયાં બાંધું છું.’ આ મનુષ્યના કથન મારક બ્રહ્મદેવને ન જોતાંજ ત્હેની સાથે સાયુજ્યતા પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ દર્શાવનારૂં બ્રાહ્મણોનું બોલવું વિચિત્ર નથી કે ?”

“ હા ગૌતમ ! એ વિચિત્ર જણાય છે ખરું.”

“ હે વાસિષ્ઠ ! આ અચિરવતી નદી પાણીથી ઝલાઝલ બરી હોય અને એકાદ માણસ આ તીર પર આવી સામા તીરની પ્રાર્થના કરે કે ‘હે તીર ! તું અહિં આવ; તું અહિં આવ’ તો શું આ મનુષ્યની પ્રાર્થનાથી કે યાચનાથી અચિરવતીનું પેહું તીર આ પાર આવશે કે ?”

“ ના, ગૌતમ.”

“ તે જ પ્રમાણે, હે વાસિષ્ઠ ! બ્રાહ્મણોની નાનાવિધ પ્રાર્થનાઓથી બ્રહ્માની સાથે એ સાયુજ્યતા પામે એ સંભવતું નથી.

“ હે વાસિષ્ઠ ! બીજો એકાદ મનુષ્ય આ અચિરવતીને પાર ઉતરવા માટે આ કઠિ પોતાની જાતને દોરીથી કડણુ બાંધી લેશે તો તે સ્થામે તીરે જઈ શકશે એમ ત્હને લાગે છે કે ?”

“ ના ગૌતમ ! ”

“ હે વાસિષ્ઠ ! પંચેન્દ્રિયના વિષયોમાં જે અત્યાસક્ત ત્હેને હું આ લોકનું બંધન કહું છું. આ બંધનથી ત્રૈવલ્લ આશ્લય બદ્ધ થયેલા દેખાય છે. એટલે તે દેહાવસાન પછી અલ્પસાધુજ્ઞતા પામે એ બિલકુલ અસંભવિત છે. ”

“ હે વાસિષ્ઠ ! બીજો એકાદ મનુષ્ય અચિરવતી પાર ઉતરવાને આ તીર પર આવી મોઢે માથે ઓઢી લાંબો સ્થ ધોરે છે, તો તે માણસ પાર ઉતરી શકે એમ ત્હને લાગે છે ખરૂં ? ”

“ ના, ગૌતમ. ”

“ હે વાસિષ્ઠ ! કામવિકાર, ક્રોધ, આગસ, જ્ઞાંતિ, સંશયમસ્તતા, એ પાંચ નિર્વારણોને હું બુદ્ધિનાં આવરણો કહું છું. એ આવરણથી વિંટાયેલા ત્રૈવિધ આશ્લય મરજોત્તર અલ્પસાધુજ્ઞતા પામશે, એ બિલકુલ સંભવી શકતું નથી. ”

“ હવે હું ત્હને એમ પ્રશ્ન છું કે ત્હારા આચાર્યશ્રાચાર્યો તરફથી અહ્મા સંબંધે ત્હને શું જ્ઞાન મળેલું છે ? અહ્મદેવ સપરિમિદ છે કે અપરિમિદ છે ? ”

“ હે ગૌતમ ! અહ્મા અપરિમિદ છે. ”

“ ત્હેના ચિત્તમાં વેર છે કે નાહ ? ”

“ નથી, ગૌતમ. ”

“ તે દ્વેષબુદ્ધિથી મુક્ત છે કે નહિ ? ”

“ મુક્ત છે ”

“ ત્હેનું ચિત્ત પાપમલથી ખરડાયેલું છે કે નહિ ? ”

“ હે ગૌતમ ! ત્હેનું ચિત્ત પાપમલથી ચિરદિત છે. ”

“ તે સ્વતંત્ર છે કે પરતંત્ર છે ? ”

“ તે સ્વતંત્ર છે. ”

“ હે વાસિષ્ઠ ! ત્રેવિધ બ્રાહ્મણુ સપરિમિદ છે કે અપરિમિદ છે ? ”

“ સપરિમિદ, જૌતમ ! ”

“ હેમના ચિત્તમાં વેર છે કે નહિ ? ”

“ છે. ”

“ હેમનામાં દ્વેષયુદ્ધિ છે કે નહિ ? ”

“ દ્વેષયુદ્ધિ છે, હે જૌતમ ! ”

“ હેમનું ચિત્ત પાપમલ્લવિરહિત છે કે પાપમલ્લયુક્ત છે ? ”

“ પાપમલ્લયુક્ત ”

“ તે સ્વતંત્ર છે કે પરતંત્ર છે ? ”

“ હે જૌતમ ! તે પરતંત્ર છે. ”

“ હે વાસિષ્ઠ ! બ્રહ્મદેવના અને ત્રેવિધ બ્રાહ્મણુના ગુણુ આ રીતે પરસ્પર વિરુદ્ધ છે તો બ્રહ્મદેવનો અને હેમનો બન્નેનો મેળાપ કેમ થશે વાર ? તે મરણોત્તર બ્રહ્મસાયુજ્યના પામે એ તો બરાબરે સંભવિત નથી. તેથી હે વાસિષ્ઠ ! ત્રેવિધ બ્રાહ્મણુ બ્રહ્મસાયુજ્યતાનો જે માર્ગ દર્શાવે છે તે માર્ગ નથી, પણ કુમાર્ગ છે. આ હેમના મતને ત્રેવિધારણ્ય કે ત્રેવિધક્રોતાર કહી શકાશે. ”

ચર્યાચર

એક સમયે બુદ્ધદેવ મગધદેશમાં રહેતા રહેતા આણ્ડમન નામના બ્રાહ્મણગામમાં આવ્યા. આ ગામ મગધદેશના રાજા ણિંખિસારે કૂટદંત નામના બ્રાહ્મણને દાનમાં આપ્યું હતું. બુદ્ધ ત્યાં પહોંચ્યા તે વેળાએ કૂટદંત બ્રાહ્મણને ઘેર એક મ્હેટો યજ્ઞ થનાર હતો. તેમાં સાતસો બળદ, સાતસો વાહરડાં, સાતસો બકરાં અને સાતસો મેંદાં ચરમાં મારવા માટે આજ્ઞાં હતાં.

બુદ્ધ પોતાના ગામમાં આવ્યા છે એ સમાચાર સાંભળી આણ્ડમન ગામમાંના બ્રાહ્મણો એકત્ર થઈ બુદ્ધદર્શને નિકળ્યા. તે કૂટદંત બ્રાહ્મણના વાડા પાસેથી જતા હતા તેવામાં કૂટદંતે તેમને બોલ્યા અને “તમે સધળા કયાં જાઓ છો?” એમ પૂછ્યું. કૂટદંતના હળુરીયાએ તેને સાંભળી સર્વ સમાચાર આપ્યા. તેણે હળુરીયાને કહ્યું કે “તું એ બ્રાહ્મણોને કહે કે કૂટદંત મુઠ્ઠાં બુદ્ધનાં દર્શને જવા ઇચ્છે છે. માટે તેને માટે અન્ને જરા થોભો.”

કૂટદંતના મરણે માટે પુષ્ટિ બ્રાહ્મણો આણ્ડમન ગામમાં આવ્યા હતા. તેમને કૂટદંત બુદ્ધદર્શને જનાર છે એવા વર્તમાન દાને પડતાં જ તેઓ કૂટદંત પાસે આવ્યા અને બોલ્યા,

“ અરે કૂટદંત ! ગૌતમનાં દર્શને તું જાણ છે, એ વાંત ખરી છે શું ? ”

કૂટદંત બોલ્યો “ હા, ગૌતમનાં દર્શનાર્થ જવાની મને ઈચ્છા થાય છે.”

બ્રાહ્મણો બોલ્યા, “ હે કૂટદંત ! ગૌતમનાં દર્શનાર્થ જવું તને યોગ્ય નથી. જો તું તેનાં દર્શને જાશ, તો તેના યશની અભિર્વંદ્ધિ યશે; અને ત્યારા યશની દાનિ યશે ! માટે ગૌતમ જ તંને મળવા આવે અને તું તેને મળવા જાય નહિ, એ જ હીક છે. તું કુતમ કુળમાં જન્મેલો છે, ધનાદય છે, વિદ્વાન છે, મુશીલ છે, ધણા લોકોનો આચાર્ય અને પ્રાચાર્ય છે, વેદમત્રો શીખવા માટે ચારે દિશામાંથી ત્યારી પાસે અનેક શિષ્યો આવે છે; તું ગૌતમથી વયે પણ મોટો છે, અને મગધરાજાએ તને પાછું માન દઈ આ ગામ ધનામમાં આપ્યું છે, એટલે ગૌતમ તને મળવા આવે અને તું તેને મળવા જાય નહિ. એ જ યોગ્ય છે.”

કૂટદંત બોલ્યો, “ હવે મહાઈ કહેવું જરા સામળી લ્યો. શ્રમણ ગૌતમ મહાન કુળમાં જન્મેલો છે; તે બારે સંપત્તિનો ત્યાગ કરી શ્રમણ થયો છે; નરણ વયે જ તેણે સંન્યાસ લીધો છે; તે નેજસી છે; મુશીલ છે; મધુર બોલનારો છે; તેનાં વચન કલ્યાણપ્રદ છે; તે પુષ્કળ જનોનો આચાર્ય અને પ્રાચાર્ય છે; કામાસક્તિથી મુક્ત હોઈ તે સાંત થયો છે; તે કર્મવાદી અને ક્રિયાવાદી છે; સર્વ રાષ્ટ્રમાંના લોકો તેનાં ધર્મવાક્ય શ્રવણ કરવા માટે આવે છે. તે સમ્યક્સંદૃષ્ટ, વિદ્યા અને આચરણથી

મુક્ત, લોકવિદ્, દમ્ય પુરુષોનો સારથિ, અને દેવ મનુષ્યોનો શાસ્ત્ર (શાસનકર્તા) છે, એવી હેની સર્વત્ર કીર્તિ પ્રસરી ગઈ છે. ખિંખિસાર રાજા પોતાના અમાત્યો (મંત્રીઓ) સહ હેનો શિષ્ય થયો છે. તેમ જ કોશલ દેશનો પસેનદિરાજ પશુ હેનો શિષ્ય થયો છે. આ રાજાઓને જેમ તે પૂજ્ય છે તેમ જ પૌષ્કરસાદિ બ્રાહ્મણોને યે તે પૂજ્ય છે. આટલી હેની યોગ્યતા હોઈ હાલમાં તે આપણા ગામમાં આવ્યો છે. આપણે હેને આપણો અતિથિ સમજી હેનાં દર્શન કરવાં જઈએ. ચાલો આપણે કરવો એ જ યોગ્ય ગણાય ! ”

બ્રાહ્મણ બોલ્યા, “ ઓ કૂટદંત, હેં ગૌતમની જો આ સ્તુતિ કરી તેથી અમને પણ એમ થાય છે કે સદ્ગુણસ્થે સો યોગ્ય જાહેને પણ હેનાં દર્શન કરવાં જોઈએ. ચાલો આપણે બધા જ એનાં દર્શન જઈએ ! ”

પછી કૂટદંત તે સર્વ બ્રાહ્મણસમુદાય સહ આશ્રયદિ નામના વનમાં જ્યાં યુદ્ધ રહેતા હતા ત્યાં આવ્યો અને યુદ્ધને કુશલ પ્રજા વગેરે પૂછી એક બાળુએ બેઠો. તે બ્રાહ્મણો-માંથી કેટલાક યુદ્ધને નમસ્કાર કરી, કેટલાક પોતાનાં નામ ગોત્ર જણાવી અને કેટલાક કુશલ પ્રજાદિક પૂછી એક બાળુએ બેઠો.

કૂટદંતે યુદ્ધને વિનંતી કરી, “ આપ ઉત્તમ વિધિ જાણો છો એમ મ્હેં સાંભળ્યું છે; તે જો આપ અમને સમજાવી કહેશો તો મહાન ઉપકાર થશે. ”

યુદ્ધ બોલ્યા, “ પ્રાચીન કાળમાં મહાવિજિત નામનો એક મ્હોટો રાજા થઈ ગયો છે. એક દિવસ તે એકાન્તમાં બેઠો

હતો ત્યારે એના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે આપણી પાસે પુષ્કળ સંપત્તિ છે. ત્હેમે ને આપણે મહાયજ્ઞમાં વાવરીશું તો આપણને ચિરકાળ શાયદો થશે. આ વિચાર ત્હેણે પોતાના પુરોહિતને જણાવ્યો. અને કહ્યું કે ‘હે બ્રાહ્મણ, મહાયજ્ઞ કરવાંની મ્હારે ઘણી ઇચ્છા છે. તે કઈ રીતથી કરતાં મ્હાર્ હિત થશે તે મ્હને કહે.’

“પુરોહિત બોલ્યો, હાલમાં આપના રાજ્યમાં શાંતતા નથી. ગામ અને શહેરો લૂંટાઈ જાય છે, લોકોને એરો તરફથી ઉપદ્રવ થાય છે. એવી સ્થિતિમાં ને આપ લોકો ઉપર કં નાખશો તો કર્તવ્યથી વિમુખ થશો. હવે આપને એમ લાગશે કે શંસી દીધાથી, તુરંગમાં નાખવાથી, તિરસ્કાર કરવાથી, કે રાજ્યમાંથી હાંટી મૂકવાથી આ એરોનો બદોબસ્ત થશે; પરંતુ આવા ઉપાયથી રાજ્યમાંની અધાધૂધીનો પૂર્ણપણે નાશ થશે નહિ. કેમકે, આવા ઉપાયોથી જે તાબે આવશે નહિ, તે ફરી તોફાન ઉભાં કરશે.

“હવે આ તોફાન તોડવાના ખરા ઉપાય જોઈએ તો આ છે કે આપના રાજ્યમાં જે ખેતી કરવા ઇચ્છે છે ત્હેમને આપ ખી આપો; જે વેપાર કરવા ઇચ્છે છે ત્હેમને મૂડી આપો; જે સરકારી નોકરી કરવા ઇચ્છે છે ત્હેમને યોગ્ય વેતન આપી ત્હેમનો યોગ્ય કાર્યમાં ઉપયોગ કરી લો. આવી રીતે સર્વ માણસો પોતપોતાના મનગમતા કામમાં લાગી ગયા પછી આપના રાજ્યમાં તોફાન થવાનો સંભવ નથી. વખતસર કર વસુલ થવાથી આપની તિજોરીની અભિવૃદ્ધિ

યશે. તોશનીઓનો ઉપદ્રવ ન હોવાથી, લોકો આળસથી ના કોડ-કોતુક પૂરા પાડતા દરવાજા ઉઘાડા મૂકી, નિર્ભયપણે મોટા આનંદથી કાલનિર્ગમન કરશે.’

“પુરોહિત આહ્વાણે કહેલો તોશનોનો બદોબસ્ત કરવાનો ઉપાય મહાવિજિત રાજને પસંદ પડ્યો. પોતાના રાજ્યમાં ખેતી કરવાને સમર્થ એવા લોકોને બી વગેરે આપી લેશે તેમની પાસે ખેતી કરાવી; ન્હાના મોટા વેપારીઓને મૂકી આપી તેમનો વેપાર વધાર્યો, અને યોગ્ય માણસોને ચૂંટી કદાડી તેમની સરકારી કામ પર યથાયોગ્ય રચશે યોજના કરી. આ ઉપાયથી મહાવિજિતનું રાષ્ટ્ર થોડા જ વખતમાં સમૃદ્ધ થયું. રાજ્યમાંના લોક એટલા મુખી થયા કે તેઓ, ચોરી લૂટપાટ નામશેષ થત્ર જવાથી, દરવાજા ઉઘાડા રાખીને પોતાનાં બાળકને રમાડતાં બારે આનંદથી કાળ ગાળવા લાગ્યા.

“એક દિવસ મહાવિજિત રાજ્યે પુરોહિતને કહ્યું, ‘પુરોહિત! ત્હમે કહેલા ઉપાયોથી મેં મ્હારા રાજ્યમાંથી તોફાન નહિ જેવું કરી નાંખ્યું છે; મ્હારી તિજ્જેરીની સાંપત્તિક સ્થિતિ ધણી જ સમાધાનકારક છે; અને રાષ્ટ્રમાંના સર્વલોક નિર્ભયપણે અને આનંદમાં રહે છે. હવે મહાયજ્ઞ કરવાની મ્હારી ઇચ્છા છે, તો એ યજ્ઞ કેમ કરીને કરવો એનો મને ઉપદેશ કરો.’

“પુરોહિત બોલ્યા, ‘મહાયજ્ઞ કરવાનો જો આપનો વિચાર છે, તો આપે, આ કાર્યમાં આપની પ્રજાની અનુમતિ લેવી જોઈએ. માટે પ્રથમ આખા રાજ્યમાંના લોકોને જાહેરનામાં

‘કાઠી આપની ઈચ્છા જણાવો અને સર્વ લોકોની આ કામમાં સંપત્તિ મેળવો.’

“ પુરોહિતેના કહ્યા પ્રમાણે રાજાએ ‘હું’ યજ્ઞ કરનાર છું એમાં લોકોની અનુમતિ છે કે નહિ એ સર્વેએ નિર્ભયપણે અને સ્પષ્ટપણે ‘અમને જણાવવું;’ એવું જાહેરનામું કાઢ્યું અને તે પ્રમાણે ન્હાના મોટા સર્વ લોકોએ યજ્ઞ કરવાની તરફેણમાં યોગદાન આપ્યો.

“ આથી પુરોહિતે યજ્ઞની સર્વ તૈયારી કરી, અને રાજાને કહ્યું કે, ‘યજ્ઞનો આરંભ કરનાં મ્હારી પુષ્કળ સંપત્તિ આ યજ્ઞમાં જનાર છે, એવો વિચાર ત્હમારે મનમાં આણવો ન ધટે. યજ્ઞ ચાલતો હોય ત્યારે મ્હારી સંપત્તિ નાશ પામે છે, તથા યજ્ઞ પૂરો થયા બાદ મ્હારી સંપત્તિનો નાશ થઈ ગયો, એવો વિચાર મનમાં આણવો ન જોઈયે. આપના યજ્ઞમાં સારા નરસા લોક આવશે. યજ્ઞ ત્હેમાં જે સત્પુરુષ હોય ત્હેમના પર જ દૃષ્ટિ રાખી આપે યજ્ઞ કરવો અને આપનું ચિત્ત આનંદિત રાખવું.’

“મહાવિજિતના યજ્ઞમાં ગાયો, બકરાં, મેદાં છત્યાદિ પ્રાણી મારવામાં આવ્યા નહિ; અને ઝાટો તોડી ત્હેના યૂષ (યજ્ઞસ્નાંભ) કરવામાં આવ્યા નહિ; દર્બનો ઉપયોગ થયો નહિ; અને દાસોને તથા મજ્જુરોને જગરદસ્તીથી કામે રોકવામાં આવ્યા નહિ. જેમની ઈચ્છા હતી તેમણે જ કામ કર્યું, અને જેમની ઈચ્છા નહતી ત્હેમણે તે કર્યું નહિ. ધી, તેલ, માખણ, દહીં, મધ અને ગોળ એટલા પદાર્થો તો યજ્ઞ પરિપૂર્ણ કરવામાં આવ્યો.

“ત્યાર પછી રાષ્ટ્રમાંના શ્રીમંત લોકો બારે બારે નગરાણુ લઇ, મહાવિજિત રાજના દર્શને આવ્યા. તેમને રાજાએ કહ્યું, ‘હે ગૃહસ્થો! મ્હને તમારા નગરાણુની જરાએ આવશ્યકતા નથી. ધાર્મિક કરના રૂપમાં મહારી પાસે પુષ્કળ દ્રવ્ય ભેગું થયું છે. તેમાંનું તમારે કાંઇ જોઇતું હોય તો તે ખુશીથી લઇ જાઓ.’

“આ પ્રમાણે રાજાએ તે ધનાઢ્ય લોકોનાં નગરાણુ ન લીધાથી તેમણે તે દ્રવ્ય વડે આંધળા, લૂલા, લંગડા વગેરે અનાથ લોકો માટે મહાવિજિત રાજની યજ્ઞશાળાની ચારે બાજુએ ધર્મશાળા બાંધી ત્યાં ગરીબગરબાઓને દાન આપ્યાં.”

બુદ્ધે કહેલી આ યજ્ઞની વાત સાંભળી કૂટદંત સાથે આવેલા બ્રાહ્મણે બોલી કહ્યા કે, “બહુ જ સરસ યજ્ઞ ! વાહ બહુ જ સરસ યજ્ઞ !”

પછી બુદ્ધે કૂટદંત બ્રાહ્મણને પોતાના ધર્મના વિસ્તાર-પૂર્વક ઉપદેશ આપ્યો. તેનું શ્રવણ કરી કૂટદંત બુદ્ધને ઉપાસક થયો અને બોલ્યો, “હે ગૌતમ ! સાતસો બળદ, સાતસો બકરાં અને સાતસો મેદાં, આ સર્વ ગ્રાણીઓને મૂપથી મુખ્ય કરૂં છું; તેમને હું હવદાન આપું છું ! તાજું ધાસ આપ અને થંડુ પાણી પી તેઓ શીતળ હવામાં આનંદથી રહે.”

કૂટદંત બ્રાહ્મણે બીજે દિવસે બુદ્ધને પોતાને ઘેર બિશુ-સંધ સહ આમંત્રણ કર્યું અને પોતે પોતાના હાથે સર્વ વ્યવસ્થા કરી બુદ્ધને અને બિશુસંધને તૃપ્ત કર્યા.

(૧૯)

ભારદ્વાજ ખેડૂત

એક વખતે યુદ્ધદેવ મગધરાજ્યમાં એકનાજા નામનાં બ્રાહ્મણગામમાં રહેતા હતા. તે વેળાએ ભારદ્વાજ બ્રાહ્મણના ખેતરમાં ખેડવાનું કામ ચાલતું હતું, તેણે આ કામમાં પાંચસો હજાર રોકેલાં હતાં. એક દિવસ ભારદ્વાજે ખેતર ખેડનારા લોકોને મિનખાની આપી. તે કમળણી ચાલતી હતી એવામા યુદ્ધ ભગવાન ચીવર ધારણ કરી અને પોતાનું બિડાપાત્ર હાથમાં લઈ એક બાણુએ કબા રહ્યા.

યુદ્ધને બિડા માટે કબા રહેલા જોઈ ભારદ્વાજ ખોલ્યો, “હે શ્રમણ ! હું ખેડું છું, વાવું છું અને મ્હારો નિર્વાહ કરું છું, તે પ્રમાણે તું ચે ખેતી કરી ત્હારો નિર્વાહ કર, બિડા ચા માટે માગે છે ?”

યુદ્ધે જવાબ આપ્યો, “હું પણ ખેતી પર જ મ્હારો નિર્વાહ કરું છું.”

બ્રાહ્મણે કહ્યું, “વાલ ! તું પોતાને ખેડૂત કહેવડાવે છે, પણ ત્હારાં ઓળારો કાંઈ દેખાતાં નથી એ શું ? ત્હારી ખેતી વળી કેવા પ્રકારની છે તે કહે જોઈએ.”

યુદ્ધે જોત્યા, “શ્રદ્ધા એ બી છે, તેના ઉપર સદાચરણની વૃદ્ધિ થાય છે. પ્રગા એ મ્હાઈ જળ છે, અને પાપ

કરવામાં રહેલી શરમ એ તે હળનો વચ્ચે દાંડે છે. મન
 રૂપી દોરાથી એ હળ બાંધેલું છે. સ્મૃતિ એ મહારા હળનું શળ
 અને એ જ મહારો ચાળૂક છે. સત્ય એ મહારું નીંદણુ છે.
 અને શાન્તિ એ મહારી વિશ્રાન્તિ છે. મહારો કૃતસાહ એ જ
 મહારા બળદ છે. મહારું આ હળ : નિર્વાણની દિશામાં ખેડી
 રહ્યું છે. આ પ્રમાણે કરેલી ખેતી, હે ભારદ્વાજ ! અમૃત
 સમાન શળ આપનારી થાય છે. આવા પ્રકારની ખેતી કર-
 નારો મનુષ્ય સર્વ દુઃખોમાંથી મુક્ત થાય છે. ” આ બોલતું
 સાંભળી ભારદ્વાજ બ્રાહ્મણ મહોટ્ટી થાળીમાં દૂધની ખીર
 લાવ્યો અને તે બોલ્યો, “ હે ગૌતમ ! આ ખીર આપ
 આરોગી. બારેમાં બારે શળ આપનારી ખેતીના કરનારા
 આપ ખેડૂત છો ! ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ મહેં આજ તહારી સાથે મને બિંદા
 આપવા સંબંધે સંવાદ કર્યો છે, માટે આજ આ બિંદા
 સ્વીકારવી મહારે માટે અયોગ્ય છે. તું બીજા કોઈ પણ
 સત્પુરુષને આનંદથી સંતુષ્ટ કર. કેમકે સાધુસંત એ પુણ્યનાં
 ખેતરો જ છે. ”

(૨૦)

ગુસ્સે થનાર ભારદ્વાજ

એક સમયે યુદ્ધદેવ રાજગૃહમાંના વેણુવનવિહારમાં રહેતા હતા. પોતાના ગોત્રમાંના એક બ્રાહ્મણ યુદ્ધનો શિષ્ય થયો, એ સમાચાર સાંભળી આક્રોશક ભારદ્વાજને બહુ ક્રોધ આવ્યો; અને વેણુવનમાં આવી તહેણે યુદ્ધ પર ગાળોનો વરસાદ વરસાવ્યો. યુદ્ધે કાંઈ પણ જવાબ ન આપ્યાથી ભારદ્વાજ થોડીક વારમાં શાંત થયો. ત્યારે યુદ્ધે તેને કહ્યું કે “ હે બ્રાહ્મણ ! ત્યારે ઘેર કદી પણ પરોણા આવે છે ખરા કે ? ”

ભારદ્વાજે જવાબ આપ્યો “ હા. મહારા સગાંઢાણાં કદી કદી મહારે ઘેર આવે છે. ”

“ અને તેમને તું ખાવાપીવાની સામગ્રી આપે છેને ? ”

“ હા. મહારે ઘેર આવેલા પરોણાનો મોગ્ય આદર-સત્કાર કરી હું તેમને ખાવાપીવાની સામગ્રી આપું છું. ”

“ પણ હે બ્રાહ્મણ ! જો ત્યારા પરોણા ત્યારી આપેલી વસ્તુઓ ન સ્વીકારે, તો તેને શું યાચ છે ? ”

“ હે ગૌતમ ! આ તું શું પૂછે છે ? મહે આપેલી વસ્તુઓ મહારા પરોણાને ગમે નહિ તો તે મહેને પાછી મળે એ દેખીતું જ છે ! ”

“ હે બ્રાહ્મણ ! તે જ પ્રમાણે ત્હં જે આ ગાળોની બેટ મ્હારે માટે આણી, ત્હેનો મ્હેં સ્વીકાર કર્યો નહિ. મ્હેં જે ત્હારા પર ગુસ્સો કર્યો હોત કે ત્હને સામે ગાળો આપી હોત તો, ત્હારી બેટનો મ્હેં અંગીકાર કર્યો એમ કહેવું પડત. પણ હું કાંઈપણ બોલ્યા વિના ગુપચુપ બેસી રહ્યો, એટલે ત્હેનો મેં અંગીકાર કર્યો નથી. હવે, ત્હારી આ બેટ ત્હારી પાસે જ રહી છે ”

બ્રાહ્મણ બોલ્યો, “ આપ મ્હોટા સંત છો. એવી આપની સર્વત્ર ખ્યાતિ ફેલાઈ છે; પણ આપ ગુસ્સો કરો છો એ કેમ ? ”

બુદ્ધે ઉત્તર આપ્યો, “ હે બ્રાહ્મણ ! હું ગુસ્સે થયો નથી એ તો ક્યાં જ છે. ગુસ્સે થનાર ઉપર જે સામે જ ગુસ્સો કરે છે ત્હેનું પોતાનું જ ત્હેનાથી અહિત થાય છે. પણ જે કોઈ સામે માણસ ગુસ્સે થવા છતાં પોતે કોઈ બરાતો નથી, તે એક મ્હોટી લડાઈ જીતે છે એમ કહી શકાય; પ્રતિપક્ષી ગુસ્સે થયો છે એવું જોઈ જે આત્મંત વિવેકથી શાન્ત થાય છે તે પોતાનું અને પારકાનું હિત સાધે છે. પોતાનો અને પારકાનો રોગ સારો કરનાર આ મનુષ્યને સદ્ધર્મનું જન્મને જ્ઞાન નથી એવા મૂર્ખ લોકો મૂર્ખ સમજે છે ! ”

આ કથન સાંભળી ક્રોધાળુ ભારદ્વાજ બુદ્ધને સરજો ગયો. અને બિશ્નુ થઈ કેટલેક કાળે અર્હતપદને પામ્યો.

(૨૧)

ખોદું ન બોલવા વિષે રાહુલને ઉપદેશ

ઠાઠ એક સમયે છુદ્દ બગવાન રાજગૃહમાંના વેણવનમાં રહેતા હતા. તે વેળાએ આયુષ્માન રાહુલ રાજગૃહ પાસે અમ્બલકદ્વિષ્ટા નામના સ્થળમાં રહેતો હતો. એક દિવસ સંધ્યાકાળે છુદ્દ બગવાન રાહુલ હતો તે ઠેકાણે ગયા. રાહુલે બગવાનને દ્વરથી જોઈ આસન બિછાવ્યું અને ચરણ ધોવાને પાણી લાવી રાખ્યું. છુદ્દદેવને આસન પર બેસાડી ચરણ ધોયા. રાહુલ લેખને નમસ્કાર કરી એક બાજુએ બેઠો.

છુદ્દે પગ ધોવાના પાત્રમાં યોડુંક પાણી બાછી રાખ્યું, અને રાહુલને પૂછ્યું, “ રાહુલ ! આ અત્યંત અસ્વ જગ તું જુએ છે કે ? ”

“ હા, મહંત ” રાહુલે ઉત્તર આપ્યો.

“ રાહુલ, જેને ખોદું બોલતાં શરમ આવતી નથી, તે માણસનું આમણ્ય (શ્રમણપણું) આ પાણી પ્રમાણે ક્ષુદ્ધક સમજવું જોઈએ ! ”

“ પછી છુદ્દે તે પાણી ફેંટી દીધું અને બોલ્યા, “ રાહુલ ! જેને ખોદું બોલતાં લાજ આવતી નથી. તેનું આમણ્ય આ પાણી પ્રમાણે ત્યાગ્ય છે ! ”

શરી છુદ્દ તે વાસણ ઉધું પાડી બોલ્યા, “ જેને ખોદું બોલવામાં શરમ લાગતી નથી તેનું આમણ્ય આ વાસણ પ્રમાણે ઉધું થઈ ગયું છે, એમ સમજવું ! ”

તે વાસણુ ફરી છતું રાખી બુદ્ધે કહ્યું, “રાહુલ! આ ખાલી થયેલું વાસણુ તું બુદ્ધે છે ને? જોને ખોડું બોલવાની શરમ આવતી નથી, તેવું માનવ્ય આ વાસણુ પ્રમાણે ખાલી-નકામું-સમજવું!”

“રાહુલ! લડાઇ માટે સજ્જ કરેલા એકાદ હાથી પોતાનાં સર્વ અવયવોથી લડાઇ કરશે, પણ સુંદર માત્ર રાખી મૂકે તો એમ કહી શકાશે કે આ હાથીએ પોતાનું જીવન ધણીના કાર્યને માટે આપ્યું નથી. પરંતુ તે જ હાથી જો લડાઇમાં સુંદરો પૂર્ણપણે ઉપયોગ કરવા માટે. તો રાજકાર્યને તેણે પોતાનું આપ્યું જીવિત અપણુ કર્યું છે, એમ કહેવું પડશે. તે જ પ્રમાણે જોને ખોડું બોલતાં લાજ આવતી નથી, તેને કોઇ પણ પાપ કરતાં લાજ આવશે નહિ, એમ હું કહું છું. માટે હે રાહુલ! મરદારીની ખાતર પણ હું ખોડું બોલીશ નહિ, એવા તું નિશ્ચય કર.”

“રાહુલ! આરસાનો ઉપયોગ શો?”

“પ્રત્યક્ષેણુ કરવા માટે આરસાનો ઉપયોગ થાય છે.”

રાહુલે કિત્તર આપ્યો.

“જે પ્રમાણે, રાહુલ! પ્રથમ પોતાનામનની સાથે પ્રત્યક્ષેણુ કરી પછી તું કર્મ કરતો જા. કાયા, વાચા અને મનથી એકાદ કર્મ કરવાનો ત્યારે તું આરંભ કરે, ત્યારે પ્રથમ તું તે કર્મનું પ્રત્યક્ષેણુ કર અને તેમ કરવાથી જો તે કર્મ આત્મપરહિતને આડે આવનારું લાગે જણાય, તો તેનો તું એકદમ ત્યાગ કર. પણ તે જ કર્મ આત્મપરહિત સાધનારું અને સુખકારક પરિણામ લાવનારું લાગે જણાય તો તેનો તું અંગીકાર

કર. કર્મ કરતાં કરતાં પણ તહેવું પ્રત્યવેક્ષણ કરવું જોઈએ અને કર્મ આત્મપરહિતસાધક જણાય તો અધવચમાં જ તહેને છોડી દેવું. પણ તે કર્મ સાફ જણાતાં આગળ ચાલુ રાખવું. વળી રાદુલ ! કોઈ પણ કર્મ કર્યા પછી પણ ત્હારે એવું પ્રત્યવેક્ષણ કરવું. તે કર્મ ખરાબ છે, “આત્મપરહિતને વિધ્ન કરનારું છે અને દુઃખપરિણામી છે એમ જણાઈ આવતાં તથાગત પામં કે વિદ્વાન્ બિશુ પાસે જઈ ત્હારે ત્હેનો પ્રશ્નાર્તાપ કરવો અને તે દિવસથી ફરી તે કરવું નહિ. પણ પોતાને હાથે થયેલું કર્મ જો ત્હને આત્મપરહિતસાધક હોય નુખપરિણામી છે એમ જણાઈ આવે, તો મુદિત (આનંદિત) અંતઃકરણથી તે કર્મનો ત્હારે ફરી ફરી અભ્યાસ કરવો.

“હે રાદુલ ! અતીત કાળમાં જે સાધુસતોએ પોતાનાં કાવિક, વાચિક અને માનસિક કર્મો પરિશુદ્ધ કર્યા, તે ત્હેમણે પ્રત્યવેક્ષણથી જ કર્યા. બિવિધ કાળમાં જે સાધુસતો પોતાનાં કર્મો પરિશુદ્ધ કરશે, તે પણ આ પ્રત્યવેક્ષણની સાહાય્યથી જ; તેમ જ વર્તમાન કાળમાં સાધુસતો પોતાનાં કર્મો પરિશુદ્ધ કરે છે, તે પણ આ પ્રત્યવેક્ષણ વડે જ કરે છે. અર્થાત્ હું રાદુલ ! ફરી ફરી પ્રત્યવેક્ષણ કરતાં કરતાં તું કાવિક, વાચિક અને માનસિક કર્મો શુદ્ધ કરતાં રીજ.”

આ પ્રમાણે બગવાન બોલી રહ્યા પછી રાદુલે ત્હેમનો ઉપદેશ માન્ય કરી ત્હેમને વંદન કર્યું.

બિશુએ કદી પણ ગુસ્સો કરવો ન જોઈયે

મોલિય ફેલ્યુન નામના એક બિશુની અને કેટલીક બિશુણીઓની મૈત્રી હતી. તે બિશુણી સંબંધે જો કોઈ ખરાબ શબ્દ બોલતું, તો ફેલ્યુનને ખૂબ ગુસ્સો આવતો અને એકદમ તે હેને મારવા દોડતો. આ સમાચાર જુદાં કાને પડતાં જ હોમણે ફેલ્યુનને બોલાવી કહ્યું, “હે ફેલ્યુન, તું કેટલીક બિશુણી સંબંધે કોઈ ખરાબ શબ્દ બોલતાં હોના પર ગુસ્સો થાય છે અને લડવાને તૈયાર થાય છે, એ વાત શું ખરી છે?”

“હા, બદંત.” ફેલ્યુને કતાર આપ્યો.

જુદાં બોલ્યા, “હે ફેલ્યુન! તું કુલીન મનુષ્ય હોઈ. શ્રદ્ધા-પૂર્વક બિશુ થયો છે. એવું હોવા છતાં હજી ત્હારા પ્રાપચિક સંસ્કારો ગયા નથી, એ આશ્ચર્ય નથી શું? હે ફેલ્યુન! તે બિશુણીને જ નહિ, પણ ત્હને સુદ્ધાં કોઈએ ગાળો ભાંડી હોય; હોમના જ નહિ, પણ ત્હારા પોતાના સુદ્ધાં ગાલ પર તમાચા માર્યા હોય; કે પથ્થર અને શસ્ત્રથી હોમના જ નહિ પણ તારા શરીર પર સુદ્ધાં પ્રહાર કર્યા હોય; તોયે ત્હારું ચિત્ત વિકારવશ થાય નહિ, ત્હારા મુખમાંથી જૂંડા શબ્દો નિકળે નહિ ત્હારા મનમાં તે વેળાએ ત્હારા શત્રુ પર અનુકંપા અને મૈત્રી રહે, અને કોઈ આવે નહિ, એ બદલ ત્હારે સાચવેલી રાખતી જોઈએ.”

ત્યાર પછી શ્રુદ્ધચુર ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા, “ હે ભિક્ષુઓ ! એવો એક સમય હતો કે જે સમયે ભિક્ષુ મહારા કહેવા પ્રમાણે ચાલવામાં કસ્ટ કરતા નહિ. હું ત્હેમને કહેતો કે હું દિવસમાં એક જ વખત જમું છું અને તેથી કરીને મ્હને ઘણું ખર્ચ રોગનો ઉપદ્રવ થતો નથી, મહારાં અંગમાં હોશિયારી રહે છે, બળ રહે છે અને હું સુખથી રહું છું. તે જ પ્રમાણે ત્હમે જે દિવસમાં એક જ વાર જમતાં જાઓ અને તેથી કરીને નીરોગી, હોશિયાર અને બળવાન થઇ સુખેથી રહો. તે ભિક્ષુઓને મહારે પુષ્કળ ઉપદેશ કરવો પડતો નહિ, કેવળ ત્હેમના કર્તવ્યનું સ્મરણ કરાવવું પડતું. જેમ કેળવેલા ઉત્તમ ઘોડા સીધા માર્ગ પર રથખેંચી જતાં ચાલુકની અપેક્ષા રાખતા નથી તે પ્રમાણે તે ભિક્ષુઓને અનુશાસન કરવું પડતું નહિ.

“ભિક્ષુઓ ! ત્હમે પણ તે ભિક્ષુઓ પ્રમાણે અશુભધર્મ છોડીને શુભધર્મનો અભ્યાસ કરો. ગામ કે નગરની બહાર ચાલવૃક્ષોનું એકાદ જંગલ વધી ગયું હોય અને એકાદ મનુષ્ય ત્હેની સુધારણા કરવા માટે ત્હેની આસપાસનાં કાંટાવાળાં તેમ જ વાંકાં ચુકાં ઝાડો કાઢી નાંખી જંગલને સાફ કરે તો ચાલવૃક્ષોની ઘણી જ અભિવૃદ્ધિ થાય. તે જ પ્રમાણે હે ભિક્ષુઓ ! ત્હમારા અંતઃકરણમાંની અશુભ મનોવૃત્તિઓ નિર્મૂળ કરી, કુશલ મનોવૃત્તિઓની વૃદ્ધિ કરો. તેથી કરીને આ મહારા ધર્મમાં ત્હમારી ઉન્નતિદ્વયશે.

“હે ભિક્ષુઓ ! પ્રાચીન કાળમાં આ આવસ્થિમાં વૈદેહિકા નામની એક કુલીન સ્ત્રી રહેતી હતી. તે અત્યંત શાંત અને

નમ્ર હોવા માટે પ્રખ્યાત હતી. તેની પાસે કાળી નામની એક દાસી હતી. તેના મનમાં એક વાર એવો સવાલ ઉઠ્યો કે મહારી શેઠાણી ખરેખર જ શાંત છે, કે હું સવ કામો વખતસર કરું છું તેથી તેને મહારા પર ગુસ્સે થવાને કદિ જ પ્રસંગ આવતો નથી ?

“એક દિવસ પોતાની શેઠાણીની પરીક્ષા કરવાને કાળા દાસી જરા મોડી ઉઠી આથી વૈદેહિકાએ ભવાં ચઢાવી કાળાને કહ્યું, ‘કેમ રે કાળા ! આજ શામાટે મોડી ઉઠી ?’

‘કાંઈ નહિ’ આ, સાહેબ ! સહજ મોઢું થય ગયું.’ કાળાએ ઉત્તર આપ્યો.

“ ‘કાંઈ નહિ’ ! અમથી જ મોડી ઉઠી ? તું તો સાવ નહારી છે, વૈદેહિકા કાળા તરફ મુરકવા લાગી.

“ ‘હંદ’ શેઠાણીને ગુસ્સો તો ખૂબ આવે છે ! પણ આડોશીપાડોશીને માત્ર તે પોતાનું ખરું સ્વરૂપ દેખાડતી નથી !’ કાળાએ મનમાં જ ઉદ્ધાર કાઢ્યા.

“વળી કેટલાક દિવસ વીત્યા પછી પોતાની શેઠાણીની પુરી પરીક્ષા કરવા માટે કાળા દાસી વધારે મોડી ઉઠી. આથી વૈદેહિકા રાત્રી પીળા ચંદ્રગર્ભ અને બારણાનો નકૂચો કાઢી તેના કપાળમાં માર્યો. કાળાના માથામાંથી લોહીની ધાર વહેવા લાગી. તેણે રસ્તા પર જઈ મોટા રાગડા કાઢવા માંડ્યા. આથી આડોશીપાડોશી લોકો તેની આસપાસ ભેગા થયા અને તેનું કપાળ કેમ કુટ્યું એ વિષે પૂછપરછ કરવા લાગ્યા.

“કાળા બોલી, ‘આ અમારાં શાન્ત અને નમ્ર શેઠાણીનું પરાક્રમ છે. આખા ઘરમાં હું એકલી જ દાસી અને ઉદતાં જરા

મેહું થયું, એટલે એમણે ખારણાનો નદૂઓ કાઢી મ્હારા કપાળમાં માર્યો!

“તે દિવસથી વૈદેદિકા ઘણી દુષ્ટ અને ગરમ સ્વભાવની છે એવી ત્હેની અપહ્રાંતિ થઈ.”

“આ પ્રમાણે, હે બિશ્નુઓ! એકાદ બિશ્નુ ન્યાં સુધી ત્હેની વિરુદ્ધ ખરાબ ચબ્દો ત્હેના કાન પર પડતા નથી, ન્યાં સુધી શાન્ત અને નમ્ર હોય છે. પણ ન્યારે ખરાબ ચબ્દો સાંભળવાનો પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે તે શાન્ત અને નમ્ર છે કે નહિ એની પરીક્ષા કરી ચકાસ છે. જે અન્ન વસ્ત્ર મેળવવા ખાતર શાન્ત કે નમ્ર રહે છે, ત્હેને હું શાન્ત કે નમ્ર કહેતો નથી. પરંતુ જે ધર્મના ગૌરવથી ધર્મને પૂજ્ય માનીને શાન્ત થાય છે, તે જ ખરો શાન્ત ગણાય; અને તે જ ખરો નમ્ર હોઈ શકે.

“હે બિશ્નુઓ કાંઈ યોગ્ય વેળાએ બોલે છે, તો કાંઈ અયોગ્ય વેળાએ બોલે છે; કાંઈ બનેલી વાત કહે છે તો કાંઈ ન બનેલી વાત કહે છે; કાંઈ મધુર બોલે છે તો કાંઈ કટુ બોલે છે; કાંઈ હિત માટે બોલે છે તો કાંઈ અહિત માટે બોલે છે; કાંઈ મિત્રભાવે બોલે છે તો ખીન્ને કાંઈ દ્વેષપ્રુદ્ધિથી બોલે છે. આ સર્વ પ્રસંગે હે બિશ્નુઓ! ત્હમારું ચિત્ત વિકારવશ થાય નહિ, ત્હમારા મુખમાંથી બૂંડા ચબ્દો નીકળે નહિ, ત્હમારા અંતઃકરણમાં દયા અને મૈત્રી વસે, દ્વેષ રહે નહિ, અને જે મનુષ્ય પોતાની વિરુદ્ધ બોલ્યો હોય ત્હેને, આધાર બનાવી અખિલ જગત પર ત્હમે મૈત્રીની બાવના કરી શકો, એવો ત્હમારો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

“ હે બિશ્નુઓ ! એકાદ મનુષ્ય ટોપલી અને કોદાળી લાઇ કહેશે કે ‘આ સર્વ પૃથ્વી હું ખોદી નાંખીશ!’ બીજો એકાદ લાક્ષારસ, હરિદ્રારસ, કે મંજિષ્ઠારસ લાઇ કહેશે કે ‘આ આકાશ હું રંગી નાંખીશ.’ ત્રીજો એકાદ ઘાસની પૂણી સળગાવી કહેશે કે ‘આ ગંગા નદીને સંતપ્ત કરી મૂકીશ.’ આ સર્વ મનુષ્યના પ્રયત્નોનું પૃથ્વી, આકાશ કે ગંગા નદી પર કાંઈજ પરિણામ થનાર નથી; તે પ્રમાણે બીજા લોકોનાં બોલવાનું ત્હમારાં અંતઃકરણ ઉપર જરાએ ખરાબ પરિણામ થવું જોઈએ નહિ.

“ હે બિશ્નુઓ ! જો લૂંટારૂઓ આવીને કરવતથી એકાદ બિશ્નુનાં અવયવ કાપવાની શરૂઆત કરે, અને તે પ્રસંગે તે બિશ્નુ જો ચીઠાય, તો ત્હેને મ્હારો ખરો અનુયાયી ગણી શકાય નહિ. એવે પ્રસંગે પણ હે બિશ્નુઓ ! ત્હમને ચીઠ આવે નહિ, ત્હમારાં ભુષ્પમાંથી ખરાબ શબ્દો નીકળે નહિ, ત્હમારાં અંતઃકરણમાં દયા અને મૈત્રી રહે, તથા ત્હમારાં શત્રુને આધાર તરીકે રાખીને ત્હમે આખા જગત પર નિરસીમ મૈત્રીની ભાવના કરી. શકો એવી હમેશાં સાવચેતી રાખો.

“ ઓ બિશ્નુઓ ! આ મ્હારા ઉપદેશને ત્હમે કકચોપમ. (કરવત જેવો) ઉપદેશ કહેજો, અને ત્હેનું શરી શરી મનન કરજો. શું એવો કોઈ પણ મ્હોટો કે ન્હાનો ખરાબ શબ્દ છે કે જે ત્હમારાંથી સહન ન થઈ શકે ? ”

બુદ્ધ ભગવાનના આ ઉપદેશનું બિશ્નુઓએ પ્રસન્ન ચિત્તથી અભિનંદન કર્યું.

(૨૩)

ચાર સ્મૃત્યુપસ્થાનો (જગૃતિનાં સાધનો)

એક સમયે છુદ્ધ ભગવાન કુરુરાષ્ટ્રમાં કૃમ્માસદમ્મ (કૃષ્ણાષદમ્મ) નામના શહેરમાં રહેતા હતા. ત્યાં તેઓ બિશ્નુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા કે “હે બિશ્નુઓ ! મનુષ્ય પ્રાણીની શુદ્ધિ થવા માટે, શોક અને ખેદની પાર જવા માટે, સન્માર્ગ મેળવવા માટે અને નિર્વાણનો અનુભવ લેવા માટે ચાર સ્મૃત્યુપસ્થાનો એ જ માત્ર ખરો માર્ગ છે. પોતાના દેહનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરવું, વેદનાનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરવું, ચિત્તનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરવું અને મનોવૃત્તિનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરવું, એ ચાર સ્મૃત્યુપસ્થાનો છે.

“હે બિશ્નુઓ ! એકાદ બિશ્નુ અરણ્યમાં ઝાડ નીચે કે એકાન્તમાં પલાંડી વાળી અને ડોકથી કમ્મર સુધીનો ભાગ ટ્કાર રાખી બેસે છે. તે જગૃત અંતઃકરણથી શ્વાસ અંદર લે છે અને જગૃત અંતઃકરણથી શ્વાસ બહાર કાઢે છે; પોતાના આશ્વાસ અને પ્રશ્વાસ દીર્ઘ છે કે હ્રસ્વ છે, લેની લેને પૂર્ણ સ્મૃતિ હોય છે; આખા શરીર વિષે જગૃતિ રાખી આશ્વાસ પ્રશ્વાસ કરવાનો તે અભ્યાસ કરે છે. જેમ એકાદ હોંશિયાર સુધાર (શાલ્કડીથી છિદ્ર પાડનાર) કે લેનો હોંશિયાર મદદનીશ પોતે દોરી નેરથી કે ધીરે બેઝે છે તે સારી રીતે સમજે છે, તેમજ આ બિશ્નુ પોતે દીર્ઘ કે હ્રસ્વ આશ્વાસ પ્રશ્વાસ કરે છે

તે તે સારી રીતે જાણે છે. આ પ્રમાણે તે પોતાના દેહનું
યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે.

“તે જવા આવવામાં, આમ તેમ જોવામાં, બેસવા
ઊઠવામાં, પાત્ર ચીવર ધારણ કરવામાં, નમવામાં, ખાવા
પીવામાં, શૌચમુખમાર્જનાદિ કરવામાં, બોલવા ચાલવામાં,
સ્મૃતિ રાખે છે. તેની સર્વ ક્રિયા સ્મૃતિપૂર્વક ચાલે છે. આ
પ્રમાણે તે પોતાના દેહનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે.

“વળી તે પોતાના દેહનું પગથી કેશ સુધી અવલોકન
કરે છે. આ દેહમાં કેશ, લોભ, નખ, દાંત, ત્વચા, માંસ,
સ્નાયુ, અસ્થિ, અસ્થિમજ્જા, મૂત્રાશય, હૃદય, કાળજી,
કોથળી, જરોળ, ફેફસાં, આંતરડાં, આંતરડાંની દોરી, કોઠામાંના
પદાર્થ, વિષ્ટા, પિત્ત, શ્લેષ્મ, પર, રક્ત, સ્વેદ, મેદ, અશ્રુ, થુંક,
લીંટ, વીર્ય એ પદાર્થો છે. એકાદ ટોપલીમાં જુદાં જુદાં
ધાન્યો બર્યાં હોય તો તે ટોપલી ઠાલવી નાંખી એકાદ દેખતો
માણસ તે જુદાં જુદાં કરી શકશે કે આ મગ, આ ચોખા,
આ અડદ, આ તલ વગેરે, તે જ પ્રમાણે આ (ચોગી) આ
કેશ, આ લોભ, ઇત્યાદિ પોતાના દેહમાંના અપવિત્ર પદાર્થોનું
અવલોકન કરે છે.

“તે રમશાનમાં જઈ, ત્યાં પડેલાં જુદા જુદા પ્રકારનાં પ્રેત
જુએ છે. એકાદ પ્રેત સજ્જને મ્હોટું થયેલું હોય છે; એકાદ
કાગડા કૂતરાં વગેરે પ્રાણીઓએ ખાધને છિન્નભિન્ન કર્યું હોય
છે, તો એકાદનાં અસ્થિ જ સિલ્લકમાં રહ્યાં હોય છે. આવાં
પ્રેતો તરફ જોઈ તે એવો વિચાર કરે છે કે, મ્હારો દેહ સુદ્ધાં

આવી સ્થિતિએ જ પ્હોંચવાનો છે ! આ સિદ્ધાંતથી મ્હારો દેહ મુક્ત થવો શક્ય નથી.' આ દેહ ઉત્પન્ન થઈ નાશ પામે છે એનું તે સ્મરણ રાખે છે; દેહ આવો છે એનું એ સ્મરણ રાખે છે. તે અનાસક્ત થાય છે, જગતમાં ક્રોધપિણ્ણ વસ્તુની તે આસક્તિ રાખતો નથી. આ પ્રમાણે તે પોતાના દેહનું યથાર્થપણે અવલોકન કરે છે,

“ હે બિશ્ણુઓ ! એકાદ બિશ્ણુ પોતાની વેદનાઓનું અવલોકન કરે છે. તે સુખકારક વેદના અનુભવતો હોય, તો તે સમજે છે કે પોતે સુખકારક વેદના અનુભવે છે અને તે દુઃખકારક વેદના અનુભવતો હોય તો તે એ સમજે છે કે પોતે દુઃખકારક વેદના અનુભવી રહ્યો છે; તે સુખદુઃખથી રહિત વેદના અનુભવતો હોય તો તે સમજે છે કે પોતે સુખદુઃખથી રહિત વેદના અનુભવી રહ્યો છે. તે આ વેદના લોભથી અનુભવે છે, કે અલોભથી અનુભવે છે, એનું તેને સ્મરણ હોય છે. આ પ્રમાણે તે અધ્યાત્મિક કિંવા બાહ્ય વેદનાનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે. વેદના ઉત્પન્ન થઈ વિનાશ પામે છે એ તે જુએ છે. પોતાના અંગમાં વેદના છે એનું એને સ્મરણ હોય છે. સ્મૃતિ અને જ્ઞાન મેળવવાને તે અનાસક્ત થાય છે. આ લોકમાં કશાની એ આસક્તિ રાખતો નથી. આ પ્રમાણે બિશ્ણુ વેદનાઓનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે.

“ હે બિશ્ણુઓ ! એકાદ બિશ્ણુ પોતાના ચિત્તનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે. પોતાનું ચિત્ત સકામ છે કે નિષ્કામ; સદૃષ કે વિગતદૃષ છે; સમોહ છે કે વીતમોહ છે; સંક્ષિપ્ત છે કે વિક્ષિપ્ત.

છે; સમાહિત છે કે અસમાહિત છે; વિમુક્ત છે કે અવિમુક્ત છે; ધર્મ્યાદિ સર્વ તે જાણે છે. આ પ્રમાણે પોતાના કે પારકાના ચિત્તનું ત્હેને જ્ઞાન થાય છે. ચિંત ચંચલ છે, એ તે જાણે છે. ચિંત એવું કાંઈક છે એની ત્હેને સ્મૃતિ હોય છે. કેવળ સ્મૃતિ અને જ્ઞાન મેળવવા માટે તે કોઈપણ પદાર્થમાં આસક્તિ ન રાખતાં વતન કરે છે. આ પ્રમાણે બિશ્નુ ચિત્તનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે.

‘હે બિશ્નુઓ ! એકાદ બિશ્નુ પોતાની મનોવૃત્તિનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે. તે કામવિકાર, દ્વંષ્યબુદ્ધિ, આગસ, અસ્વસ્થતા અને સંશય એ પાંચ જ્ઞાનનાં આવરણો પોતાનાં અંતઃકરણમાં છે કે નહિ, એ બરાબર તપાસે છે. આ આવરણની ઉત્પત્તિ કેમ થાય છે, તે ઉત્પન્ન થતાં ત્હેનો વિનાશ શી રીતે કરાય છે, અને ફરી ત્હેનો ઉત્પાદ ન થવા વિશે શો ઉપાય છે એ સર્વ તે જાણે છે. આ પ્રમાણે આ પાંચ મનોવૃત્તિનું તે યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે.

“વળી તે પંચસ્કંધનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે. રૂપ, વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન આ પાંચ સ્કંધોનો ઉદય અને અસ્ત કેમ થાય છે એ તે જાણે છે. આ પ્રમાણે આબ્યંતર કે બાહ્ય સ્કંધોનું તે યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે.

“વળી તે ચક્ષુ, રૂપ ધર્મ્યાદિ આબ્યંતર અને બાહ્ય આયતનોનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે. ચક્ષુ અને રૂપ, કર્ણ અને શબ્દ, નાસા અને ગંધ, ત્વચા અને સ્પર્શ, મન અને મનોવૃત્તિ એ સાના સંયોગે ક્યાં ક્યાં બંધેનો ઉત્પન્ન થાય છે,

ઐનાયી ઉત્પન્ન થયેલાં બધેનેનો નાશ કેમ થાય છે, અને ફરી બધેનો ઉત્પન્ન ન થવાના ઉપાય શા, એ તે જાણે છે.

“ વળી, તે સાત બોધ્યગોત્રું મથાર્થ રીતે અવતોક્ત કરે છે. સ્મૃતિ, ધર્મપ્રવિચય, વીર્ય, પ્રીતિ, પ્રત્યગ્ધિ, સમાધિ અને ઉપેક્ષા એ સાત ધર્મો પોતાના અંતઃકરણમાં છે કે નહિ એ તે જાણે છે. ન હોય એવા સંબોધ્યગોત્રે ભાવનાના બળથી પૂર્ણતાએ કેમ પહોંચાડવા, એ યે તે જાણે છે. આ પ્રમાણે તે આબ્યંતર અને બાહ્ય મનોવૃત્તિનું મથાર્થ રીતે અવતોક્ત કરે છે.

“આ સિવાય તે ચાર આર્યસત્યોનું મથાર્થ રીતે અવતોક્ત કરે છે. આ દુઃખ છે, આ દુઃખનો સમુદય છે, આ દુઃખનો નિરોધ છે, અને આ દુઃખનિરોધનો માર્ગ છે, એ તે જાણે છે તેમ જાણે છે. આ પ્રમાણે તે આબ્યંતર અને બાહ્ય વૃત્તિનું મથાર્થ રીતે અવતોક્ત કરે છે.

“ હે બિશુઓ ! આ ચાર સ્મૃત્યુપસ્થાનોની ઉપર કલ્પા પ્રમાણે સાત વર્ષ સુધી ભાવના કરતાં બિશુને અર્હતપદની પ્રાપ્તિ થશે; કાંઈ નહિ તો તે અનાગામી તો થશે જ. (આ સાંકમાં ત્રેને જન્મ ધારણ કરવો પડશે નહિ.)

બિશુજનો! સાત વર્ષ તો જવા દો, પણ જો કોઈ આ સ્મૃત્યુપસ્થાનોનું બારે લાગણીપૂર્વક પાંચ-ચાર-ત્રણ-બે-એક વર્ષ, સાત માસ, સાત દિવસ મથાર્થરીતે ચિંતન કરશે, તો ત્રેને અર્હતપદની પ્રાપ્તિ થશે-કાંઈ નહિ તો તે અનાગામી તો થશે જ !”

પ્રુદ્ધ ભગવાનના આ ઉપદેશનું બિશુઓએ મુદિત અંતઃકરણથી અભિનંદન કર્યું.

(૨૪)

વિષયોની મીઠાશ, વિષયોથી દુઃખ અને
તેમાંથી મુક્તિ.

એક સમયે યુદ્ધ ભગવાન શ્રાવસ્તિમાં રહેતા હતા, ત્યારે તેમણે ભિક્ષુઓને બોલાવી કહ્યું કે, “હે ભિક્ષુઓ! વિષયની મીઠાશ એટલે શું? આંખને ગમતાં રૂપો, ઠાનને ગમનારા શબ્દો, નાકને ગમનારી સુગંધ, જીભને ગમનારો રસ અને ત્વચાને ગમનારો મૃદુ સ્પર્શ, આ પંચેન્દ્રિયના વિષયથી મનુષ્યને જે સુખ થાય છે, તેને જ હું વિષયોની મીઠાશ કહું છું.

“પણ હે ભિક્ષુઓ! આ વિષયમાં દોષ શો? એકાદ તરુણ માણસ કારકુની કરીને, વ્યાપાર કરીને, ખેતી કરીને, કે સરકારી નોકરી કરીને, પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. પોતાના ધંધાને લીધે તેને અત્યંત કષ્ટ સહન કરવું પડે છે, તોપણ વિષયોપભોગની વસ્તુ મેળવવા માટે તે રાતદિવસ ખટપટ કરે છે. આટલી મહેનત કરીને જો આ વસ્તુઓ તેને પ્રાપ્ત થતી નથી તો તે શોકાકુલ થઈને પોતાનો પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયો, એની ચિંતામાં વિચારમૂઠ બની જાય છે. વળી જો કદાચિત્ તેના ઉદ્યોગમાં તેને યશ મળે અને ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય, તો તે દુટ્ટ રાજા કે ચોરો લૂંટી ન જાય, અગ્નિ અને ઉદકથી તેનો નાશ ન થાય, તથા અપ્રિય સગાંઓથી તેને હરકત થાય નહિ, તેથી તે રાતદિવસ તેની

સંભાળ રાખવામાં ગૂંચાય છે, અને લેનાથી લેના મનને
ધણા ત્રાસ ભોગવવો પડે છે. પણ આટલો બદોબસ્ત ક્યા
જતાં પણ રાજા કે લૂંટારા લેની સંપત્તિ લૂંટે છે; આગથી કે
રેલથી તે સંપત્તિનો નાશ થાય છે; અથવા દુષ્ટ સર્ગાંધાલાંચો
લેનું હરણ કરે છે, આવે પ્રસંગે તે ગૃહસ્થને અત્યંત દુઃખ
થાય છે.

“ વળી ભિક્ષુઓ ! આ વિષયો માટે જ રાજાઓ રાજા
જોડે લડે છે, ક્ષત્રિયો ક્ષત્રિય સાથે લડે છે, બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણ
સાથે લડે છે, વૈશ્ય વૈશ્ય સાથે લડે છે, મા પુત્ર જોડે લડે
છે, પુત્ર મા જોડે લડે છે, બાપ દીકરા જોડે લડે છે, બહેન
ભાઈ જોડે લડે છે, ભાઈ બહેન જોડે લડે છે, અને મિત્ર
મિત્ર જોડે લડે છે ! તેમના આ ઠલહનું પરિણામ કોઈક
વાર એવું આવે છે કે તેઓ હાથે, પથરે, લાકડીએ કે શસ્ત્રથી
એકમેક પર પ્રહાર કરે છે, અને તેથી મરણ પામે છે, અથવા
મરણાંતિક દુઃખ ભોગવે છે.

“ વળી ભિક્ષુઓ ! આ વિષયોની પ્રાપ્તિ માટે જ લોક
લડવાને સજ્જ થાય છે, અને બચંકર સંગ્રામમાં પ્રવેશ કરે
છે. ત્યાં શસ્ત્રાઓથી લેમને મરણ આવે છે કે જાળમાં વગેરે
યજ તેઓ મરણાંતિક દુઃખ ભોગવે છે. બીજા કેટલાક લોક
વિષયોપભોગ માટે ચોરી કરે છે, લૂંટ ચલાવે છે, મુસાફરા
પર તૃટી પડે છે, કે પરસ્ત્રી ગમન કરે છે. તેમને પકડી રાજાઓ
વિવિધ પ્રકારની શિક્ષા કરે છે. રાજપુરુષ લેમને યટકા મારે
છે. લેમના હાથ પગ તોડી નાંખે છે, લેમનાં નાક કાન કાપે
છે; અથવા લેમનો સિરચ્છેદ કરે છે. આવી રીતે વિષયલોભને
હીધે તે મરણ પામે છે, કે મરણાંતિક વેદના ભોગવે છે.

“ વળી બિશુઓ ! આજ વિષયભોગ માટે મનુષ્યપ્રાણી કાયા, વાચા, મને કરીને આ લોકમાં દુષ્ટ આચરણ કરી મરણોત્તર દુર્ગતિને પામે છે.

“ બિશુઓ ! વિષયોની આસક્તિ છોડી દીધાથી જ મનુષ્યની હેમાંથી મુક્તતા થાય છે. (કેવળ બાહ્ય સ્વરૂપમાં વિષયોનો ત્યાગ કરે તો હેમાંથી મનુષ્ય મુક્ત થાય છે એમ નથી.)

“ હે બિશુઓ ! આ પ્રમાણે જે શ્રમણ બ્રાહ્મણ વિષયોની મીઠાશ, વિષયોના દોષ અને વિષયમાંથી મુક્તિ યથાર્થપણે જાણે છે તે પોતે વિષયોનો ત્યાગ કરશે, અને બીજાને તેમ કરવાને ઉપદેશ કરશે, એ સંભવિત છે.

“ બિશુજનો ! સૌંદર્યની મીઠાશ કઈ ? એકાદ અત્યંત સુસ્વરૂપ તરણુ બ્રાહ્મણકન્યા, ક્ષત્રિયકન્યા અથવા વૈશ્યકન્યા જોઈ જે સુખ ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ સૌંદર્યની મીઠાશ છે !

“ પણ આ સૌંદર્યમાં દોષ કયો ? હે બિશુઓ ! તે જ તરણી જ્યારે વૃદ્ધ થાય છે, હેની પીઠ વળી જાય છે, હાથમાં લાકડી લીધા સવાય તે ચાલી શક્તી નથી, હેનાં સર્વ અવયવ ધૂનમાં ફરે છે, દાંત પડી જાય છે, વાળ સફેદ થઈ જાય છે, ડોક હાલ્યા કરે છે, મોઢા પર ફરચલીઓ પડી જાય છે, ત્યારે હેનું પૂર્વનું સૌંદર્ય નષ્ટ થઈ તે કદૂપી થાય છે કે નહિ ? ”

“ થાય છે, બદંત ! ” બિશુઓ બોલ્યા.

“આ જ એ સૌંદર્યનો દોષ છે, એમ હું કહું છું. બિશ્નુઓ ! તે જ સુંદર સ્ત્રીનું પ્રેત સ્મશાનમાં પડેલું, કાગડા કે કુતરાએ કરડેલું, અથવા બીજી રીતે બગડેલું ત્હમારા જોવામાં આવે તો તે પૂર્વનું સૌંદર્ય નષ્ટ થઈને ત્હને ઠેકાણે વિકાર ઉત્પન્ન થયો, એમ ત્હમને જણાશે કે નહિ ?”

“હા ભદ્રંત !” બિશ્નુઓએ ઉત્તર આપ્યો.

“ઓ બિશ્નુઓ ! સૌંદર્ય વિષે આસક્તિરહિત થવું એ જ સૌંદર્યથી ઉત્પન્ન થનારા ભયમાંથી મુક્ત થવાનો ખરો માર્ગ છે. સૌંદર્યની મીઠાશ કદાચ ત્હમાં દોષ ક્યો, અને ત્હમાંથી મુક્તતા કેમ થાય છે એ જ બાહ્યજીને યથાર્થ રીતે સમજાવું, તે પોતે સૌંદર્યથી મુક્ત થશે, અને ત્હમાંથી મુક્ત થવાના માર્ગ બીજાઓને શીખવશે, એ સંભવિત છે.”

(૨૫)

સાર ગ્રહણ કરવો બોધ્યો.

પ્રભુ ભગવાન રાજગૃહમાં ગૃપ્રકૃટ પર્વત પર રહેતા હતા. દેવદત્ત સંબંધે વાત કરતાં હોમણે બિશ્નુએને કહ્યું, “હે બિશ્નુઓ ! એકાદ કુલપુત્ર શ્રદ્ધાપૂર્વક ગૃહત્યાગ કરીને પ્રવ્રજ્યા લે છે. પોતે સંસાર દુઃખમાંથી મુક્ત થવું એવી એની ઇચ્છા હોય છે. પરંતુ બિશ્નુ થવાથી લોકો તરફથી હોનો સત્કાર થાય છે, અને તેથી તે આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરે છે. જેમ એકાદ માણસ મોટા જુદાનો સાર ગ્રહણ કરવા જાય છે, અને હોનાં ડાંખળાં પાંદડાં લઈને તેજ સાર છે એમ સમજે છે તેજ પ્રમાણે આ મનુષ્ય કેવળ પ્રવ્રજ્યાને જ શ્રામણનો સાર ગણી મોહિત થાય છે.

“ઓ બિશ્નુઓ ! બીજો એકાદ કુલપુત્ર પ્રવ્રજ્યાથી સંતોષ ન પામતાં શીલવાન થાય છે, પણ પોતાના શીલથી ગર્વિત થઈ તે આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરે છે. હું જ માત્ર શીલવાન, બીજા બિશ્નુ દુઃશીલ, એવું તે કહ્યા કરે છે. જેમ એકાદ મનુષ્ય મોટા જુદાનો સાર લાવવાને જાય છે, અને તે જુદાની છાલનો ઉપરનો ભાગ લઈને હોને જ સાર સમજી સંતોષ માને છે, તેજ પ્રમાણે આ બિશ્નુ શીલ જ શ્રામણનો સાર છે, એમ સમજી મોહિત બને છે.

“ ત્રીજો એકાદ કુલપુત્ર શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રવચ્ચા લઈ તેટલાથી સતોષ ન માનતાં શીલવાનં થાય છે, અને સમાધિનો અભ્યાસ કરે છે; પણ સમાધિની પ્રાપ્તિ થયા પછી તેને પોતે કૃતાર્થ થયો એમ લાગે છે, અને તેથી તે આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરે છે. જેમ એકાદ માણસ મ્હોટા વૃક્ષનો સાર લેવા જઈ, વૃક્ષની છાલને જ સાર માની સતોષ પામે છે તે પ્રમાણે આ બિંદુ સમાધિસ્થાને જ શ્રામણનો સાર સમજી મોહિત થાય છે.

“ ચોથો એકાદ કુલપુત્ર શ્રદ્ધાપૂર્વક બિંદુ થઈ શીલ અને સમાધિથી સંતુષ્ટ ન થતાં પ્રચાનો અભ્યાસ કરે છે, પરંતુ પ્રચામાં જ શ્રામણનું સર્વસ્વ છે એમ માની લઈ તે આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરે છે. ‘હું પ્રચાવાન છું, અને બીજા બિંદુ દુષ્પ્રચ છે,’ એમ તે કહે છે. જેમ એકાદ માણસ મ્હોટા વૃક્ષનો સાર લેવા જાય છે અને તેની છાલ કાઢી તેની અંદરના લાકડાને જ સાર માની ખેસે, તેમજ આ બિંદુ પ્રચાને જ શ્રામણનો સાર સમજી મોહિત થઈ જાય છે.

“ પણ પાંચમો એકાદ કુલપુત્ર બિંદુ થઈ શીલ, સમાધિ અને પ્રચાની પ્રાપ્તિથી સંતોષ ન પામતાં નિર્વાણનો સાક્ષાત્કાર કરી લે છે. તે આ ગુણોથી ગણિત થઈ આત્મસ્તુતિ કે પરનિંદા કરતો નથી. જેમ એકાદ મનુષ્ય મ્હોટા વૃક્ષનો સાર લાવવા જાય છે અને તે વૃક્ષની છાલ વગેરે કાઢી, અને તેનું પોચું લાકડું ફેડી નાંખી અંદરનો ખરેખરો સાર ખેંચી લે છે તેમજ આ બિંદુ શ્રામણનો ખરો સાર જે નિર્વાણ તે મેળવી લે છે.

“ ઓ ભિક્ષુઓ ! આ બ્રહ્મચર્ય આદરસત્કાર મેળવવા માટે નહિ, શીલસંપત્તિ મેળવવા માટે નહિ, સમાધિસંપત્તિ મેળવવા માટે નહિ, કે પ્રણા પ્રાપ્ત કરવા માટે નહિ, પરંતુ આત્મતિક ચિત્તવિમુક્તિ (નિર્વાણ) માટે છે; આત્મતિક ચિત્તવિમુક્તિ એ બ્રહ્મચર્યનો સાર છે, અને એ જ બ્રહ્મચર્યનું પર્યાવસાન છે.

(૨૬)

મારનું ખીડ.

બુદ્ધ બગવાન શ્રાવસ્તિમાં અનાયપિંડિકના આશ્રમમાં રહેતા હતા; ત્યારે બિશ્નુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા કે—“ હે બિશ્નુઓ! ખીડ કરનારો મનુષ્ય પશુઓના કલ્યાણને માટે ખીડ કરતો નથી. હેનો હેતુ એવો હોય છે કે ‘આ ખીડમાંનું ધાસ ખાઈને પશુઓ પોતાનું જાન બૂલી જશે, અને તેથી તે સઘળાં આપણા તાબામાં આવશે.’”

“ હે બિશ્નુઓ ! આવા એક ખીડમાં એક જાતનાં પશુઓ આવી પુષ્કળ ધાસ ખાઈને નિશ્ચિંત થયાં, અને તેથી તે સર્વે ખીડના માલિકના તાબામાં આવ્યા. તે જોઈ ખીજાં કેટલાંક પશુઓએ એવો વિચાર કર્યો કે આ ખીડમાં પેસવું સર્વ રીતે અનિષ્ટકર્તા છે. હેમણે તે ખીડનો ત્યાગ કર્યો અને તે ઉત્તરદ અરણ્યમાં પેહાં. પરંતુ ઉત્તરદાના દિવસો આવતાં ત્યાં હેમને ચારાપાણીની તાણ પડી તેથી હેમના શરીરમાં બળ રહ્યું નહિ. તે બુખથી ત્રાસીને ફરી તે ખીડમાં પેહાં, અને પ્રમાદમાં પડી તે મનુષ્યના તાબામાં ગયાં. ત્રીજાં કેટલાંક પશુઓએ આ જન્મે માર્ગ છોડી, પાછો જંગલનો આશ્રય લીધો અને તે બારે સાવધાનતાથી તે ખીડમાંનું ધાસ ખાતા લાગ્યાં. ઘણાક

કાળ સુધી તેઓ તે મનુષ્યના તાજામાં ગયાં નહિ, પરંતુ
ત્યારે તે માણસને એમના આશ્રયસ્થાનની ખજર પડી, ત્યારે
તેમણે તેમની આસપાસ જાળ પ્રસારી, અને તેમને પકડી
લીધાં. પણ એથી વખતનાં પશુઓ એટલાં હોંશિયાર હતાં
કે તેમણે ખીડથી દૂરને અંતરે અરણ્યમાં નિવાસ કર્યો, અને
ત્યાંથી તે ધણાં સાવધાન રહીને ખીડમાંનું ધાસ ખાઈ જતા હાયાં.
તેમનું આશ્રયસ્થાન એટલું વિદ્યુત્ હતું કે તેનો પતો ખીડના
માસિકને બિલકુલ હાથ લાગ્યો નહિ.

“હે બિહુઓ! મહેં આ એક રૂપક કહ્યું છે. ખીડ દરનારો
મનુષ્ય ખીજે કેમ નહિ પરંતુ માર છે. જે કામણુ બ્રાહ્મણોએ
વિષયસુખમાં જ આનંદ માન્યો તે પહેલાં પશુઓ; પણ
જેમને વિષયભોગનો અત્યંત બધ લાગવાથી અરણ્યવાસ લીધો
તે ખીજાં પશુઓ; જે બ્રાહ્મણકામણુ વિષયોનો ઉપભોગ
ધણી કાળજીથી લઈ, જગત એ શાશ્વત છે કે અશાશ્વત છે,
આત્મા અમર છે કે નાશવંત છે, છત્યાદિ પ્રશ્નો વિષે
વાદવિવાદ કરી પોતાનો વખત ફાકટ માળે છે, તે ત્રીજાં પશુઓ
છે; પણ જે આવી પંચાતમાં ન પડતાં પોતાનું અંતઃકરણ
નિષ્કલંક રહે, એવી કાળજી લે છે, તે ચોથાં પશુઓ જાણવાં.”

(૨૭)

મુખનો દિવસ.

ધુદ્ધ બગવાન આવરિતમાં અનાયપિંદિકના આશ્રમમાં બિશુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા કે, “ ગર્ધ વાતનો અધિક વિચાર કરવો નહિ, અને ભવિષ્યની વાતની આશા રાખવી નહિ, કેમકે ગર્ધ વાતો નાશ પામી છે, અને ભવિષ્યની વાત દલ બનવાની છે. પરંતુ પ્રસ્તુત વાતનો જ જરોજર વિચાર કરવો; જે કાંઈ કરવાનું હોય તે આજે જ કરવું; આવતી કાલના મરણની કોને ખબર છે ? ” જેની પાસે અખૂટ સૈન્ય છે, એવા મૃત્યુની સાથે યુદ્ધ કરવું અમારે માટે શક્ય છે શું ? ” આવો વિચાર કરીને જે સાવધપણે અને હોંશિયારીથી વર્તે છે તેનો જ દિવસ સુખથી જાય છે, એમ મુનિવચ કહે છે.

“ હે બિશુઓ ! ભૂતકાળમાં મ્હારું ૩૫ આવું હતું, મ્હારી વેદના આવી હતી, મ્હારી સંગા, મ્હારા સરકાર અને મ્હારું વિદ્યાન એ આવાં હતાં, એવું કહીને એકાદ મધુપ્ય લેમને પકડી રાખે છે. એ માણસ ગર્ધ ગુજરી વાતોની પછળ પડ્યો છે, એમ કહેવું જોઈએ. બીજો એકાદ માણસ ભવિષ્ય કાળમાં મ્હારું ૩૫, વેદના એ આવા આવા પ્રકારનાં થવાં જોઈએ એ વિચારમાં મગ્ન થઈ જાય છે, અને આ વાતો વિષે અત્યંત મમતા રાખે છે. એ માણસ બાવી વાતોની આશા રાખે છે એમ કહેવું જોઈએ. પણ આર્યશ્રાવક આર્ય

મર્મનું ગાન એજતી લાઇ અને સત્પુરુષનો સદ્વાસ દરી રૂપ
 આત્મા નથી, કે રૂપમાં આત્મા નથી, વેદના આત્મા નથી,
 સંગા આત્મા નથી, સંસ્કાર આત્મા નથી, વિગ્ના આત્મા
 નથી, વિગ્નાનવાન આત્મા નથી, વિગ્નાનમાં આત્મા નથી કે
 આત્મામાં વિગ્નાન નથી, એ મયાર્થ રીતે જાણે છે. આ
 મનુષ્ય પ્રસ્તુત વાતનો જરોખર વિચાર કરે છે, એમ કહેવું
 જોઈએ.

(૨૮)

માહુક્યપુત્રની દૃષ્ટિ.

બુદ્ધ ભગવાન આવસ્થિમાં અનાયપિંડિકના આશ્રમમાં રહેતા હતા, તેવામાં એક દિવસ માહુક્યપુત્ર નામનો બિહુ ત્વેમની પાસે આવ્યો અને ત્વેમને નમસ્કાર કરી એક બાણ એ બેઠો. પછી માહુક્યપુત્રે ભગવંતને કહ્યું કે, “બદંત ! એકાંતમાં બેઠો હતો, ત્યાં મહારા મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે આ જગત શાશ્વત છે કે અશાશ્વત ? શરીર અને આત્મા એક છે કે બિન્ન છે ? મરણ પછી તથાગતને પુનર્જન્મ છે કે નહિ ? ઇત્યાદિ વિષયોનું ભગવતે વિવરણ કર્યું નથી. તેથી હું આપની પાસે આવી એ સંબંધી પ્રશ્ન પૂછીશ. જો આપને આ વિષયનો નિકાલ કરતાં આવડશે, તો જ હું આપનો શિષ્ય થઈશ. જો આપને આ બાલ્યોનું જ્ઞાન ન હોય, તો તે ‘મૂઠને ખજાર નથી’ એમ કહેવું એ જ સરળ માર્ગ છે !”

બુદ્ધે કહ્યું, “ માહુક્યપુત્ર ! તું મહારો શિષ્ય થઈશ તો આ મુદ્દાઓનું સ્પષ્ટીકરણ કરીશ, એવું મહેં તને કહી કહ્યું હતું કે ?”

“ ના બદંત ! ” માહુક્યપુત્રે ઉત્તર આપ્યો.

“ હીક ત્વેં પણ મૂઠને એમ કહ્યું હતું કે જો મૂઠને ત્વમે આ સર્વ વિષયોનું સ્પષ્ટીકરણ કરી કહેશે, તો જ હું ત્વમારા બિહુસંઘમાં આવીશ ?”

“ ના, બદંત ! ” માહુંકયપુત્ર બોલ્યો.

બુદ્ધે કહ્યું, “ તો પછી હવે આ મુદ્દા સ્પષ્ટ કરી દેશો.
વના હું તમારો શિષ્ય થનાર નથી, એ કહેવાનો અર્થ
શો ? ”

“ માહુંકયપુત્ર ! એકાદ માણસ શરીરમાં બાણનું
વિષમય શલ્ય પેસવાથી તડફડતો હોય, તો તેનાં સગાંબાલાં
સસ્ત્રક્રિયા કરનારા વૈદ્યને બોલાવી લાવશે. તે રોગી તે
વૈદ્યને કહેશે કે ‘ આ બાણ કોણે માર્યું ? તે બ્રાહ્મણ હતો કે
શૂદ્ર હતો ? કાજો હતો કે ગોરો હતો ? તેનું ધનુષ્ય ક્યા
પ્રકારનું હતું ? ધનુષ્યની દોરી શેની કરેલી હતી ? ઇત્યાદિ
સર્વ વાતો ન્યાં સુધી ત્હમે મ્હને સમજાવી દેશો નહિ ત્યાં
સુધી હું આ શસ્ત્રને હાથ લગાડવા દઇશ નહિ ! ’ માહુંકયપુત્ર !
આવે પ્રસંગે તે માણસને આ બધી વાત સમજાયા પહેલાં જ
મરણ આવશે. તેજ પ્રમાણે જે એવી હડ પટ્ટીને બેસે કે
‘ મ્હને આ જગત્ શાશ્વત છે કે અશાશ્વત છે ઇત્યાદિ સર્વ
મુદ્દા સમજાયા વિના હું બ્રહ્મચર્યનો અભ્યાસ કરીશ નહિ,
તો તેને આ મુદ્દા સમજાતાં પહેલાં જ મરણ આવશે.

“ હે માહુંકયપુત્ર ! જગત્ શાશ્વત છે કે અશાશ્વત છે
એવી દષ્ટિ અને એવો વિશ્વાસ પ્રાપ્ત થાય, તોપણ ધાર્મિક
આચરણમાં તેનાથી મદદ થશે એમ નથી. આ જગત્ શાશ્વત
છે એવો વિશ્વાસ રાખીએ તોયે જરા, મરણ, શોક, પશ્ચિવ
છે જ છે ! માટે હે માહુંકયપુત્ર ! જગત્ શાશ્વત છે ઇત્યાદિ
બાબતોનું વિવેચન કરવાની ખટપટમાં હું પડ્યો નથી કેમકે
આ વિષયના વાદવિવાદથી બ્રહ્મચર્યમાં કંઈ પણ સ્થિરતા

આવવાનો સંભવ નથી. આવા વાદથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થનાર નથી, પાપનો નિરોધ થનાર નથી, શાન્તિ, પ્રમા, સંબોધ અને નિર્વાણ એની પ્રાપ્તિ થનાર નથી.

“ પણ માહુંકચપુત્ર ! આ દુઃખ છે. આ દુઃખનો સમુદય છે, આ દુઃખનો નિરોધ છે, અને આ દુઃખાનરોધનો માર્ગ છે, આ મ્હેં સ્પષ્ટ કરીને બતાવ્યું છે. કેમકે, આ ચાર આર્યસત્યો બ્રહ્મચર્યમાં સ્થિરતા લાવનારાં છે. આનાથી જ વૈરાગ્ય થાય છે. પાપનો નિરોધ થાય છે. શાંતિની, પ્રમાની, સંબોધની અને નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી હે માહુંકચપુત્ર ! જે વાતની મ્હેં ચર્ચા કરી નથી, તે વાતની ચર્ચા કરીશ નહિ, અને જે વાતનું મ્હેં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે તે વિષયો સ્પષ્ટીકરણને યોગ્ય છે એમ માનજે. ”

છુદ્ધ ભગવાન આતું બોલ્યા પછી માહુંકચપુત્રે તહેમના બાપણનું અભિનંદન કર્યું.

(૨૯)

વત્સગોત્ર પરિવ્રાજક.

બુદ્ધ ભગવાન આવસ્થિમાં રહેતા હતા તે વખતે વત્સગોત્ર નામનો પરિવ્રાજક હેમની પાસે આવ્યો અને બોલ્યો કે, “હે ગૌતમ ! આત્મા છે કે ?”

બુદ્ધે ઉત્તર આપ્યો નહિ.

વત્સગોત્રે પૂછ્યું, “હે ગૌતમ ! આત્મા નથી શું ?”

બુદ્ધ કંઈ બોલ્યા નહિ, અને વત્સગોત્ર ઉડી ચાલતો ગયો.

કેટલીક વારે આનંદે બુદ્ધને પૂછ્યું, “ભગવંત ! વત્સગોત્રના પ્રશ્નનો ઉત્તર કેમ આપ્યો નહિ ?”

બુદ્ધ બોલ્યા, “આનંદ ! મહેં જે આત્મા છે કે ?-એ પ્રશ્નનો ‘આત્મા છે’ એમ ઉત્તર આપ્યો હોત, તો આત્મા નિત્ય માનનારા શ્રમણબ્રાહ્મણોથી મ્હારો મત ભિન્ન થયો ન હોત; જે-આત્મા નથી-એમ ઉત્તર આપ્યો હોત, તો જે શ્રમણ બ્રાહ્મણ દેહાત્મવાદી છે, હેમના મતથી મ્હારો મત ભિન્ન થયો ન હોત. ‘રૂપાદિ પંચરકંઠ આત્મા નથી, બધા ધર્મો અનાત્મા છે’ એમ મહેં કહ્યું હોત, તો તે મ્હારા મતને અનુરૂપ થયું હોત; પરંતુ હેનાથી, વત્સગોત્ર ગોટાળામાં પડી જાત, હેને એમ લાગ્યું હોત કે પૂર્વે મ્હારા શરીરમાં આત્મા નામનો કોઈ પદાર્થ હતો, પરંતુ તે આ બુદ્ધના કથા પ્રમાણે નહિ જેવો થઈ ગયો.”

આંધળાઓ અને હાથી.

એક વેળાએ આવસ્થિમાં વિવિધ સંપ્રદાયોના શ્રમણબ્રાહ્મણો એકત્ર થઇ પોતપોતાના મત સંબંધે કિસાદપૂર્વક સડતા હતાં. કોઇ કહેતો કે, આત્મા શાશ્વત છે; પણ ત્હને ખીન્ને કહે કે આત્મા અશાશ્વત છે. કોઇ કહે, જગતનો અંત છે; તો ખીન્ને કોઇ કહે, જગતનો અંત નથી.

ત્હમનો આ કલક કેટલાક બિહુઓએ સાંભળ્યો અને જેતવનમાં આવી એના સમાચાર બુદ્ધને આપ્યા.

બુદ્ધ બોલ્યા, “ઓ બિહુઓ! પ્રાચીન કાળમાં આ આવસ્થિ નગરમાં એક રાજા થઇ ગયો. ત્હણે પોતાની રાજધાનીમાં જેટલા જન્માંધ લોકો હતા તે સંખ્યાને બેગા કર્યા. ત્હમને હાથી બતાવવા માટે રાજાએ દુકાન કર્યો. માલુમે તે જન્માંધોના ટોળાની વચમાં હાથી ઉભો કર્યો. હાથીના જે જે અવયવો ત્હમના હાથને લાગ્યા, તે તે અવયવો ત્હમણે તપાસી લેયા. પછી રાજાએ ત્હમને પૂછ્યું, ‘કેમ! ત્હમે હાથી લેયો કે?’

“‘હા મહારાજ!’ તે જન્માંધોએ ઉત્તર આપ્યો.

“‘તો પછી આંધળાજી! હાથી કેવો છે તે કહેશો?’

“જેણે હાથીનું ડોકું પકડી લેયું હતું તે આંધળો આગળ આવ્યો અને બોલ્યો, ‘મહારાજ! હું કહું છું હાથી કેવો છે તે. પાણીનો ધડો હોય છે ને તેવો છે જીવો!’

“એટલામાં બીજો આંધળો આગળ વધી જોત્યો કે ‘મહારાજ ! આ કાંઈ વિચિત્ર જ કહે છે, ખરું પૂછો તો હાથી સૂપડા જેવો છે !’ આણે અને એના બીજા સાથીદારોએ હાથીના કાન તપાસી જોયા હતા. પણ જે આંધળાઓએ હાથીના પગ પકડી જોયા હતા તે જોયા, ‘મહારાજ ! એવું કહેવું અર્થરહિત છે !’ એ ગમે એમ બંકે છે ! ખરું કહું તો હાથી ઝાડના થડ જેવો છે !’

“આ પ્રમાણે હે બિશુઓ ! તે આંધળાઓ હાથીના સ્વરૂપનું બિન્ન બિન્ન પ્રકારનું વર્ણન આપી આપસમાં લડવા લાગ્યા, અને એક એક પર મૂઠીના પ્રહાર કરવા લાગ્યા. તે જોવામાં રાજાને ખૂબ મજા પડી. તે આંધળાની જેમ જ આ શ્રમણબ્રાહ્મણો, ધર્મનું મથાર્ય જ્ઞાન ન હોવાથી, મ્હારો જ ધર્મ ખરો, ત્હમારો ખોટો એમ કહી લડી રહ્યા છે !”

(૩૧)

અંગુલિમાલ લૂંટારો.

છુદ્ધ ભગવાન આવસ્તિમાં અનાયપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. તે સમયે અંગુલિમાલ નામે પ્રસિદ્ધ થયેલા લૂંટારોએ આવસ્તિની આસપાસ પુષ્કળ ગામો વિજ્ઞાન કરી નાંખ્યાં હતાં. તેને ખૂન કરવાનું વ્યસન એટલું બધું લાગ્યું હતું કે કોઈ પણ માણસને દાર મારી તેની આંગળી છાપી ધણા ગૌરવથી તે પોતાના ગળામાંની અંગુલિમાળામાં પરોવતો. આ આંગળીઓની માળાથી જ તેનું અંગુલિમાલ ઉપનામ પડી ગયું હતું.

એક દિવસ છુદ્ધ ભગવાન આવસ્તિમાંથી બિડ્ડા ગ્રહણ કરી જે દિશામાં અંગુલિમાલ હતો તે દિશામાં ગયા. વાટમાં ગોવાળીયા અને ખેડૂતોએ તેમને જોયા, અને તે માર્ગે ન જતા વિષે પુષ્કળ આશ્ચર્ય કર્યો. તે બોલ્યા, “હે શ્રમણ ! આ માર્ગે જઈશ મા ! પેલી બાજુ જંગલમાં અંગુલિમાલ નામનો બધંકર લૂંટારો રહે છે તે ત્હને મારી નાંખી કેવળ મોજની ખાતર ત્હારી આંગળી પોતાની માળમાં ઘાલશે !”

છુદ્ધ ભગવાને તેમને કાંઈ ઉત્તર ન આપ્યો. પણ સીધા આગળ વધ્યા. તે જોઈને અંગુલિમાલને ભારે આશ્ચર્ય થયું. તે મનમાં જ બોલ્યો કે, “આ માર્ગે ચાલીસ પચાસ માણસો એકઠાં થઈ જાય છે. તેમના પર સુદાં હલ્લો કરી હું તેમને

જૂંટી શકું છું, પરંતુ આ શ્રમણુ એકસો બારે સાહસથી અમરોગે ચાલ્યો આવે છે, એ અત્યંત આશ્ચર્યની વાત છે! એના સાહસતું પ્રાયશ્ચિત્ત એ જ હોઈ શકે કે એને દેહાન્ત શાસન કરવું.”

આમ બોલી પોતાની ઢાલ તલવાર લઈ અંગુલિમાલ વેગથી યુદ્ધ તરફ દોડ્યો; પરંતુ તે વેળાએ યુદ્ધે યોગસિદ્ધિનો એવો એક ચમત્કાર દેખાડ્યો કે જોકે અંગુલિમાલ પોતાની સર્વશક્તિથી દોડતો હતો, તોપણ યુદ્ધ પાસે આવી શક્યો નહિ !

ત્યારે અંગુલિમાલ મનમાં જ બોલ્યો કે, “આ મહદાશ્ચર્ય છે ! હું હાથી, ઘોડા, રથ, મૃગ છત્યાદિના પણ પીછો પકડું છું; પણ આ શ્રમણુ સાધારણ રીતે ચાલે છે છતાં એનો પીછો મ્હારાથી પકડી શકાતો નથી !”

તે ત્યાં જ ઉભો રહી જોરથી બોલી ઉઠ્યો કે, “શ્રમણુ, ઉભો રહે !”

“અંગુલિમાલ ! હું ઉભો છું અને તું પણ ઉભો રહે !” યુદ્ધે ઉત્તર આપ્યો.

અંગુલિમાલથી યુદ્ધનું કહેવું બરાબર સમજાયું નહિ. આ શ્રમણુ ચાલતો હોઈ-ઉભો છું-એમ કહે છે અને હું ઉભો હોવા છતાં મ્હને-ઉભો રહે-એમ કહે છે, એનો અર્થ શો એ પૂછવા લેણે યુદ્ધને કહ્યું કે “હે શ્રમણુ ! તું ચાલતો હોઈ-ઉભો છું-એમ કહે છે અને મ્હને ઉભો હોવા છતાં-ઉભો નથી-એમ જણાવે છે એ ત્હારા કહેવાનો અર્થ શો છે ? તું કેવી રીતે સ્થિત છે અને કેવી રીતે હું અસ્થિત છું ?”

બુદ્ધ બોલ્યા, “અંગુલિમાલ! પ્રાણીમાત્ર વિષે પૂર્ણ દયા હોવાથી હું સ્થિર થયો છું, એ અર્થમાં હું સ્થિત છું; અને પ્રાણીઓ વિષે ત્હારા હૃદયમાં દયા વાસ કરતી ન હોવાથી તું અસ્થિર છે, અને તેથી જ હું ત્હને અસ્થિત કહું છું.”

આ બુદ્ધવાક્યથી અંગુલિમાલના હૃદયમાં તત્કાલ બોધ ઉત્પન્ન થયો. તે બોલ્યો, “બુદ્ધની કીર્તિ વિષે હું ઘણા વખતથી સાંભળતો હતો; પરંતુ આજ તે સત્યવાદી મહર્ષિના દર્શનને અમૂલ્ય પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે. હે મુનિશ્રેષ્ઠ! ત્હારા આ મથાર્ય વાક્ય શ્રવણ કરી આજથી હું પાપાયરણને ત્યાગ કરું છું.”

એમ બોલીને અંગુલિમાલે એક ટેકરી તળે પોતાની દાલ તલવાર ફેંટી દીધી અને તે બુદ્ધના ચરણમાં પડ્યો તથા બુદ્ધને પોતાના બિહુસંઘમાં લેવાની ત્હેણે વિનંતી કરી. ત્યારે તે અત્યંત કારણિક, સર્વ જગતના ગુરુ, મહર્ષિ બુદ્ધ અંગુલિમાલને “બિહુ તું અહિં આવ” એમ બોલ્યા. આ જ અંગુલિમાલનો પ્રવ્રજ્યાવિધિ ગણાયો.

ત્યાર પછી અંગુલિમાલ બુદ્ધનું પાત્ર ચીવર લઈ લેમની સાથે અનાયપિંડિકના આરામમાં આવ્યો.

અંગુલિમાલના ઉપદ્રવથી ત્રાસેલા પુષ્કળ લોકોએ પસેનદિ ક્રોસલ રાજના વાડા સામે જઈ અંગુલિમાલને શિક્ષા કરવા માટે અરજ કરી. આથી રાજા મ્હોટું સૈન્ય લઈ અંગુલિમાલને પકડવા નીકળ્યો. વાટમાં જેતવનમાં બુદ્ધ-ભગવાન વસે છે એવા સમાચાર મળતાં તે બુદ્ધદર્શન ગયો. પોતાનું સૈન્ય આરામ ખંડાર રાખી રાજા એકલો જ અંદર ગયો, અને બુદ્ધને નમસ્કાર કરી એક ખાણુએ બેઠો.

તેને છુદ્ધે પૂછ્યું, “ મહારાજ ! તારી તૈયારી બારે જણાય છે. મગધદેશના બિંબિસાર રાજા સાથે કે વૈશાલીમાંના લિચ્છવી* (વજ્જી) સાથે તારો વિગ્રહ થયો છે કે શું ? કે બીજો કોઈ રાજા તારા પર ચઢી આવે છે ? ”

પસેનદિકોસલ બોલ્યો, “ ભગવન, બહારનો કોઈ પણ શત્રુ મહારા પર ચઢી આવ્યો નથી. પરંતુ અંગુલિમાલ નામના એક લૂંટારાએ મહારા રાજ્યમાં ઘણી જ ગડબડ ઉભી કરી છે. તેણે મોટામોટાં ગામો ઉજ્જયંટ કર્યાં છે. તે એટલો દૂર છે કે તે લોકોની આંગણીઓ કાપી તેની માળા કરી ગળામાં ધાલે છે ! ”

છુદ્ધ બોલ્યા, “ મહારાજ ! જો અંગુલિમાલ મુંડન કરીને અને કાપાયવસ્ત્ર પરિધાન કરીને બિશ્નુ બને, તે પ્રાણુધાતુ કરવાનું છોડી દે, અદત્તાદાનથી વિરત થાય, ખોટું બોલે નહિ, બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે, અને સર્વ પ્રકારે શીલવાન થાય, તો તું તેને શું કરીશ ? ”

રાજાએ જવાબ આપ્યો, “ ભગવન ! અંગુલિમાલ આવા પ્રકારનો શીલસંપન્ન બિશ્નુ થશે, તો હું તેને નમસ્કાર કરીશ, તેને બેસવાને આસન આપીશ, અન્ન વસ્ત્રનું તેને દાન કરીશ, અને તેનું રાજધર્મને અનુસરીને રક્ષણ કરીશ. પણ ભગવન ! આવા પ્રકારના અત્યંત પાપી મનુષ્યને આપ કહો છો તેવા શીલસંયમ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ? ”

૧. પાટલીપુત્રની ઉત્તરે વજ્જી કે લિચ્છવીનું એક બસાદય રાજ્ય હતું; તે શાક્યોના રાજ્યની પશ્ચિમ પ્રમાણે આવ્યું હતું. છુદ્ધે વજ્જીને અભિવૃદ્ધિના સાત નિયમો આંકી આપ્યાનો ઉલ્લેખ મહાપરિનિર્વાણ સૂત્રના આરંભે જ મળે છે. અમારા વાચકોને તે, એ પુસ્તકની છેવટે જણાશે.

અંગુલિમાલ યુદ્ધની પાસે જ બેઠો હતો. જમણો હાથ આગળ લાંબો કરી યુદ્ધે રાજાને કહ્યું “ મહારાજ ! આ અહિ અંગુલિમાલ બેઠો છે. ”

તે સાંભળી પસેનદિરાજના અંગ ઉપર કાંટા ઉભા થયા. તે બચર્યાકૃત થઈ બાવરો બાવરો આમ તેમ જોવા લાગ્યો. ત્યારે યુદ્ધ બોલ્યા, “મહારાજ ! ગભરાવાનું કંઈ જ કારણ નથી. અંગુલિમાલથી તદને નિલકુસે ઉપદ્રવ થવાનો સંભવ નથી. ”

રાજાનો બચ શાન્ત થયો, અને તે અંગુલિમાલને કહેવા લાગ્યો, “ભદંત ! તું આર્ય છે ને ?”

“ હા મહારાજ !” અંગુલિમાલે ઉત્તર આપ્યો.

“ તારા માબાપનું નામ શું અને ગોત્ર કયું ?”

“ મહારીમાનું નામ મન્તાની અને બાપનું ગોત્ર ભર્ગ.”

“ હે ભર્ગમન્તાની પુત્ર ! આ બૌદ્ધધર્મમાં તું સુખેથી રહે. હું સુદ્ધાં અન્નવસ્ત્ર આપી તારી યથાયોગ્ય શુશ્રૂષા કરીશ.”

પરંતુ અંગુલિમાલ બીજાનું અન્ન ગ્રહણ કરતો નહિ. તે અરણ્યમાં જ રહેતો, મિત્રા પર જ પોતાનો નિર્વાહ કરતો, અને રસ્તા પરનાં ચિંદરડાં બેગા કરી લેનાં ત્રણ જ ચીવર ધારણ કરતો. તેણે રાજાને કહ્યું, “મહારાજ, મહારી પાસે સર્વ કંઈ છે. મહારે વિષે આપ કાળજી કરશો માં !” પસેનદિકાસલે યુદ્ધને કહ્યું, “ભગવન્ ! અમે દંડથી અને શસ્ત્રથી સુદ્ધાં અંગુલિમાલ સરખા માણસોનું દમન કરી શકતા નથી, પણ આ બારે આશ્ચર્યની વાત છે કે ભગવાન દંડ અને શસ્ત્ર

સિવાય મદમત માણસોનું દમન કરે છે; ગ્રાંત મનુષ્યને શાન્ત કરે છે; અને સામાન્ય માણસને નિર્વાણ સુધી પહોંચાડે છે ! ભગવન્ ! અમારી પાછળ ધણું કામકાજ લાગેલાં છે, માટે અમે હવે જઈશું !”

બુદ્ધ બોલ્યા, “જેમ ત્હને યોગ્ય લાગે તેમ કર.”

પસેનદિ રાજા બુદ્ધને નમસ્કાર કરી પ્રદક્ષિણા કરી જૈતવનમાંથી નીકળ્યો.

એક દિવસ અંગુલિમાલે શ્રાવસ્તિમાં બિક્ષાટન કરતાં ગર્ભવેદનાથી વિદ્વજ થયેલી એક સ્ત્રીને જોઈ. ત્હને ત્હના પર અત્યંત દયા આવી, અને બિક્ષાગ્રહણ કર્યા પછી બુદ્ધ પાસે આવી ત્હેણે આ વાત જણાવી.

બુદ્ધ બોલ્યા, “તું તે સ્ત્રી પાસે જઈ એમ કહે કે મહારા જન્મથી માંડીને મહેં જાણી જોઈને પ્રાણીની હિંસા કરી નથી. આ સત્ય વચનથી ત્હને અને ત્હારા ગર્ભને સુખ થાઓ.”

“પણ ભગવન્ ! હું જો એમ બોલીશ, તો મહારા પર ખોટું બોક્ષવાનો આરોપ નહિ આવે કે ? ભગવન્ ! મહેં જન્મથી બુદ્ધિપૂર્વક પુષ્કળ પ્રાણીની હિંસા કરી છે.”

બુદ્ધ બોલ્યા, “એમ જો ત્હને લાગે છે, તો તું એમ કહેજે કે જ્યારથી હું આર્થ જાતિમાં ઉત્પન્ન થયો, ત્યારથી મહેં જાણી જોઈને કોઈપણ પ્રાણીની હિંસા કરી નથી. આ સત્ય વચનથી ત્હને અને ત્હારા ગર્ભને સુખ થાઓ.”

બુદ્ધના કહેવાનો ગૂઢ અર્થ શો હતો એ હવે અંગુલિમાલના લક્ષમાં આવ્યો. પોતે આર્થજાતિમાં જન્મ્યા પછી (ભિન્ન થયા પછી) બુદ્ધિપૂર્વક કોઈ પણ પ્રાણીનો વધ કર્યો નથી, એ બદલ ત્હને ખાતરી હતી. અંગુલિમાલ તૂર્તાતૂર્ત તે સ્ત્રી પાસે ગયો,

અને તેણે જુદે દહેલા ૩૦૬ કુચ્ચાયા આપી તે બી પ્રમતિવેદનામાંથી મુખે પાર ઉતરી.

અંગુલિમાલ ઘણી સાવધાનતાથી અને શાન્તિથી એકલો રહી અર્હતપદને પહોંચ્યો. તે બિંદુ યયાના સમાચાર આવસ્તિ નગરમાં સૌને મળ્યા હતા. એક દિવસ બિંદુએ જતાં લોકોએ તેના પર પત્થરનો, લાકડીનો અને ધૂળનો વર્ષાદ વરસાવ્યો. તેથી અંગુલિમાલનું માથું ફૂટી તેમાંથી લોહી બહાર આવ્યું અને તેની સંઘાટી (કંઠા) શરીર મધ્યે તેવો જ તે બુદ્ધ પાસે આવ્યો.

તેને જોઈ બુદ્ધ બોલ્યા, ‘હિ બ્રાહ્મણ ! સહન કર ! જે કૂર કર્મોના વિપાક નરકમાં હજારો વર્ષો પર્યંત તારે ભોગવવા પડ્યા હોત તેનું જ ફળ તું આ લોકમાં યોડાકમાં જ ભોગવી લે છે !’

લોકો તરફથી થયેલા અપમાનથી કે શરીરને થયેલી વેદનાથી અંગુલિમાલનું ચિત્ત જરા યે વિચલિત થયું નહિ. એકાંતમાં બેસી તે મનમાં જ બોલ્યો કે “જે પૂર્વ વયમાં પ્રમત્ત થઈ ઉત્તર વયમાં સાવધ થાય છે, તે વાદળોથી મુક્ત થયેલા ચંદ્ર માણક પ્રકાશે છે ! જેનું પાપકર્મ કુશલ કર્મની નીચે પૂરાઈ જાય છે, તે વાદળોથી મુક્ત થયેલા ચંદ્ર પ્રભાસે પ્રકાશે છે ! જે બિંદુ તરણ વયમાં બુદ્ધધર્મનો અભ્યાસ કરે છે, તે વાદળોથી મુક્ત થયેલા ચંદ્ર પ્રભાસે પ્રકાશે છે ! મહારા શત્રુ મુદ્દાં બુદ્ધના ધર્મનું શ્રવણ કરો; મહારા શત્રુઓ મુદ્દાં બુદ્ધ ધર્મનો અભ્યાસ કરો ! મહાઈ નામ અદિસક રાખવામાં આવ્યું હતું, પણ તે નામ પ્રભાસે મહારી કરણી નહોતી ! હું હરહમેશ હિંસા કરતો; પરંતુ આજ મહાઈ તે નામ સાર્થક થયું છે. કેમકે, હું સર્વ હિંસામાંથી નિવૃત્ત થયો છું.”

ખેડૂત કયા ખેતરમાં પ્રથમ વાવણી કરશે ?

એક વળાએ યુદ્ધગુરુ નાલંદા નામના ગામમાં ગ્રહેતા હતા. ત્યાં અસિંધક મુખીનો પુત્ર તેમની પાસે આવી નમસ્કાર કરી એક બાણુએ ખેડો. તે બોલ્યો, “ ભગવન્ ! આપ પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયા ધરો છો, એ ખંડ નથી શું ? ”

“ હા, મુખીજી, તથાગત સર્વ પ્રાણી ઉપર દયા ગમે છે. ”

“ તો પછી, ભગવન્ ! કેટલાકને આપ આસ્થાપૂર્વક ધર્મોપદેશ કરો છો અને કેટલાકને માટે એટલી કામગીરી લેતા નથી, એ કેમ ? ”

યુદ્ધ બોલ્યા, “ હે મુખી ! એકાદ ખેડૂતની ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવી ત્રણ પ્રકારની જમીન હોય, તો તે કયા ખેતરમાં પ્રથમ વાવણી કરશે ? ”

“ ભગવન્ ! પ્રથમ તે ખેડૂત ઉત્તમ ખેતરમાં બી વાવશે, પછી મધ્યમમાં, અને છેવટે કનિષ્ઠમાં તો વાવે કે નયે વાવે ! કાંઈ મળશે નહિ તો ટોરનો ચારો ચે મળશે, એવા હિસાબથી કદાચિત્ તે તે ખેતર ખેડશે. ”

યુદ્ધ બોલ્યા, “ બિહુ અને બિહુણી ઉત્તમ ખેતર પ્રમાણે છે. સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી તે મ્હારે શરણે આવ્યા છે. માટે હેમને હું પ્રથમ ધર્મોપદેશ કરૂ છું એ યોગ્ય નથી શું ? ઉપાસક

અને ઉપાસિકા એ મધ્યમ ખેતર જેવાં છે; હૈમને હું તે
પછી ઉપદેશ દર્શું. પણ ખીજ પંચના પરિવાજક લોક વગેરે એ
દુનિય ખેતર જેવા છે ! તેમને સુદ્ધાં હું ઉપદેશ દર્શું છું. કેમકે
એકાદ ખીજું વાદ્ય તે સમજી નય તો તેટલાથી ચે હૈમનું
દસ્યાણુ યમ નય ! ”

સિંહ સેનાપતિ

એક સમયે યુદ્ધ ભગવાન વૈશાલીમાં આવેલા મહાવનમ રહેતા હતા. તે વેળાએ કેટલાક પ્રખ્યાત લિચ્છવી રાજાઓ સંયાગાર (નગરમંદિર) માં દંઢક કારણસર ભેગા થતાં યુદ્ધ સંબંધે વાત નીકળી. તેમાંના ઘણાખરાએ યુદ્ધની ઘણી પ્રશંસા કરી. તે સાંભળી સિંહ સેનાપતિને યુદ્ધદર્શનની ઇચ્છા થઈ. પણ તે નિઃશ્ચયનો ઉપાસક હોવાથી નિઃશ્ચયના મુખ્ય ગુરુને - નાયપુત્રને મળ્યા વિના એકાએક યુદ્ધને મળવું તેને યોગ્ય ન લાગ્યું. તે નાયપુત્ર પાસે જઈ બોલ્યો, “બંદો! હું યુદ્ધને મળવા ઇચ્છું છું.”

નાયપુત્ર બોલ્યો, “સિંહ! તું અક્રિયાવાદી છે કે? ગૌતમ એ પક્ષે અક્રિયાવાદી છે, અને તું ક્રિયાવાદી હોય તેને મળવા માગે છે એ યોગ્ય નથી.”

પોતાના ગુરુનું આ બાપણુ સાંભળી સિંહે યુદ્ધદર્શન જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. શરી એક બે વાર સંયાગારમાં તેણે યુદ્ધની પ્રશંસા સાંભળી; પરંતુ નાયપુત્રના આગ્રહથી યુદ્ધદર્શન જવાનો પોતાનો વિચાર તેણે શરી મુલતવી રાખ્યો. પછી એવો સિંહ નાયપુત્રને પૂછ્યા વિના જ યુદ્ધને મળવા જવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને બારે દિવસ સાથે મહાવનમાં આવી યુદ્ધને નમસ્કાર કરી તે એક બાજુએ આસન પર બેઠો. પછી

સિંહે બુદ્ધને પૂછ્યું, “મદંતે, ધંજી લોકો અર્પિને અક્રિયાવાદી
કહે છે. ત્વેમના કહેવા પ્રમાણે આપ ખરેખર જો અક્રિયાવાદી
છો શું?”

બુદ્ધ બોલ્યા, “સિંહ ! એક અંશે મદંતે અક્રિયાવાદી
કહેવાય એમ છે. પાપવિચારની ક્રિયા કરવી નહિ, પાપવિચારોને
નાશ કરવો, પાપવિચાર મનમાં સુદ્ધા આવવા દેવો નહિ,
એવો હું ઉપદેશ કરું છું. એ દષ્ટિએ હું અક્રિયાવાદી છું.

“પણ બીજો કોઈ મદંતે ક્રિયાવાદી કહે, તો ત્વેતું કહેવું
સુદ્ધાં ખોટું કદી ચકાશે નહિ, કેમકે પુણ્યપ્રદ વિચારોની ક્રિયા
કરવી, કુસળ મનોવૃત્તિને વધારે જવી, સદ્વિચારને અનુસરી
વર્તવું, એવો હું ઉપદેશ કરું છું. આ દષ્ટિએ જોતાં હું ક્રિયાવાદી છું.

“સિંહ ! વળી ત્રીજો કોઈ માણસ મદંતે ઉચ્છેદવાદી પણ
કદી ચકાશે. કેમકે અકુસળ મનોવૃત્તિનો ઉચ્છેદ કરવા માટે હું
ઉપદેશ કરું છું.”

સિંહ બોલ્યા, “ભગવંત ! આપને વિષે મહારી અત્યંત
ગેરસમજ થઈ હતી; પણ આ આપનો મિષ્ટ ઉપદેશ સાંભળી
તે દૂર થઈ છે. આજથી હું આપને, આપના ધર્મને અને
સંધને શરણે જાઉં છું. આપ મહારો ઉપાસક તરીકે અંગીકાર
કરો.”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ સિંહ, ત્હારે જે કંઈ કરવું હોય, તે
વિચાર કરી કર. કેમકે ત્હારા જેવા પ્રસિદ્ધ મનુષ્યે વિચારપૂર્વક
વર્તન કરવું ઘટે છે ! ”

સિંહ બોલ્યો, “ ભદ્રંત, બીજા પં પ્રવર્તકનો નોં
દું સિંધ્ય થયો હોત, તો ત્હેણે આ વૈશાલીમાં નજરે એકાદ
ચિન્ત્યપતાકા જ ફરકાવી હોત ! પણ આપ મ્હને વિચાર કરી
વર્તવાનું કહો છો, તેથી મ્હારી આપના પર અધિક શ્રદ્ધા
બેસે છે ! ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ સિંહ ! આજ મુધી તું નિર્ઋન્યનો
શ્રાવક હતો; માટે તે જો ત્હારે ઘેર ભિક્ષાર્ય આવે તો ત્હેમને યે
ત્હારે હાથે હાથે રવાના કરવા ન ધટે. ”

“ ભગવન, આપ બીજા પંથના શ્રમણોને દાન ન કરવું
એવો ઉપદેશ આપો છો એમ મેં સાંભળ્યું હતું; પણ આજ
મ્હને જુદો જ અનુભવ મળે છે. ભગવન, આ આપના
ઔદાર્યને લીધે આપના તરફની મ્હારી ભક્તિ દૃઢતર થઈ છે. ”

સિંહે બીજો દિવસે બુદ્ધને અને ભિક્ષુસંઘને પોતાને ઘેર
આમંત્રણ આપ્યું અને બારે આદરથી ત્હેમને સંતુષ્ટ કર્યા. પણ
નિર્ઋન્યોને આ વાત રુચી નહિ. વૈશાલીમાં ત્હેમણે એવી વાત
ઉડાવી કે “ સિંહે મ્હોટું પશુ * મારીને બુદ્ધ અને ભિક્ષુસંઘને
મિજબાની આપી છે; અને બુદ્ધને આ વાતની ખબર
હોવા છતાં ત્હેણે સિંહને ઘેર આવી ભોજનનો સ્વીકાર કર્યો ! ”
આ અશ્વ સાંભળી એક ગૃહસ્થે ધીરે રહી સિંહના કાનમાં કહી
ત્યારે તે બોલ્યો, “ એમાં કાંઈ અર્થ નથી. બુદ્ધની બેઆખર
કરવામાં નિર્ઋન્યોને આનંદ લાગે છે; પરંતુ હું જાણી જોઈને
મિજબાની માટે હિંસા કરીશ એ સ્પષ્ટ રીતે અસંભવિત છે. ”

* આ પશુ તે બકર કે ઘેટું તે વિષે મૂળ ગ્રંથમાંથી નિર્ણય થઈ
શકતો નથી.

પસેનાદ કોસલ રાજને ઉપદેશ.

(ક) મિતાહારથી થતા ક્ષયદા

પસેનદિરાજ ખૂબ જામતો હતો. એક દિવસ જામતાંની સાથે તે જોનવનવિહારમાં આવ્યો, અને યુદ્ધને નમસ્કાર કરી એક ખાજુએ બેઠો. વધારે અન્ન ખાધેલું હોવાથી રાજનો શ્વાસ બેસથી ચાલતો હતો. તે બેઠું યુદ્ધે નીચેની ગાથા ગાધ:—

મનુજસ્ય સદા સતીમતો
મત્તં જાનતો લલ્લભોજનો
તનુ તસ્ય મવન્તિ વેદના
સણિકં જીરતિ આયુ પાલયામ્*

તે વેળાએ પસેનદિ પાસે મુદ્દર્શન નામનો તરણ મનુષ્ય હતો, ત્હને રાજાએ કહ્યું, “મુદ્દર્શન ! તું આ ગાથા મોઢે કરી મહારી ભોજનવેળાએ રોજ ગાતો જાજે; એને બદલે હું ત્હને રોજ સો કાર્પાષણ આપતો રહીશ.”

મુદ્દર્શન તે ગાથા મોઢે કરી, અને રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે રોજ ભોજનને સમયે તે તે ગાથા લાગ્યો. આથી રાજાના મન પર સારી અસર થઈ અને ત્હણે વધારે અન્ન

* જે સ્માતિવાન મનુષ્ય પોતાના ભોજનનું પ્રમાણ જાણે છે ત્હને (અજ્ઞાની) વેદના થતી નથી. તે આયુષ્યનું પાલન કરતાં કરતાં લાંબે સમયે જીવે થાય છે.

ખાતું છોડી દીધું; તેથી તેનાં અંગની જડતા નહીં થઈ, અંગ દલકું થયું, ત્યારે તે બોલ્યો, “તે ભગવાન દેટલા દયાળુ છે! તે મહને પારમાર્થિક વિષયનો જ ઉપદેશ કરે છે એવું નથી, મહારા ઐદિક દિતની સુદ્ધાં લેખને કાળજી છે!”

(ખ) પુત્રી થઈ માટે વિષાદ માનવો નહિ.

એક વખત પંચેનદિકાસલ રાજ્ય જોતવનવિહારમાં બુદ્ધ દર્શને આવ્યો હતો. તેવામાં રાજવાડામાંથી એક દૂતે આવી રાજની માનિતી રાણી મલ્લિકાદેવીને પુત્રી ચયાના સમાચાર લેને જણાવ્યા. તે સાંભળી રાજને ઘણું ખેડું લાગ્યું.

ત્યારે બુદ્ધ બોલ્યા, “મહારાજ! એકાદ સ્ત્રી સુદ્ધાં પુરુષ કરતાં સારી હોય છે. તે જે બુદ્ધિમતી, સુશીલ અને વડિલોને માન આપનારી નીકળે તો લેને દોષ કાણુ દઈ શકશે? વળી લેને પેટ જે પુત્ર થાય છે તે શ્રેયીર થાય છે. એવી સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીને પેટ જન્મેલો પુત્ર રાજ્ય ચલાવવામાં સુદ્ધાં સમર્થ હોય છે. માટે હે રાજા! તું તારી પુત્રીની પ્રેમથી સંભાળ રાખ!”

(ગ) કૃપણતા અને ઉદારતાનું પરિણામ

એક દિવસ પંચેનદિરાજા ખરે બપોરે જ જોતવનમાં આવ્યો, અને બુદ્ધને નમસ્કાર કરી એક બાળુએ ખેડો. ત્યારે બુદ્ધ બોલ્યા, “તું આટલે બપોરે ક્યાં જાય છે?”

રાજા બોલ્યો, “ભગવન! આ શ્રાવસ્તિમાં હમણાં જ એક ધનાઢય શાહુકાર મરણ પામ્યો. તે અપુત્ર હોવાથી લેની દોલત તાજામાં લેના માટે હું ગયો હતો. હમણાં જ સર્વ માલમત્તા રાજવાડામાં મોકલી દઈ હું અહીં આવ્યો છું.

બદંત ! આ જાંબુકારની પાસે ફેટલી ! બધી સંપત્તિ છે એ શું
કરું ? એંડાં લાખ. સોનાનાં સિક્કા, જ નીકળ્યા. રૂપાની તો
ગણતરી જ થાય નહિ ! પણ આ ગૃહસ્થનું જમણુ એટલે
કણકીનો બાત અને આંજલીનું પાણી, એટલું જ હતું ! ખાદી
સિવાય બીજું વસ્ત્ર તો બિચારાએ કદી વાપર્યું જ નથી, અને
તેનું વાહન એટલે એક ખોખલો રથ ! તે રથને ચે છત્રી નહિ.
તે માથે એક પર્ણુછત્ર (તાડપત્રની છત્રી) ધરી તે બગિલા
રથમાં બેસી શરતો. ”

ભુદ્ધે કહ્યું, “ મહારાજ ! કૃપણની દોલતની એ જ ગતિ
થાય છે ! તે છત્રતાં પોતાની જાતને મુખ દેતો નથી, પોતાનાં
મા, બાપ, પુત્ર, પત્ની કે સગાં વ્હાલાંને મુખ દેતો નથી; તે
શ્રમણબ્રાહ્મણને દાન કરતો નથી. એવી રીતે બેગો કરેલો પૈસો
છેવટે રાજા લોક લઈ જાય છે, ચોર લૂટે છે કે ત્હેના પ્રતિપક્ષી
લોકો લઈ જાય છે ! અથવા અગ્નિ અને ઉદ્ધતી તે ધનનો
નાશ થાય છે. ગામથી દૂર જંગલમાં એક તળાવ હોય, અને
તેમાંનું પાણી કોઈના ઉપયોગમાં ન આવવાથી સૂકાઈ જાય,
એવી જ સ્થિતિ કૃપણ મનુષ્યની દોલતની થાય છે !

“ પણ મહારાજ ! જે પોતાની દોલતનો સદ્વ્યય કરે
છે, પોતાની જાતને, માબાપને, પત્નીપુત્રને અને સગાંવ્હાલાંને
મુખ આપે છે, શ્રમણબ્રાહ્મણને દાન દે છે, ત્હેની સંપત્તિનો
આમ નાશ થતો નથી. ગામ પાસેનાં સંદર તળાવનો જેમ
લોકોને ઉપયોગ થાય છે, અને તે તળાવનું પાણી નકામું જતું
નથી, લોકોના વાપરથી તે સ્વચ્છ રહે છે તેમજ આ ઉદાર
મનુષ્યની સંપત્તિનો સહિનિયોગ થવાથી ત્હેનો નાશ થતો નથી. ”

! (ધ) ચાર પ્રકારના મનુષ્ય !

પસેનદિકોસલ રાજા જૈતવનમાં આવ્યો ત્યારે યુદ્ધે લેને કહ્યું: “ મહારાજ ! આ લોકમાં ચાર પ્રકારના મનુષ્ય છે. તે આ પ્રમાણે:—તમમાંથી તમ પ્રતિ જનાર ! તમમાંથી જ્યોતિ પ્રતિ જનાર ! જ્યોતિમાંથી તમ પ્રતિ જનાર અને જ્યોતિમાંથી જ્યોતિ પ્રતિ જનાર.

“ મહારાજ ! એકાદ મનુષ્ય ચંડાલ, નિપાદ, વગેરે હીન કુલમાં જન્મે છે, અને આખો જન્મ દુષ્ટત્યો કરવામાં ગાળે છે. આ માણસ તમમાંથી તમ બણી જનાર છે, એમ હું કહું છું. બીજો એકાદ હીન કુલમાં જન્મે છે, ખાવા પીવાનાં લેને સાંસાં હોય છે, પણ કાયા, વાચા, મને કરીને તે સત્કર્માચરણ કરે છે; એવા માણસને હું તમથી જ્યોતિ પ્રતિ જનાર માણસ કહું છું. ત્રીજો એકાદ મહાન કુળમાં જન્મે છે, લેને ખાવા પીવાની પંચાત હોતી નથી, તે સારો દેખાવડો જણાય છે, પરંતુ કાયા, વાચા, મને કરીને દુરાચરણ કરે છે; લેને હું જ્યોતિમાંથી તમ પ્રતિ જનારો માણસ ગણું છું. પણ જે સારા કુળમાં જન્મી સર્વ કાળ સદાચરણ કરે છે, તે જ્યોતિમાંથી જ્યોતિ પ્રતિ જનારો મનુષ્ય છે ! ”

(૬૦) જરા મરણને સૈન્યથી ઇતારે કે ?

એક દિવસ પસેનદિકોસલ રાજા ખરે બપોરે જૈતવનમાં આવ્યો. યુદ્ધને નમસ્કાર કરી એક બાબુએ બેઠા પછી યુદ્ધે લેને પૂછ્યું, “ મહારાજ ! આજ બપોરે જ કઈ તરફ ન કળ્યા ? ”

રાજા બોલ્યો, “ બદંત ! મહાઈ રાજ્ય વિસ્તૃત થયું છે; ત્હનેા હું ચિરકાળ ઉપભોગ લઈ શકું એટલા માટે હું દાસમાં પ્રવલ્ન કરી રહો છું. ”

શુદ્ધ બોલ્યા, “ મહારાજ ! પોતાના શત્રુનો સર્વ પ્રકારે તું બદોબસ્ત કરે છે એ હીક છે; પરંતુ ધાર કે એકાદ માણસ દોડતો આવી ત્હને કહેશે કે ‘ મહારાજ ! ચારે દિશાથી મ્હોટામ્હોટા પર્વત ત્હમારી પર ધસી આવે છે; ત્હેમણે સર્વ પ્રાણીનો સંહાર કરવા માંડ્યો છે; આ વેળાએ ત્હમારૂં જે કર્તવ્ય હોય તે ત્હમે કરો. ’ આવે વખતે તું શું કરીશ ? ”

રાજા બોલ્યો, “ બદંત ! આવે પ્રસંગે મહારા સૈન્યનું શું ચાલનાર છે ? સદ્ધર્માચરણ સિવાય બીજું હું શું કરી શકનાર છું ? તે વેળાએ મહારાં પુણ્યાચરણ જ મ્હને ઉપયોગી થશે ! ”

શુદ્ધ બોલ્યા, “ મહારાજ ! જરા અને મૃત્યુ એ મ્હોટા પર્વત કરતાં યે ભયંકર છે ! હાથી, ઘોડા, રથ, પાયદળ છત્રાદિ સર્વ સૈન્યથી જરા અને મૃત્યુનો પરાભવ થાય એ શક્ય નથી. બ્રાહ્મણ કે ચાંડાળ જેવો ભેદ જરા અને મૃત્યુ રાખતાં નથી; માટે મુઠ માણસે સાવધાનપણે સદ્ધર્મનું આચરણ કરવું. સદાચરણ કરનાર માણસની આ લોકમાં પ્રશંસા થાય છે અને પરલોકમાં તે સદ્ગતિ મેળવે છે ! ”

(૩૫)

રાજા અજાતશત્રુ અને આમણ્યના ફળ વિષે પ્રશ્ન

પૂર્ણિમાના ઉપોસથને દિવસે રાત્રિને સમયે રાજા અજાતશત્રુ પોતાના અમાત્યો સહ રાજ્યાડાની અગાસીમાં બેઠો હતો. તે વેળાએ ચંદ્રપ્રકાશને લીધે સર્વ પ્રદેશ અત્યંત રમણીય દીસતો હતો.

રાજા પોતાના અમાત્યો તરફ જોઈ બોલ્યો કે,

“આજની રાત્રિ કેટલી રમણીય છે ! કેટલી મુંદર છે !

આ વેળાએ એકાદ પ્રસિદ્ધ ધર્મણ કે આલણની મુલાકાતથી મહાઈ મન પ્રસન્ન થશે. આવો ધર્મણ કે આલણ આ રાજ્યગૃહમાં હાલમાં કોણ છે ?”

તે અમાત્યોમાંથી એક જણ બોલ્યો, “મહારાજ, પૂરણ કાશ્યપ હાલમાં અત્રે રહે છે. પુષ્કળ લોકોનો તે ગુરુ છે, એ આપ જણો છો જ !”

બીજો અમાત્ય બોલ્યો, “ મકખલિ ગોસાલ એ ધણો પ્રસિદ્ધ ધર્મપ્રવર્તક હાલમાં અત્રે છે. તેનાં દર્શન મહારાજ જશે તો તે મહારાજના ચિત્તનું સમાધાન કરશે, એમ મને લાગે છે !”

ત્રીજા અમાત્યે અજિત કેસકમલના દર્શન જવા વિષે અજાતશત્રુને વિનંતી કરી. એવાએ પ્રકુલ દાત્યાયની

પ્રથમેા દરી અને રાજાએ એનાં દર્શને જતું એવી સૂચના
મળી હતી. પાંચમાએ સંજય બેઝૂંપુત્રની મ્હોટાઇ ગાંધે તેનાં
દર્શને જવા માટે રાજાનું મન વળાવવાતો પ્રયત્ન કર્યો.
જૂનાએ નિર્મન્ય નાચપુત્રનાં દર્શને જવા વિષે રાજાને વિનંતી
કરી. પરંતું અમ્લતશત્રુ આમાંથી એકેને યે ઉત્તર નદેતાં ચૂપ રહ્યો.

જીવક કૌમારબૃત્ય નામનો પ્રસિદ્ધ વૈદ્ય મગધરાજના
દરબારમાં હતો. તે આ વેળાએ અમ્લતશત્રુ પાસે બેઠો હતો.
અમ્લતશત્રુએ તેને પૂછ્યું, “ સમ્ય જીવક ! આ સંબંધે
તું કંઈ જાણે છે નથી એ શું ? ”

જીવક બોલ્યો, “ મહારાજ ! હાલમાં ભગવાન શુદ્ધ
આત્મવનમાં રહે છે. જો આપની મરજી હશે તો આપણે
વિનંતના દર્શને જઈશું.”

અમ્લતશત્રુએ કહ્યું, “ તો પછી હાથી સજ્જ કરવાનું કહે.”
રાજાના હુકમ પ્રમાણે જીવકે પુષ્કળ હાથી અને હાથણી
કરી, સર્વ તૈયારી હોવાની રાજાને ખબર આપી. રાજા
હાથણી ઉપર અંતઃપુરમાંની એક એક સ્ત્રીને બેસાડી
એક ઉત્તમ હાથી પર આરૂઢ થઈ જીવકાદિ અમાલ્યો
બારે દાઢમાથી શુદ્ધદર્શને ચાલ્યો.

આત્મવનની પાસે આવતાં અમ્લતશત્રુ ગમરાયો અને
વક્રને કહે “ સમ્ય જીવક ! મ્હને તું ફસાવતો તો
પી ને ? મ્હારા શત્રુના હાથમાં આપવા માટે મ્હને અહિં
લાવ્યો નથી ને ? સાડા બારસો બિશુકેનો સંધ અહિં રહેતો

હોવા. છતાં એકનો પણ શબ્દ - સંભળાતો નથી એ ભારે આશ્ચર્ય નહિ કે ?”

જીવકે બોલ્યો, “મહારાજ ! બહીશો માં. ત્હમને ફસાવી શત્રુના તોળામાં આપના માટે મ્હેં અત્રે આજ્યા નથી. આપ આગળ ચાઓ. આ સામેની ઓસરી પર દીવા સળગે હ !”

આમ્રવનની બહાર પોતાના સઘળા હાથી ઉભા કરી રાજા સર્વ મંડળી સહિત પગે જ છુદ્ધગુરુ બેઠા હતા ત્યાં ગયો. રાજાને જીવકે છુદ્ધની ઓળખાણ આપી, પરંતુ ત્હમની મૂલાકાત લેતાં પહેલાં જ બિહુસંઘની શાન્તિ અને ગંભીર અર્થાં જોઈ તે બોલી ઉઠ્યો કે, “ મ્હારો ઉદાયિભદ્ર કુમાર આવા પ્રકોપની શાન્તિથી સંપન્ન થાઓ !”

આ રાજાના ઉદાર સાંભળી છુદ્ધ બોલ્યા, “મહારાજ ! તું પોતાના પ્રેમને અનુસરીને જ બોલ્યો છે !”

“ હા, ભગવન્ ! ઉદાયિભદ્ર મ્હારો બહાલો પુત્ર છે.” અજ્ઞાતશત્રુએ હિતર આપ્યો અને છુદ્ધને તથા બિહુસંઘને નમસ્કાર કરી તે એક બાજુએ બેઠો.

એક બાજુએ બેઠા પછી અજ્ઞાતશત્રુ બોલ્યો, “ભગવન્ ! જુદા જુદા યોદ્ધા, હજમ, રસોઈઆ, માળી, ઘોડી, કુંભા, કારકુન વગેરે લોક પોતપોતાની કળાનાં આ લોકમાં જ મેળવે છે. પોતાની કળાના બળ પર દ્રવ્યાર્જન કરી તે પોતાને ઉદરનિર્વાહ કરે છે, પોતાના માતૃપિતાની સંભાળ લે છે અને અમણ્યાસણોને દક્ષિણા આપી પરલોકમાં સ્વર્ગના માર્ગની

ખૂંસો દરે છે. પણ, ભગવન્ ! આ લોકનાં સિદ્ધિનું જેવું પ્રત્યક્ષ રૂળ છે, તેવું ગ્રામણ્યનું પ્રત્યક્ષ રૂળ દેખાડી સકશે ? ”

ભુદ્ધ બોલ્યા, “ આ પ્રશ્ન છે ખીજા ગ્રમણોને પૂછી નેયો છે કે ? ”

રાજા બોલ્યો, “ હા એકવાર મેં પૂરણ કાર્યપને આ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, ત્યારે પૂરણ બોલ્યા, ‘કરનાર કે કરાવનારને, મારનાર કે મરાવનારને, પરદારાગમન કરનારને, ખોટું બોલનારને કે અન્ય કોઈ પણ કર્મ કરનારને તે કર્મથી પાપ લાગતું નથી. તે જ પ્રમાણે કોઈ પણ સાંઈ કૃત્ય કરવાથી પુણ્યપ્રાપ્તિ થાય છે એ દ્રષ્ટિએ ખોટી છે !’ આ પ્રમાણે ભગવન્ ! પરણ કાર્યપને પૂછતાં હેણે પોતાનો અઠિયાવાદ જણાવ્યો.

“ ફરી એક વખત મહેં આ પ્રશ્ન મહાબલિ ગોસાલને પૂછ્યો હતો. ત્યારે તે બોલ્યો, “ પ્રાણીની શુદ્ધિને કે સંકલેશને કાંઈ કારણ લાગતું નથી. પોતાના પ્રયત્નથી મનુષ્ય મોક્ષ મેળવશે એ વાત ખોટી છે. સઘળા યોનિમાંથી પસાર થયા વિના પ્રાણીને મોક્ષ મળતો નથી. મૂર્ખ કે ડાહ્યા મનુષ્યને સર્વ યોનિમાં જન્મ લીધા પછી આપોઆપ મોક્ષ મળનાર છે ! આ પ્રમાણે હેણે પોતાનો જવાબ રજૂ કર્યો.

“ ખીજો પ્રશ્ન એ અજિત કેસકબલને મહેં આ પ્રશ્ન પૂછતાં હેણે કહ્યું, ‘સારા નરસાનું રૂળ ભોગવવું પડે છે એ વાત ખોટી છે. ચાર મહાભૂતમાંથી આ દેહ બનેલો છે. મનુષ્ય મૃત્યુ પામ્યા પછી પૃથ્વીનો અંશ પૃથ્વીમાં જાય છે, વાયુનો

વાયુમાં, ઉદકનો, ઉદકમાં અને અગ્નિનો, અગ્નિમાં નાથ છે; મરણ, પછી મનુષ્યનું કાંઈ સિદ્ધક રહેતું નથી. દાનની પ્રશંસા કેવળ મૂર્ખ લોક કરે છે; હેમના બોલવામાં કાંઈ જ 'અર્થ' નથી!' આ પ્રમાણે અનિત કેસકંબલે પોતાના ઉચ્છેદવાદનું પ્રતિપાદન કર્યું.

“ભગવન્ ! એક વખત પ્રકુધ કાત્યાયનને મ્હેં આ પ્રશ્ન પૂછતાં તે બોલ્યો,” પૃથ્વી, ઉદક, તેજ, વાયુ, દુઃખ, મુખ્ય અને છવ, આ સાત પદાર્થ નિત્ય છે, તે કોઈએ જ ઉત્પન્ન કર્યાં નથી. અર્થાત્ એમને બીજને મારે છે કે મરાવે છે એ વાત ખોટી છે. આ પ્રમાણે પ્રકુધ કાત્યાયને પોતાનો સત્ત્વપદાર્થવાદ કે અન્યોન્યવાદ મ્હને કહ્યો.

“વળા એક વાર હું નિર્ઋન્ય નાથપુત્રને મળ્યો અને હેમને એ વિષે પૂછ્યું, ત્યારે હેમણે કહ્યું કે, ‘નિર્ઋન્ય કોઈ પણ પ્રકારના પાપને અડકતો નથી; સઘળાં પાપનો નાશ કરવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે; સર્વ પાપ ધોષ નાખે છે અને પાપાવરણથી મુક્ત રહે છે. એને હું આતુર્યામિસંવરસંવૃત કહું છું.’ આ પ્રમાણે નિર્ઋન્ય નાથપુત્રે પોતાનો આતુર્યામિસંવર મ્હને સંભળાવ્યો.

“સંજય બેલહંપુત્રને જ્યારે મ્હેં આ પ્રશ્ન પૂછ્યો, ત્યારે હેમણે મ્હને કહ્યું, કે ‘હમે જો પરલોક છે કે એમ પૂછશો, તો તે મ્હને ખબર નથી. પરલોક નથી એ સુદ્ધાં હું જાણતો નથી. પ્રાણીને કર્મ પ્રમાણે ફળ મળે છે, એવું [કહી શકતો] નથી. તથાગત મરણ પછી ઉત્પન્ન થાય છે કે નહિ, એ એ’ હું

કંઠી ચક્રનાંર નંધી.' આ 'પ્રમાણે બેસદૃષ્ટિને 'આમણ્ણ' સંબંધે પ્રશ્ન કરતાં તેણે પોતાનો વિશ્લેષ(અંગ્રેય)વાદ કર્યો.

“બગવન્ ! આમાંનો એક પશુ મહારા મનનું સંમાધાન કરી શક્યો નહિ; પશુ મહારા જેવા રાજાએ અમણનું કોઈ પશુ રીતે અપમાન કરવું ચોખ્ખું નથી, એમ વિચાર કરી આ આચાર્યો વિરુદ્ધ ઠાંધ ના કહેતાં હું ગુપચૂપ પાછો ફર્યો.”

છુદ્ધ બોલ્યા, “મહારાજ ! તારો એકાદ દાસ પોતાની દુર્ગત સ્થિતિથી કંટાળી બિહુ થાય અને ભારે સાધુતાથી વર્તે, આવા મનુષ્યને તું પકડી શરી નોકરનું કામ કરાસીશ કે ?”

અજ્ઞાતસત્ત્વ બોલ્યો, “ના, એવા મનુષ્યને હું મહારી સામે આસન આપીશ અને વચ્ચે અત્રની છેને તાણ પડે નહિ, એવી વ્યવસ્થા કરીશ.”

“તો પછી મહારાજ ! આમણનું આ પ્રત્યક્ષ રૂળ માણી શકાય નહિ કે ?”

“બગવન્ ! નિઃસંસય એને આમણનું પ્રત્યક્ષ રૂળ ગણવું જોઈએ !”

છુદ્ધ બોલ્યા, “એકાદ દરિદ્રી મનુષ્ય પોતાની અલ્પ સંપત્તિનો ત્યાગ કરી બિહુ થશે અને બિહુને પાળવાના સર્વ નિયમો પાળશે. પેટપૂરતું અન્ન અને દેહાન્ધાદન પૂરતો વસ્ત્રથી તે સંતુષ્ટ રહેશે અને, લોભ, ક્રોધ, આલસ્ય, અંચળતા અને કુસંકા એ પાંચ આવરણથી પોતાનું ચિત્ત ઝુકા કરી તેને સાવધાનીથી વર્તશે. જેમ એકાદ માણસ કાષ્ઠમાંથી મુક્ત થાય-

કે બપોંઠર વ્યાધિમાંથી મુક્ત થાય, બંધનાગારમાંથી મુક્ત થાય, દાસ્યમાંથી મુક્ત થાય, અથવા જંગલમાં યજ્ઞ સુરક્ષિતપણે બહાર નીકળે, તેમ જ આ ભિક્ષુ ચિંતનાં પાંચ આવરણમાંથી મુક્ત થઈ સર્વ ધ્યાન પ્રાપ્ત કરી લેશે; પછી તેને શ્રામણ્યનું પ્રત્યક્ષ જળ મળ્યું એમ કહેવામાં હરકત રહેશે કે ? ”

અનંતશત્રુ બોલ્યો, “તેને નિઃસંશય શ્રામણ્યનું જળ મળે છે, એમ કહેવું પડશે. ”

ખીજાએ જુદા જુદા માર્ગે છુદ્ધ શ્રામણ્યનું જળ કેમ મળે છે એ કહ્યા પછી અનંતશત્રુ બુદ્ધને, ધર્મને અને સંધને સરણે જઈ બુદ્ધોપાસક થયો, અને બોલ્યો “ભગવન્, મહેં મહાન અપરાધ કર્યો છે, હું મૂર્ખપણે મહારા ધાર્મિક પિતાના મરણનું કારણ થયો, તે બદલ મહને પશ્ચાત્તાપ થાય છે. ભગવન્, આ અપરાધની મહને ક્ષમા આપો. ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “મહારાજ, એ તારો અપરાધ થયો, એમાં સંશય નથી; પણ આ અપરાધ બદલ તને પશ્ચાત્તાપ થાય છે, એ સમાધાનકારક છે. પોતાને હાથે થયેલા અપરાધનો પસ્તાવો થવો, અને જરી તેવો અપરાધ થવા ન દેવો, એ આર્ય શ્રાવકનું કર્તવ્ય છે. ”

અનંતશત્રુ બોલ્યો, “ભગવન્, હું હવે જાઉં છું. મહારી પાછળ પુષ્ટજ દાસો લાગેલાં છે. ”

“હીકા છે. ” બુદ્ધે ઉત્તર આપ્યો. અનંતશત્રુ નિકળી ગયા પછી, બુદ્ધે ભિક્ષુઓને કહ્યું, “આ રાજાને હાથે જો પિતૃહત્યાનું પાપ થયું ન હોત, તો, અહિને અહિં જ. તેને સોતાપચિદ્ધત્રી પ્રાપ્તિ થઈ હોત. ”

પરિનિર્વાણ

મગધદેશની ઉત્તરે વજ્ર નામના મહાજનોનું બેલવર્તન રાજ્ય હતું. એમને સિન્ધવી પણ કહેતા. આ રાજ્ય મહાજન-સત્તાક હોઈ શાક્યોનાં રાજ્યોની પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલતું હતું. અગ્નતશત્રુ વજ્રઓ ઉપર ધણો ખારે બળતો. વજ્રના નાશ માટે તે તત્પર થઈ રહ્યા હતા. એક દિવસ તેણે પોતાના વસ્સ-કાર નામના બ્રાહ્મણ અમાત્યને કહ્યું કે, “હે બ્રાહ્મણ ! તું યુદ્ધ પાસે જઈ એમ કહે કે ‘ મગધરાજ વજ્રઓનો ક્રોધ કરવા ઇચ્છે છે.’ આ સંબંધે યુદ્ધનો શો મત છે તે મ્હારે જણવું જોઈએ.”

અગ્નતશત્રુની આગ્રા પ્રમાણે વસ્સકાર બ્રાહ્મણ ગૃધ્રકૂટ પર્વત પર યુદ્ધ રહેતાં હતા ત્યાં ગયો, અને પોતાના રાજાને મનોરથ તેણે યુદ્ધને જણાવ્યો. તે વેળાએ આનંદ યુદ્ધને પંખો નાંખતો હતો; તેની તરફ વળી યુદ્ધ બોલ્યા, “ આનંદ ! આજ-સુધી વજ્ર વારંવાર એકત્ર થઈ રાજકારણનો વિચાર કરે છે કે ? ”

“ હા ભગવન, ” આનંદે ઉત્તર આપ્યો.

“ આનંદ, વજ્રઓ જ્યારે એકત્ર થાય છે અને પછી જ્યારે ઘેરજામ છે ત્યારે હૈમનામાં એક સરખો સંપડોય છે કે ? ”

“ હા ભગવન, ” એમ મ્હારા સાબળવામાં આવ્યું છે.

“ પોતાના કરેલાં કાયદાનો વજ્રઓ ભંગ કરતા નથી ને ? કિંવા કાયદાનો મનમાનતો ગમે તેવો અર્થ કરતા નથી ને ? તે કાયદાને અનુસરી વર્તે છે કે ? ”

૧ વજ્રઓના કાયદાના થોડા નમૂના મહાપરિનિબ્ધાન સુત્તાની અઠ્ઠાયાઓમાં મળે છે; પણ તે ઉપરથી સર્વ કાયદાનું ધરાબર અનુમાન થઈ નથી.

“હા ભગવન, વજ્રજ્યો કાયદાસર વર્તે છે, એમ મહારા સાંભળવામાં આવ્યું છે.”

“વૃદ્ધ રાજકારણી પુરુષોને વજ્રજ્યો માન આપી, હેમની સલાહ વારંવાર લે છે કે ?”

“હા ભગવન, વજ્રજ્યોના રાજ્યમાં વૃદ્ધ રાજકારણી પુરુષોનું સારું સન્માન થાય છે, એમ મહારા સાંભળવામાં આવ્યું છે.”

“તે પોતાના રાજ્યમાં વિવાહિત કે અવિવાહિત સ્ત્રીઓ પર બળાત્કાર કરતા નથી ને ?”

“ભગવન! વજ્રજ્યોના રાજ્યમાં સ્ત્રીજાતિનું માન અરોબર સચવાય છે, એમ મહારા સાંભળવામાં આવ્યું છે.”

“વજ્રજ્યોના શહેરમાંનાં કે શહેર બહારનાં જ દેવસ્થાનો છે, હેત્રી તેઓ યોગ્ય કાળજી લે છે ને ?”

“હા ભગવન! પોતાનાં દેવસ્થાનોની યોગ્ય કાળજી તેઓ લે છે એમ મહેં સાંભળ્યું છે.”

“આનંદ, પોતાના રાજ્યમાં આવેલા અદ્વિત સુખેથી રહે, અને ન આવેલા અદ્વિતોને પોતાના રાજ્યમાં આવવાનું હુકમન મળે, એ માટે વજ્રજ્યો અદ્વિતોને કાષ્ટ પશુ પ્રકારે કાસ પરોંચવા દેતા નથી ને ?”

“ભગવન, વજ્રજ્યો સાધુસન્તો તરફ પવો આદર રાખે છે, અને હેમનું યોગ્ય પાલન કરે છે, એમ મહારા સાંભળવામાં આવ્યું છે.”

બુદ્ધે વસ્સકાર બ્રાહ્મણને કહ્યું, “હે બ્રાહ્મણ, હું એક વખત વૈશાલીમાં રહેતો હતો, તે વખતે મહેં અબ્યુત્તતિના આ સાત નિયમો વળગીએને કરી આપ્યા છે. આ સાત નિયમને અનુસરી જ્યાં સુધી વળગીએ વર્તશે, ત્યાં સુધી હેમની ઉત્તતિ જ છે, અવનતિ થનાર નથી.”

વસ્સકાર બ્રાહ્મણે કહ્યું, “ભગવન, આમાંના એક નિયમનેયે વળગીએ અનુસરશે, તો યે હેમની હાનિ થવાનો સંભવ નથી. સર્વ નિયમ પાળવામાં આવશે તો હેમની અબ્યુત્તતિ યશે, એ વિષે કહેવાપણું જ નથી ! અમારો રાજા વળગીએ પર ચઢાઈ કરે નહિ તો હીક.”

વસ્સકાર બ્રાહ્મણ ગયા પછી બુદ્ધે આનંદને મોકલી રાજગૃહની આસપાસ રહેનારા સર્વ ભિક્ષુઓને એકત્ર કર્યા, અને હેમને કહ્યું કે, “હે ભિક્ષુઓ ! હું હેમને અબ્યુત્તતિના સાત નિયમ કરી આપું છું, તેનું સાવધાનપણે શ્રવણ કરો.

જ્યાં સુધી હેમે વારંવાર એકત્ર ઘણ સંઘકૂલ્ય કરશો; જ્યાં સુધી હેમારામાં સંપ રહેશે, સંપથી હેમે સર્વ સંઘકૂલ્ય કરશો; જ્યાં સુધી હેમે સંઘના નિયમો તોડશો નહિ; જ્યાં સુધી હેમે પોતામાંના વૃદ્ધ ભિક્ષુને માન આપશો; જ્યાં સુધી હેમે પોતાની વૃષ્ટિના તાગામાં જશે નહિ; જ્યાં સુધી હેમે એકાન્તવાસમાં આનંદ માનશો; અને જ્યાં સુધી પોતાના સાથીઓ સુખી થાય એવી કાળજી રાખશો, ત્યાં સુધી હેમારી અબ્યુત્તતિ જ થનાર છે, હાનિ થનાર નથી.

“ભિક્ષુઓ ! ખીજા યે અબ્યુત્તતિના સાત નિયમો કહી આપું છું. તેનું સાવધાનપણે શ્રવણ કરો. (૧) ચરગત કામમાં આનંદ માનશે નહિ; (૨) બોલીને સર્વ કાળ ગાળવામાં આનંદ માનશે નહિ; (૩) નિંદામાં વખત ગાળવામાં આનંદ માનશે નહિ; (૪) પોતાના સાથીદારો સાથે સર્વકાળ ગાળવામાં આનંદ માનશે નહિ; (૫) દુર્વાસનાને વશ થશે નહિ; (૬) દુષ્ટની સંગતિમાં પડશે નહિ; (૭) અસ્પ સમાધિની પ્રાપ્તિથી કૃતકૃત્ય થશે નહિ. જ્યાં સુધી મનોભાવથી આ સાત નિયમો ત્હમે પાળશો, ત્યાં સુધી ત્હમारी અબ્યુત્તતિ જ થનાર છે; હાનિ થનાર નથી.

“ ભિક્ષુઓ ! વળી અબ્યુત્તતિના ખીજા સાત નિયમ હું કહું છું, તેનું શ્રવણ કરો. (૧) ત્હમે શ્રદ્ધાળુ થાઓ; (૨) પાપ કર્મથી લાજે; (૩) લોકાપવાદનો ભય ધરો; (૪) વિદ્વાન થાઓ; (૫) સત્કર્મ કરવામાં ઉત્સાહ રાખો; (૬) સ્મૃતિ જન્ય રાખો; અને (૭) પ્રજ્ઞાવાન થાઓ. જ્યાં સુધી ત્હમે આ સાત નિયમોનું પાલન કરશો ત્યાં સુધી ત્હમारी અબ્યુત્તતિ જ થનાર છે, હાનિ થનાર નથી.

“ ભિક્ષુઓ ! વળી અબ્યુત્તતિના ખીજા સાત નિયમ હું આપું છું. તેનું સાવધાનપણે શ્રવણ કરો: (૧) સ્મૃતિસંજોધ્યગની ભાવના કરો; (૨) ધર્મપ્રવિચયસંજોધ્યગની ભાવના કરો; (૩) વીર્યસંજોધ્યગની ભાવના કરો; (૪) પ્રીતિસંજોધ્યગની ભાવના કરો; (૫) પ્રશ્નધિસંજોધ્યગની ભાવના કરો; (૬) સમાધિસંજોધ્યગની ભાવના કરો; (૭) ઉપેક્ષાસંજો-

ધ્યંગની બાંવના કરો. ત્યાં સુધી તમે આ સાત નિયમો પાળશો, ત્યાં સુધી તમારી અવ્યવસ્થિ થનાર છે, અવ્યવસ્થિ થનાર નથી.”

રાજગૃહમાંના બિશુઓને શીલ,^૧ સંમંધિ, ઇત્યાદિ મુદ્દા સંબંધે વારંવાર ઉપદેશ કરી છુદ્ધ ભગવાન પોતાના બિશુસંધ સહિત અંબલકૃષ્ણ ગામમાં આવ્યા અને ત્યાંથી નાજંદા ગયાં. ત્યાં સારિપુત્ર છુદ્ધને વંદન કરી બોલ્યો, “ ભગવન, મ્હારો આપના પર એટલો વિશ્વાસ છે કે તેવા પ્રકારનો વિશ્વાસ કોઈ પંથુ શ્રમણાદ્યણુનો હોઈ શકે નહિ. !”

છુદ્ધ બોલ્યા, “ તું આ વાત નિઃશંકપણે કહે છે; પરંતુ ત્હને પ્રાચીન છુદ્ધ સંબંધે સર્વ માહિતી છે કે ? અને જે હવે પછી ભવિષ્યમાં થનાર છુદ્ધ છે, ત્હને વિશે ત્હને કાંઈ કલ્પના આવશે કે ?”

સારિપુત્રે જવાબ આપ્યો, “ ભગવન, મ્હને પ્રાચીન છુદ્ધોની માહિતી નથી કે ભવિષ્યના છુદ્ધોના સ્વભાવની જે કલ્પના નથી !”

છુદ્ધ બોલ્યા, “ હીક, સારિપુત્ર, મ્હારા જે સ્વભાવની ત્હને સચાર્ય કલ્પના આવી છે કે ?”

“ ના, ભગવન ! ” સારિપુત્રે ઉત્તર આપ્યો.

“ તો પછી સારિપુત્ર ! મ્હારા પર ત્હારી અત્યંત શ્રદ્ધા છે તેવી ખીજ કોઈનીયે નથી, એમ કેમ કહી શકાય ?”

સારિયુએ જવાબ આપ્યો, : " ભગવન ! 'ભેડે , મહેને પ્રાચીન યુદ્ધોની માહિતી નથી, હવે પછી ચનાર યુદ્ધોના સ્વભાવની મહેને કલ્પના આવી નથી. અને આપના ગંભીર સ્વભાવની યે મહેને યથાર્થ કલ્પના થયેલી નથી, તોપણ આપના યુદ્ધત્વ બદલ મહેને શંકા રહી નથી. આપે જે ધર્મોપદેશ કર્યો તે દ્વારા આપના ગૌરવની મહેને ખાત્રી થઈ છે. પ્રાચીન-કાળમાં જે કોઈ યુદ્ધે ચયા હશે, તેઓ ચિત્તનાં પાંચ આવરણો દૂર કરી, સાત બોધ્યગોની બાવના કરીને જ ચયા હશે. આમળ ચનારા યુદ્ધ સુદ્ધાં આજ માર્ગે ચસે, અને આપ સુદ્ધાં એવી જ રીતે યુદ્ધ ચયા છે, એવી મહારી ખાત્રી છે. "

નાલંદા આમમાં કેટલાક દિવસ રહ્યા પછી યુદ્ધ ભગવાન પાટલિગ્રામે મયા. યુદ્ધ પોતાને ગામ આબ્યાના સમાચાર સાંભળી પાટલિગ્રામવાસી ઉપાસકો એમને દર્શને આવ્યા અને હેમણે પોતાના આવસથાગાર(ધર્મશાળા)માં આવી રહેવાની યુદ્ધને વાનંતી કરી. યુદ્ધ ઉપાસકોની વિનંતીને માન આપી આવસથાગારમાં ગયા, અને ત્યાં પગ ઘોષ વચલા ચાંબલાને અડી પૂર્વાભિમુખે વિરાજ્યા. ત્રિશુ પગ ઘોષ યુદ્ધની બેડ બાજુએ બેઠા, અને તે ઉપાસકો યે પગ ઘોષ તે આવસથાગારમાં આવી બેઠા.

ત્યાર પછી યુદ્ધે હેમને કહ્યું, " હે ગૃહસ્થો ! શીલત્રય મનુષ્યની પાંચ પ્રકારે હાનિ થાય છે. (૧) દુરાચરણથી તેની સંપત્તિનો નાશ થાય છે. (૨) તેની અપકીર્તિ રાય છે. (૩) કોઈ પણ સભામાં તેનું તેજ પડતું નથી. (૪) "

તેને શાન્તપણે મરણું આવતું નથી; અને (૫) મરણ પછી તે દુગતિને પામે છે.

“ હે મૃદસ્યો સદાયરણી મનુષ્યને તેના સદાયરણ્યથી પાંચ શાયદા થાય છે. (૧) સદાયરણ્યથી તેમની સંપત્તિની વૃદ્ધિ થાય છે. (૨) લોકમાં તેમની કીર્તિ થાય છે; (૩) કોઈ પણ સભામાં તેમનું તેજ પડે છે; (૪) તેમને મરણ શાન્તપણે આવે છે; અને (૫) મરણ પછી તે સુગતિને પામે છે. ”

તે વેળાએ પાટલિગ્રામ પાસે પાટલિપુત્ર નામનું શહેર બંધાતું હતું. અખતયત્તુ એ મુનીષ અને વસ્સકાર એ બે અમાત્યોને એ કામ ઉપર યોજ્યા હતા. વજ્રજ્યોત્સ્ના સ્વારીએ મગધ દેશ પર થાય નહિ એ ઉદ્દેશથી ગંગાને કાંઠે આ નવીન શહેર બાંધવામાં આવતું હતું.

મુનીષ અને વસ્સકારને છુદ્ધ પાટલિગ્રામે આવ્યાના સમાચાર મળતાં જ તેમની પાસે જઈ એક નવીન આવસથમાં તેમને અને બિશુસંઘને આવવા માટે આમંત્રણ કર્યું. તે પ્રમાણે છુદ્ધ બિશુસંઘ સહ ત્યાં ગયા. મુનીષ અને વસ્સકારે ચોતે સર્વે સંઘને તૃપ્ત કર્યા પછી છુદ્ધે તે બેઉના દોનનું અનુમોદન કર્યું; અને તે પાટલિગ્રામથી કોટિગ્રામ જવા નીકળ્યા. જે નગરદ્વારમાંથી છુદ્ધ બહાર ગયા તે દ્વારનું મુનીષ અને વસ્સકારે “ ગૌતમદ્વાર ” નામ રાખ્યું.

તે વેળાએ ગંગા પાણીથી તર ચઢને વહેતી હતી. છુદ્ધ મંત્રાને કાંઠે આવી જુએ છે તો ત્યાં ભારે મડબડ થઈ રહી હતી. પાર ઉતરવાને કોઈ નોકા શોધવા હતા, તો

કોઈ હોડી શોધતા હતા અને ખીલ ત્રાપા બાંધતા. હતા. છુદ્ધ આ લીડમાં ન દાખલ થતાં અને ત્રાપા વગેરે બાંધવાની પંચાતમાં ન પડતાં પોતાના બિંદુસંઘ સહ સુરક્ષિતપણે નદી પારે ઉતર્યા; અને સામેના તીર પર ઉભા રહી નીચે પ્રમાણે બોલ્યા:—

ये तरन्ति अण्वं सरं सेतुं क्त्वा विसृज्य पङ्क्तानि ।

कुङ्कुं हि जनो पव घति तिष्णा मेघाविनो जना ॥ *

છુદ્ધે કોટિગ્રામમાં આવ્યા પછી બિંદુઓને કહ્યું,
“ બિંદુઓ ! દુઃખ આર્યસત્ય, દુઃખસમુદય આર્યસત્ય,
દુઃખનિરોધ આર્યસત્ય, અને દુઃખનિરોધગામિમાર્ગ આર્યસત્ય,
આ ચાર આર્યસત્યોનો બોધ ન થવાથી પુણ્ય કાળ મુશ્કેલી
આપણે મર્વ જણ સંસારપાશમાં સપડાયા હતા; પરંતુ હવે
આ આર્યસત્યોનો બોધ થવાથી આપણે દુઃખનાં મૂળ ખોદી
કાઢ્યાં છે, અને આપણે પુનર્જન્મથી મુક્ત થયા છીએ. ”

કોટિગ્રામથી છુદ્ધ બગવાન અતુક્રમે વૈશાલી જઈ
પહોંચ્યા. વૈશાલીની પ્રસિદ્ધ ગણિકા આત્રપાલીએ છુદ્ધના
આગમનના સમાચાર સાંભળ્યા અને બારે દાઢાડથી તે

*જે આર્યાષ્ટાંગિક માર્ગનો સેતુ કરીને ભવસમુદ્ર તરીકે જાણે છે,
તેમને પાપકર્મમાં પડવાની ભીતિ હોતી નથી. આ બવસાગર તરીકે
જવા માટે પૃથ્વ્યજન એટલે સામાન્ય માણસ બગતા જ પ્રયત્નો કરે
છે. તે ચંદ્રયાગાદિક ત્રાપાનાં કે દેહદંડનાદિક નામનાં બાંધણ
મચાવે છે; પરંતુ આર્યજન આ માર્ગનું અવલંબન ન કરતાં મધ્યમ
માર્ગશ્રી સેતુ પરથી સુખ રૂપ પાર ઉતરે છે, એવો આ ગાયાનો
બાવાર્થ છે.

વતોત્તર યુદ્ધદર્શને આવી. તેણે યુદ્ધનાં દર્શન કરી “તેમને બીજે દિવસે બિશ્નુસંઘ સહ પોતાને ત્યાં મોજનનું આમંત્રણ આપ્યું.”

યુદ્ધ પોતાના શહેરમાં આવ્યાના સમાચાર સાંભળી લિચ્છવી સુદાં યુદ્ધદર્શને નીકળ્યા. વાટમાં આમ્રપાલી તેમને મળી. તેમણે પૂછ્યું, “કેમ બહેન આમ્રપાલી! તું આજ ઉતાવળી ઉતાવળી ક્યાંથી આવે છે?”

“હે આર્યપુત્રો! મહેં આવતી કાલે મ્હારે ઘેર યુદ્ધને અને બિશ્નુસંઘને નિમંત્રણ કર્યું છે. તેથી આવતી કાલની તૈયારી કરવા હું ઉતાવળી છું.” આમ્રપાલીએ ઉત્તર આપ્યો.

લિચ્છવી જોત્યા, “આમ્રપાલી! આવતી કાલે ત્હારે બદલે અમે જ યુદ્ધને મોજન આપીશું, અને ત્હેં આપેલા આમંત્રણ બદલ ત્હને એક લાખ કાર્પાપણ આપીએ છીએ.

“આર્યપુત્ર! ત્હમે જો મ્હને આખી વૈશાલી આપો, તો એ હું યુદ્ધને અને બિશ્નુસંઘને આપેલું આમંત્રણ પાછું લેનાર નથી.” આમ્રપાલીએ ઉત્તર આપ્યો.

લિચ્છવી કાંઈ પણ ઉત્તર ન આપતા યુદ્ધ પાસે ગયા. તેમને દ્વરથી બેઠા યુદ્ધે બિશ્નુએને કહ્યું, “હે બિશ્નુઓ! જેમણે તાવતત્રિંશત દેવ જોયા ન હોય, તેમણે આ લિચ્છવી-સમુદાય ભણી જોવું!”

લિચ્છવી રાજ્યએ યુદ્ધને મળી પોતાને ત્યાં બીજે દિવસે મોજનાર્યે આવવાની વિનંતી કરી, પણ યુદ્ધ જોત્યા, “લિચ્છવી! આ આવતી કાલે મહેં આમ્રપાલીનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું છે, તેથી ત્હમારું આમંત્રણ સ્વીકારી શકતો નથી.”

ખીજે દિવસે ભગવાન બુદ્ધ મધ્યાહ્ન થયા પૂર્વે આત્ર-
પાલીને ઘેર ગયા. આત્રપાલીએ પોતે બુદ્ધ અને સંધને સારી
રીતે તૃપ્ત કર્યા; અને પછી પોતાનું ઉદ્યાન સંધને દાનમાં
અર્પણ કર્યું. ત્યારે આત્રપાલીના દાનનું અનુમોદન કરી
અને તેને ધર્મોપદેશ કરી બુદ્ધ ત્યાંથી ભિક્ષુસંઘ સહ ચાલી
નીકળ્યા.

વૈશાલિમાં આત્રપાલીના ઉદ્યાનમાં કેટલોક દાગ રહી
બુદ્ધદેવ ભિક્ષુસંઘ સહ બિલ્વગ્રામ આવ્યા. ત્યાં તેમણે ભિક્ષુઓને
કહ્યું, “હિ! ભિક્ષુઓ! ત્હમ્હારી સવડ પ્રમાણે આ ચાતુર્માસમાં
ત્હમે વૈશાલિની આસપાસ નિવાસ કરો. હું આ ચાતુર્માસ
અહિં જ ગાળવાનો છું.”

તે ચાતુર્માસમાં બુદ્ધને બચંકર વેદના શરૂ થયું. પણ
તેમણે પોતાની જગૃતિ શિથિલ થવા દીધી નહિ, તે મનમાં
જ બોલ્યા કે ભિક્ષુસંધને જોયા વિના મ્હારું પારનિર્વાણ થાય,
એ મ્હને ઉચિત લાગતું નથી. માટે મ્હારા માનસિક ઉત્સાહથી
આ વેદના દાખી દઇ મ્હારે મ્હારા આયુષ્યમાં બીજા કેટલાક
દિવસો વધારવા જોઇયે.

બુદ્ધ આ વેદનામાંથી સારા થયા પછી આનંદે તેમને
કહ્યું, “ભગવન, આપ આ વેદનામાંથી સારા થયા, તે જોઇ
મ્હને આનંદ થાય છે. આપની આ વેદનામાં મ્હારા જીવને
જરૂરી જે જેન પડયું નહિ, મ્હને કાંઇ કાંમે સંકળું નહિ, અને
મ્હારો દેહ દુર્જળ પડી ગયો. પણ ભગવન, આપ ભિક્ષુસંધને
છેવટની કાંઇક વાત કર્યા વિના નિર્વાણ પામશો નહિ એવી
મ્હને આશા હોવાથી મ્હારા મનને જરા ધીરજ આવી.”

પ્રુદ્ધ બોલ્યા, “ આનંદ, બિશ્નુસંઘ મ્હારી પાસેથી ખીજ કદ્ય
વાત સમજી લેવાની ઈચ્છા રાખે છે? મ્હારો ધર્મ મ્હેં ખુલ્લો
કરી બતાવ્યો છે, એમાં મેં શુરુકુંચી રાખી નથી. આનંદ! જેને
બિશ્નુસંઘના નાયક યવાની, કિંવા બિશ્નુસંઘ પોતા પર જ
અવલંબીને રહે એવી ઈચ્છા હશે, તે જ છેવટે બિશ્નુસંઘને કહેવા
માટે કાંઈ વાત ગુપ્ત રાખશે; પણ આનંદ, તથાગતની બિશ્નુ-
સંઘના નાયક યવાની, કે બિશ્નુસંઘ પોતાપર જ અવલંબી રહે,
એવી ઈચ્છા નથી. એટલે તથાગત પાસે એવી એકે વાત નથી
કે જે ત્હારે બિશ્નુસંઘને સ્પષ્ટપણે કહી નથી. આનંદ ! હું હવે
૪૬ થયો છું; દૂટેલા ખટારાનાં જેવો મ્હારો દેહ જર્જરિત થયો
છે; જે વેળાએ હું નિરોધસમાધિની ભાવના કરું છું, તે જ
વેળાએ મ્હારા દેહને મુખ થાય છે. તેથી આનંદ ! હવે ત્હમે
પોતાની પર જ અવલંબીને રહો. આ સંસારસમુદ્રમાં પોતાના
મનને જ દ્વીપ બનાવો, ધર્મને દ્વીપ બનાવો, પોતાના આત્માને
શરણે જાઓ, અને ધર્મને શરણે જાઓ. આનંદ ! જે ચાર
સ્મૃત્યુપસ્થાનોની^૧ ભાવના કરે છે, તે આત્મદ્વીપ છે, તે ધર્મ-
દ્વીપ છે, તે આત્મશરણ અને તે જ ધર્મશરણ છે. ”

ચાર્તુમાસ્ય પૂરો થયા પછી ભગવાન પ્રુદ્ધ ચાપાલચૈત્યમાં
આવીને રજા. ત્યાં મારે લેખને કહ્યું, “ ભગવન! હવે આપ
પરિનિર્વૃત્ત થાઓ ! આમજ આપે કહ્યું હતું કે બિશ્નુ, બિશ્નુણી,
ઉપાસક અને ઉપાસિકા એ સર્વને મ્હારો ધર્મ ઠીક સમજાવ્યા
સિવાય હું નિર્વાણ પામીશ નહિ; પણ ભગવન, હવે આપના

ભિક્ષુ, ભિક્ષુણી, ઉપાસક અને ઉપાસિકા એ સર્વ શિષ્ય ધર્મ-
વિચારમાં તરબોળ થયા છે; આપના ધર્મનો પ્રચાર સર્વત્ર
થયો છે. હવે આપને આ લોક છોડી જવામાં કાંઈજ અડચણ
રહી નથી, ! ”

શુદ્ધ બોલ્યા, “હે માર ! તું નાચત થા. હું જલ્દી જ આ
લોક છોડી જનાર છું. ખીજા ત્રણ મહિના પછી મહાર્ પરીનિર્વાણ
થનાર છે. ”

માર ચાલી ગયા પછી શુદ્ધે પોતાના સામર્થ્યથી દાબી
રાખેલા જીવનસંસ્કાર છોડી દીધા. તે વેળાએ બયંકર
ધરણીકંપ થયો !

ભગવાન આનંદને સાથે લઈ આપાલચૈત્યથી વૈશાલીના
મહાવનમાં કૂટાગારશાળામાં આવ્યા, અને આનંદને મોટલી
વૈશાલીની આસપાસના સર્વ ભિક્ષુઓને કૂટાગારશાળામાં ભેગા
કરાવ્યા. સધળા ભિક્ષુ એકત્ર થયા પછી શુદ્ધ બોલ્યા, “હે
ભિક્ષુઓ ! ત્હમણે બ્રહ્મચર્ય ચિરસ્થાયી રહે તથા ત્હેને લીધે
પુષ્કળ લોકતું કલ્યાણ થાય, પુષ્કળ લોકને સુખ થાય, એમ
જો ત્હમને લાગતું હોય, તો મ્હે શીખવેલા કુસલ ધર્મનું
બરોબર અધ્યયન કરો, અને ત્હેની શુદ્ધ ભાવના કરો. હે
ભિક્ષુઓ ! ચાર સ્મૃત્યુપસથાનો, ચાર સમ્યક્ પ્રયત્ન, ચાર

૧. ન્હાઓ પાન ૩૨૫

૨ ને પાપવિચાર ઉત્પન્ન થયા તથી તે ઉત્પન્ન ન થયા તેવા
વિષે પ્રયત્ન; ૩ ને પાપ, વિચાર ઉદ્ભવ્યા હશે ત્હેના નારા માટે પ્રયત્ન;
૪ ને પુણ્ય વિચાર ઉત્પન્ન થયા ન હોય તે ઉત્પન્ન કરવા વિષે
પ્રયત્ન; અને ઉદ્ભવ્યાં હોય ત્હેમનો અભ્યુત્થાન કરી પર્વતા
કરવાનો પ્રયત્ન; આ ચાર માનસિક પ્રયત્નોને સમ્યક પ્રયત્ન કહે છે.

ગતને વૈશાલીનાં આ'છેલ્લાં દર્શન' છે. ચાલ' હવે આપણે ભાંડગ્રામ જઈએ. "

તે પછી છુદ્ધ પોતાના ભિક્ષુસંઘ સહ ભાંડગ્રામમાં આવ્યા અને ત્યાં ભિક્ષુઓને કહ્યું, " હે ભિક્ષુઓ ! આર્યશીલ, આર્યસમાધિ, આર્યપ્રજ્ઞા, અને આર્યવિમુક્તિ, આ ચાર વિષયનો યથાર્થ બોધ ન થવાથી આપણે અનાદિ કાળથી સંસૃતિના પાશમાં સપડાયા હતા; પણ હવે આપણને આ ચાર ધર્મનું યથાર્થ જ્ઞાન થયું છે, એટલે આપણને પુનર્જન્મ રહેતો નથી. "

ભાંડગ્રામથી હસ્તિગ્રામ, આમગ્રામ, જંબુગ્રામ, ભોગનગર છત્યાદિ ઠેકાણે પ્રવાસ કરતાં કરતાં છુદ્ધ ભગવાન પાવા નામે નગરમાં આવ્યા, અને ત્યાં સુદં નામના હુદારના આશ્રવનમાં ઉતર્યા. સુદંને આવ્યાના સમાચાર મળતાં જ તે ત્હેમના દર્શન ગયો, અને બીજે દિવસે ત્હેણે પોતાને ઘેર છુદ્ધને અને ભિક્ષુસંઘને નિમંત્રણ આપ્યું.

બીજે દિવસે મધ્યાહ્ન કાળ પૂર્વે છુદ્ધ ભિક્ષુસંઘ સહ સુદંને ઘેર ગયા. સુદં નાના પ્રકારનાં પક્ષાન્તો તૈયાર કરાવ્યાં હતાં, ત્હેમાં સૂકર મદવ નામનો એક પદાર્થ હતો. તે જ્યારે પીરસવામાં આવ્યો, ત્યારે છુદ્ધે સુદંને કહ્યું, " આ પદાર્થ તું બીજા કોઈને પીરસીશ નહિ; આ પદાર્થને પચાવી શકે એવો મનુષ્ય મ્હને આ જગતમાં કોઈ દેખાતો નથી, માટે આમાંનો જે ભાગ ખાઈ સિલ્સક રહે તે જમીનમાં ફાટી દેજે. "

૧. આ પદાર્થ કયી વસ્તુનો બનાવ્યો હતો, એ સંબંધ દીક્ષાકારોનો મતભેદ છે; આ વાદવસ્ત પ્રશ્નમાં અહીં પડવાની આવશ્યકતા ન બાજવાથી મૂળ શબ્દ જમનો તેમ જાણ્યો છે.

બુદ્ધના કલા પ્રભાણે સુદે તે પદાર્થ એક ખાડામાં દાટી દીધો.

તે દિવસે ભોજન પછી બુદ્ધને અતિસારનો વિકાર હતપત્ત થયો, લેમને મરણાંતિક વેદના થતી હતી, તોપણ તેને સહન કરી બુદ્ધ શાંતપણે એ જ સ્થિતિમાં પ્રવાસે ચાલ્યા. પાવાથી કુસિનારા જવાનો લેમને વિચાર હતો પણ વાટમાં કંકુત્યા નામની નદી પાસે આવ્યા પછી લેમને ખૂબ જ થાક લાગ્યો. લેમણે આનંદને કહ્યું, “આનંદ ! મને થોડું પાણી લાવી આપ. ”

આનંદ બોલ્યો, “ભગવન, આપણે કંકુત્યા નદીની તટન પાસે આવ્યા છીએ, ત્યાં જઈ આપે પાણી પીવું, અને આપના હાથપમ ધોવા. ”

બુદ્ધે વળી બે વાર પાણી માગ્યું. તેથી આનંદ પાસેના એક ઝરણામાંથી પાણી લાવવા મૂટે ગયો. તે ઝરણામાંથી પુષ્કળ ગાદાં ગયેલાં હોવાથી લેવું પાણી અત્યંત ડહોળાઈ ગયું હતું. પરંતુ આનંદ ત્યાં પહોંચ્યા પછી તે તટન સ્વચ્છ થયું, અને તેથી આનંદ આશ્ચર્યચકિત થયો. પાણી લઈ આવ્યા પછી લેણે તે વાત બુદ્ધને કહી, અને બોલ્યો, “ભગવન, તથાગતના મહાનુભાવથી આ પાણી સદાં સ્વચ્છ થયું ! ”

બુદ્ધે તે પાણી પીધું. એટલામાં પુપ્ફસ નામનો એક મહત્ત્વ જે કુસિનારાથી પાવા જતો હતો, તે બુદ્ધને બોધ

૧ કુસિનારા અને પાવાના મહાજનોને મસ્ત્ર કહેતા. તે વાસિક્ક ગ્રામી ક્ષત્રિય હતા.

પાસે આવ્યો. બુદ્ધે લેને કેટલોક કાળ ઉપદેશ કર્યો. પછી તેણે પોતાની પાસેથી બે અત્યંત સુંદર સુવર્ણવર્ણી વસ્ત્રો બુદ્ધને અર્પણ કર્યાં, અને નમસ્કાર કરી તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

તે બે વસ્ત્રો શરીરે ઓઢી લઈ બુદ્ધભગવાન બિશ્નુસંઘસહ કંકુત્યા નદી પર ગયા. અને ત્યાં સ્નાન કરી પાસેના આંખાવાડીયામાં પેડા, અને સુંદર નામના બિશ્નુને કહ્યું કે “ હે સુંદર ! મને જરા વિશ્રાન્તિ લેવા દે. મહારી કંથા તું અહીં પાથર. ”

બુદ્ધની આજ્ઞા પ્રમાણે સુંદરે તે કંથા ચોવડી કરી નીચે પાથરી. બુદ્ધગુરુ તે પર સૂતા, અને આનંદને કહે, “ આનંદ, મને ભોજન કરાવ્યા બદલ સુંદ લુહારને માફું સામવા સંભવ છે; પણ લેને તું એમ કહેજે કે ‘ સુંદ, ત્હારું મોઢું બાઅ સમજ કે તથાગતને છેવટની ભિક્ષા દેવાનો અલભ્ય પ્રસંગ લેને જ પ્રાપ્ત થયો. જે દિવસે તથાગત સંજોષિગાન પ્રાપ્ત કરે છે, અને જે દિવસે તે પરિનિર્વાણ પામે છે, તે બે દિવસે લેમને આપેલી ભિક્ષા મહાશ્લદાયક અને મહાયુલ્લારી છે. ’ આ પ્રમાણે ઉપદેશ કરી સુંદના મનમાંની ચંદ્ર તું દૂર કરાવજે. ”

કંકુત્યા નદી પરથી બુદ્ધગુરુ બિશ્નુસંઘ સહ દ્વિરજ્યવતી નદી ઝાળખી લેતી પાર કુસિનારાપાસી મસ્સના શાલવનમાં ગયા. ત્યાં આનંદે એક બેડાયેલા શાલવટ નીચે બુદ્ધનું બિઠાવું તૈયાર કર્યું. બુદ્ધ ભગવાન ઉત્તર તરફ મુખ કરી જમણે પડખે સૂતા. તે વેળાએ તે શાલવટ દાણું હતું અને પુષ્પદિપ્તિ જાળે કે બુદ્ધની પૂજા જ ન કરતું હોય તેમ કૃત્તિ ખેરવા કરતું. અંતરિશમાંથીયે

શુદ્ધ ઉપર પુષ્પટ્ટિ થતી હતી, અને શુદ્ધપૂજન. માટે દિવ્ય વાદ્યો વાગતાં હતાં. તે જોઈ શુદ્ધે આનંદને ક્યું “ આનંદ ! તથાગતની પૂજા માટે મને તેટલાં પુષ્પો વેરો, કે દિવ્ય વાદ્ય વગાડો, તોપણ તેટલાથી લેની પૂજા થનાર નથી; તથાગતની પૂજાનો માર્ગ તો લેજો ઉપદેશોના ધર્મને યથાર્થરીતે અનુસરવો એ જ હોઈ શકે. માટે આનંદ ! તું મહારા ધર્મને અનુસરીને વર્તન રાખજો. ”

આનંદ બોલ્યો, “ બગરનું ! ચાતુર્માસ ગાળ્યા પછી ચારે દિશાએથી મિશ્રઓ આપનાં દર્શન આવતા, ત્યાં જીજ્ઞાસુ સંન્યસન મિશ્રઓની ઓળખ હતી; પણ હવે અમને સંન્યસન મિશ્રનાં દર્શન કેવી રીતે થશે ? ”

શુદ્ધે ઉત્તર આપ્યો, “ આનંદ ! ત્હારા જેવા શદ્ધાવાન માણસે મહારા પરિનિર્વાણ પછી આ ચાર સ્થાનોના દર્શન લેવાં યોગ્ય છે. જ્યાં તથાગત જન્મ્યો,^૧ જ્યાં તથાગત^૨ સંશુદ્ધ થયો, જ્યાં તથાગતે પહેલો ધર્મોપદેશ કર્યો,^૩ અને

૧ આ સ્થાન નેપાળની તમેગીમાં ભગવાનપૂર નામના જીલ્લાના મુખ્ય સદરથી દોઢ મૈલને અંતરે છે. એને હાલમાં જી‘બિનદેઈ’ કહે છે. વ્દ. ૧. ‘બુદ્ધ ધર્મ’ અને સંઘ’ પાન ૨.

૨ આ સ્થાન ગયાની દક્ષિણે સાત મૈલ પર છે. અને શુદ્ધતથા કહે છે. ત્યાં પ્રાચીન કાળમાં બૌદ્ધ ઇક મંદિર હોય ત્યાં શુદ્ધની પુષ્કળ મૂર્તિ, સ્તૂપ વગેરે જોવામાં આવે છે.

૩ કાશી પાસે સારનાથમાં શુદ્ધે પ્રથમ ઉપદેશ કર્યો. શુદ્ધ-કાળમાં એને ઋષિપત્તન મૃનદા કહેતા.

જ્યાં તથાગત પરિનિર્વાણ ? પામ્યો; આ ચાર સ્થાનની યાત્રા કરતાં મનુષ્યને પુષ્કળ પુણ્ય મળશે. ”

આનંદે પૂછ્યું “ ભગવન્ ! સ્ત્રીઓ સાથે અમારે કેમ વર્તવું ? ” બુદ્ધે કહ્યું, “ બને ત્યાં સુધી સ્ત્રીઓનાં દર્શન વળખા કરો. ” “ પણ ભગવન્, દર્શનપ્રસંગ જ આવે તો શું કરવું ? ” “ આનંદ ! એવા પ્રસંગે એમની જોડે બોલશો માં ! ” “ પણ ભગવન્, સંભાષણ પ્રસંગ આવ્યો તો શું કરવું ? ” “ આનંદ ! એવે પ્રસંગે સ્મૃતિ નામૃત રાખવી. ” “ ભગવન્ ! પરિનિર્વાણ પછી આપના દેહની શી વ્યવસ્થા કરવી ? ”

બુદ્ધે ઉત્તર આપ્યો, “ આનંદ ! મહારા પરિનિર્વાણ પછી મહારા દેહની પૂજા કરવાની માયાફાડમાં ત્હમે પડશો નહિ. મહેં જ સન્માર્ગ ત્હમને બતાવ્યો છે, તેને અનુસરી ચાલવાનો પ્રયત્ન કરો. સાવધાન થાઓ, ઉદ્યોગી થાઓ અને શાન્ત થાઓ ! પુષ્કળ ગૃહસ્થો મહારા શિષ્ય છે, તે મહારા સરીરની યથાયોગ્ય વ્યવસ્થા કરશે. ”

ત્યાર પછી આનંદે વિહારમાં જઈ આંસુ પાડવા માંડ્યાં. પોતે સોતાપન્નની ^૧ પાયરીએ હોતાંજ ભગવંતનું

૧ આ સ્થાન ગોરખપૂર જિલ્લામાં છે. કસયા નામનું એક તાલુકાનું ગામ છે, ત્યાંથી આ એક મૈલના અંતરે છે; આને ત્યાંના ખેડૂતો ‘માયાકુંવરકા’ કોટ કહે છે.

૨ સોતાપન્ન, સકદાગામી, અનાગામી અને અરદા એવી નિર્વાણ માર્ગે ચઢેલા મનુષ્યની ચાર પાયરી છે. ૧. બુદ્ધ ધર્મ અને સંધ પાન ૬૯

પરિનિર્વાણ થાય છે, એ બદલ તેને અત્યંત દુઃખ થયું. ત્યારે બુદ્ધે તેને બોલાવી મંગાવી કહ્યું, “ આનંદ ! આમ શોકાકુલ થઇ નહિ. સર્વ પ્રિય વસ્તુથી આપણો વિયોગ થશે, એમ મહેં અગાઉ જ કહ્યું નથી કે ? જે વસ્તુ જન્મ પામી છે, તેનો નાશ થવા દેવો એ શક્ય છે કે ? આનંદ, તેં તથાગતની બાવિઠ બુદ્ધિથી સેવા કરી છે, તું પુણ્યવાન છે; જે તું પ્રયત્ન કરીય, તો તું જલ્દી જ અર્હત થઇય !”

આનંદ બોલ્યો, “ ભગવન ! આ ન્હાનાશા શહેરમાં આપનું પરિનિર્વાણ થાય એ મને હીક લાગતું નથી. અંપા, રાજગૃહ, આવસ્થિ, સાકેત, કૌશાંબી અને વારાણસી, આ મોટાં શહેરોમાંથી એકાદ શહેરમાં તથાગતનું પરિનિર્વાણ થાય, એવી મહારી ઇચ્છા છે.”

બુદ્ધે કહ્યું, “ આનંદ ! આ ન્હાનું શહેર છે એમ સમજીય માં. હમણાં જો કે આની ન્હાના શહેરમાં ગણના થાય છે, તો એ પૂર્વે એક કાળે મુદ્દર્શન નામના પ્રખ્યાત રાજની આ રાજધાની હતી. તે વેળાએ આને કુશાવતી કહેતા અને તેને દેવોની રાજધાનીની ઉપમા અપાતી.

“ આનંદ ! હવે તું કુસિનારા શહેરમાં જઈ મલ્લોને કહે કે તથાગત ત્હમારા રાજ્યમાં રાજધાનીની પાડોશમાં પરિનિર્વાણ પામનાર છે; જો તેમનાં છેવટનાં દર્શન કરવાની ત્હમારી ઇચ્છા હોય તો ચાલો. પાછળથી અમને આ સમાચાર મળ્યા નહિ, એ બદલ પશ્ચાત્તાપ કરશે નહિ. ”

તે વેળાએ કુસિનારામાંના મધ્ય કોણક કારણસર પોતાના સંચાગારમાં બેમા થયા હતા. આનંદે તેમને બુદ્ધનો સંદેશો

સંભળાવ્યો ત્યારે તે પોતાનાં બાળગોપાળ સહ શોકસાગરમાં
ડૂબી ગયા. ‘બુદ્ધચરુ જલ્દી પરિનિર્વૃત્ત થાય’ છે !
‘ધર્મસૂર્ય’ જલ્દી આયશે છે !’ એમ જે તે કહેવા
લાગ્યા.

પછી તે સર્વ મલ્લો પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રો સહિત બુદ્ધનાં
અંતિમ દર્શન કરવા માટે શાલવનમાં ગયા. પ્રત્યેક મલ્લો
બુદ્ધને વારાશરતી નમસ્કાર કર્યા હોત, તો તે આખી રાત્રિ
ત્હેમના નમસ્કારવિધિમાં જ ગઈ હોત ! માટે આનંદે
મલ્લના કુળમાંના મુખ્ય મુખ્ય મલ્લોને આગળ લાવી નમસ્કાર
કરાવ્યા અને ‘ભગવન્ ! આ અમુક મત્ર પોતાનાં બાળ-
ગોપાળ સહ અને ચાકર નોકર સહ નમસ્કાર કરે છે !’ એ
શબ્દોથી બુદ્ધને ત્હેમની ઓળખાણ કરાવી.

તે વેળાએ સુમદ્ર નામનો એક પરિવાજક કુસિનારામાં
રહેતો હતો. તે દિવસે પ્હો ફાટતાં બુદ્ધનું પરિનિર્વાણ થનાર
છે, એવું જ્યારે ત્હેણે સાંભળ્યું ત્યારે તે બારેબાર જ શાલ-
વનમાં આવ્યો અને આનંદને કહે, “આનંદ, તથાગતનો
પ્રાદુર્ભાવ આ લોકમાં કયારે જ થાય છે, એમ મ્હે’
સાંભળ્યું છે, અને આજ રાત્રે આપણા ગુરનું દેહાવસાન
થનાર છે એ વાતે સુદાં મ્હારે દાને આવી છે. તો
થોડામાં જ કાંઈ કહેવાનું હોય તે કહી ગૌતમ મ્હારી સંકાતું
નિવારણ કરશે કે ?”

આનંદે જવાબ આપ્યો, “હે સુમદ્ર ! આવે વખતે
તું તથાગતને ત્રાસ આપીશ માં, તથાગત થાકીને લોથ થઈ
ગયા છે !”

મુબદ્ર અને આનંદનો આ સંવાદ સાંભળી બુદ્ધ બોલ્યા, “આનંદ, મુબદ્રને પ્રતિબદ્ધ કરીશ નહિ; ત્હેને તથાગતનાં દર્શન કરવા દે. તે જિજ્ઞાસુ છે. તે મ્હને જે પ્રશ્ન પૂછનાર છે, તે મ્હને ત્રાસ આપવાના ઉદ્દેશથી ન હોય પોતાને તત્ત્વબોધ થાય એ હેતુથી પૂછનાર છે, અને મ્હારા બાપણનો બાવાર્થ તે તુર્ત સમજી લેશે.”

આનંદે મુબદ્રને બુદ્ધ પાસે જવાની છૂટ આપી. બુદ્ધે ટુંકામાં ત્હેને ઉપદેશ આપ્યો; તે સાંભળી મુબદ્ર બુદ્ધને, ધર્મને અને સંધને શરણુ ગયો, અને પોતાને બિશ્નુસંધમાં લેવાની ત્હેમને વિનંતી કરી.

બુદ્ધ બોલ્યા, “હે મુબદ્ર! જે ખીજ પંચના શ્રમણો હોય છે ત્હેમને ચાર મહિના સુધી ગમે અમારા સંધમાં ન લેતાં એકાદ બિશ્નુને સ્વાધીન કરીએ છી અને ત્હેનું વર્તન જે સમાધાનકારક હોય, તો ચાર મહિના પછી ત્હેને પ્રવ્રજ્યા આપી સંધમાં લઈએ છીએ.”

મુબદ્ર બોલ્યો, “ભગવન્! જે ખીજ પંચના શ્રમણને ચાર મહિના વાટ જોવી પડે છે, તો હું ચાર વર્ષ સુધી પ્રવ્રજ્યા ન લેતાં બિશ્નુ પાસે રહેવા તૈયાર છું. મ્હારૂં આચરણુ યોગ્ય છે, એવું જણાઈ આવતાં ચાર વર્ષ પછી બિશ્નુ મ્હને પોતાના સંધમાં લે.”

આથી મુબદ્રને બુદ્ધે આનંદને સ્વાધીન કર્યો, અને ત્હેને યથાવિધિ પ્રવ્રજ્યા વગેરે દેવા કહ્યું. પછી બુદ્ધે આનંદને કહ્યું, “આનંદ, આ ધર્મપંચમાં મ્હારા દેહાવસાન પછી કેાઇ શાસ્ત્રા (શાસનકર્તા) રહ્યો નથી, એમ ત્હેમને લાગવાનો

સંભવ છે; પણ આનંદ ! મહારી ગેરહાજરીમાં મહેં જે ધર્મ અને વિનય ત્હમને શીખવ્યો છે, તે જ ત્હમારો શાસ્ત્ર થશે. ”

વળી બુદ્ધ ભિક્ષુને હૃદયેશીને બોલ્યા, “હે ભિક્ષુઓ ! મહારા ધર્મ સંબંધે કોઈને કાંઈ શંકા હોય, તો ત્હેણે તે આ વેળાએ પૂછી લેવી. ”

પણ તે ભિક્ષુઓમાં સર્વ સોતાપત્રની ઉપરની પાપરીના જ હતા; સોતાપત્ર થયો નહોતો, એવો એક પણ ત્હેમાં નહોતો. એટલે બુદ્ધના ધર્મમાર્ગ વિષે કોઈના જે મનમાં શંકા આવી નહિ. ત્યારે બુદ્ધ બોલ્યા, “હે ભિક્ષુઓ ! હવે હું ત્હમને કહું છું કે સંસ્કાર વ્યવધર્મી છે, માટે સાવધાનીથી વર્તો. ”

આજ તથાગતના છેવટના શબ્દો !

પછી બુદ્ધગુરુ ધ્યાનસ્થ થયા. પહેલા ધ્યાનથી અનુક્રમે નૈવસંગનાસંગા સમાધિ સુધી સર્વ સમાધિની પાપરીઓ ઓળંગીને તે ૪રી અનુક્રમે પહેલા ધ્યાન પર આવ્યા, અને ત્યાંથી ચોથા ધ્યાન પર આવી પરિનિર્વાણ પામી ગયા. તે જ ક્ષણે બવંકર ભૂમિકંપ થયો, અને આકાશમાં દેવોનાં હુંદુભિ ફૂટી મયાનો અવાજ સંભળાયો ! ત્યારે બ્રહ્મદેવ બોલ્યા, “સર્વ પ્રાણી પોતાનો દેહ છોડીને જનાર છે. આવા આ લોકોત્તર શાસ્ત્રા સમ્યક્સંબુદ્ધ તથાગત મુદ્દાં ત્ર્યક્ષદિક અજસંપન્ન હોઈ પરિનિર્વાણ પામી ગયા ! ”

હંદ્ર બોલ્યો, “અરેરે ! સર્વ સંસ્કાર અનિત્ય છે. તે ઉત્પાદ્યવ્યવધર્મી હોવાથી ઉત્પન્ન થઈ નાશ પામે છે. ત્હમનો ઉપસમ જ સુખાકારી નિવડે છે. ”

અનુરુદ્ધ બોલ્યો, “આ યાંત્રિક મુનિના આધાસ પ્રધાસની ચે ખબર પડી નહિ ! અત્યંત ધીરજથી ત્હેણે સર્વ વેદના સહન કરી, અને લગાર પણ ડગમગ્યા સિવાય તે નિર્વાણ પામ્યા ! તેલ ખૂટવાથી જેમ મગાલ આપોઆપ હોલવાય છે, તેમ આનું ચિત્ત એને એ જ કેશણે વિમુક્ત થયું. ”

આનંદ બોલ્યો, “સર્વગુણસંપન્ન સંશુદ્ધનું પરિનિર્વાણ યતાંની સાથે જ મહારાં અંગ પર છાંટા ઉભા થયા ! હું મમરાઈ ગયો ! ”

જે બિહુ હજુ મુઠ્ઠી અર્હતપદને પહોંચ્યા ન હતા, તે છુદ્ધના પરિનિર્વાણ પછી શોકાકુલ થઈ ગયા, પણ જે અર્હતપદને પામ્યા હતા ત્હેમણે, સર્વ સંસ્કાર અનિત્ય છે, ત્હેમનો સમાગમ કાયમ રહેવો શક્ય નથી, એવો વિચાર કરીને છુદ્ધનો વિયોગ બારે વિવેકપૂર્વક સહન કર્યો. શોકનિમગ્ન થયેલા બિહુએને અનુરુદ્ધે કહ્યું, “હે બંધુઓ ! શોક કરશો નહિ, અને રડશો નહિ. સર્વ પ્રિય વસ્તુનો આપણને વિયોગ થનાર છે, એ વાત બગવતે આપણને પૂર્વે જ કહી નથી કે ? ”

તે રાત્રિનો અવશિષ્ટ (બાકી રહેલો) ભાગ અનુરુદ્ધે અને આનંદે બિહુએને ધર્મોપદેશ કરવામાં ગાળ્યો.

બીજે દિવસે મલ્લોને બગવાન છુદ્ધના પરિનિર્વાણની ખબર આપવામાં આવી. ત્હેમણે ગંધમાલાદિકથી છુદ્ધના શરીરની પૂજા કરીને ચક્રવર્તી રાજના શરીરની જેમ છુદ્ધના શરીરનું ગૌરવ કર્યું. આ પ્રમાણે સાત દિવસ સુધી બારે ઉત્સવ કરીને કુસિનારાની પૂર્વે ત્હેમણે ચંદનકાકળી એક મોટી ચિતા રચી, અને છુદ્ધનું શરીર નવીન વસ્ત્રો વડે વીંટાળી તેલની

પેણીમાં નાખ્યું; પછી તે ચિતા પર લઈ જઈ મૂકવામાં આવ્યું; તે ચિતા કેમે ઠરી સળગે નહિ! આથી મલ્લો અતુરદને દે, “મદંત, ચિતા સળગતી નથી એનું કારણ શું?”

અતુરદે જવાબ આપ્યો, “હે ગૃહસ્થો! દેવના પ્રભાવથી આ ચિતા સળગતી નથી. મહાકારયપ પાવાનગરથી તથાગતના શરીરનાં હેવટનાં દર્શન કરવા માટે મોટા ભિક્ષુસમુદાય સદ્ આવી આવે છે. તેમના અદિ આવી પહોંચ્યા સિવાય આ ચિતા સળગતી નથી, એવો દેવનો અભિપ્રાય છે.”

એટલામાં મહાકારયપ તથાગતની ચિતા પાસે આવી પહોંચ્યો. તેણે તે ચિતાની ત્રણવાર પ્રદક્ષિણા કરી અને છુદ્ધના પગ ઉઘાડી તે પર પોતાનું મસ્તક મૂક્યું. મહાકારયપ સાથે આવેલા ભિક્ષુઓ યે તે ચિતાની ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરી તથાગતને પગે પડ્યા. પછી ચિતા આપોઆપ ચેતી!

તથાગતનું શરીર દગ્ધ થયા પછી આકાશમાંથી એક ઉદ્ધધારા નીચે આવી અને તે ચિતા હોલવાઈ. મલ્લોએ પણ ગધોદકથી તે ચિતા હોલવી. છુદ્ધનાં અરિય ભેગાં કરી મલ્લોએ તેના રક્ષણ માટે ખુદી તલવારનો ખડો પહેરો મૂક્યો, અને વૃત્ય, ગીત, વાદ્ય ઇત્યાદિકથી તે અસ્થિની પૂજા કરવાની શરૂઆત કરી.

તથાગત કુસિનારા મુકામે પરિનિર્વાણ પામ્યાના સમાચાર હુંક વખતમાં જ સર્વત્ર ફેલાયા. અને મગધદેશના અમ્બતરાત્રુ રાજાએ, વૈશાલીના લિચ્છવીઓએ, કપિલવસ્તુના શાક્યોએ, અપ્પકમ્પના છુલ્લીઓએ, રામગ્રામનાં કોલિયોએ, વેંકુલોપમાંના એક પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણે, તથા પાવાના મલ્લોએ છુદ્ધના શરીરાવશેષનો ભાગ લેવા માટે પોતપોતાના દૂત કુસિનારામાં

મોકલ્યા; પણ મલ્લોએ લેમને હિરસો આપવા ના પાડી. આથી દ્રોણ નામના એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણે કુસિનારાના મલ્લોને કહ્યું, “ હે મહાગુનો ! તું કહ્યું છું તે તરફ જરા લક્ષ આપો. આપણા યુદ્ધ ક્ષમાવાદી હતા; તે મહાપુરુષના શરીરાવશેષના હિરસા માટે ટંટા કરતાં બેસવું અયોગ્ય ગણાય. તેથી સર્વેએ એક મતે આડ બાગ કરવા એ ઠીક છે. સર્વ દિશામાં યુદ્ધના સ્તૂપ થાય એ યોગ્ય છે. કેમકે, પુષ્કળ લોકોનો યુદ્ધ પ્રતિ ભક્તિભાવ છે !”

પછી તે બ્રાહ્મણે સૌનું સમાધાન કરી તથાગતના અસ્થિના સરખા આડ બાગ કર્યા. તે તે હતોને આખી તે બોલ્યો, “ હવે આ જે ઘડો રહ્યો છે, તે ત્હમે મદને આપો. યુદ્ધના સ્મારક માટે તું આ ઘડા ઉપર એક સ્તૂપ બાંધનાર છું. ”

તે સમજાએ તે ઘડો ઘણા આનંદથી દ્રોણ બ્રાહ્મણને આપ્યો. એટલામાં પિષ્કલિવનમાંના મૌર્યોનો હત યુદ્ધનાં અસ્થિઅંશ માગવા માટે કુસિનારામાં આવી પહોંચ્યો. પણ હવે બાગ મળવો અશક્ય હોવાથી, યુદ્ધની ચિત્તાના કોલસા તે હતને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યા. અન્નતશત્રુએ પોતાના હિરસા પર રાજ્યવૃદ્ધમાં એક સ્તૂપ બાંધ્યો. સિન્ધવીઓએ વૈશાલીમાં, શાક્યોએ કપિલવસ્તુમાં, યુક્તીઓએ અણકપ્પમાં, કૌલિયોએ રામગ્રામમાં, વૈદ્યદીપના બ્રાહ્મણે વૈદ્યદીપમાં, પાવાના મલ્લોએ પાવામાં અને કુસિનારાવાસી મલ્લોએ કુસિનારામાં સ્તૂપો બાંધ્યા. દ્રોણ બ્રાહ્મણે પોતાને મળેલા ઘડા પર સ્તૂપ બાંધ્યો, અને પિષ્કલિવનના મૌર્યોએ પણ પોતાને મળેલા કોલસા

પેણીમાં નાખ્યું; પછી તે ચિતા પર લઈ જઈ મૂકવામાં આવ્યું; તે ચિતા કેમે કરી સળગે નહિ! આવી મલ્લો અનુરુદ્ધને કહે,
 “ભદ્રંત, ચિતા સળગતી નથી એનું કારણ શું?”

અનુરુદ્ધે જવાબ આપ્યો, “હે ગૃહસ્થો! દેવના પ્રભાવથી આ ચિતા સળગતી નથી. મહાકારયપ પાવાનગરથી તથાગતના શરીરનાં છેવટનાં દર્શન કરવા માટે મ્હોટા બિશ્વસમુદાય સહ ચાલી આવે છે. તેમના અહિં આવી પહોંચ્યા સિવાય આ ચિતા સળગવાની નથી, એવો દેવનો અભિપ્રાય છે.”

એટલામાં મહાકારયપ તથાગતની ચિતા પાસે આવી પહોંચ્યો. તેણે તે ચિતાની ત્રણવાર પ્રદક્ષિણા કરી અને છુદ્ધના પગ ઉધાડી તે પર પોતાનું મસ્તક મૂક્યું. મહાકારયપ સાથે આવેલા બિશ્વજ્ઞો એ તે ચિતાની ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરી તથાગતને પાંચે પડ્યા. પછી ચિતા આપોઆપ ચેતી!

તથાગતનું શરીર દગ્ધ થયા પછી આકાશમાંથી એક ઉદક-ધારા નીચે આવી અને તે ચિતા હોલવાઈ. મલ્લોએ પણ ગંધોદકથી તે ચિતા હોલવી. છુદ્ધનાં અરિય ભેગાં કરી મલ્લોએ તેના રક્ષણ માટે ખુશી તલવારનો ખડો પહેરો મૂક્યો, અને વૃત્ય, ગીત, વાદ્ય ઇત્યાદિકથી તે અસ્થિની પૂજા કરવાની શરૂઆત કરી.

તથાગત કુસિનારા મુકામે પરિનિર્વાણ પામ્યાના સમાચાર હુંક વખતમાં જ સર્વત્ર ફેલાયા. અને મગધદેશના અમ્ભતશત્રુ રાજાએ, વૈશાલીના લિચ્છવીઓએ, કપિલવસ્તુના શાક્યોએ, અગ્નિકેતુના છુલ્લીઓએ, રામગ્રામનાં કૌલિયોએ, વેદુલીપ-માંના એક પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણે, તથા પાવાના મલ્લોએ છુદ્ધના શરીરાવશેષનો ભાગ લેવા માટે પોતપોતાના દૂત કુસિનારામાં

મોડવા; પણ મહાએ લેમને દિરસો આપવા ના પાડી. આથી દ્રોણ નામના એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણે કુસિનારાના મહોને કહ્યું, “ હે મહાગતો ! હું હું તે તરફ જરા લક્ષ આપો. આપણા યુદ્ધ ક્ષમાવાદી હતા; તે મહાપુરુષના શરીર-વશેષના દિરસા માટે ટંટા કરતાં બેસવું અયોગ્ય ગણાય. તેથી સર્વેએ એક મને આઃ ભાગ કરવા એ હીક છે. સર્વ દિશામાં યુદ્ધના સ્તૂપ થાય એ યોગ્ય છે. કેમકે, પુષ્કળ લોકોનો યુદ્ધ પ્રતિ બક્ષિભાવ છે !”

પછી તે બ્રાહ્મણે સૌનું સમાધાન કરી તયાગતના અસ્થિના સરખા આઃ ભાગ કર્યા. તે તે ફોતોને આપી તે બોલ્યો, “ હવે આ જે ઘડો રહ્યો છે, તે લહે મહેને આપો. યુદ્ધના સ્મારક માટે હું આ ઘડા ઉપર એક સ્તૂપ બાંધનાર છું. ”

તે સમયે તે ઘડો ઘણા આનંદથી દ્રોણ બ્રાહ્મણને આપ્યો. એટલામાં પિષ્કલિવનમાંના મૌર્યોના દૂત યુદ્ધનાં અસ્થિઅંશ માગવા માટે કુસિનારામાં આવી પહોંચ્યો. પણ હવે ભાગ મગવો અશક્ય હોવાથી, યુદ્ધની ચિતાના કોલસા તે દૂતને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યા. અન્નનશત્રુએ પોતાના દિરસા પર રાજગૃહમાં એક સ્તૂપ બાંધ્યો. લિચ્છવીઓએ વૈશાલીમાં, શાક્યોએ કપિલવસ્તુમાં, યુક્તીઓએ અલ્લકપમાં, કોલિયોએ રામગ્રામમાં, વૈકુંઠીપના બ્રાહ્મણે વૈકુંઠીપમાં, પાવાના મહોએ પાવામાં અને કુસિનારાવાસી મહોએ કુસિનારામાં સ્તૂપો બાંધ્યા. દ્રોણ બ્રાહ્મણે પોતાને મળેલા ઘડા પર સ્તૂપ બાંધ્યો, અને પિષ્કલિવનના મૌર્યોએ પણ પોતાને મળેલા કોલસા

“ પુરાતત્ત્વ ”

પુરાતત્ત્વ મંદિર તરફથી પ્રકટ થતું માસિક
જેમાં ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ, સાહિત્ય, ધર્મ, તત્ત્વગ્નન આદિ વિષયો
ઉપર લેખો પ્રકટ કરવામાં આવે છે. ત્રણ અંકો બહાર પડી ગયા
છે. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫-૮-૦ પોસ્ટેજ વગેરે ૦-૮-૦
અભિપ્રાયો

“The Puratatva...is a new departure altogether, and strikes a note hitherto not known to the periodical literature of Gujerat. From start to finish it is fully of antiquarian lore and almost every contributor has tried to throw some new light on the antiquities of Gujerat and India in general.”—Modern Review

This new quarterly magazine published in Gujerati aims, as the name implies, at investigating the past history of our country (especially of Gujerat) by scientific and approved methods.....But as the third phase gains ground and as our scholars become more and more impartial we will surely command the respect of the rest of the world. Truth will always command a respectful hearing. This new quarterly is professedly an exponent of the third class and as such it will surely do good work...The first number is distinctly good.—The Calcutta Review

તારીખે નામ નોંધાવો

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રકટ થયેલાં પુરાતત્ત્વ મંદિર ગ્રંથાવલીનાં પુસ્તકો

- ૧ પાલિપાઠાવલી સં. મુનિ જિનવિજય ૦-૧૪-૦
 - ૨ પ્રાકૃત કથાસંગ્રહ સં. મુનિ જિનવિજય ૦-૧૨-૦
 - ૩ આર્યવિદ્યાં વ્યાખ્યાનમાળા (સાદું પુઠું) ૨ -૦-૦
- (જેમાં નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યાનોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.)

પુરાતત્ત્વનો પૂર્વ ઇતિહાસ—મુનિ જિનવિજય.

સત્યનારાયણ—દ. બા. કાલેલકર.

ચાણુક્ય-કૌટિલ્ય—રા. વિ. પાઠક.

યોગદર્શન—પં. સુખલાલજી.

ઉન્નમરખયામ—મૌ. અબ્દુલ અર નદવી.

પ્રાચીન ગણિતશાસ્ત્ર.—જે. ચિ. સ્વામિનારાયણ.

પ્રાકૃત ભાષા અને સાહિત્ય—પં. ખેચરદાસ.

નાટકની ઉત્પત્તિ અને સ્વરૂપ—રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ.

- ૪ પ્રાચીન સાહિત્ય લેખક: મહાકવિ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર
અનુવાદક: મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ તથા
નરહરિ હારકાદાસ પરીખ

- ૫ ઉપનિષદ્ પાઠાવલી સં. દત્તાત્રેય બા. કાલેલકર

- ૬ અલિધમ્મત્થસંગ્રહો સં. ધર્માનંદ કોસમ્બી

- ૭ બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ લે. ધર્માનંદ કોસમ્બી

લખે:

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર

એલિસચીજ

અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકો

પ્રમાણુશાસ્ત્રપ્રવેશિકા: લેખક: શ્રી રામનારાયણ પાઠક	૨-૦-૦
પૂર્વરંગ (આર્યાવર્તનું ઇતિવૃત્ત) લેખક: કાલેલકર અને પરીખ	૧-૦-૦
ઐતિહાસિક વાર્તામાલા (મીઝવંસ)	૦-૧૨-૦
લેખક: નાનુકલાલ નંદલાલ ચૌહાની	
સંપત્તિશાસ્ત્ર ભાગ ૧ શ્રી જાડેના પુસ્તક પરથી અનુવાદ	૦-૩-૦
„ ભાગ ૨ „	૦-૮-૦
„ ભાગ ૩-૪ „	૧-૪-૦
ગણિતની પરિભાષા લેખક શ્રી. હરિદર બટ	૦-૪-૦
સ્વતંત્ર વાલસિક્ષણ (ડૉ. મૉન્ટેસોરી)	૦-૩-૦
શ્રી. ગિરીનરાંકર બધેકા	
બાળવાર્તાઓ (શ્રી. ગિરીનરાંકર બધેકાનું કાવ્ય)	૦-૩-૦
ચણીબાર (બાળકવિતાનો સંગ્રહ, બીજી આવૃત્તિ)	૦-૫-૦
સંપાદક શ્રી. જીવતરામ દવે	
રાયજી (ચણીબારથી આગળનો કવિતાસંગ્રહ)	૦-૮-૦
સંપાદક શ્રી. જીવતરામ દવે	
ચાલજીખાડી-નાની (બાળપોથી-બીજી આવૃત્તિ)	૦-૧-૬
સંપાદક શ્રી. ગિરીનરાંકર બધેકા	
ચાલજીખાડી-મોટી (બાળપોથી)	૧-૩-૦
સંપાદક શ્રી. ગિરીનરાંકર બધેકા	

ગુજરાતી પહેલી ચોપડી સચોજક વસંત કેળવણી મંડળ ૦-૪-૧
 ગુજરાતી બીજી ચોપડી „ „ ૦-૪-૧
 “વિદ્યાપીઠ”—દ્વિમાસિક “સાબરમતી”ની સાથે (વાર્ષિક) ૩-૦-૦

મળવાનાં ઠેકાણાં:

- ૧ વિદ્યાપીઠ કાર્યાલય એલીસપ્રીજઃ અમદાવાદ
- ૨ નવજીવન પ્રકાશન મંદિરઃ
 સારંગપુર દરવાજા બહાર, અમદાવાદ
- ૩ સર્વે જાણીતા ચોપડીઓ વેચનારાઓને ત્યાં